

821(477)'06

B-46

Грина
Вільде

ТРИНА
ВІЛЬДЕ

* 5 *

«ДНІПРО»

Київ

1968

Ірина Вільде

*твори
в п'яти
тимах*

Ірина Вільде

*том
п'ятий*

*

ОПОВІДАННЯ Й ПОВІСТІ
ЗУСТРІЧІ Й ЛИСТИ
МІНІАТЮРИ

У2
В46

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

7—3—3
24—68М

ОПОВІДАННЯ Й ПОВІСТІ

Був поет, що жив з письменницької праці і мав велику славу. Критики хвалили його за надзвичайну оригінальність сюжетів. Люди, що слабо розумілися на краснім письменстві, казали, що твори поета надто далекі від щоденних буднів життя і саме тому оригінальні.

Але раптом поет замовк.

Чи втомився? Та хіба може ріка рухом своїм втомитись?

Одні казали, що поет виїхав у чужі краї щось студіювати. Інші (чи можна було їм вірити?) плескали, що поет сховався десь у своїй далекій віллі над морем і там, як і його предки, порпається в землі. Такі чутки мандрували з уст в уста і несли неспокій тим, хто любив поета. І так народжувались нові розмови навколо його імені.

Тоді хитрий видавець зміркував, що при таких настроях новий твір поета дав би йому великий зиск, і вибрався до далекої вілли його над морем. Застав він поета, коли той щепив дички в своєму саду. Не сподобалася видавцеві, що надумав заробити на пісні поетової душі, така праця, та переміг своє невдоволення і промовив сердечно до поета:

— Приходжу до тебе як посланець тих, хто любить тебе і затужив за твоїм словом. Не годиться робити так, поете. Наші серця були як незугарні камені, ти вирізьбив їх своїм словом так, що вони стали вразливі на тони й барви твого голосу. А тепер, коли ми розуміємо твоє слово так, як ти сам, ти замовк. Краще було б залишитись нам невидючими, ніж прозріти й побачити пустку біля себе.

Поет подумав, а потім сказав:

— Всі ви, мов діти, любите, щоб вас обманювали. Ви прозвали мене оригінальним за те, що я відвертав ваші очі від землі і вів вас у царство своєї творчої уяви. Нарешті мені стало совісно дурити вас — і я замовк. Тепер домагаєтесь від мене нових думок. Ваша правда: я мушу вас, як дитину, взяти за руку й обережно звести з царства уяви знову на землю... Іди та скажи їм, що оригінальний поет працює над твором про сучасність. Від сьогодні за півроку з'явиться до мене по готовий уже твір.

Видавець поніс світові радісну звістку, а поет вибрався зі свого захистку між люди, щоб з криниці буднів почерпнути мотиви для свого реалістичного твору.

Пішов у місто. На одній з кривих вуличок передмістя дорогу йому заступила якась молода жебрачка з дитиною на руках і, бідкаючись, почала голосно розповідати про свою нужду. Поет якомога швидше кинув їй милостиню і, затуливши долонями вуха, втік від цього живого образу нужди. Новий твір мав бути бадьорим.

У місті по синіх від диму кав'ярнях снували втомлені кельнери, миготіли безсоромно оголені тіла жінок та «відігравались» збанкрутілі картярі.

«Ні,— подумав поет,— не торкнуся цієї сторінки життя, бо це вже не буде оригінальний твір».

І пішов далі.

На базарі роїлося від покупців і жебраків, перегукувалися перекупки, горлав поліцай, снували кишенькові злодії.

«Для кого ж може бути цікава ця сцена в моєму творі, коли її і так бачить щодня кожен?» — подумав поет і пішов далі.

На повороті дороги, біля одного адміністративного будинку, група обдертих робітників розбивала каміння.

«Хіба зацікавить кого доля робітників у моєму творі, коли на них, живих, ніхто не звертає уваги?» — з гіркою подумав поет.

Коли вночі, засмучений, вертався додому, зачепила його густо підмальована жінка.

«Невже ж,— подумав поет,— про її ремесло світ довідається тільки з мого твору?»

Коли за півроку з'явився до нього видавець, поет сказав йому:

— Нічого не вийшло з нашої умови. Життя вкрало у мене всі сюжети. Ви прозвали мене оригінальним — бо ж я хотів вигадувати, а не показувати життя. Повір мені, старому, найкраща поема — те, що створене життям. Моїми віршами зацікавився б лише гурток вибраних, а в тій поемі кожен знайде цікавий для себе розділ. Іди і скажи їм, що життя випередило «оригінального» поета...

Читачу, чи не буває тобі нудно часом? Тоді розгорни сторінки поеми життя і пошукай той розділ, де змальована людина, схожа на тебе...

— Як будеш слухняна, то бозя принесе тобі під ялинку лялю, що заплющує оченята, коли йде спати.

Ляля та вже два дні дожидала різдва у шафі, але дівчатко не знало про це й було слухняне. Дівчинці минуло ледве п'ять років. Велика ляля, така велика, як вона сама, зовсім збила її з пантелику. Дівчинка стридала, плескала в долоні, обіймала всіх, а очі блищали, як скло на сонці.

Це звалося щастям: п'ять літ і ляля, що заплющувала оченята, як ішла спати.

Потім їй стало вже чотирнадцять. Ходила до третього класу гімназії і пильно стежила, щоб завжди мати гарненько зачесану голівку. Мама обіцяла доні за добрий поступ у науці рожеву шовкову суkenку. Доня вчилася пильно, і мама мусила дотримати слова.

Мама застала доню проти дзеркала в новій рожевій суkenці з червоними плямами на личку.

— Боже! Таж вона має гарячку! — перелякано вигукнула мама.— Маріє, стелить постіль — дитина хвора!

Дитина заплющила очі й не обзивалася. Дозволила зняти з себе черевички.

— Боже, вона непритомна! — заголосила мати.— Маріє, скидайте з неї суkenку!

Тоді доня розплющила оченята:

— Обережно, Маріє-любко, бо це ж шовкова суkenка!

І це було щастя: чотирнадцять літ і рожева шовкова суkenка.

У сімнадцять літ стала вередлива. Батько гадав, що це нерви, стара пестунка Марія називала це «натурою», а мама думала, що це настрої сімнадцятиліття.

І це справді були настрої сімнадцятиліття. Доня закохалася.

Чи не забагато це сказано?

Та ні! Бо коли хочеться когось щодня бачити, коли буває так сумно на серці, що аж сльози навертаються на очі, бо хтось проходить повз тебе, навіть не посміхнувшись, то це має означати, що доня таки справді закохана.

А за цим щоразу виникали нові сердечні турботи. А чи буде він на іменинах подруги, чи, може, не буде? А як буде (скажімо, що певно буде!), то чи буде танцювати з нею, чи з галасливою Дорою?

Він був на іменинах (сімнадцятилітні мають інколи протекцію в долі!), але... що з того, коли майже всі танці прогуляв з тією... з Дорою! Зате, коли треба було йти додому, він пішов з нею. Прощаючись біля брами, сказав те, що звичайно кажуть у таких випадках:

— Цей вечір найщасливіший у моїм житті...

Доня мала тільки сімнадцять літ і не знала, що у подібних випадках звичайно так кажуть, і тому з надміру почуттів до ранку не могла заснути.

Це теж було щастя: сімнадцять літ і слова, що їх звичайно в таких випадках кажуть.

Вона одружилася з тим, що його так дуже любила. Це був ще один доказ того, що доля дивилася на неї ласкавим оком. Потім все сталося, як вона собі цього в мріях бажала. Цілком так: рожеві місяці закоханості в свого нареченого заступили медові місяці плюбу. На жаль, тільки місяці... Бо несповна за рік по її одруженню відчула себе якось дивно самотньою.

Згодом звідкись взялася туга за дитиною. Бажання це прийшло саме вчасно. Незабаром почуття самотності поступилося перед почуттям ніжного страху.

У безсонні, тривожні, сповнені солодкого чекання ночі думала: «Дитина — то найбільше щастя, про яке тільки можна мріяти... Молодість, врода, кохання чоловіка — все це з часом минає, а дитина росте... Це щастя, яке переважає нас самих...»

Коли лікар подав їй рожеву подушку, а в ній маленьке червонясте личко, вона всміхнулася крізь сльози, щаслива, як ніколи.

Це було найбільше щастя: рожева подушка, а в ній — маленьке червонясте личко.

Прошло ще кільканадцять років. Кажемо — «пройшло», хоч насправді ті роки не йшли, а лізли. Були дуже важкі. Їй принесли вони ще трьох дітей.

Неділя пополудні. Він, чоловік, сидить при не прибранім ще столі, читає ілюстрований журнал. Вона доїдає остачу від обіду. Нарешті може й вона попоїсти. У так званій дитячій кімнаті — галас, сміх, плач, регіт, вигуки...

«Господи, дай силу витримати... Адже це день у день!»

Кличе до себе служницю, дає їй гроші за «вихідне» в неділю. Набагато більше, ніж належить. Окремо дає гроші для неї і дітей на пополудневий театр, кіно, каруселі, ах! — на що самі схочуть, аби тільки забрала їх на

кілька годин з дому. Одне пополудні не чути їх галасу. Одне-однісіньке пополудні на тиждень мати для себе. Виключно для себе...

Вони обоє залишаються самі. Колись вони інакше зустрічали таке сам на сам. Та ба! — це було колись. Тепер вона чекає, аж і він кудись піде. Обоє вони вже не почувують обов'язку ховати свою нудьгу.

— Ти не йдеш сьогодні до клубу? — питає нервово.

Він і далі ще є добрим чоловіком і розуміє, що їй теж має належати одне пополудні на тиждень, тому каже:

— Треба буде піти...

— Іди... іди, — радить надто поспішно.

Нарешті — сама. Втоплена, падає на канапу. Нарешті — спокій.

Тепер її єдине щастя: раз на тиждень пополудні лишатися самою й мати спокій...

Вона лежить на старосвітській канапі (родинна пам'ятка!) без волі і якого-небудь руху думки, насичуючись єдиним своїм щастям — спокоєм. Їй навіть на думку не спадає, що за мрячними від темно-лілового візерунка стінами її дому може бути інше, народжене бурею і сонцем, щастя. Але вона не може знати цього, бо її погляд не сягає далі лілових рож на стінах цієї затхлої кімнати.

Ти сказав мені: «Коли настане весна, візьму тебе на руки й... скажу щось, чого досі ні одній жінці не говорив».

І я повірила, що в твоїм любовнім словничку можуть бути ще слова, що їх ти досі ні одній жінці не говорив.

(Вкажіть мені ви, що посміхаєтесь з моєї віри, одну-однісіньку жінку, яка не повірила б, що її вибраний зберіг у своїм любовнім словничку кілька слів виключно для неї, — і перестану вірити в кохання, як не вірю вже у вірність).

Ти мавш тридцять літ, профіль, як з каменя вирізьблений, і... кілька слів, що їх ти ще ні одній жінці не говорив.

Тому я від котрогось грудня думаю про весну... Тільки з чого пізнаю я її тут, у місті?

Може, на селі десь ластівки вже гнізда в'ють і діти по насипах вже босі бігають... Тут єдиний вісник весни — перші весняні жіночі капелюшки за вітриною.

Скажи: що має статись тоді, коли за вітриною буде багато весняних жіночих капелюшків?..

І на тротуарах уже так сухо, як весною на насипах на селі буває. Від цього дзвінкіше відбивають кроки в вулиці.

Увечері навмисне не заслонюю вікон: лежу в ліжку та вслуховуюсь у дзенькіт кроків на тротуарі... Думаю: т в о ї кроки пізнала б навіть, коли б ти із сотнею війська марширував.

Та я чую різні кроки за вікном на вулиці: втомлені й легкі, недбалі й запобігливі, довгі й кокетливо-дрібні, але т в о ї х кроків не чую...

Я дуже добре знаю, що, де б ти не був, дорога від тебе до мене буде все така сама, як від мене до тебе... і я давно відшукала б тебе, якби не страх, що з ним приходить уже на світ жіноче серце...

Я боюсь, що можу одного дня стрінуги тебе на тротуарі, такому сухому і теплому, як призьби весною проти сонця на селі, у товаристві жінки, що буде як сама весна: у першій весняній капелюшці на голові.

Цього я боюсь.

Ти мавш тридцять літ, профіль, як з каменя вирізьблений, і... тому я боюсь тієї незнайомої у весняній капелюшці. Тієї неминучої... Тієї майбутньої...

Хто й яка вона буде, що задля неї забудеш ти мене?
Розумна, гарна, молода, з серцем чи без нього?

І як ти відречешся нашого кохання для спокою серця
майбутньої?.. Чим уб'єш в її серці заздрість до наших
днів?

Скажеш їй, що ти ніколи-ніколи не торкнув устами
моїх уст? Запевниш, що ти ще нікого так не кохав, як
її?.. Чи... може, обіцятимеш, як прийде весна, сказати
і їй щось... чого ти ще досі «ні одній» жінці не говорив?..

— Я прошу слова,— відповіла їй собі з кутка Оксана.

— Спокій!.. Прочу заспокоїтися... Оксана просить слова...

Оксана переждала ще хвилину. Окинувши оком аудиторію, почала своїм притишеним, ніби з другої кімнати, як казав Борис, голосом:

— Півтори години слухаю вашу дискусію, і якщо не помиляюся, то справа ось у чім: Оленка обстоює думку, що кохання само вже є найкращим охоронним щитом проти зради і... взагалі всякого роду спокус. Так, Оленко? По-твоєму, коли щиро кохавш, то хоч би сто нагод і сто гріховних «предметів» на день підсувати, ти однаково не зловишся на них з тієї простої причини, що любов до «вибраного» вбиває зовсім природно всяке зацікавлення і потяг до інших?..

— Так,— підтвердила Оленка,— тому вважаю всякі побоювання й обережність дівчат, щоб їхні приятельки не відбили їх суджених, просто смішними...

— А ви, Борисе, твердите, що за серце не можна ні в якому разі ручатись просто тому, що це не залежить від нашої волі, і... краще уникати нагоди до зради, ніж пізніше переносити її наслідки?

— Так,— згодився Борис.

— Добре,— сказала Оксана,— а тепер послухайте історію «маленької господині великого дому», як ми її називали за Джеком Лондоном. Свідком була я сама... Це було минулої зими в наших Карпатах, байдуже, де саме... Ми всі були вже в зборі, як до нашої домівки попросилося ще двоє «надпрограмових» лижників. Він і вона: Юрій і Уляна. Пара ця від першої спільної вечери завоювала нашу симпатію: він такий високий, що головою об сволок торкався, а вона — як курчатко: навіть до плечей не досягала йому. На додаток ці двоє лижників привезли з собою тільки одну пару лиж. Виходило на те, що Юрій на прогулянках возить свою суджену в наплічнику. Ще того самого вечора назвали ми Уляну «маленькою господинею великого дому». Бракувало тільки ще того «третього», і «маленька господиня» мала його вибрати собі сама з-поміж чотирьох співмешканців.

Другого дня Уляна призналася, що вона не любить

лижного спорту: видається їй занадто втомлюючим. Сюди приїхала тільки для товариства судженому... Це мене здивувало...

«Нічого дивного,— пояснила «маленька господиня»,— це, може, навіть краще, як суджені мають де в чому відмінні уподобання».

Вони обоє з Юрою дуже зважають на те, щоб їх кохання не стало колись перешкодою в розвитку їх індивідуальностей.

«Людина повинна залишитися собою навіть тоді, коли когось любить більше, як себе саму»,— висловила свою думку «маленька господиня».

Кожного ранку, як ми вибиралися в гори, на розі нашої домівки проводжала нас голівка «маленької господині». Опівдні заставали ми її у великому фотелі з підібраними під себе ногами з книжкою на колінах. Незважаючи на те, що вона кожне наше повернення (Юра звичайно вертався скоріше від нас додому) зустрічала справді з дитячою радістю, образ «маленької господині» у великому готелі все видавався мені чомусь сумним.

Я спитала її (потім думала, що не повинна була цього робити), чи не сумно їй самій по наших від'їзді.

«Маленька господиня» есергійно заперечила голівкою:

«Коли б ви знали, яка це розкіш — уміти чекати когось дорогого,— ви не дивувалися б мені. Інколи здається, що я жінка моряка, чоловік якої вибрався в далеку подорож... А інколи... Ви знаєте,— змінила раптом тон і тему розмови,— я два роки тому була серйозно хвора, і... мені не рекомендували перевтомлюватися».

«Ні, я не знала цього,— звідки? В такому разі хай суджений бодай що другий день липається з вами».

«Маленька господиня» засміялася:

«Ви зовсім не знаєте Юри... Коли б ви знали, як любить він простір,— «поклик» простору, каже він,— ви б не вимагали від нього... А до того... ми зобов'язалися взаємно шанувати особисту свободу... Любов хоче мати вільні крила, Оксано»,— обернула в жарт нашу розмову Уляна.

Уляна говорила правду: Юра, як дикий звір, любив простір і небезпеку. Ми всі не могли начудуватися його відвазі і вправності. «Король снігів»,— сказала про нього Маруся. Лише Нора не захоплювалася їздою Юри. Вона не ховалася з тим, що мусить дорівнювати йому.

Від неї пішла теж ідея влаштувати змагання. Всім було ясно, що це мало бути не змагання, а двобій Нори з Юрою.

«Чого ви хочете від Юри?» — не втерпіла я, щоб не запитати Нори.

«Хочу бути такою, як він!..»

Згодом помітила я, що Юра не покидає нас, як це перше бувало, на верхах і не йде скоріше до домівки. Він вертався тепер разом з усіма. Бувало й так, що навіть спізнявся інколи, як Норі приходила охота навчитися якого нового трюку на лижах.

«А все ж,— сказала я одного дня до Уляни,— ви попробуйте вчитися їздити на лижах. Це вам від мене щира рада».

«Ви підозріваєте, що я ревную до Нори?» — спитала мене просто «маленька господиня».

«Ні, я не думаю, що ви заздрите... хоч не здається мені, щоб вас нітрохи не цікавило це, скажім, дуже щире ставлення Юри до Нори. Не вірю вам, Уляно...»

Вона засміялася. Сміху пього не могла б я з чистим сумлінням назвати щирим.

«Ви всі дуже любі, дуже милі, але я на правду нітрохи не заздрю ні одній з вас. Це не повинно ображати вас... ані дивувати, що... Юра користується такою свободою в мене. Я вже вам сказала: наша особиста свобода не сміє бути ні в чому порушена. Не бачу причин, чому мала б я злати своє слово...»

А проте одного ранку призналась мені «маленька господиня», що вона хотіла б побачити, як Нора і Юра з'їжджають з гори. Адже про це в домівці чуда оповідають. Але нехай я її не зраджу перед Юрою: це буде несподіванка для нього.

Ми справді вибралися нишком обидві, щоб підглянути тих одчайдухів. Я вдала, що не догадуюся про справжню причину цікавості Уляни. Випадок хотів, щоб ми прийшли під гору, коли вони пустилися з гори. Як два крилаті птахи, пролетіли мимо і, не пізнавши нас, в шаленому розгоні помчали далі.

«Він не запримітив мене, і я не могла навіть затримати його»,— сказала тихенько Уляна...

Я подумала тільки собі, що тих двох ледве хто стримає уже в їх розгоні.

Уляні сказала я ніби жартома:

«Забагато волі даєте Юрі — може ще до якої катастрофи прийти тут, у цих горах...»

Вона не відповіла нічого.

Того дня увечері пробувала я вплинути на Нору:

«Облиште свою гру з Юрієм, Норо... з огляду на нашу «маленьку господиню».

«Чого ви хочете? Хочете, щоб той, хто має такі здорові ноги, як Юра, хто так по-вовчому любить простори, зрікся цього задля... вигідного фотеля? Можете самі сказати це Юрі, а я не маю серця».

Така була відповідь Нори, і я, незважаючи на свої симпатії до Уляни, мусила визнати, що Нора має рацію.

Два дні пізніше від'їжджала я вже до міста. Поїзд мій відходив перед полуднем, так що з лижниками попрощалася я ще рано. Залишалася тільки Уляна. Вона кілька днів почувала себе не зовсім здоровою, тому я прощалася з нею в хаті, заборонивши проваджати мене хоч би за ворота.

Я була вже на вулиці, як почула за собою голос Уляни:

«Оксано!..»

Мусила зупинитися: те дівча вилетіло за мною в самому светрі.

«Кажіть, чого вам треба, та й утікайте до хати, Уляно, бо на смерть простудитесь...»

«Я... хотіла вас спитати... але не смійтеся з мене, Оксано. Я... хотіла б знати, чи не запізно вже мені вчитися їздити на лижах?..»

Я аж надто добре зрозуміла це «чи не запізно вже» в устах цієї волелюбної «маленької господині великого дому», але не мала серця сказати їй правду.

Замість відповіді я незграбно поцілувала її в очі. Залишила її власному здогадові, щоб міг той поцілунок означати — співчуття чи надію?

Марія вертається із саду. В одній руці підсмикнута спідниця, в другій — набрякла бруньками гілочка вишні. Зранку крапав дощик, і сонце не встигло ще випити росу.

Хвіртка з вулиці сьогодні знову була навстіж відчинена. Ірка, ніхто інший, тільки Ірка знайшла собі дорогу через сад. Так, начебто не було брами. Мчала, мабуть, мов божевільна, бо аж галуззя з вишень поламала. Нерозумний дівчак!

Марія оглядається навколо себе: цього року весна приспішила свій крок. Стільки сонця й зелені о цій порі давно вже не пам'ятають люди. Марія минає долішні кімнати, йде з відламаною гілочкою вишні просто до Ірчиної кімнати, на горище. Ірка в цей час має бути в музичному інституті. Байдуже. Марія хоче знати, в якому настрої вийшла з дому та шалена дівчина. Мусить знати.

Десять пар очей, десять пар вух придбала Марія за вісімнадцять років шлюбного життя. Так з убрання, яке складав її чоловік перед сном, вичитувала, коли та в якому настрої повернувся він додому. Не потребувала нікого розпитувати: ні випробуваних приятелів, ні близьких сусідів. Замкнута в собі, недовірлива, вона всі справи своєї сім'ї вирішувала сама.

Правда і порядок — це два стовпи, на яких збудувала все своє життя. Природний порядок речей: ніяких непередбачених подій, відхилень, химер, ілюзій. Простим шляхом аж до мети. Так найкраще. Її власне життя було зразковим витвором суворого божка — Ладу. День за днем, рік за роком йшли спокійно, послідовно, немов хтось невидний нанизував їх на рівну сталеву нитку.

Дитинство з мильними бульбашками та фарфоровими ляльками розвіялося перед першими подувами зрілого віку. Дівування прийшло ні зарано, ні запізно. Саме вчас. Ніякої романтики, ніяких пустих, нездійснених надій. У двадцять літ вийшла заміж. Ця подія була теж записана в її життєвій програмі. Може, могла натрапити на іншого чоловіка, ніж той, якого вибрала. Але що значить «інший»? Кожен інший мав би за собою ще інших. Мусить бути добре так, як є.

І так усе йшло рівним, второваним шляхом цілих вісімнадцять літ. Аж ось на цю весну Ірка, її рідна дитина,

безрозсудно виривається з-під раз і назавжди заведеного порядку так, начебто... але зараз побачимо.

Справді, є на що подивитись. Дверці шафи широко відчинені, на полицях — все перекидано. Ясно, надто квапливо чепурилась. На столі лежить вазочка з фіалками. Вода крапля по краплі стікає по скатертині. На підлозі — старі панчохи й синя шапочка. На ліжку — ноти. Забути ноти, йдучи на урок музики, — чи чував хто таке?

Марія стоїть посеред кімнати, опустивши руки. Не йдеться тут про плями на скатертині, про безладдя у шафі, про синю шапочку в пилюці. Це дрібниці. Вона шукає причини цього безладдя, цього гарячого поспіху, цього бажання причепуритися (а може, і сподобатися — хто знає?). Досі бувало, коли вона, мати, не могла того чи іншого пояснити собі чи збагнути, то приходила й питала просто, відверто, у чому справа. І досі діставала на все щирі відповідь.

Марія береться пересаджувати квіти. Старанно подрібнює чорнозем і думає: «А Ірки все ще не видно...»

Скоро кидає роботу. Їй не терпиться зустріти свою дитину, придивитися до дочки ближче. Може, справді не добачила чого.

Та Ірка не приходить. Марія, загорнувшись у пухнасту шаль, сидить на веранді і чекає.

Дві хмаринки напливли одна на одну, обмінялися поцілунком і попливли далі.

«Ірка, певно, у Гнатових засиділася», — вертаються Маріїні думки до одного. Можна б послати за нею, але не в звичках Марії стежити за своїми близькими. Вона пригадує, що дочка і позавчора, і минулої середі теж прийшла пізніше додому.

«Тільки без зайвих здогадок і побоювань, — стримує вона своє неспокійне серце. — Ірка, певно, прибіжить садом. Малá має часом свої химери».

Марія встає і крок за кроком, наче милуючись гарною погодою, йде стежкою в сад. Вона сідає на лавочку перед самою хвірткою: тут ще здалеку почує Ірчині кроки. Малá не повинна помітити неспокою на її лиці.

Т-с... здається, чиїсь кроки наближаються до хвіртки. Так, але це не її хода. Ірка не вміє так поволі ходити. Хтось нерішуче торкнувся клямки у хвіртці. Марія хутко встає і ще хутчіш сідає: на вулиці її Ірка у товаристві якогось молодого чоловіка.

Марія не може дивуватись ані обурюватись, не може навіть пояснити собі свого хвилювання. Одне тільки розуміє ясно: там, за хвірткою, її дитина з чужим чоловіком, ради якого не завагалась обманювати свою маму.

Марія щораз виразніше чує голос того чоловіка й інстинктивно ховається в тіні вишень. Сидить на краєчку лавки зібгана, дрібна, мало не перелякана і мусить слухати, що ті двоє плетуть між собою. Не може ані на крок рушити з свого сховища, бо не хоче збудити в своїй дитині найменшого підозріння. Марія чує його м'який, майже дівочий голос і питає себе: «Хто він? Як довго знаються? Де і коли пізнав її?» Говорить все він і він. Ірка мовчить. Але — як мовчить? Як дивиться на нього у цій своїй мовчанці? Його голос стає дедалі більш притишеним. Марія вже не чує слів... Так шептати можна тільки лице в лице. Раптом стає тихо. Хвилина — і хвіртка з грюкотом розчиняється, а в неї прожогом вбігає Ірка. Мчить, немов сам страх наздоганяє її.

Марія чує, як він стоїть біля хвіртки і проводить її очима. Потім іде. Дуже поволі.

«Закоханий», — міркує Марія і, випроставшись, опанувавши себе, вже йде в бік дому. Те, що чула і бачила, для неї тепер не найважливіше. Все це обдумає пізніше. Марія боїться чогось іншого в цю хвилину... Боїться, що застане Ірку у прибраній вже кімнаті, з книжкою біля столу, начебто ніколи нічого не було. Боїться, що Ірка з хитрою, майстерно замаскованою посмішкою кинесться їй на шию, за своїм звичаєм почне осипати її ласкавими: «мусику», «тусику», «мамусику», аби тільки нарешті замилити мамі очі... Боїться історій про Гнатових, про репетиції до концерту — всіх тих можливих причин її запізнення додому. Перед такою грою Марія боїться за себе. Боїться, що її спокійна, врівноважена натура не зможе цього стерпіти.

Добре, добре... Про все це вона подумає ще цієї ночі, але зараз мусить бачити її. Ніяких докорів, ніяких суворих запитань. Тільки побачити.

На ліжку, поверх забутих нот, зіщулившись, з притисненими до очей долонями лежить Ірка... Марія нічого не розуміє: що це має значити? Ще не може вона підійти до дитини, взяти в обійми те писклятко і спитати, де болить. Ще боїться... І питає без найменшої нотки суворості:

— Ірка, що сталося? Чого ти плачеш?

Двоє очей, покірних, боязких, але щасливих, таких щасливих, що не можна їм гріха пам'ятати, дивляться на Марію.

— Ой мамусику, — очі пробують всміхатися, але слюзи раз у раз перешкоджають їм, — чого ти дивишся так недобре на мене? Я тобі завтра все скажу, я маю тобі так багато сказати... Тільки сьогодні не питай мене... Я така щаслива... Така щаслива...

— О Ірусь, Ірусь, дитинко моя... — Марія не може більше нічого сказати. Їй хочеться взяти ту дитину в свої обійми й гукнути всім матерям світу: «Яка з вас, матері, може похвалитися більшим довір'ям своєї дитини?..»

Ірка у милому здивуванні тулиться до мами й не може зрозуміти, чого мусик плаче... Хоче здогадатися:

— Але тебе я ще більше люблю, мусику...

— Я знаю, дитинко. Тепер іди спати. Завтра поговоримо.

Марії не спиться. Із заплющеними повіками лежить тихенько в своєму ліжку і ще раз перебирає в думці все, що приніс їй сьогоднішній день. Їй здається, що вона тільки сьогодні побачила світ зовсім іншим... Але її не лякають ті зміни, навпаки, вона бадьоро йде назустріч новому. Ірка — вже не дитина, а молода дівчина. Закохана молода жінка... Марія щойно бачила, як та закохана дівчина плакала від надміру щастя...

Марія питає своє серце: «Невже ж можна так любити? Невже?» — звертається до своїх майже забутих сімпатій літ.

Ті мовчать. Марія ніколи не плакала з надміру щастя, бо ніколи не була так закохана...

Її власне життя було зразковим витвором суворого божка — Ладу.

Подія за подією, рік за роком пройшли спокійно, послідовно, неначе хтось невидимий нанизував їх на рівну сталеву нитку...

Тому що в барі-ресторані Попеску в Констанці обідала майже вся команда корабля «Вікторія» і багато хто з команди грецького корабля «Патрія», який чомусь уже п'ятий тиждень стримів на зовнішнім рейді, Міка (як майже ні в однім ресторані не водиться) мала одну годину обіднього відпочинку.

Цю годину вона мала по обіді, десь біля третьої, як кінчали їсти моряки.

Цього часу вистачало, щоб переодягтись у тенісову сукенку, змінити півчеревики на білі гумаки й побігти на корд, отут зараз, коло самого ресторану. Давніше ужитковувала цей час на справжній відпочинок. Лягала в себе нагорі на диван (старовірні румуни не визнають ліжок) і перечитувала (просимо не посміхатись з недовір'ям), може, восьмий-дев'ятий раз Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Мама раз у раз писала з Кишинева: «Думай по-українськи, бо так плинно по-румунськи говориш, що, я боюсь, там за рік зовсім призабудеш свою мову. Декламуй собі щодня трохи Шевченка напам'ять».

«Це було явне переборщення,— думала Міка.— Мама, нащадок старокозацького роду (така скромна, а цим при кожній нагоді чвапиться аж до... непристойності), перебільшувала ці небезпеки. Вона взагалі була на цій точці надто вразлива і, як уважала Міка, «переалістична».

Факт тільки той, що з того часу, як Міка зіграла перший сингль з Аристидом з «Патрії» («Офіцерська школа юнаків») і, само собою, при тій нерівності, набрала, як бідний в торбу,— з того часу було неможливо лежати на дивані й читати «Тіні забутих предків».

Сьогодні спізнилась. Один офіцер з румунської «Вікторії» підпав й почав чіплятися до старшого кельнера Івоніки, і справа затяглася... Міка вже й сама бачить, що затяглась.

Аристид привітав її тільки ракеткою і далі грав з панною з вілли «Аврора» — гордовита дівчина з задертою головою, першорядний вершник і... друга нагорода в тенісі за місто Констанцу. Звісно, грати з нею — насолода. Аристид уже «набрав».

Міка сідає на лавочку й чекає. При другім сеті, коли

грачі змінюються, Аристид каже їй, відбивши м'яч панни з вілли «Аврора»:

— Не щастить мені без вас, домнішоро Міко.

Партія затягається. Чи, може, тільки так здається Міці? Все ж таки настає такий момент, коли панна сідає на лавочці в досить гідній віддалі від касирки Міки.

«Вона буде молодша від мене?!» — думає Міка, кинувши оком на її недорозвинені, як кулачки немовляти, груди.

— Зіграємо? — посміхається Аристид відразу цілим шнуром своїх неприродно білих зубів (спочатку Міці навіть здавалось, що то штучні зуби).

Ні, Міка не має охоти грати на очах цього митця, на очах цієї румунської аристократки, на очах... еге, що там говорити, на очах цієї жінки, еге ж, жінки, що одверто тягне за Аристидом.

Міка підкреслено кладе ракетку обіч себе:

— І так уже нема часу... Сьогодні теж мій нещасливий день...

Він дивиться своїми чорними, такими щирими очима й так виразно питається, що, власне, сталося.

Нічого. Міка сідає вигідно й — несподівано:

— Ви ще ніколи не оповідали мені нічого про вашу батьківщину, домнуде Аристиде. Греція... ми знаємо її тільки з ваших богів...

Він здивований так, наче цього питання ніколи не ставили йому дівчата. Направду не знає, з чого почати про свою батьківщину говорити. Якби його батьківщина змагалась за свою державність, тоді, о, тоді, напевно, знав би він кілька мов і в кожній з них вмів би дати звіт про політичне становище своєї країни, про її змагання, про красу її природи... А так... Він каже, щоб якимось тільки зволікти із своєю відповіддю:

— А я вашу батьківщину знаю з живих людей,— і дивиться при тім на неї.

— Ви не знаєте моєї батьківщини,— каже Міка з притиском.

— Ов,— сміється він,— ви хочете сказати, що я не знаю Румунії?

— Я не румунка, домнуде Аристид. Я... українка.

— Ні,— не повірив.— Я не розумію.

— У к р а ї н к а,— вирубала з усмішкою на устах і враз споважніла: румунка дивилась на неї погірдливым,

зловісним поглядом, зараз же встала і, не кивнувши їм головою, подалась до виходу. Міка догадалась більше інстинктом, ніж свідомістю, що добре це для неї не скінчиться.

Вислизнула своїм звичайним рухом до себе нагору. Перебралась скоро й збігла, як завжди, вниз через два східці нараз. Справді, все було, як щодня. Івоніка полював на мухи крадькома, так, щоб гості не примітили: ніби обтираючи порохи, з-за серветки вискакувала шкіряна пацка й позбавлювала життя кількох створінь за одним махом. Старий дивився на цей спорт старшого крізь пальці, хоч не раз погрожував, що як один гість тільки поскаржиться на здохлу муху в мусті, то Івоніка вилетить негайно.

Мігай, як щодня, кожної вільної хвилини хапався за французький часопис. Здавалось, що він один в ресторани-барі володіє французькою мовою комільфо, хоч, правду кажучи, ніколи не було нагоди переконатись у цьому. Гості-чужинці, що говорили по-французьки, так мало вимагали від кельнера, що з ними міг майже кожний розмовляти... А втім,— Міка сама вже набрала цього досвіду — по ресторанах-барах існує своя міжнародна мова, яку всі розуміють. І ті, що багато по світі їздять, і ті, що довший час працюють в того роду закладах.

Отож все було, як звичайно. Тільки Міка не могла позбутись того дивного тягара, що гнітив їй рамена. Здригнулася, немов хотіла і той тягар струсити з себе, і посміхнулася сама до себе: фантазія! Що ж може їй пошкодити та панна з вілли «Аврора»? Старий ставиться до неї занадто добре. До того вона сама справді дбає про те, щоб не занедбуватись у праці. Щоправда... те, що вона, як би це сказати, так на три кроки з гістьми, спочатку старого сердило. Здавалось йому, що це відштовхне від бару всіх молодих офіцерів і туристів. Потім переконався, що отой метод «на три кроки» (ці три кроки не треба брати так дослівно) має свій чар для молодих людей. Тоді Попеску змінив своє ставлення до неї, став наче опікуном Міки і бодай два рази на тиждень при вечірнім відборі каси наказував їй:

— Ти (всім своїм працівникам говорив «ти»), панно, бережися мені тут... Насамперед усмішечка, потім ручка, а потім... від мене в таким випадку не сподівайся якої-небудь помочі...

Міці тоді хотілось погладити Попеску по його сивій бороді, трошечки поторгати нею і сказати:

«Як ти, старенький, добре запам'ятав собі те, що я тобі в голову втовкла...»

Звичайно, ніколи не натякала йому, що пам'ятає, як то зразу обурювала його та обставина, що Міка така собі панна недоторканна.

Те важке не хотіло зсунутися з рамен і тоді, коли до бару ввійшов інженер Константі й відразу, заки що замовив, нахилився над касою і почав дражнити Міку, як щодня:

— Я ж кажу вам, що то амулет з правдивої мандрагори... Чому не хочете оглянути цю цящку?

«Мандрагора... мандрагора...— думає Міка.— Чи це те саме, що корінь альравне?»

Видаючи решту якійсь дамі з дівчинкою-підлітком, Міка питається із сміхом інженера:

— Чому ж ви ту мандрагору не носите при собі? Чому маю я оглянути її тільки у вашім помешканні?

Константі намагається своїми чорними лискучими пальцями (ніби справді з коріння мандрагори) вщипнути Міку за лице:

— Міка... Міка... Яка з вас «міка»?¹ Ви чи не здоганяєте зростом мене, моя «міка»?

— Ох, інженере,— сміється тільки Міка, і не в голові їй з'ясувати, що Міка — це якимись невідомими законами здрібніле, скорочене її ім'я «Марія».

В той момент рідко вживаними бічними дверима входить панна з вілли «Аврора» в товаристві місцевого військового старшини. Міка бачить, як вони навмисне ніби не дивляться в її сторону, хоч інстинктом людини, якій загрожує небезпека, відчуває, що вони ввійшли сюди на її біду, на її клопіт...

Її здогад підтверджує і та обставина, що вони нічого не замовляють. Не сідають навіть при столику. Покликають тільки Мігая, щоб той повідомив Попеску, що вони хочуть говорити з ним.

Попеску виходить з-за буфету. В нього заклопотаний, а водночас запобігливо послужливий вираз лица:

— Чим можу панству служити? Чим?

¹ Міка — по-румунськи означає: мала.

Звичайно, він мусив передбачити, що вони хочуть говорити з ним без свідків. За якийсь час, як вуж, мимохідь прослизав попри касу Івоніка:

— Май на увазі,— шепче Міці,— тамті балакають про тебе... Я зачув слово «шпигун»... Як маєш що на сумлінні, то вже тебе нема тут!

Міка блідне. Ах, так воно!

Але... але касирка не може собі дозволити ніяких виявів особистих переживань. Насправді! Гарно воно виглядало б, якби так увесь персонал, скільки їх тут є, кожне зокрема захотіло виявити свої радощі чи турботи. Була б це, як каже старий, цікава вистава менажерії з цирку Попеску.

Тому й Міка, хоч пальці синіють від внутрішнього неспокою, робить щоразу «миле лице», коли доводиться їй згорнути гроші з віконечка й видати решту.

Міка не бачить (хоч увесь час слідкує за цим!), щоб тамті двоє, офіцер і панна з вілли «Аврора», виходили.

Запримітивши сиву голову Попеску, знає напевно, що тамті двоє вийшли через двері приватного мешкання.

Чому?

Хто може це знати?.. Попеску, покрутившись коло буфету (тому «французові» Мігасві треба безнастанно дивитись між пальці), стає собі напроти оркестру, і його очі раз у раз звертаються до віконечка Мікиної каси.

Його вираз лиця (боже, як Міка навчилась тут читати різні лиця!) не злісний, але до краю здивований і засмучений. Міка відвертає очі, щоб не потрапляти на цей докірливий, повний збентеження погляд. Чого він від неї хоче? Нема сумніву, що тут є якийсь зв'язок з візитом тамтих двох.

Але тепер не час на балачки. Власне, тепер, надвечір, коли гості повертаються з-над берега моря... Тепер треба мати не тільки голову на в'язах, але й вуха на своїм місці, бо гості-чужинці думають і калькулюють злотими, франками, шілінгами, тільки не леями...

— Вісімдесят вісім леїв? Скільки це буде на золоті? Сто леїв — шість злотих, отже...

І так все треба думати за них.

Об одинадцятій Міка передає касу.

Чотири леї надміру. Таке часом трапляється, хоч Попеску раз у раз кривиться на це. Тепер ніби не бачить надміру.

— Домнішоро Міко, я маю з вами (чому з «вами»?) поговорити...

— Так,— притакує і чує, як гаряча хвиля заливає їй лице.

— Прошу!

Потім сидять у золотаво-рожевім будуарі пані Попеску й розмовляють. То значить: поки що говорить Попеску:

— Ви мене ошукали, домнішоро Міка... я мав вас за румунку. Чому ви затаїли переді мною, що ви русойка?

— Ви мене ніколи не питали про мою національність, домнуле Попеску.

— Гм...— він уже третій раз запалює люльку на довгім цибусі, яка все чомусь гасне.— Я вас не питав. Можливо. Але ви знали... ви знали, що мені військо поставило за умову, щоб я давав працю у себе тільки самим румунам, бо інакше... перестануть харчуватися у нас... ті всі панове... з «Романія», «Стефан чел маре»... Знали ви це?

— Потім довідалась.

Міка каже неправду: знала це з самого початку, але... не так легко було опертись спокусі на цю посаду. Тим паче, що та бідна мама в Хотині із своїм паралічем ніколи не зможе вже досить заробити на своє утримання.

— Гм, так... а чи ви знаєте, що с на вас підозріння, що ви більшовицька агентка?

— Що... що...— Міка схоплюється. Раптом в ній щось розірвалось і вистрілило вибухом. Її голос високий, неопанований. Очі в неї горять, іскри сиплються, можна сказати, коли вона говорить це:— Домнуле Попеску... домнуле... я не румунка... і я можу піти... я піду... І навіть не «русойка», як ви кажете. Я українка... Не чули ви ще такого слова? А як та панна ще раз щось зважиться подібне сказати... тоді я буду знати, що робити. Скажіть їй, що на свою оборону покличу... когось з «Патрії»... Інтригантка! Підла!

Попеску і собі встає. Він не сподівався такого вибуху від цієї тихої, такої, здавалось, покірної дівчини.

— Ну... ну...— кладе їй руку на плече і відразу переходить на батьківське «ти»:— Чого ти так сприймаєш? Я сам висміяв її тим шпигунством... Не бійся, я вже ту справу поладжу.

Його голос справді лагідний.

«Добрий старий»,— думає Міка й дивиться з вдячністю йому в вічі.

— Ви дуже добрі, пане шефе,— каже вголос.

— Бачиш,— сміється старий і плеще себе вдоволено по животі,— а бачиш... все може бути добре, як є добра воля до того. Але знаєш, мала гусочко, ти мусиш в карті мельдунковій подати себе за румунку. Ну... ну, не хмур носика, бо дістанеш зморшки на тім місці... Я знаю, що ти русойка, чи, як ти кажеш, українка... Ми це знаємо... але для них... хай буде румунка. Тільки це секрет, мала. Навіть перед персоналом...

Він бере її за підборіддя і повертає лицем до себе. Це ясно, що він чекає подяки від неї за своє добре серце. Воно справді добре, те серце... але... Міка посміхається якоюсь кривою посмішкою:

— Я ще раз вам дуже дякую, але не можу...

Попеску кам'яніє від здивування:

— Що значить «не можу»? Що ти не можеш?

Міка ще більше бентежиться: на правду прикро, що цей чоловік не може її зрозуміти.

— Не можу, домнуле Попеску, подати себе за румунку...

— Навіть так... проформа?

— Навіть проформа, домнуле Попеску...

Він став, розвів руки й так з напіврозтуленими устами дивився на Міку, як на восьме чудо світу.

Галя манікює собі пальчики й розмірковує над подіями останнього тижня. Виходить, що таки їде до Львова.

Власне, вона проти цього нічого не має. Чого? Можна й до університету записатися.

Правду кажучи, Галя думає, що це мусить навіть бути цікаве: приходиш собі на лекції, коли хочеш, покидаєш, коли хочеш. А до того товариші. Так, там обов'язково всі товариші.

Справді цікаво.

А крім того, й те треба взяти до уваги, що тут, у їх містечку, зараз би всі інакше почали до неї ставитись, якби була в університеті записана.

Не обов'язково й кінчати. Назва «студентка» й так прилипла б уже до неї на довгі роки.

Все це було б дуже миле, якби мама не вперлася, щоб вона таки дійсно закінчила університет. Грошей у них не переливається, тож і Галя не може довше студіювати над чотири роки. Галя мусить мати свій хліб і бути самостійною,— каже мама.

Але Галя не хоче ані свого хліба, ані самостійності, бо Галя має свої плани...

Але як пояснити це мамі, коли мама ще з тих, що за власним хлібом уганялися?

Тому Галя вибирає окружні дороги:

— Мама знає, що Стефко Загірний ще й цього року не закінчив курсу. Каже, що в університеті не те, що в гімназії... Каже, що попросту... попросту... не можна того курсу закінчити...

Мама не догадується, куди спрямована стріла, тому відповідалася в найглибшому переконанні:

— А ти, доньцю, покажеш усім, що за чотири роки приїдеш з дипломом у руці... Ще, може, й з планом докторської праці... Так, я не раз це говорила, що жінки куди здібніші й солідніші від чоловіків. З мене тоді сміялися... а тепер ти доведеш... Ех, якби я мала таку змогу студіювати в університеті, як ти...

Галя підкрадається з іншого боку:

— Мама чула, що Оля виходить заміж на канікули? Сміється, що на студії іду. Каже: «Волю ті гроші собі на

посаг зложити». Каже таке смішне: «Заки ти покінчиш свої студії, то я вже сина буду виховувати на щирого патріота». Смішно...— додає від себе Галя для того, щоб увести в оману материне вухо.

Але мама наче недочуває сьогодні.

— Дурницю робить Оля, а ще більшу її батьки, що дитину без ніякого звання, без забезпечення дають з хати... Ану ж хай умре чоловік, чи, і таке буває, вона не зможе погодитися з ним у співжитті, то що тоді? От ти, моя доньцю, скінчиш університет, будеш своя пані... А тоді... знайдеш собі до вподоби чоловіка — добре. Не знайдеш — теж добре... А продавати себе комусь задля кусника хліба не потребуватимеш...

Галя не пробує вже більше. Пощо? Однаково з мамою не порозуміється...

На ганку сидить бабця. Сидить отак цілими днями до сонця та й тільки й роботи, що мухи обганяти з рук.

Галя з серцем, повним непорозумінь і жалю, сідає собі на поріг ганку біля стіп бабці.

Колись... як бабця ще цікавилася тим, що дома діється, Галя не з одного свого клопоту звірялася їй. Тепер бабця вже старенька. Дуже старенька. Буває інколи, що й переплутує минуле з теперішнім. А все ж таки... коли серце переливається від жалю, а рідна мама не розуміє...

До кімнати мами долітають слова розмови внучки з бабцею. Галя мусить кричати, бо бабця недочуває гаразд:

— Ну, нащо мені це, бабцю?

Бабця щось відповідає, бо Галя знову каже:

— Але як я це мамі скажу? Як?..

Це вже мусило обурити бабцю, бо підносить голос так, що мама розуміє кожне слово:

— А ти роби ось як: запишися на той університет... хай мамі здається, що ти вчишся... а ти розглянься... добре... Я теж так робила... але моя мама знала про це... відвезли ніби до міста музики вчитись. А до року вже по весіллі було...

І знову не можна розуміти слів бабці. Мама догадується, що тепер ідуть науки: як повинен він виглядати та в який спосіб найлегше собі його серце здобути. Але ось знову щось обурює бабцю, бо голос знову стає на цілу октаву вищій:

— Коби я була таку доньку мала, як ти!.. З своєю... з твоєю мамою... мала я чистий хрест божий з її науками та самостійностями... Не хотіла... розуміти мене, що для жінки найкраща самостійність при боці чоловіка... Богу дякую, що хоч внучка розуміє мене...

І знову щось шепочуть обидві...

1934

Не пішов відразу нагору. Адже був тут, як дома. Як свій. Сів на лавку під каштанами. Хотів пов'язати думки в один вузол, але вони раз у раз вихоплювались з-під контролю й розбігалися наліво й направо: «Ось тінь каштана на мурі, як велетень без рук... Ота яблунька біля воріт на рік не вродить багато... Хтось голубів сполошив, і вони пурхнули мені саме понад головою...» Вся увага звернулася до голубів.

«Може, я хворий?» — подумав. Встав і пішов нагору. Так, як сподівався: Рамона, його суджена, сиділа у вітальні за фортепіано. Не грала. Тільки руки спочивали на клавіатурі. Була у блідо-фіолетовій сукні. Пригадав собі, що колись-колись порівняв був колір цієї сукні до блиску її волосся. Чомусь видалось йому у цю хвилину, що Рамона позус.

Підійшов ззаду і торкнувся руками її рамен.

— Все мене лякаєш,— сказала по-румунськи, хоч мусила чути його кроки. Його тепер особливо прикро вразила ця її невинна брехня. Не відповів нічого, але й рук не відіймав з рамен.

— Ах, я забуваю, що ти не любиш, як я не по-вашому говорю до тебе,— сказала по-українськи, але з чужим акцентом.

— Ні, не люблю,— сказав лагідно, але пригадав собі, за чим сюди прийшов. Обернув дівчину лицем до себе і скорим, задиханим, зміненим голосом кинув: — Рамона, я прийшов тобі сказати... що я чув учора... Я ж сидів тут, під каштаном... усе, що ти із своєю матір'ю говорила...

Ось воно те, що мусив їй сказати. Вона вдивилася в нього своїми безсоромно-чорними очима: поважно, аж напружено. Раптом розсміялась лоскотливим сміхом, таким притаманним людям півдня:

— Таж я навмисне так голосно говорила, щоб ти все міг чути... Подумай собі тільки, Нікуліцо,— вона почала скоро говорити по-румунськи,— чого мамі забаглося! Вона хоче покинути Ясси й переїхати жити до Чернівців, там, де ми... Каже, що найме собі окреме мешкання... тільки щоб двічі в тиждень мене провідувати... Я не хочу цього! Нізащо не допущу до цього! Я хочу нарешті без свідків бути з тобою!..

Вона закинула йому обидві руки на шию й відхилила голову взад: спокуслива і водночас безвільна. Микола повернув її лице просто своїх очей.

— Що ти говориш, Рамоніка? — спитав в її матерній мові, наче хотів, щоб слова його просто трапили їй до серця.— Що ти говориш? Таж твоя мама так тебе любить... а до того вона сподівається, що будуть внуки, і вона хотіла б близько них бути... Направду не розумію тебе...

Це вже розсердило її:

— Нема чого мамі жаліти... Мала й вона колись свою молодість, красу, кохання... мала свої щасливі дні. Чого ж їй ще? Ця її любов, ця вічна опіка наді мною — це щось хворобливе, від чого я мушу її вилікувати... Ні, Нікуліцо, вона таки мусить залишитися тут.

Кинула це, як виклик, але Микола нічого не відповідав. Йому видалось раптом якимсь смішним непорозумінням, що він стоїть оце напроти чужої жінки й торгується за куток у серці жінки без серця для її мамі...

Рамоні прийшла нова думка:

— А що твоя старенька? Не переїде до Чернівців? Вона, мабуть, не зможе лишити господарство?

— З моєю мамою... ти питаєш про мою маму? — Миколі враз стало перед очима затишне обійстя в далекому буковинському селі і кроки його мамі, повільні, старечі. Микола здригнувся.

— Що це? Чому ти такий дивний? — спитала Рамона.

Її голос вразив його. Пригадав собі миттю, як він учора звучав різко і немилосердно отут, у цій світлиці: «Ти не поїдеш із нами,— говорила Рамона мамі.— Я маю право на своє життя чи ні?»

Ні! Микола мотнув головою, наче відповів сам собі на якесь питання. Він зняв руки з рамен цієї чужої йому жінки.

— Що з тобою, Нікуліцо? — спитала Рамона тривожно.

— Нічого, Рамоно. Я йду. Маю тобі дещо сказати... але краще напишу... ще сьогодні...

Не озираючись, він вийшов з вітальні. Потім прожогом збіг сходами вниз.

Вже вечоріло, коли Микола побачив перед собою похилу браму. Звичним рухом відшукав закрутку й сам відчинив собі хвіртку. Пес було обізвався, а тоді лише закалатав хвостом об буду на знак, що пізнав свого. Але Микола не запримітив його приязно нащулених вух. Важким кроком підійшов до ганку.

Тут застала його мама, що за хвилину вийшла сінешніми сходами подивитися, чого гавкнув Бурко. Микола сидів і вдихав у себе пахощі тихого сільського вечора.

— Миколко! Це ти?

— Я, мамо.

— Ти з Ясс? Як це так? А...— не договорила вона.

— Я сам, мамо,— відповів на невисловлене питання.

.

Вже зоріло, як посвітив мамі до її кімнати. Мама ще раз поцілувала його в чоло й пішла. Причилось йому, що мама плаче. Хотів повернутися, але усвідомив собі, що коли б навіть так було, то могли б це бути тільки сльози радощів. Навшпиньках пішов до своєї кімнати. Поглянув на розстелене ліжко і склянку води на нічному столику. Уста його затремтіли, і він швидко вийшов на ганок. Здавалося йому, що ще всього не розповів мамі. Поглянув через вікно до маминої кімнати: лежала горілиць, заплющивши очі, як мертва. Порівняння видалось йому таким страшним, що його раптово аж кинуло в жар. Розстебнув сорочку на грудях, сперся обіруч на поруччя й дивився на рожевий уже крайчик неба. Село заворушилось тут і там.

Здавалося йому, що тільки чудом уникнув смерті в катастрофі. Рани ще пекли. Але вже сходило для нього нове життя — як оцей весняний ранок, чисте і прозоре.

Ромо, я вдячна тобі, що ти намовив мене на експрес. Від цього ледве помітного, одноманітного колихання наче віднаходять себе мої думки. Думаю: заки заїду додому, лист цей буде вже в дорозі до тебе.

Хочу поговорити з тобою. Хочу витрясти з свого серця все до останньої порошок, щоб нічого-нічогосінько не перевезти із собою звідти сюди.

Десять літ! Я навмисне вибрала цей рік, як з фото випускників шкіл: 1922—1932. Випадок хотів (якими капосними бувають іноді оці сліпі випадки!), щоб щойно, в цьому році, вдалося мені обманути органи громадської безпеки і під фальшивим прізвиськом дістати перепустку через кордон на двадцять чотири години.

Тепер, коли я знову по цей бік кордону, на своїй прибраній вітчизні-мачусі, думаю, що мій вчинок дуже легкодушний. Адже коли б викрилося моє обманство, мого батька в ту ж мить прогнали б з роботи. Він тільки й улаштувався тут на роботу під тією умовою, що ні він, ні ніхто з його рідні не повертатимуться на Буковину.

Але я так страшенно хотіла тебе бачити. Нічого більше, тільки побачити, діткнутися рукою твого обличчя й пережити свідомість, що це дійсно ти. Перше на моїй новій батьківщині здавалося мені, що в твоєму образі зосередилася вся туга за рідним краєм і юністю і звідси ця нестримна жага. Але згодом, Ромо, згодом я переконалася, що нічого ані нікого не хочу бачити, крім тебе.

Коли я сиділа на вокзалі в Чернівцях, я була така зворушена тим, що за десять літ нічого там не змінилося, що мусила зупинитись, аби звести дух.

Ніякої зміни за десять літ!

Чи ж не була я вправі думати, що час зупинився і я застану все таким, яким покинула? Було заледве шість уранці. Перед собою мала я цілий день і зустріч з тобою. Навмисно не брала візника, щоб не називати вулиці, щоб не потребувати кудись їхати. Я йшла просто перед себе. На ринку зупинилася: на схід і захід, північ і південь маю друзів і знайомих у цьому місті. Та я не хотіла зустрінути нікого, заки не зустрінуся з тобою.

Коли на ратушевім годиннику вибила восьма, я подумала: якщо ти вже встав і вийшов до міста, я можу зустріти тебе ось-ось на вулиці на розі будь-якого дому.

Я пішла вулицями міста шукати тебе. Сама свідомість, що ти живеш у цьому місті, що, можливо, вже невдовзі стріну тебе, сповнила мене такою радісною, такою безіменною вдячністю до світу, до незнайомих людей, до подорожніх акацій, взагалі до того прегарного ранку, що я насилу стримувала сльози.

Опівдні, коли все ще не зустріла тебе (з моїх двадцяти чотирьох годин залишилося тільки шістнадцять), я вирішила — чуєш, Ромо? — зайти до дому твоїх батьків і там дізнатись про тебе.

Я мусила хоч би за ціну моєї дівочої гордості дізнатись, що з тобою, бо моїх двадцяти чотирьох годин ставало все менше й менше.

Матір твою застала я на терасі дому проти сонця. Вона ледве помітно постаріла, ця тверда жінка.

Мати твоя буцімто й не здивувалася, що побачила мене на порозі свого дому, куди я, гола-боса, наречена без приданого, ніколи не мала вільного вступу. Мене відразу заболіла та ввічливість, з якою твоя мати привітала мене. «Як мало мушу я значити вже для її сина, коли вона може так приязно посміхатись до мене! За яку нешкідливу вважає вона мене у своїм домі!» — подумала я собі.

І ось починається гра. Мама твоя аж надто добре передбачила, яка причина змусила мене зайти у її дім, але вдає, ніби пічого не помітила. Тільки твоя наймолодша сестра дивиться на мене своїми блискучими від цікавості очима. Вона, ще дитина перед десятьма роками, сьогодні щось здогадується і цікава знати, як і що. Але я почувую, що вона допоможе мені. Тільки вона!

З твєю мамою розбалакуюсь я так весело і вільно, неначе ніколи й тиві непорозумінь не було поміж нами.

Я зважуюсь на зухвальство й хвалю тебе. Твоя мама забирає і собі слово: хоче показати мені, як далеко ти переріс себе і як далеко відбіг ти від тих, що колись знали тебе і жили з тобою. Я ніби не помічаю виміряного удару. «Це для мене ніяка несподіванка — успіх вашого сина», — кажу.

Цього вже не може дарувати мені твоя мама.

Останній тріумф все ж таки припадає мені. Твоя мати прощається зі мною й не запрошує вдруге до свого дому.

І тому я знову почувуюся в цьому домі як твоя наречена. Хоч і небажана, і нелюблена в родині, але твоя наречена, Ромо!

Сестра твоя проводить мене трохи. За порогом питає мене:

— Ви не бачилися ще з Романом? Може, напишете до нього кілька слів? Я передам. Він зрадіє, як побачить вас.

Ця остання фраза — звичайна чемність добре вихованої панночки, але я дуже вдячна твоїй сестрі за цю чемність.

Ти був акуратний. Рівно о шостій вечора був у кафе. Точність і акуратність завжди були головними рисами твого характеру.

Коли ти став переді мною там у кафе — дуже високий, дуже елегантний і... дуже чужий, я не мала відваги порівняти тебе з моєю колишньою мрією. Як змінили тебе роки, Ромо! Ти спитав щось в неособовій формі, а я відразу відчула, що ти не знавш, як заговорити до мене, на «ти» чи на «ви». Мені прийшла тривожна думка до голови: «Може... може... ти забув, як мене на ім'я?» І я скоро, із страху перед цією болючою несподіванкою, заговорила до тебе перша на «ти».

Потім — ти щось говорив, Ромо. Щось, що мене зовсім, таки зовсім не обходило, бо не було у ніякому зв'язку з твоєю особою. Чи дуже дивуєшся мені, що я не пам'ятаю з того ні одної думки?

«Непорозуміння... непорозуміння... непорозуміння...» — товкнулося мені в мозку. Неправда, десять разів неправда, що час зупинився. Він гнав із шаленою швидкістю вперед і віддалив нас так далеко одне від одного, що ми ледве можемо пізнати наші силуєти.

Нарешті ти спитав про мету мого приїзду в Чернівці. Ти, діловий, статечний, хотів знати причину такого візиту. У мене щось аж кричало: «Хіба ти не бачиш, що я приїхала сюди тільки на те, щоб тебе... тебе побачити?»

Я подивилася пильно на тебе: обличчя твоє не виявляло, що ти бодай здогадуєшся, який намір мого приїзду.

Тоді я збрехала: канікули... приїхала до Чернівців трохи розважитись. Зрештою я сиджу тут уже довше, чим два тижні. Ти стягнув брови: хіба Львів не більше місто від Чернівців? Хіба там не можна краще розважитись?

Але зараз же нова думка в тебе: певно, я при цій нагоді хотіла і знайомих відвідати?

Так. Саме задля цього і приїхала. Завтра рано вже від'їжджаю... «пригадала» собі, що з тобою одним ще не

бачилася. Ти усміхнувся (так багато змінилося в тобі, тільки усміх залишився той самий, що колись). Знайомі... гм... знайомі... А чи я знаю, що багато наших знайомих розбрелось по світу не знати куди? І ти починаєш згадувати: чи пам'ятаю я Дмитра? Оксану? А Олександра? Я все пам'ятаю. Причаїлася в собі й жду, аж твоя думка набреде на таку хвилину в минулому, де будеш тільки ти і я. Жду, аж ти віднайдеш наш спомин.

Але думка твоя завертає з половини дороги знову до тепер. Чому так, Ромо? Чи ти справді нічого не пригадував собі, чи свідомо не хотів доторкнутись до цієї сторінки нашої з тобою біографії?

Ти пропонуєш показати мені ввечері елегантні Чернівці. Чи можу не пристати на твою пропозицію? Адже я приїхала сюди, як сама сказала, «забавитись».

О дев'ятій годині вечора зустрічаємось знову. Ідемо «забавитись». Така твоя воля. Я йду з тобою, як по свою смерть.

Люди... люди... люди... Навіщо стільки чужих людей, коли моє серце хоче бодай півгодинки побути з тобою віч-на-віч?

На зорі покидаємо приміщення бару. О Ромо мій, як радо була б я того ранку пройшлася з тобою пішки на квартиру, де зупинилася. Адже я заїхала до знайомих, де колись жила ще в них гімназисткою, куди ти стільки разів проводив мене подібними ранками з студентських вечірок. Руч-об-руч, лице при лиці. Але ти, видно, не звик тепер вертатися з забави пішки додів. Вправним рухом, майже силоміць, впихавш мене в таксі. Треба ще проспастись мені,— турбуєшся мною,— адже до від'їзду мого поїзда ще три з половиною години!

Але чи ти розумієш, що я не можу, не хочу, не смію стратити жодної хвилини, коли можу бути з тобою?

Ти здивований, майже незадоволений моїм проханням відпустити шофера разом з його машиною.

— Навіщо? Чи не краще буде, якщо я тепер поїду цією машиною до себе, посплю годину, а потім приїду знову до тебе, щоб відвезти тебе на вокзал? Чи не розсудніше так? — питаєш.

Ні, ніщо не є розсудне ані потрібне, що вимагає розлучення з тобою хоч би на півгодини.

Нарешті залишаємось самі посеред сонної вулиці. Ось-ось і сонде зійде.

Дивлюся на тебе й наче... впізнаю тебе!

Ромо! Це ти! Беру твоє лице у свої долоні: воно холодне й втомлене від безсонної ночі, але воно твоє! Ромо, це — справді ти!

Скажи мені щось на пам'ятку про себе, Ромо! Ти в клопоті. Я бачу, що ти хочеш дати мені щось на пам'ятку, але від чого почати? Так багато подій, імен, вражень і переживань сплелось за тих десять років!

Ти розповідаєш мені про якусь пригоду в дорозі. Я вслухаюся в інтонації твого голосу і починаю пригадувати собі тебе таким, як колись.

Але часу вже стільки, щоб переодягтися мені і їхати на вокзал. Ти їдеш зі мною на вокзал. По дорозі питаєш мене:

— Вдоволена з забави?

Це були твої слова, Ромо! Були вони щирі чи для форми — для мене однаково болючі. До мого звичайного поїзда ще сімнадцять хвилин. Це останніх сімнадцять хвилин. Ще сімнадцять хвилин з тобою, Ромо!

Ти практична й розсудлива людина: чи не краще мені експресом поїхати? Вигідно, без пересадки просто на місце. З цілих моїх двадцяти чотирьох годин залишилося ще сімнадцять хвилин. Не відбирай мені їх! Та ти вже при касі. З вікна вагона чую ще твої слова:

— Напиши, як заїхала. Взагалі напиши колись. Добре? Поздоровлення батькам, братам... — і останнє «до побачення».

До побачення, Ромо, бо ми вже ніколи не побачимося. Це було чисте божевілля з мого боку: хотіти повернути час на десять літ назад. Тому пишу цей лист.

Хочу, заки ще поїзд зупиниться в С., витрясти з свого серця все, до останньої поршинки, щоб нічого з цього божевілля не перевезти з собою звідти сюди. Була б забула: ти просив мене написати, як їхалося мені. Добре. Ще одна станція — і я дома. Треба кінчати.

Будь здоров, Ромо!

Д.

Доктор Ігорів нахилився над фотелем, в якому сиділа Марта Сидоренко.

— Я жду відповіді, пані Марто.

Марта вдала, що не чує. Упівголос підтягала пісню, яку хтось співав у другім кінці зали.

— Завтра приїжджаю по вас своєю машиною. Ви чуєте, пані Марто?

— Справді? — ніби щойно вчула й відразу здивувалася. — Але ж я вам уже сказала, докторе, що не маю й найменшої охоти після сьогоднішньої недоспаної ночі вибиратись завтра знову на цілу ніч до людей, що їх ледве в очі знаю... Дайте мені спокій, докторе.

— Але я їх знаю, тих людей, і вони вас знають... Я обіцяв їм... Я — це, може, надто сміливо з мого боку — запевнив їх, що, коли вас попрошу, ви співатимете завтра на банкеті.

Марта ледь повернула голову і подивилась в очі Ігорева:

— Мені подобається ваша самовпевненість, докторе, але я все одно не поїду з вами на той банкет. Може, саме тому, що ви... так впевнені у моїй згоді.

— Чи маю змусити вас на вашу згоду? — спитав зовсім тихо.

Марта живо струснула головою на знак згоди:

— Будь ласка! Сумніваюся, чи вдасться вам ця штука... Можете сказати мені, як ви це зробите?..

Доктор нахилився ще нижче над фотелем Марти:

— Можу... От зараз підійду до пана Н. Ви знаєте, що це за чоловік... Закурю з ним папіроску й між іншим розповім йому якусь інтимну, пікантну історійку про вас і мене. Розумісте, отак по секрету... Що, вдалий добір? Люди так часто бачать вас у моїм товаристві, що історійка моя матиме всі риси правдоподібності... І ручуся вам, пані Марто, що до ранку половина з присутніх тут знатиме той секрет... Думаю, що вам тепер, коли готуетесь до самостійного концерту, слава така не конче на руку. Тому можете доручити моїй фантазії.

— З правом реваншу з мого боку, — додала Марта.

— Хай буде... Тільки можливості жінки скомпрометувати мужчину дуже малі.

— А я вам кажу, що рівні, пане Ігорів.

— Вибачте, ласкава пані... Жінки мають тільки одну, так звану жіночу честь... Пождіть, не перебивайте мене! Бачите, жінка може бути брехлива, химерна — словом, людина без характеру, але коли поводитиметься бездоганно як жінка, себто буде моральна у загальному розумінні цього слова, її ніхто не зневажатиме. З нами, мужчинами, навпаки. Ми можемо у приватнім житті бути розпусні, брехливі, обманці — словом, неморальні, але коли ми у громадському житті чесні, нам ніхто не кине браку характеру. Річ і в тім, моя пані, що та ваша жіноча честь дуже, так сказати б, мімозна. Наприклад, досить мого одного двозначного слова про вас, щоб всі ці люди тут, що так захоплюються вами та вашим талантом, похитнулись у своїй добрій вірі у вас і ваш талант... Зате наша чоловіча честь тверда, як наші голови. Щоб похитнути мою добру славу в очах у цих людей, не досить вашого одного двозначного слова, пані Марто. Тут треба доказів, фактів, от що... Ось у чому наша над вами перевага. А про якісь рівні шанси тут, як бачите, і мови не може бути.

Марта вислухала все, але не зразу відповіла. Вона наче шукала когось у залі і, не знайшовши, спинилася знову очима на обличчі Ігорєва. Очі в неї були поважні.

— Цим разом вам вдалося переконати мене, докторе. Ось вам моя рука: завтра їду з вами до тих там...

Ігорів нахилився і поцілував руку, яку вона йому подала.

Марта встала з фотеля, наче виросла.

— А тепер, панство, хочу розваги!

У відповідь хтось загравав на фортепіано.

— Ох, тільки не танці! Я ж і так ледве ноги пересуваю... Завтра знову мене чекає подорож... Що це? Не знаєте вже нічого іншого, крім танців? Постригайте... Придумайте щось... до ранку ще так далеко... Панство, пригадаймо собі старі часи й забавимося у... фанти. Давайте завернемо час на десять літ назад. Пане докторе, ви збираєте фанти.

Ігорів став на середині. Перед ним півколом посідали сімнадцять мужчин і жінок, що хотіли завернути час на десять літ.

— Приходжу до корчми й жадаю вина. Ага, «вино»! Панно Іро, фант.

— Приходжу до корчми...

— Приходжу до корчми й жадаю пампушки... Пані Марто, фант!

— Що ж я вам дам за себе? Шпильок до волосся не пошу, пояска при сукні не маю... Хіба дам вам перстень... Прошу лише обережно, бо перстень цей вам не пам'ятка якась, а майно.

Фантів назбирали повний капелюх Ігорева. Тепер приходять черга на викуп фантів. В залі робиться гаряче. Хтось навстіж відчинив вікно в сад. Відчиненими вікнами напливають наче старі часи до зали...

Дорослі жінки, як підлітки, зі сміхом та вереском ухилиються від програних поцілунків. Мужчини, уклоняючись дамам, виконують глибокі, до сміху церемонні рухи. Зовсім так, як колись. Пригадуються старі, забуті товариські фрази...

Давні знайомі пригадують свої імена й починають звертатися по імені. Старі часи!

Нараз Марта гукає:

— Де мій фант? Що з моїм фантом?

Ігорів сягає рукою до капелюха. Персня немає. Ігорів сміється:

— Ваш фант хтось викрав, Мартусю. Мусите згодитися на викуп, який віп сам призначить.

Сміх облітає всю залу:

— Викуп мусить бути гідний заставу!

Марта стоїть посередині веселого гурту. Марта не сміється:

— Панове, заявляю прилюдно, що я готова на всяку ціну. Прошу — перстень на стіл!

Всі здивовані рішучим тоном Марти. Тон цей нітрохи не пасує до загального настрою забави. Ніхто не зголошується на обіцяну нагороду. Ігорів ще раз повторює слова Марти. Немає того, що викрав перстень. Марта стоїть нерухомо посеред веселого гурту. Жде. Видно, як ледве опановує себе.

Врешті каже:

— Панове, жарт триває задовго. Прошу, я відвернусь до стіни.

В залі починає втихати. Чути вигуки: «Що за непристойні жарти! Перстень на стіл!»

Марта обертається до Ігорева:

— Капелюх стояв так близько до вас, пане докторе... Як могли ви не помітити чужої руки біля нього?

Ігорів закусує тільки спідню губу й не відповідає Марті. Та коли забирає слово, його голос хрипкий, аж страшний:

— Панство, тому, що перстень був під моєю опікою і пропав... а я не хочу образити ревізією в їх домі шановних господарів... пропоную погасити на дві хвилини світло... а той, хто дозволив собі цей несмачний жарт... нехай підкине перстень тут, на оцей стіл... На всякий випадок прошу ходити під час цих двох хвилин... щоб було гамірно.

Світло погасло. Тиша. Ніхто не рухається. Не чути нічиїх кроків у напрямі стола.

Після двох хвилин знову світло.

Марта скрикує:

— Нема персня!

У залі стає неприємно тихо. Тихше, як за ті дві хвилини темряви. І Марта знову говорить. Її голос скидається тепер на здушений плач.

— Я прошу того, хто дозволив собі в той спосіб пожартувати, надіслати мені перстень поштою-експресом. Жду завтра до десятої рано.

Кивнула господарям «на добраніч», взяла з фотеля свою шаль і, не оглядаючись ні на кого, вийшла із зали.

.

У хаті, хоч зоріло, спустила штори на вікна, засвітила лампу й сіла писати.

«Перстень перед десятою вручено мені. На вашу особу не мала я найменшого підозріння.

Марта Сидоренко»

Коли написала сімнадцять карток і заадресувала сімнадцять конвертів, вийняла з-за пазухи перстень, замкнула його до шкатулки й почала стелити собі постіль.

Ранком перед десятою збудив Марту нетерпеливий голос електричного дзвінка. Накинувши на себе в поспіху шаль, пішла Марта відчиняти ранньому гостеві: Оксана Перегірська, приятелька й господиня вчорашньої вечірки.

— Ради бога, скажи, Марто... Дістала вже перстень?.. Ми з чоловіком до ранку очей не стулили... така неприємність у нашім домі!..

Марта спокійно взяла Оксану за лікоть:

— Але ж так... Вже година, як приніс мені його

посланець... Прошу, Сяно, заходь досередини... Я оце саме скінчила писати повідомлення до вас всіх про це...

Оксана Перегірська нахилилася над горою заадресованих конвертів.

— О, навіть до нас є повідомлення!.. Чекай, Марто, я не бачу повідомлення на адресу Ігорева... адже справа ця може найбільше його обходити...

Марта з навмисне зле удаваним здивуванням:

— Доктор Ігорів? Ах, я забула, зовсім забула й його повідомити про те, що перстень вже повернено мені.

— Ну, будь здорова, Марто.

— Па.

Ще того самого дня всі учасники вечірки знали про те, що доктор Ігорів не дістав запевнення, що на його особу не було найменшого підозріння.

Вчора знову посланець приніс мені рожі від вас. Перевтомлені, з рисками невиліковної смертельної недуги, червоні, берегами чорні, чайно-жовті сумні голівки.

Невже ж ви мали серце, посилаючи їх мені, засудити їх на смерть? До того ж на найгіршу смерть на світі: смерть від передчасного прив'ядання.

Та цим разом не залишу вас без відповіді.

Будь ласка, сядьте собі проти мене. Що ж ви? Не треба так боязко, на самому беріжку.

Тепер слухайте: як і що можна подумати про чоловіка, що сьогодні, так, сьогодні, в часи безробіття, голоду, переоцінки моральних цінностей, бунту і занепаду, тратить свій час, волю, думку на те, щоб жінці вислати кілька хворих рож?

Ви ж знаєте (хто це може знати, як не ви?), що я не цілуватиму тих рож, що я навіть не поставлю їх у вазу, що я не обтинатиму їм щодня кінчиків, щоб продовжити їхнє життя, що я не засушу і не спалю з честю їх по смерті.

Все це ви знаєте.

Ви знаєте навіть більше. Ви знаєте, що я залишуся байдужою до них тільки тому, що вони від вас. Ви знаєте, що я передчасно прожену їх з своєї кімнати, бо я, сучасна, ділова жінка, не можу розуміти, як чоловік у наші часи, тобто в часи безробіття, голоду, бунту і занепаду і т. д.

Еге ж, я не можу зрозуміти цього! Та одного ви не знаєте, приятелю. Не знаєте, що ця сама ділова, сучасна жінка ладна б складати пелюстку до пелюстки, ладна забальзамувати їх, заморозити, аби довше зберегти їх вроду, готова не знаю що зробити з тими самими хворими рожами, в ті самі наші часи, коли б їх прислала чиясь інша рука.

Але цього бажати — все одно, що бажати собі сонця з неба.

МОЇЙ БУКОВИНІ

В моїй батьківщині під цю пору колишуться по крутих польових доріжках (чи буду ще коли ними ходити?) навантажені хлібом вози. По досвітках скриплять колодязі, а вечорами линуть сині димочки до неба, як сама молитва. В моїй батьківщині... але ви цього не знаєте...

В моїй батьківщині осінь ступає в червоних сап'янцях, завітчана у соняшники і китиці винограду, підхмелена на весіллях, розспівана на толоках. Але ви цього не бачите.

У моїй батьківщині вечірні тумани заступають хороводи русалок і зорі так близько над землею, що можна говорити до них і чути їх мову. В моїй батьківщині... але ви цього не чуєте...

У моїй батьківщині сонце ходить босоніж, оперезане бабиним літом, з червоною калиною у русявій голівці. У моїй батьківщині... Але пощо я буду говорити вам про неї, коли ви не тужите за нею, коли вона для вас така далека й така недійсна?..

Стіною дому пнеться весело-гарячий дикун виноград. По голубому куполу неба ширяють якісь птахи. Між небом і землею стало важке, нерухоме повітря. (На Поділлі перед бурею бувають такі години). В притіненім покої лежить на отоманці мама. На кріслі біля неї надпита склянка води й папірець від порошку проти болі голови. (Універсальний цей засіб допомагає ще на зуби, застуду, ревматизм тощо).

У хаті тихо. Мусить бути тихо, коли мама має мігрень. У цій хаті майже щодня тихо, бо мама щодня... (краще не кінчати).

Сестра (чого так офіційно? — хай же буде просто Ольга), еге ж, Ольга сидить коло столика в кухні й мучиться над новим способом ведення касових книг. Оце недавно привіз його директор із Львова. В Ольги коли-неколи починають тремтіти повіки, і ціла купа папірців, наче білих голубів, розлітається по столу й підлозі.

У кутку буфета стоять одна на одній тарілки від обіду. Над ними бринить якась витривала муха. Тарілки з обіду не помиті, бо мамі голова болить, Ольга має свій новий спосіб ведення касових книг, а Мотря... перешиває собі сукенку, яка має бути елегантна, модна і... не така, як у всіх.

Сімнадцятилітня Мотря Забейко — кравецька учениця (освіта: чотири роки гімназії — і стоп!).

З цим кравецтвом в'яжеться навіть веселий спогад. На початку вакацій мама заявила, що Мотря після канікул не піде до школи і тому хай вибирає собі якесь практичне заняття... На світ треба тверезо дивитись і т. д. Довга-предовга скарга. Ольга теж після чотирьох гімназичних почала оглядатись на працю...

Тоді Мотря, не задумуючись, вишляпилася:

— Хочу вчитись кравецтва. Хай мама мене запише до «Труда».

Мама, яка не раз плакала над Мотрею, що вона має не тільки його лице, але й його легкодуху вдачу і тому така покvapлива до всього несерйозного, здивувалась страшенно. А потім, певно, пригадала собі, як Мотря не раз фантазувала про те, щоб стати великою сценічною артисткою... Ах, це не дитячі забаганки були! Звідки! Мотря направду чує, що в цьому її всеньке життя... Мама

розсердилась і зараз же дістала мігрень. Ольга тоді сказала Мотрі, що вона своєю вдачею зажене маму передчасно в могилу. Та за кілька днів Мотря ще раз сказала мамі, що вона зовсім серйозно хоче вчитися на кравчиху. Тоді мама вже нічого не сказала.

І так Мотря, піддуривши їх, увійшла в своє царство. Не потребувала навіть хвіртку замикати за собою, маючи те солодке почуття безпеки, що й так ніхто не буде добуватися до неї. От тепер сидить вона у кріслі проти вікна і перешиває синю сукенку. Для себе, Мотрі Забейко, кравецької учениці? Та ні! Це ж Мотря Забейко перешиває сукенку для великої артистки, яка теж... називається Мотря Забейко. Це велика честь для Мотрі, що артистка дала їй шити сукенку, в якій має виступати в прем'єрі... Менше про назву! Досить того, що в тій сукенці має подобатись одному закордонному дипломатові, який закохався в неї, і з цього саме виходить ціла трагедія... хоч усе кінчається щасливо. Мотря все ж страшенно любить трагічні п'єси, що кінчаються щасливо.

П'єса її життя теж матиме щасливий кінець: стане відомою, з артистичним смаком кравчихою. Заангажують її до великого театру шити сукні для артисток... Потім захворіє несподівано одна з артисток. Режисерові прийде химерна думка заангажувати до тої ролі театральну кравчиху і... Тут Мотря заплющує повіки і мріє... мріє... мріє...

У мамі болить голова, Ольга морочить собі голову над новим способом книговодства, а Мотря мріє...

Тільки сукенка в її пальцях не хоче піддатись мріям. Не хоче. Прилинялий рожевий комірець є прилинялим рожевим комірцем. Коли Мотря не дивиться на нього, то видається він їй з дорогого гіпюру, з тонкого венеціанського мережива, з бозна-чого, але як тільки гляне на нього...

Стоп! Пробі! Та й цей комірець може справді бути з гіпюру. На горищі у великій скрині поміж старими фотографіями, листами, запрошеннями, стародавніми капелюхами, рукавичками без пальців, мереживами і плерезами є одна мамина стара сукенка з добресеньким передом з гіпюру. А панна Стефця казала, що якраз цього року будуть модні гіпюри!

З великої скрині Мотрю обдає, немов подих з того світу, дивний мішаний запах часу, повітря, що його ро-

ками цілими в'язнено в цій домовині, і речей, що колись жили, сміялись і видавали пахощі довкола себе...

Мотря не думає тепер про те, щоб відривати гіпюр з тої золотисто-рожевої сукенки, її пальці трохи тремтять, коли вона обпинає на собі заржавілі стальки. Ох, боженьку, як це так, що мама... була колись ще стрункіша від неї?

«Мадам, а ваші рукавиці? Забуваєтесь, мадам».

«Ах, вибачення. Може б, ще цю парасольку? Ой лелечко, її трохи проїла міль, але її мереживо...»

Мотря стоїть навколішках проти відчиненого віка скрині і не думає вже про золотисто-рожеву сукенку. В руках у неї висохлий, труп'ячо-жовтий лист, і пальці... пальці в неї тремтять, і серце по-дурному сіпається в грудях. Зсувається на долівку і так, напівлежачи, скулена, злякана, читає листа.

Тільки подумати собі, роки лежав той лист у великій скрині. Десять, двадцять, до ста разів пересунувся він за ці роки через Мотрині пальці і ніколи не задержувався в них. Мотря ще тому сім чи вісім літ помітила, хто був автором цього листа: «Тьотя Амалія». З того моменту лист перестав вабитися до себе. Що цікавого може писати жінка, яка вже є для когось, в цім випадку для Мотриної мами, тьотею?

І сьогодні лист цей був прослизнув крізь Мотрині пальці і мав впасти на дно скрині, як багато разів перед тим це робив, коли нагло... і така дрібничка... Мотря помітила в однім його ріжку гапт. Така була тоді мода, а тьотя Амалія мусила бути комільфо.

І якби не обставина, що вона шукала гіпюр для своєї сукенки... вона і не знала б страхітливої таємниці. Мотря ще пробує боронитися перед нею, але розгорнений лист крикливо заперечує всьому... Тьотя Амалія... Мотрі тиснуть слези до очей: дала б відтяти собі праву руку, щоб та жінка могла на хвилинку ожити і сказати Мотрі правду. Сказати, що то п а н р а в д у було між ними.

У цьому листі, що перед Мотрею, тьотя Амалія тишиться маминим щастям і остерігає молоду закохану жінку перед ним. Перед надмірним щастям. «Ді гетер воллен дайн фердербен»¹, — цитує з «Персня Полікрата». Але скоро в другому рядку ді свої сумні ворожби спритно

¹ «Боги прагнуть твоєї Багібелі» (нім.).

переводить на жарт. Таке велике щастя, таке велике кохання навіть боги не в силі знищити...

Стоп. Треба мати відвагу зупинитися на цім і усвідомити собі одну правду: мама любила його колись. Мало того: мама шаліла від тої любові до нього. (Хай ніхто не відважується заперечити: тьотя Амалія свідчить з моголи!)

Стільки років своїми наріканнями, своїми слізьми, своїми глухими прокльонами в його сторону переконувала їх, що її насильством чи загрозами зв'язано з тим нікчемним чоловіком!

Ніколи про ці справи не говорилося ясно й одверто, але хіба не досить, коли в їх домі ніколи не вживалося слова «тато»?

Був десь він (на своє нещастя, Мотря, як кажуть усі, зовсім подібна до нього). Він зломив їм усім трьом життя. Оля, вроджений конструктор, що мріяла колись про вищу технічну освіту (архітектуру!), зупинилася на чотирьох гімназичних і торговельних курсах. Мотря теж мусила погребти свої плани, зв'язані з драматичною школою. Тільки плани провалились, бо мрії... Мотря, власне, з тих людей, що не можуть жити без мрії. І це треба було відректися найістотнішого в житті, в той час як він мав гроші! Власне, тут нічого іншого, тільки грошей треба було... Але прийняти від нього? Від того, що їхній мамі зломив життя, від того нікчемника, що покинув її, своїх дітей, від того... Справді, часом бракувало слів у багатій нашій мові, щоб висловити своє обурення проти того чоловіка.

Все він знищив. Власне, нічого не малося від життя. Буйна молодість, що про неї в старшій віці стільки згадується, шуміла десь далеко поза ними. Забави, сміх, музика, рух, хлопці й нові сукенки, що стільки емоцій дають у тім віці, для них майже не існували. На все треба було грошей. Це майже неймовірно, а проте дійсно: навіть у тім віці, для того щоб розгорнути крила на всю ширину, потрібно... грошей. Ах, були це дрібні суми. Інколи до смішного дрібні суми могли дати так багато неповторної радості, але коли і того не малося... Вечір на ковзанці в неділю, коли грає музика; учнівські пікніки; місце в галереї, чи, як тоді говорилося, «на бантах», у театрі; прогулянка за дві-три станції від міста — скільки це могло коштувати? А проте і того не малося... Вистачало тільки

на найконечніше, найпрактичніше, тільки на найтриваліше... Це була, між іншим, одна з причин, яка вирішила те, що Мотря стала кравчихою. За шитвом мріється найкраще...

Та в тій їх самоzapряжці було щось героїчне. Дівчата, хоч такі різні вдачами, ніколи не нарікали. Навіть не допускали до себе думки, ніби вони стали жертвами його. Не хотіли навіть це з ним пов'язувати. Мама їх була жертвою, а вони її оборонцями. Завсіди, хоч кожна з них являла собою окремий світ, виступали втрійку. Вони дві — як оборона по боках, а мама посередині. Зламана, апатична, але безпечна в їх товаристві. Роль захисників об'єднувала їх. Була вона паче виправданням, наче відплатою за те, що Оля ніколи не буде інженером, а Мотря ніколи не закінчить драматичної школи.

Мотря, крім усього іншого, мала свою ненависть до нього. Не знати, чи котра дитина так любила свого батька, як Мотря його ненавиділа.

І нагло... якась тьотя Амалія встає з гробу і каже, що це все... неправда.

Неправда, бо мама онукала їх! Мама любила його!!! І все героїчне, поважне, як смерть, стає смішне, гротескове. Обман! Страшний обман!!! Як сміла мама зрадити їх? Як сміла затаїти перед ними свою тяжку провину? Яким, врешті, правом навчала їх ненавидіти так чоловіка, якого колись сама любила?

Любила? Мало цього. Із звичайної спокійної любові не виписується таких листів до тьоті, що та мусила їх спам'ятувати. Шаліти мусила за ним і з ним разом! Так! Не буде тепер Мотря бавитися в гарні слова! Буде така нещадна, як нещадно поводитися з нею! Всі говорять Мотрі, що вона подібна до тата, і всі плещуть їй, що вона гарна. Правда, люди, що частіше бувають з нею, перестають вголос захоплюватися її красою. Не тому, що Мотря в своїй вдачі мала щось, що відштовхувало б. Ні. Просто тому, що краса Мотрі — це перш за все блиски. Блиски першої молодості. Все в ній блищить... і очі... і каштанове волосся має такий особливий полиск, що не раз ведуться суперечки, чи воно каштанове, чи темно-русьяве, вологі уста і навіть трохи блискучий носик мають свій чар, тоді коли всі жінки мають матові від пудри носи.

Рухи її, її хода — що частіше стежиш за ними, то більш гармонійними й одухотвореними здаються вони. Артистка! А всі кажуть, що вона навіть з рухів подібна до тата. Так мав він теж колись у своїй молодості розсівати блиск, і мама мусила його любити... Любилися обом.

А мама затаїла правду! Ошукала їх у нечесний спосіб. І аж сьогодні ця правда, яка вісімнадцять чи дев'ятнадцять літ лежала собі тут, на горищі, замкнута в цій труні, дістається на світ божий і чинить таке спустошення...

Але навіть коли серце дуже болить, то не можна ж отак довго лежати лицем на запорошеній землі. Якби мама довідалась про таку жахливу справу, то напевно не могла б уже підвестися... Але Мотря, по-перше, має зовсім іншу вдачу, ніж мама, а по-друге... має своїх безумних сімнадцять літ... Те владно наказує їй встати з землі, обтріпати сукенку від пороху, примкнути велику скриню і йти... вниз.

На світі нічого не змінилося від того, що Мотря допустила в своє серце цю страшну тасмніцю. Як перше, цвірінькають горобці, химерною гондолою плывуть хмари по небу... дошкуляє сонце землі, а найважливіше, що там, за дверима, все ще пливе життя старим ладом, все ще таїться брехня, якій вона, Мотря, перед хвилиною сміливо здерла маску з очей. Бідна Оля, вона ще й досі вірить у байку, що їй наоповідала (навмисне слово з приростком «на») мама! Бідна мама, вона не знає, що Мотря вже зовсім інша, ніж та, що ще за півгодини куняла тут над шитвом.

Тепер усе, що стосується до мами, стає Мотрі аж до смішного байдуже.

Направду Мотрю тепер уже сміх розбирає, коли мама за вечерею починає вечірню літанію своїх бідкань. Щось сміється злорадно в Мотрі: «Але ж, пані добродійко, ми і без того знаємо, що з вас знаменита комедіантка! Пощо аж так висловлюватись? Облиште... бо трісну зі сміху...»

Але на Олю Мотря дивиться уважними, напруженими очима. Повинна знайти у ній свого співника. Мусять обидві законспіруватись, діяти... і то чим скоріше. Але як підійти до Олі? По-перше, Оля — це найсумніше в цій справі — ніколи не ставиться поважно до Мотрі. Це найгірше, як когось раз візьмуть за... за, коротко кажучи,

нерозсудливу людину. По-друге, Оля... Як би це сказати? Мотря має на це коротке визначення: це щось зовсім інше від Мотрі...

Тому Мотря цілий вечір водить за нею напруженими очима і вичікує слушного моменту, щоб одверто поговорити з сестрою.

Та коли настає такий момент... тобто коли мама йде з Нероном на прохідку (мама вважала, що діти не завжди потребують побігати собі, але натомість пес щодня повинен мати цю приемність), в Мотрі не стає відваги. Оля має такий діловий, такий замислений погляд, що Мотря кілька разів розтулює уста і знову... проковтує слово.

Врешті... задихана від хвилювання випалює найменше сподіваний набій:

— Олю, ти мусиш десь між своїми... десь... я не знаю де... роздобути для мене двадцять п'ять злотих.

Оля схоплюється здивовано:

— Двадцять п'ять злотих? Нащо тобі? (Як добре, що Мотря це виявила одразу плану перед Олею! Сам тон, яким вона запитала, каже, що вона ніколи-ніколи не в силі зрозуміти Мотриних задумів).

Мотря трохи опановує себе:

— Я не можу тобі сказати нащо. Але мені конче потрібно, і ти повинна мені десь дістати гроші... В цій справі не йдеться тільки про мене, але і про тебе...

Олині сірі очі набирають сторожкого виразу:

— Я тобі кажу, Мотре, що ти своїми вибриками, своїми фантазіями заженеш маму до могили! Я тобі це кажу...

Тоді з Мотрею стає щось незрозуміле і вона починає кричати:

— Це не вибрики!.. Ти не смієш мене вважати за якогось півголовка!.. Я мушу!!! Мушу... мати тих дурних двадцять п'ять злотих і мушу... на кілька днів виїхати звідсіль!!! Мушу!

Оля дивилася на Мотрю з розкритими устами, здеревіла з великого зачудування, а може, зо страху.

— Що тобі? — питає слабо. А Мотря добре чує, що Олин голос втратив свою звичайну врівноваженість. Так, тепер Мотря добре розуміє, що пошкодила своїм вибухом справі, але це кається, як завжди, навідує її запізно.

— Нічого мені не є, — каже байдуже, — мушу тільки

мати двадцять і п'ять злотих і мушу на два дні виїхати з дому.

— Виїхати?

Це вже не здивування, а білий жах. Виїхати, покинути дім, дві ночі і два дні прожити поза колом маминої опіки — ні, це неможливо. Це просто неможливо! Певно, є молоді дівчата, які користуються ще більшою свободою, — але в їх домі, в їх житті подібні речі виключені.

— Ти не можеш цього зробити, бо це забило б маму. Ти знаєш, як мама боїться за тебе...

Мотря вдоволена з такої догани. Добре! Ще не так будуть її боятися...

Те, що вона тепер каже, звучить не зухвало, а просто насмішкувато:

— Як ти боїшся, що це може маму забити, то поможи мені видумати якусь брехню... щоб мама повірила в неї... Поможі, як ти така добра... і... мудра!

Оля попеліє:

— Ти... хочеш маму обманювати? Вже до цього в тебе дійшло? Мало мама...

Не докінчує, але цього їй не потрібно. Аж занадто відомо, хто маму так тяжко одурив у житті.

Мотря навіть не думає уступати:

— Я не хочу маму обманювати, я... я мушу. Сама бачиш, що мушу.

Тоді Оля («Божечку, яке вона має нецікаве, геометрично пропорційне лице!» — думає Мотря) хапає Мотрю за обидві руки так, що хоч-не-хоч має стояти проти неї усім своїм тілом:

— Я тебе не пущу, доки не скажеш мені, що ти затіваєш! Я не хочу, щоби мама через тебе терпіла...

Мотря посміхається. Робить рух, ніби сама кладе руки в окови. Тільки її очі грають непевно:

— Пусти мене, Олю, я... можу тобі і так сказати, бо ти і так не матимеш відваги піти з тим до мами. Хочеш знати?.. Я хочу до тата поїхати...

— До кого?!

— Як ти мене не розумієш... Я хочу тільки розвідатись про нього... адже... я з ним майже не знаюся.

І на цім урвалася ця несамоविта балачка. Сестри не говорили більше про це. Кожна на свій лад знайшла віху для себе. Оля переконана, що та малá не дістане ніде двадцять п'ять злотих і повинна буде через те підібрати

фалди. Мотря дихає спокійніше, певна того, що Оля не матиме відваги з такою справою стати перед мамою.

А між тим час іде собі рівною, притасною ходою. Оля ще не наважується тріумфувати, але на її обличчі вже віддзеркалюється внутрішня радість. Можливо, що Мотря не зможе дістати грошей. А можливо, — ох, якби так було! — що в неї пройшла вже ця божевільна думка. Чи вперше Мотря затіває фантастичні плани, а потім навіть думкою не хоче в той бік глипнути... Хто б то нашої Мотрі не знав!

«Чи Мотря змінилась? Чи люди з нечистою совістю дістають інший вираз обличчя?» — питає себе раз у раз Оля і за кожним разом знаходить заспокійливу відповідь. Мотря, як щодня, ходить до праці, виконуючи при тім послідовно всі ті дрібні функції, що звичайно супроводили її виходові з дому: щодня обнюхує пергаментний папір, потім запаковує в нього свій другий сніданок, але, звичайно перед виходом з хати, затримується по дорозі й оглядається позад себе, чи шви на панчосі стоять рівно.

Часом на роботі Мотря так віддається своїм мріям, що забуває зовсім, де знаходиться. Тоді хтось будить її високим криком. Здебільшого це керівниця майстерні — панна Стефа:

— Забейко, що з вами? Стебнусте на правім боці!

Мотря сполохано опановує себе. Нахиляється поквально над шитвом, а в голові плентаються одні й ті ж образи, ребуси. Що це двадцять п'ять злотих? П'ять срібних монет з жінкою з косами. Або — один двадцятизлотовий банкнот, а до того одна срібна п'ятка. Скільки тих заялжених банкнотів пересувалося через Мотрині руки навіть у цій майстерні (точніше, тільки в майстерні мала діло з грошима, бо в гімназії... ну, так там інакше трохи)... Бо кінець кінцем, що то значить двадцять п'ять злотих?

— Забейко, я моделюю на клієнтці, пригляньтеся, це вам придасться!

Клієнтка — це жінка нотаря. Матеріал — цеглястий жоржет. Мотря має свої зауваження, з якими, річ очевидна, не вільно їй виїздити. Жоржет підходить на струнку постать. Тоді можна його драпувати і струнка постать виглядає наче оповита хмаринками. В уяві Мотрі вирисовується візія червоних хмарок... Ах, як це гарно було б, якби нотарева не мала брилуватої фігури.

— Тафта? — питає нотарева.

Мотря прикушує губи, щоб не порснути в лице клієнтці. З глузду з'їхала баба? Виглядала б у комбінації з тафти, як фєстиновий блазень!

— Чи не вважають пані добродійка, що атлас буде відповідніший? — питається тактовно панна Стефа.

Розуміється, що нотарева відразу пристає на таку пропозицію. Виймає три срібні десятки і залишає їх на столі: може, пані займуться цією справою? Вона після повороту з Карлсбада (Мотря має охоту бодай на нагнітку наступити їй за таку балаканину) ще навіть візити не зробила всім знайомим. Пані не розуміють? Само собою, що пані мусять усе розуміти, за це їм платиться.

— Може, ви, Забейко, збігаєте по той атлас? Має артистичний смак ота мала,— хвалить на свій лад Мотрю панна Стефа.

Мотря здригається, наче від електричного струму. Дослівно — так. Ні... ні... тільки не в цей момент їй чужі гроші в руки... Уф! Піт обляв її.

— Не хочете вийти до міста? — з підозрінням у голосі дивується панна Стефа.

— Якщо можливо, то прошу мене звільнити від цього,— викидас з себе Мотря і зарум'яплюється вся.

Але коли пополудні панна Стефа виходить за атласом і атмосфера в майстерні рідшає (хоч кожна учениця має роботу, що її до того часу має зробити) так, що дівчата починають оповідати собі історії з минулої неділі (ті бідні створіння живуть тільки від суботи до суботи),— у Мотрі назріває нагло план. Так нагло, як витріскує цвіт одного тропічного кактуса. Надвечір Мотрі починає ніби боліти голова. Панна Стефа пригадає собі ранішню нехить Мотрі до виходу в місто і вірить у цей трюк безсумнівно.

— Але у вас такий хороший вигляд,— каже зичливо.

Мотря низує плечима: що це має спільного з рум'янцями на її лиці?

Потім Мотря стоїть перед емальованою табличкою із задертою головою, неначе песик, і — ні, не думає, бо це вже давно вирішено, отже, не надумується, а ворожить (всі артисти трохи забобонні): як надійде чоловік з бородою, тоді вона вступить. Хвилина, дві, три... сімнадцять — і надходить чоловік з бородою. Тоді Мотря, стуливши уста, із зухвало повернутою вбік головою стушає

на перший поверх. Стіни коридора розмальовані у великі фіолетові лілеї. Мотрі стає холоднуватого від цих фіолетових, начебто вже заражених процесом гниття, квітів. В приймальній пахне кожухами і йодоформом. Була операція. У кутку сидить якась заплакана селянка. Мотря сідає собі так, щоби шиба відчиненого вікна трохи прислонювала її.

Тепер Мотря хоче думати. Треба виходити з того, що доктор Пастух одинокий... Приятель? Знайомий? Товариш її батька? Ні, напевно щось більше, як знайомий, бо скільки-то разів мама в приступі жовтого розпачу вигукувала:

— Він умів собі добрати компанію... такий Пастух!

Який це «такий»? Мабуть, мама сама не вмiла б відповісти на це питання. Раз, на одній художній виставці, коли снували поміж картинами цілєю школою, до Мотрі приступив був якийсь високий, з вузьким інтелігентним лицем пан:

— Забейківна? — спитав певно. — Котра, молодша чи старша?

— Молодша, — відповіла, збентежена.

— Значить, Оля? — посміхнувся незнайомий.

Мотря усміхнулася й собі.

Тоді незнайомий відрекомендувався:

— Доктор Пастух, близький знайомий вашого батька. Ви дуже подібні до нього. Мені цікаво було б знати, як психічно ви подібні до нього. Ваш батько митець... закопав у собі талант великого артиста... Йому треба було дати сцену, а не адвокатуру... А ви? Не кортить вас туди?

Тоді Мотря стягнула була чоло й буркнула щось таке неприємне самим своїм тоном, що доктор Пастух відійшов від неї, не подавши руки зле вихованому підліткови. А тепер, після двох літ, вона сидить у приймальній цього самого знайомого її батька і тремтить, чи схочуть її вислухати? З кабінету лікаря виводять якогось забинтованого чоловіка... Селянка утирає сльози й іде йому назустріч. Лікар стоїть у дверях кабінету і якийсь час стежить за тим, як вони з приймальної викараскаються на сходи.

— Обережно! — нагадує ще і підбігає до дверей. По повороті помічає Мотрю. В першій хвилині не пізнає її. — Пані до мене? — не втішується ще одною пацієнт-

кою. Мабуть, має тяжкий і напружений день.— Якщо справа не нагла, то я був би пані дуже вдячний, якби ласкаво завтра хотіли потрудитись...— і багатомовний жест рукою.

Мотря випростовується на весь зріст і каже тремтливим, хоч таким певним голосом:

— Справа нагла, пане докторе...

— О, Забейківна?..

Чи він здивувався, чи втішився? Мотрі хотілося б, щоб він втішився, але доктор Пастух був, очевидно, для цього надто втомлений.

— Я хотів би перш за все поставити вам, Олю,— пардон, Мотре, здається? — одне питання: ви до мене як до лікаря чи як до друга вашого батька?

Мотрі хочеться поцілувати руку докторові Пастухові за оце «друга батька».

— Як до друга батька,— відповідає, наголошуючи останнє слово.

— Дуже приємно! Прошу направо. Сідайте собі і переглядайте останній номер «Ілюстрованого світу», а мені дозвольте помити руки і переодягтись...

В кімнаті (в лікаря?) чути настоянний дим від міцних сигар. Кімната вся у брунатних тонах. Мотря не може зорієнтуватися щодо її характеру. Тепер ті модерні меблі занадто універсальні: і тапчан, і бібліотека, і пічний столик — все те в одній особі. Потім те намагання наслідувати американців з тими стінними шафками, хоч місця тут досить. За стіною чути плюскіт води, а потім міцний (Мотря думає: яка акустика в лазниці! Певно, доктор Пастух не держить там ані лещат, ані відер з вугіллям, ані брудної білизни — що ж, по-лікарськи, гігієнічно) голос самого Пастуха:

— Василю, мене нема. Розумієте? Хіба наглий випадок... тоді — можна... А так... маю гості — не існую ні для кого... Покличте мені Анну, Василю!

Згодом входить і він сам. Запашний, причесаний, молодий, елегантний. Мотря дивиться на нього з напіврозтуленими устами: таж він ще такий, що навіть подобатись може... Навіть зовсім легко. От була б історія, якби її тато був такий самий... молодий та елегантний. Хай господь заступить її перед таким молодим і запашним татом. Їй хочеться, щоб її рідний тато мав солідніший вигляд.

Потім відбувається все так, як у фільмі. Направду. Тільки у фільмі дозволяють такій малій, як каже панна Стеффія, грати роль великої дами. Доктор Пастух подає їй руку і веде до їдальні, до накритого на дві особи стола. Правда, у фільмі в таких випадках з'їдають вибагливішу вечерю, але ця, що подала Анна, дуже добірна. Так, перш за все добірна, бо врешті — шинка, помідори і яйця — це не такий великий присмак, але як це подано! Шинка поскручена налисникувато, а помідори й яйця у вигляді... мухоморів. Чай. З вином. З цитриною. З овочевим соком. До цього ж солоні пальчики з кмином. Ні, рішуче не можна сказати, щоб у цій вечері було щонебудь банальне... Було б дуже несправедливо для Анни й самого господаря, милого доктора Пастуха!

Бо доктор Пастух справді милий. Трохи ображає Мотрю те, що його «шампанський» гумор прийшов лише тоді, коли він заспокоїв домагання свого плунка, але — коли всі чоловіки вже такі, то чому він мав би іншим бути?

— Тепер уже мусите сказати мені, Мотре, яке ви діло маєте до мене... Вже!!!

Смішно, коли добрі хочуть вдавати з себе строгих. Можна з'їсти доктора Пастуха за те «вже» з окликом.

— Ох, ні... я не можу вам сказати, пане докторе!

Вона ніби борониться перед ним й затуляється граткою з пальців. Доктор Пастух вдаряє легенько по Мотриних пальцях, і вони розчіплюються.

— Слухаю вас...

— Коли я справді не зможу вам тепер це сказати.

Доктор Пастух зводить високо брови вгору: що значить «тепер»? Мотря бентежить: чи сказала щось недоречне? Хіба ні, бо оце доктор попав знову в вільний, попередній тон:

— Коли ви соромитесь, то я вам затулю очі.

Приємно холодні долоні Пастуха пахнуть туалетовим «Центросоюзом» і ще чимсь, що робить те, що їх хотілося б якнайдовше мати на своїм лиці. Ніколи Мотря не припускала, що в чоловіка можуть бути такі милі долоні. Можливо, що й доктор Пастух не припускав, що може бути приємно тримати такого підлітка за лице і не потребувати при тім думати: що, власне, тій малій бракує?

— Відважно, маленька!

— Ні!

Тоді доктор Пастух виймає з бічної кишені вічне перо.

— То напишіть, коли важко вимовити вам те, з чим ви прийшли до мене...

Мотря, вагаючись хвильку, пише з напівпритомними очима одне лаконічне речення: «Прошу позичити мені двадцять п'ять злотих».

Лівою рукою — від себе — передає докторові папірчик, а правою затуляє очі, щоб не бачити виразу його лица, коли читатиме ту зухвалу записку. Скоріше, ніж слова, приводить Мотрю до рівноваги сміх Пастуха:

— Го-го! Тільки всього, маленька? Але ж це дрібничка, над якою розводиться не варто було... Що, загубила, мала; гроші клієнтки?

— Ні!

— Ні? А що?

— Я вам не можу сказати.

— Прошу вибачити за неделікатне запитання.

Доктор Пастух ледве стримує усміх, але Мотря якось не ображається цим. Маючи двадцять п'ять злотих у сумці, вона починає почувати себе зовсім певно:

— Чи масте, пане докторе, розклад їзди?

— Слухайте, мала, що ви надумали? Та мій друг викличе мене на дуель, якщо вам що-небудь станеться, а він довідається, що я в ту халецу мочав пальці...

«Друг»? Завжди тато був тільки «він», а тепер знайшовся хтось, для кого він «друг». Це дуже, дуже мило з боку доктора Пастуха.

— Я нічого... я завтра прийду до вас... і попрошу вас дозволити Василеві занести листа до мамі. О пів на одинадцятку від'їжджаю...

— Втікаєте з дому?

— Мг...

— То будемо вас з поліцією шукати...

— Ні! Я ж напишу мамі в листі, що їду до тата, до вашого товариша Антона Забейка.

Доктор Пастух дивиться широкими, спокійно зачудованими очима лікаря. Мотря з рукою на клямці, одною ногою вже на порозі. Чого дивиться так доктор Пастух? Що особливого доглянув у Мотринім рішенні?

— До побачення, пане докторе. І ще раз дуже дякую...

У відповідь на те:

— Граєте в теніс?

— Граю.

— Чи схотіли б коли зі мною зіграти партію?

— Ох, пане докторе, я партачу... Але коли б ви були ласкаві... Та вже хіба як повернуся.

Мотря подає докторові руку (як прийшла, то чекала злякано, чи він перший простягне їй свою руку) і бачить, як він лукаво оглядається на двері, звідки мала б показатись Василева або Аннина голова. Потім поволі цілує Мотрю в руку.

Мотрю вже цілували в руку. Та ні один із тих поцілунків не можна навіть прирівняти до цього, що дістався Мотрі від милого доктора Пастуха, бо ні від одного з них не хотілося летіти стрімголов сходами на долину, скакати, свистіти, а може, навіть плакати...

* * *

— А я тобі кажу, що та мала стежить за тобою! — посміхнулась до доктора Антона Забейка його приятелька (як сам він при кожній нагоді говорив, його вірний колега) Марта Шаріївна.

Нахилився над столиком і з удаваним каяттям поцілував їй руку:

— Вибач, кохана, що подобаюсь усім жінкам. Бачиш сама, що діється це без моєї співучасті...

— Не забувайся, Тоньку, і пам'ятай, що ми в публічному місці. Боюся, мій старий друже, що цей чемний поцілунок дорого тобі обійдеться. Глянь... але так непомітно... одним оком... Бачиш? Покликала кельнера і розпитує його про щось. Малу він, видимо, схвилював. Можу битись об заклад, що мова йде про нас. Дивись на мене... не червоніють мені ще вуха? Цікаво, що може той кельнер чи взагалі хто-небудь з присутніх тут розказати про тебе й мене? Тоньку, ти не думав ніколи над цим?

— Чи маю бути щирим?

— Як на словіді...

— Ніколи не думаю над тим, що люди говорять про тебе й мене... Бачиш, я вважаю часом, що це подекуди навіть нечемно з мого боку... вони стільки уваги приділяють нам, що я повинен бодай частково взяти реванш, але... брак часу — це теж одна з причин, чому люди робляться нечемні... Не вважаєш?

— Вважаю, що ти повинен сьогодні виграти процес, коли мавш такий гумор...

— Пригадую тобі, Мартуню, сьомий пункт нашого пакту, який під загрозою п'яти злотих забороняє в приватній балачці порушувати теми, зв'язані з нашою професією. А то попрошу тебе розповісти, як пройшла сьогодні година моделювання в твоїй артистично-різьбярській школі. Між нами кажучи, страшенно ідіотична назва для тої поштивної інституції...

— Доктор Забейко, платить п'ять злотих кари.

— Чи може ця кара бути мені замінена на два квитки до кіно?

— Так, але не сьогодні...

— Ов, пане колега? Що сталося?

— Хочу трохи похимерити, Тоньку... Це часом так приємно.

Подивився на неї і зробив рух устами, немов хотів її поцілувати. Погрозила йому бровами. Спершись вигідно об спинку, розмріяними, злегка сумовитими очима дивився на неї. Що ж! Інші люди мають щастя виграти на лотереї, знайти підкову чи одержати спадок по вуйкові в Америці, а він, Антін Забейко, втративши майже все, мав ще стільки ласки в долі, що дозволила йому знайти Марту Шариївну. Випадок? Майже. Бо ж не можна випадком назвати ту обставину, що Марта Шариївна була трохи різьбярем (оскільки цього потрібно для вчительки артистично-різьбярської школи), ані того, що він, Антін Забейко, засідав у журі конкурсу, на який Марта Шариївна послала була свої праці. Випадок (о, це вже напевно його рука!) зробив так, що Марта Шариївна тільки тому не одержала нагороди, що її праці не відповіли вимогам конкурсу. Щоб не розчарувати молодой художниці, журі вирішило їй це докладніше пояснити та піднести при тім, для заохоти молодого таланту, всі позитивні якості її дотеперішніх праць. Марту Шариївну запрошено на окрему довірочну розмову. Трудне завдання пояснити молодій художниці, чому її твори, хоч і вартісні, не дістали нагороди, журі доручило доктору Забейкові. Вирішено було, що він, як адвокат, зробить це найкраще. І хоч таке пояснення відбулося в присутності цілого журі, приязнь доктора і Марти таки взяла свій початок з того вечора. Ну, так... десь повинне мати свій початок все зле й добре на цьому світі.

Колега Марта Шариївна не належала до тих жінок, що запалюють відразу чоловіків до себе, як іскра порох. Можна сміливо сказати навпаки: був це тип жінки, що на неї чоловіки найменше звертають уваги, але, раз випадково зацікавившись нею, не можуть уже розлучитись з такою жінкою. Зовнішність Марти Шариївни була так само мало криклива, як вона вся: лице — надто правильне й однобарвне, щоб могло вирізнитись чим-небудь у гурті інших жінок. Може, якби до ясного волосся лице мало ще рожевий колір шкіри, воно було б дійсно гарне, а так у ньому не було нічого особливого.

Нічого особливого не було в її зграбній, але меншій за середній зріст фігурці, в її манері поводження з людьми, навіть її характері. Тільки стичний, так би мовити, паспорт Марти Шариївни відрізнявся від того роду паспортів десятків, соток жінок на світі. На ньому в рубриці «особливі ознаки» було написано: «Безкорисливе ставлення до людей і звірят». Саме ця риска сприяла приязні молодій дівчині і не молодого вже, з поважним минулим (яке, по суті, ніколи не переставало бути сучасним) доктора Антона Забейка.

— То дівча дійсно не зводить з мене очей,— зауважив, пачеб збентежено, нарешті сам Забейко.— Знаєш що? Ходім тепер до мене, мала вважатиме, що подружжя зайшло в хату, і вже більш не з'явиться на вулиці — дасть нам спокій.

— Не знаю, Тоньку... Дивись, ми підвелись, і вона розплачується. Прощу тебе, візьми мене під руку...

— А де твій страх перед твоїми ученицями?

— Коли ж це має бути єдиний спосіб удержати тебе при собі...

На перехресті Шариївна, поправляючи берет, непомітно обернулась:

— Вона йде за нами.

Коло брами навмисне пристали на хвилинку. Незнайома вдала, що її цікавлять фото якраз проти емальованої таблички з прізвисьцем доктора Забейка.

— Ходи, колего.

В кімнаті Марта, не підходячи до вікна, потягла легко за шнурок. Штора підскочила вгору.

— Що ж наш малий поліцай?

— Нічого, сховався за ринву кам'яниці Грінбаума і, певно, терпеливо чекає, поки я залишу твоє мешкання...

Промені помаранчевого сонця навкоси наколюють якусь гумореску на стіні. Далєбі, це сам доктор Антін Забейко після маскарадного балу. Котик на його плечі. О, де вино і жінки, там підходить і білий котик з чорними очима, як символ невірності. Марта Шариївна стоїть у вікні так, що промені сонця зовсім пронизують її ніздрі, і вони стають рожево-прозорі, як вухо новородка. Марта посміхається. Так. І Антін Забейко бавиться лапою величезного ведмеда, що його дістав колись від Марти. І в якійсь завороженій хвилині обоє мовчать.

Часом буває так, що серед веселої, гомінкої ночі пронесеться сумний голос скривдженого птаха і такий один стогін пташиного серця вбиває на місці цілі гами людського безтурботного, але і беззмістовного сміху.

— Я вже піду хіба додому, — озвалась Марта Шариївна. В її голосі не було ні крихітки попередньої пустотливості. Марта обернулася раптом до Антона і зупинила свій погляд на його голові. — Сивієш, мій друже... ні... це справді дивно... Маю враження, що я перший раз сьогодні бачу тебе в повнім освітленні! Пленер, як кажуть художники...

Забейко взяв її за руку нижче ліктя і притягнув до себе:

— Маєш рацію, моя молода приятелько, можливо, що оце перший раз ти мене бачиш у пленері.

Марта повела вільною рукою йому по чолі:

— Знаю про тебе більше, ніж ти сам цього міг бажати... Та що б воно там не трапилося, ми були добрі друзі, Тоську... Правда?

Чи зрозумів її? Можливо, бо зовсім не протестував, коли загадала вже зараз піти собі додому. На сходах сиробував ще пожартувати:

— Добрі боги мстяться на нас, що в цей гарний вечір піддалися меланхолійним настроям...

Незнайомої не було вже на вулиці. Марта й Антін подивилися одне на одного і розсміялися досить вимушено. Забейко сказав начебто винувато:

— І хто б то сказав, що ми дамо себе так обдурити. Наша незнайомка мала рандеву з якимсь хлопчаком, а ми, тобто ти припустила... Ні, Мартусь, старість має сумні закони...

Небагато випадків було таких, щоб Антін і Марта, незважаючи на те, що мали необмежений вільний час

аж до ранку, розлучились і йшли своєю безцільною дорогою.

Забейко опинився в парку. Була саме пора, коли куші і дерева змагалися в довгості тіней і люди, відбувши гаряче пополудні в кам'яницях, сходили підвечір у тінь до парку.

«Так... так...— подумав Забейко,— можливо, що багато є на світі таких, що їм пленер не до лица...»

Він намагався звільнитися хоч на часинку від своєї особи. Ціле життя, день і ніч, уві сні і наяву, бути скованим ланцюгом з одним і тим самим чоловіком, ціле життя оглядати світ і людей тільки через його зіниці, ціле життя плутатись думками в колі одного і того самого виміру і не здобутись чогось, що могло б нарешті змести з лица землі ту глупу приповідку, мовляв, від себе не втечеш. А втім, утеча від себе самого — це все-таки гідніше від того стану, в якому перебуває він уже яких п'ятнадцять років. Є деякі справи в житті доктора Забейка, існування яких признати він не має просто мужності. Вони тяжать на його душі підсвідомо, затрують йому кожну хвилину життя, а проте він завжди, коли думка наверхється в їх бік, намагається хитро перескочити їх, відвернути голову від них і, повний сорому й упокорення, вдати, що не добачас їх.

— Перепрошую!

Здрігнувся від самого звуку цього голосу так, що цигарка в його пальцях втратила рівновагу. Ще більше зніяковів, побачивши малу незнайому на лавці біля себе. Виходить, те дівча таки слідкувало за ним.

— Прошу.

Вже оволодів собою, але щось наказувало йому бути чуйним, як біблійному вужеві.

Мала жіночка, глигнувши кінчиком вій на Забейка, ображено відвернула голову в протилежний бік. Вгору піднесена голова давала вільну дорогу лінії, що бігла серединою шиї, підборіддям і м'яко поєднувалася з лінією носа і чола. Лінія була чиста і шляхетна у формі.

Незнайома дівчина починає бавити його. Інакше не міг назвати своєї уваги щодо цієї малої. Вона видалася йому такою дитячою і такою, по суті речі, дурненькою, що брала його охота звернутись до неї через «ти» і посварити суворим тоном, щоби не витворяла дурниць, а повернулася додому і попросила пробачення в мами й тата.

«Скільки літ може вона мати?» — знову подумав, і раптом йому здалося, ніби звалилась на нього широка темна стіна. Стіна була легка, не здушила його, але відчув, що забракло йому повітря і світла. Пробі! Ця мала буде в віці його доньок! Діти,— подумав і злякався,— невже ж він докотився до того віку, коли людина починає інстинктивно шукати нащадків по собі? Діти... що це таке? Чому саме сьогодні так настирливо обсідають його спогади про них? Марта, та золотиста Марта, зі своїм трохи шепелявим язиком помітила сьогодні, що він сивіє. Справді! Не раз жартували вони на тему її молодості і його перезрілого віку, але завжди жарти ці викликали ще більшу ніжність його до неї. Почував таку ніжну вдячність до тої дівчини. Вдячність, яка є єдина в своїм роді. Її може знати тільки літній чоловік, закоханий у молоду дівчину. Коли Марта не раз гладила своєю блідою рукою його голову, почував, що нема жертви, якої не поніс би для неї. Любов? Прив'язаність? Ні. Передусім вдячність. Сьогодні її зауваження вколало його так, що досі чує той біль. В її голосі було забагато сумної поваги. Ще ніколи не бачила його в пленері. Незважаючи на біль, прийняв її зауваження як осторогу вищої сили. Увага, докторе Антон Забейко! Увага! Твій вік доходить до роздоріжжя і має вибрати: або статечність старості, або карикатуру спізненої молодості. Здригнувся. Закоханий у форми, хоч сам не митець, зате з мистецьким чуттям, він органічно не любив карикатур, навіть таких, що з глибшим змістом.

Спізнена молодість має в собі ще щось більш неприємне від власної карикатури: це смішність. Не треба посылатись на образи: немолодий ловелас у рукавичках глясе, з моноклем в оці. Скільки разів мали ми приємність оглядати такий образ в гумористичних журналах і веселих календарях? І знову почув біль у серці: Марта мала рацію. Чи можна дивуватись, як відтепер обдаровуватимуть його співчуттям чи навіть милосердям? Сміятися йому хочеться. І то ще як. Розповісти цілу історію цій малій і реготатися разом з нею так, щоб аж ногами притупцювати. Милосердя! З гордістю і без самохвальства може признатися: слово це щодо його особи зовсім чуже для нього. Не знає його зовсім. Навіть коли йшлося про інших, то любив тому чи іншому зробити товариську послугу. Але милосердитись? Що це значить? Мав собі органічне почуття гордості, чи то пак суворої справедли-

вості, якого не міг відректися. Саме оця сувора справедливість у сполуді з гордістю вплинула так багато на події, що сталися чотирнадцять років тому. Не потрапив бути справедливим, і від цього все ринуло в прірву. Обминав у своїх спогадах той час і зв'язані з ним події, як кущ тернини на стежці, але тепер, саме тепер... саме на-вернувся до них.

Ельвіра... ні, нічого не єднало його з тою гарною людиною, крім тої слабості, що її має до всіх артистів. Почував себе іншим в її товаристві. Цінував її гру і голос. Сердився не раз у душі на неї, коли давала йому нагоду бачити її такою людиною і звичайною. Розповідала йому не раз про свої контракти, про торги з директорами, про кравчих і кравців. Усього шість тижнів зналися...

Скінчилися його військові справи, і він від'їхав додому з тим, що пообіцяв Ельвірі «зробити візит разом з жінкою в її мешканні в місті».

Так добре пригадує собі: разом з Ельвірою вибрали тоді для його жінки срібну жіночу торбинку. Появилися саме тоді і були дорогі, як новинка. Дітям купив однакові рожеві з газу капелюшки. Їхав додому, повний надії і найніжнішої туги. Так любилися ще з Галею тоді! В поїзді часто заплющував очі, викликаючи перед ними образи дітей і дружини. Застав її офіціальну, з вимушеним усміхом на устах, не віддала йому навіть його поцілунків.

— Що з тобою? — спитав, щиро стурбований.

— Нічого, — відповіла загадково.

Дарунок його, замість захоплення й подяки, викликав лише глумливу гримасу уст. Дітям навіть не надягла капелюшків на голову. Був ще такий... був ще такий наївний, що пояснив це все її нетерпеливістю з приводу його довгої відсутності. Бажаючи звернути думки на інші стежки, почав оповідати про Ельвіру. Можливо, що в оповіданні його було забагато захвату. Галя слухала його з поважним, трохи пасмішкуватим виглядом і, не давши докінчити оповідання, спитала з болем:

— Так цікавила тебе та дама?

Дама? Хотів сказати їй: «Ти, дурненька, чи мало дав я тобі доказів, що люблю тебе так, як тільки можна таке неможливе створіння, як ти, любити?»

Чому так не сказав? Чому замість того сказав:

— То ніяка «дама», але велика артистка. Я обіцяв їй, що восени відвідаємо її обоє...

— Ніколи! — вибухнула враз дружина і почервоніла вся.— Масш! — вийняла з-під церати стола якийсь лист і подала. Відразу догадався, що то анонім. Хоч палила його цікавість, переміг себе і подер листа, не прочитавши його навіть.

— Нічого мене не обходить той лист. Мусиш вірити мені... Чуєш, Галюсь?

Мовчала.

— Галю!

Мовчанка знову. Тоді відізався роздратовано:

— Але у відвідини до пані Ельвіри все ж таки мусимо піти, хоч би тому, що я пообіцяв. Один раз,— пом'якшив різкий тон,— підемо, а потім — залежатиме вже від тебе.

— Ніколи не переступлю порога дому твоєї коханки,— скрикнула і розплакалась. Але не був це плач жалю. О ні! Відразу відчув це, хотіла його стероризувати й зломити надвоє, як суху гілку.

Саме тому, що хотіла скорити його, не підійшов до неї і сердечними словами не розвіяв тих уявних, образливих для їх любові й дітей підозрінь. Він, що з ніжності й спільної любові до неї завжди потурав її химерам розпещеної одначки, зберігаючи при тім повне почуття своєї моральної переваги, тепер збунтувався перед самим собою і зрушив з місця. Почуття своєї невинності опанувало його зовсім і спаралізувало всякий інший порух серця. Мав тільки одне виправдання для себе, тільки один жаль до неї: був не винний. Чому (і це було для нього найбільючіше) не могла відчувти правди? Жінка, мама дітей, повинна мати цей дар тонкості. Чому вчепилася того брудного аноніма, якого писала чужа, неприхильна їм обом людина, і держиться його так конвульсивно тоді, коли чиста, безпосередня правда так близько коло неї? Був близький до розпуки з того приводу. Мав враження, що сліпа людина навколішках мацає по долівці, шукаючи голку тоді, як та преспокійно лежить собі на столі, на найвиднішому місці.

Галя впала грудьми на стіл і заходилась риданням. Стояв над нею й не міг приневолити себе до того, щоб бодай руку свою покласти їй на плече. Був не винний!

Такі сцени, хоч менш гострі, відбувалися не раз між ними. Почував у собі таку глибину моральної, здорової сили, був такий щасливий від того, що має її коло себе,

такий був зарозумілий з того приводу, що не чіплялась його тіла ніяка недуга, що інколи свідомо, єдино, щоб догодити їй, брав на себе уявну провину. Але на цім не кінець. Взявши на себе провину, він мусив каятись. Часом бувало й таке, що його гра під час каяття переходила межі правдоподібності, і тоді вибухали обоє сміхом. Були це насправді рожеві дні їх кохання. Вабило його це й, правду сказати, ще більше в'язало з нею. Не раз дивувався, чому люди остерігали його перед нею, як розпещеною одиначкою.

Здавалося йому, що саме такої жінки, як вона, прагнуло віддавна його серце. Син ремісника-різьбяря, п'ята дитина в неможливій родині, де діти, незважаючи на взаємну любов, видавали одне в одного кусник хліба з уст, вередливість Галі сприйняв як прояв вищої тонкості чи вразливості, брак якої так відчував у батьківськiм домі. Видавалась йому ніжною, як пушок на кульбабі. Завжди в житті тужив за тонкістю так, як дехто тужить за морем. Вдача митця, яку природа так злосливо не наділила талантом. Так бувало.

Але тої пам'ятної хвилини — не заперечус того навіть сьогодні, можливо, навіть під впливом короткохвилинної приязні до Ельвіри (тої енергійної жінки, яка, розповідаючи йому про початок своєї кар'єри, не ховала навіть того, що директори театру викидали її одними дверима, а вона влихалась іншими, щоб тільки добитися свого) — не зворушили його її сльози.

Ні, треба бути щирим, до останнього порога: ненавидів їх тоді. Був перевтомлений фізично військовими вправами, розніжений тугою за нею й дітьми і — перший раз у житті захотів, щоб до нього поставилися уважніше. Адже він, що стелив їй своє серце до ніг, мав право на це. Мав право на те, щоб хоч раз не давати, а сприймати ніжність.

І тут не зрозуміла його. Думала в той час, певно, тільки про те, як би викликати в себе ще нагальніший напад ридань, збуджувала себе штучно до сліз і жалю. Відчував це, і серце його кам'яніло від цього. Навіщо ця комедія? Навіщо? Її лиця він не бачив, чув тільки, як шморгала носом, і в одній хвилині видалось йому, що не міг би тепер поцілувати того солоного від сліз, з напучнявилім носом лиця. І знову з'явилося болуче питання: навіщо ця драматична комедія? І не рушив ані кроком в її напрямі. Щиро — не міг.

Що мав робити? Не міг так до безконечності стояти на одному місці й давати тим самим їй нагоду плакати теж без кінця. Узяв капелюх з полиці й, особливо уважно зачиняючи двері за собою (так добре пам'ятає, що побоювався, щоб вона не подумала, що він у злім настрою виходить з хати), вийшов на вулицю. Думав, що вчинив як міг найліпше. Ні, ні... не мав найменшого поганого наміру чи хоч би передчуття. Хотів тільки дати їй змогу заспокоїтись і опанувати себе. На вулиці напала на нього дивна туга за нею. Навіть не за дітьми, тільки за Галею. Почув себе таким прикро-самотнім, майже скривдженим. Пройшов трохи тротуаром і знову завернув під вікна їх дому. Став, як штурпак, із задертою вгору головою і дивився на вікна на першому поверсі. Приємне було почуття, що весь належить тому домові.

Був схильний до того, щоб зараз-таки ввійти до їх мешкання й саме оці думки передати Галі. Пустився вже був навіть до брами і — вернувся. Одна, зовсім незначна, побічна дрібничка стримала його від того. Спало йому на думку, що вона, може, ще не обмилася від сліз, і відчув дивну нехіть перед солоним, зачервонілим лицем, носом і очима. Хай ще. Одійшов від брами й пустився перед себе. У душі вже поєднався з дружиною і тепер розкошував приємним почуттям замирення після недавньої бурі.

Ішов, прагнучи місця, де б не було людей і гамору. Люди в тій хвилині існували для нього тільки в його домі. Залишивши їх, не хотів нікого ні бачити, ні чути. Так опинився на якійсь межі, серед чужого поля. Пахло першими росами й рум'янком. Сонце на небі було велике й червоне. Скинув капелюх і стояв простоволосий, дивно заспокоєний і щасливий. Тут, на цій пустці, на цім клаптику чисіть землі, віднайшов себе. Мав враження, що начебто перед часиною загрожувала йому смертельна небезпека і він тільки чудом врятувався від неї. Раптом видалося йому безмірно цінним те, що він живе. Вдихнув повними грудьми зрошеного, свіжого повітря — що за розкіш жити й могли вдихати отаке чисте повітря! Але його щастя дізнає не тільки він сам. Його жінка, його діти теж живуть. Чи були хворі? Загрожувало їм щонебудь? Ні, але перший раз відчув себе неуявно щасливим від того, що вони, саме вони, живуть, просто існують на світі.

Далеке світло опритомнило його. Уявив собі два вогники й у своєму домі на першому поверсі — навмання почав прямувати до нього.

О світло для самотної в полі людини! О морське ліхтарне для заблуканого човна!

Увійшов у місто, і приємно було йому, що воно мало в собі стільки світла. Опинившись на своїй вулиці, здалеку почав шукати світло на першому поверсі. Надто далеко. Схвильований, уже підбіг ближче, напевно бачив би вже світло, якби воно там було. Так, якби... Як шалений, вибіг на сходи — термосив клямкою, дзвонив і гатив носом черевика у двері. Тиша. Глумлива тиша. Потім відчинилися двері напроти, і сусідка, поштива пані Міллерова, подала йому ключа:

— Пані меценасова вийшла й прохала передати...

У хаті не застав розгاردіяшу, як це можна було сподіватися. Галя була педантка і навіть тепер нагадала йому це. Все було на своєму місці. Відчинив шафу і відразу зрозумів: бракувало в ній її і дитячих плащів. Тільки плащів бракує, тобто — чи лише вийшли чогось з хати? Понишпорив по хаті. В одну мить вилетіло йому з голови, які сукенки посить його дружина. Раптово пригадалась йому одна, з золотою коронкою. Кинувся шукати її. Не було ніде. Тоді побачив, що Галя забрала всі літні сукенки. Отже? Отже — аж тепер нічого не розумів. Нічого. Не силкувався навіть на здогадки.

Деся близько півночі спало йому на думку, що Галя, напевно, пішла з дітьми до своїх батьків. Це скидалося на правду. Ще тепер міг би встати з ліжка, взяти з вулиці першого-ліпшого візника й привезти її разом з дітьми назад до хати... Так, нічого простішого, але — як з'явитися перед лицем її батьків? Неможливо, щоб вона, заїхавши в дім, не повідомила причини. Уявляє він собі, в якому освітленні подала вона ту цілу їх справу. Ні, не піде він до них. Був не винний... Зачекає, аж поки хтось прийде від них. Найкраще, якби прийшов сам тесть. Поговорив би з ним поважно. Спитав би врешті того шановного добродія, чому в нього не було більше дітей, крім одної Галі? Яким правом зробив він з власної дитини духовного інваліда? Але ніхто не прийшов до нього. О дев'ятій годині ранку прийшла нарешті прислужниця. Несимпатична, нахабна баба, якої ніколи не міг терпіти і завжди дивувався Галі, що тримає її коло себе.

Тепер з її півусмішки догадався відразу, що вона вже сторожикою поінформована як слід. Посміхаючись зухвало, запитала, чи вже снідав. Пануючи ще над собою, відчинив двері, випхав бабу за них, кинувши, що по гроші нехай прийде до сторожихи. Сторожиха, послужниця, коминяр, інкасент від електрики, кур'єр від товариства — всі вони згодом дивитимуться на нього з нещирим співчуттям, наповні злорадістю, що навіть такому панові, як він, щось подібне трапилось...

Озлоблений на Галю, на весь світ і на себе, спакував свої речі і поїхав до товариша в село. Відшукав знову клаптик землі, що, як той у пам'ятне надвечір'я, пах рум'янком, зустрів захід сонця і росу, але того благословенного спокою, що сплинув був тоді на нього, не зазнав уже. Вчувався йому голос Галі, що взивала його до себе. Вірив їй, що боліє, але він не винен цьому. Побувши ледве кілька днів, повернувся додому, бо здавалося йому, що там чекає його лист від дружини. Не було ніякого листа. Пані Міллерова дала ще, що й по ключ за весь той час не приходив ніхто.

О, до смерті не забуде першої ночі після свого повернення з села! Ошалілий від якогось гарячкового очікування, ходив усю ніч від вікна до вікна, бо здавалося йому, що саме тої ночі вона дасть звістку від себе. Потім пішло все багато простіше. Змінив мешкання. Так, від цього почалось — і добре. Бо скоро після того прийшла картка від адвоката, що писав до доктора Забейка від імені його клієнтки, пані Галини Забейкової.

Зустрівся перший раз з нею аж у суді. Пригадує собі, як сьогодні: мала вигляд у своїм темно-голубім костюмі такий елегантний, що звертала на себе загальну увагу. Признав у ній тоді небуденну рідку красу, але відчув водночас, що жінка та була для нього зовсім чужа. Коли й як це сталося? Не міг би проаналізувати цього завмирання почуттів. Можливо, що почалось воно того ранку, як прислужниця спитала його з глумом, чи снідав уже; можливо, що це довершилося в ту ніч, як ходив по кімнаті, прислухаючись і вичікуючи. Чи почував себе винним? — питались його. Анітрохи. Чи бажає помиритися з дружиною? Ні. Чи приписує якусь вину дружині? Ні. Хочє лише спокою. І так прийшла ще одна смерть у житті. Одного дня похоронив дружину й двох дітей, яких так ніжно й сердечно любив. Чи довго переболював? Ї рани,

яких ніколи не можна безслідно вигоїти. Як сказав один поет: «Рука відтята не болить, але бракує її».

І стільки років жив, наче в летаргії, аж раптом цей дитвак дивно й боляче пробудив його.

І несподівано для себе самого запитав дівчину коло себе:

— Ви не маєте нікого, хто б побув з вами в цей прекрасний вечір?

В його голосі прозвучала якась батьківська нотка. Ще тепле, але порожнє місце в серці по Марті, якесь глухе почуття кривди (хоч сам не вважав його за слухне), що він зазнав з рук тої дорогої людини, шукали заспокоєння для себе.

— Ви теж не маєте нікого...— відповіла сміливо і, як йому здалося, злісно.

Забейко пильно глянув на неї. Полотняна, доброго фасону сукенка. Солідний, сап'яновий поясок, що, певно, більше коштує, ніж уся сукенка. З правої кишені сукенки визирав цікаво ріжок безпретензійної, але доброго гатунку хустинки. Цікаво. Так мало жінок могло збагнути тайну, в чому суть справжньої елегантності, а ця мала, здається, на добрій дорозі... Усміхнувся сам до своїх думок.

— Це правда,— сказав,— я теж самотній...

Щойно вимовив ці слова, відчув їх глибокий, сумний зміст, і обставина ця наче наблизилася його до незнайомої. Враз заблаглося щось ближче дізнатись від неї. Хто її батьки? Яке їх місце в цьому людському мурашнику? Хто її любить і чийого серця прагне вона?

— Знаєте що,— посилавався доктор на непримусений тон,— ви самотна, і я самотній... Проведім цей вечір удвох, і, може, не буде нам так сумно. Я повинен вам сказати, що ви,— він завагався, чи сказати правду,— нагадуєте мені одну з моїх дочок.

— А ваші дочки не з вами?

Забейко вловив якусь збудженість у голосі дівчини, яка, правду сказати, насторожила його.

— Залишім цю тему,— зітхнув, не радий цьому дивному знайомству.

Почував, що висловлює думки не так, як треба. І чого це так важко висловити таке просте бажання: хоче мати когось живого в цей вечір коло себе! Точніше, хоче, щоб це була істота жіночого роду. Досить безрадісна і досить

самітна. Пробі! Чи йому тільки здається, чи насправді? Марта в цей вечір відійшла від нього раз назавжди!

Дівчина встала.

Забейко теж підвівся. Свідомість, що незнайома нагадує йому одну з його дочок, прилипла до нього, як струн. Його потягло дізнатись щось більше про цю свою знайому.

А дівчатко, перекладаючи чимсь напхану шкіряну торбу з руки в руку, випалило просто з мосту:

— А я хочу подивитись, як ви живете...

Забейко аж закам'янів від несподіванки. Чи не напятав він собі біди з цим бездомним створінням? Щораз більше набирав переконання в тому, що мала з якихось причин втратила дах над головою і тепер шукає собі притулиська на ніч.

І, може, саме тому, що нагадувала йому його дитину, не міг її залишити одну на вулиці.

Посилкувавшись на галантний тон, відповів роблено веселим голосом:

— Що ж, якщо вам так подобається, то будь ласка! Дівчатко без захоплення зібрало свої манатки з лавки. Ішли не поспішаючи, якийсь час без слів.

«Поки що дуже глупа ситуація,— міркував Забейко,— а там побачимо... Наразі по-дурному почуваю себе...»

— Ви жонаті?

В запитанні цім не було ні цікавості, ні зухвалості. Глишнув на неї і здивувався. Її очі, широко розкриті і нетерпеливі, напружено чекали на відповідь, наче від неї мало бозна-що залежати в її житті.

— Немає в мене жінки...— відповів уникливо.

— А та дама...— паскочила вона зі злістю, якої не міг собі ніяк пояснити,— а та дама... хто то була?

— Моя втіха,— навмисне дібрав таке слово.

Дівчатко відразу прикинуло. Здавалося, що навіть портфель в її руці нагло зтяжів. Попросив у неї портфель. Без слова подала.

— Ви далеко мешкаєте?— спитала і позіхнула на весь рот.

«Кепська комедіантка»,— подумав і вже не був радий цій пригоді, але залишити її серед дороги, за деякими ознаками в чужім для неї місці, під ніч — не мав серця. Хоч, правду сказати, вести у свій дім це заблукане людське створіння, від якого він, власне, нічого не потребував, не сподівався, теж не було радії.

Якби Марта не покинула його сьогодні так передчасно — не дійшло б до цієї, тепер добре бачить, дурної ситуації. Марта! Явилась йому зелена смужка її плечей (дивно, але у своїх видіннях не міг інакше уявити собі тої дівчини, як у зеленому светрі, який, до речі, вже давно перестала одягати) над верстатом в її майстерні, і нова хвиля спізненого жалю хлюпнула на його серце.

Мала йшла попліч мовчазна і сонна. Сонність чи первтома в незнайомої минула, як побачила його мешкання. Фігурки з воску, якими Марта буквально обліпила його світлицю, ввели дівча у захват, який перейшов усякі сподівання.

— Ой боженьку,— щербстала без віддиху,— ще є на світі пальці, що виробляють такі речі... І що собі така людина мусить уявляти при тім? Ніхто, правда, що ніхто,— спитала по-дитячому,— не в силі збагнути світів, в яких блукають думки артиста?.. Мені все здається, що це один широкий, білий шлях, а від нього наліво і направо, наліво і направо... безліч крутих доріжок, а кожна тебе манить до себе, а кожна... Але я дурниці говорю! — засоромилась і, щоб приховатись, засміялась.

Забейко відповів поважно:

— Чого? Мені саме адається, що у вас є мистецький нерв, а може, навіть талант в якимсь напрямі. Як ви думаєте?

Замість відповіді спитала діловито:

— Навіщо вам самому аж п'ять кімнат?

Забавило його це нетактовне запитання, але відповів:

— Бачите, мені треба було жити близько суду, а в той час не було меншого відповідного для мене мешкання, і я мимоволі мав пристати на це, п'ятикімнатне... В одній кімнаті канцелярія, в одній приймальня, а три кімнати займає моє... приватне життя,— посміхнувся гірко.

Вона сіла на тапчан, згодом підтягла під себе ноги.

— У вас такі тапчани, мені подобаються... вузькі і так розміщені...— парисувала пальцем друковане латинське «L». — Вони такі декоративні, що аж шкода спати на них.

Вона знову позіхнула.

— Ви стомлені?

— Так... дуже мало спала минулої ночі... Яка гарна ця подушка! Який це взір?

— Яворівщина, здається... Знаєте що,— спало йому раптом на думку,— ви скиньте черевики і полежіть трохи, а я за той час піду на кухню, може, там щось знайду на вечерю. Моя служниця прийде аж завтра о сьомій...

— О, це дуже добре,— зраділа Мотря. Їй тепер насправді перш за все хотілось їсти і спати.

Вже з головою на яворівській подушці бачить ще, як — ну як же ж це сказати? — вже не він і ще не тато навшпиньках виходить з кімнати, поволі відчиняє двері, хвилинку вичікує, а потім поволі-поволі, зовсім беззвучно причиняє їх.

Дурні сльози — якби на силу хотіла стримати, мусила б хіба з себе зойк видати, заливають очі по береги.

«Боженьку,— міркує вкрай розжалоблена,— може, не раз виходив він навшпиньках з кімнати, де я спала... тільки тоді було це для всіх таке звичайне...»

Повіки самі злипаються, і надмір сльозової води між ними випливає назовні і затримується у вигляді двох прозорих кульок у кутках очей.

Ще не спить. Мас навіть свідомість цього. Свідома того, що за шибамі темніє, і мас дивний острах десь під шкірою, щоб тепер не ввійшов хтось у кімнату, де дрімас, і не засвітив світла. Та цей стає свідомості не є ніякою перешкодою в тому, що фігурки на бюрку, на шафі, на стінах починають поволі рухатись і міняти свої місця. З'являються пові. Вони вискакують з щілини, що утворилась у стелі, саме над її головою. Кумедні фігурки, які чомусь не смінають і не лякають, ходять у повітрі, потім перетворюються на чийсь давно забутий лиця, давно завмерлі голоси і такими стають перед нею. Укладаються в безконечно довгий дворяд і клапняються, як при кадрилі... «Вітають мою появу в цім домі»,— міркує вона і чує дивну прикрість від того, що не дано їй порозумітися з ними. Одні відходять, інші щілиною, що тепер перетворилася в білий ріг, напливають зі стелі на їх місце... Що це? Як же ж могла досі не помітити цього? Співають. Пісні такі самі кумедні, як і вони. Без мелодії, без слів. Тільки їх чола починають фосфоровати, і це їх гімн. Після сну, який, напевно, не тривав довше, ніж відомий сон Магомета, прокидається! Тобто бачить перед очима жовте в синю смужку поле. Хвилину пізніше знає вже, що це покривало, яким накрив її хтось під час сну.

— Як же ж спалось, маленька? — питає чийсь теплий

голос над нею і зараз переливається в пестливий смішок.— Фе, така велика панна спала так, що аж подушку заслинила...

А то тобі на! Мотря Забейко абсолютно не знає, де вона і хто до неї говорить. Притомніє, щойно мужчина хоче її обняти, а вона інстинктивно заслоняється ліктем.

— З татом не хочеш поцілуватись?

І так виявилась її таємниця. Батько пізніше признався до гріха, що щось спокусило його перевірити торбинку таємної незнайомої... і між іншими дрібницями знайшов карточку, яку послали їй товаришки з прогулянки в Карпатах.

Тепер Мотря сидить в батька на колінах, одною рукою обнявши його за шию, і думас собі, що б на те мама сказала. Очевидно, аякже ж, вона чудово розуміє, що цей чарівний, не старий ще чоловік — це її батько, і саме ця обставина дає їй право сидіти в нього на колінах, але це не її вина, що цей, так би мовити, новоспечений батько для неї, власне, як батько ще зовсім чужий.

— Як я можу казати вам «тату»? Це неможливо...

— Ні, це неможливо, — сміється щасливий доктор Забейко, — я цього ніколи і не вимагав би від тебе. Як ти вважаєш? Я вже дуже... старий на те, щоб бути тобі колегою?

Мотря впадає в черговий захват: її тато старий? Хто посміє щось подібне не то сказати, але навіть подумати, — матиме діло з нею.

— Ти такий гарний, татуську, — мрійно гладить його долонею по щоці, — ти такий... ти навіть сам цього не знаєш. Але знаєш що? — стріляє їй знічев'я до голови. — Тобі буде трохи заважати, не супереч мені, прошу тебе, тобі буде трохи заважати, коли така дівуля, як я, вкликатиме тебе «тату». Знаєш що? Ти мій тато, татуську, мій... малий тусько. Я буду кликати тебе «туську», а комусь збоку буде здаватись, що це від твого імені... Туську, Тоську — це так подібне, правда?

— Ей ти... ти!

Забейко розуміє свою доню краще, ніж вона сама себе. Він добре знає, що їй хочеться не тільки підтягти його до молодих, але й їй самій грати при цьому роль молодої дами. Порадившись з Мартою (його передчуття не ошукали його — Марта насправді відійшла від нього, але біль від цього тепер був уже не такий яскравий), він

дозволив доні і цю приємність. Одягнута в Мартину вечірню сукню, в модній зачісці, над вік поважна, майже величпа, вона викликала сенсацію між знайомих Забейка.

— Туську,— шептала, розпромінена, йому до вуха,— мені здається, що при тобі я теж подобаюсь...

Погладив її по-батьківськи по голові:

— Але ж очевидно, дурненька, тільки...

— Тільки — що?

— Тільки ти повинна знати, що вони тобі більше співчують, ніж заздять. Твій тусько вже не молодий, і ми мусимо рахуватися з цим.

Голос мами, владний, терпкий, прозвучав навіть з телеграми, що прийшла від неї:

«Зараз вертатись додому. Мама».

Тепер Мотря збунтувалась на правду. Не хотіла вертатись до мами бодай так довго, як довго деречатиме в її голосі ця суха, непримиренна нотка. Мала досить її. Ах, усього з того боку мала досить. І тих безвтішних вечірніх присмерків, коли мама не бажала собі в кімнаті світла і треба було сидіти мовчки десь у кутку і душитися, буквально душитися від атмосфери, що заповнювала їх дім у таку пору... І тих монотонних, але, власне, яких вбивчих саме своєю монотонністю літаній на тему їх скрутного матеріального становища... Ну що ж, туськові теж не так світло, як це їй першого дня видалось. Либонь, він і працює тільки на те, щоб впору заплатити за це дійсно завелике для нього мешкання. В нього теж бувають снідачки з пісною булкою і вечері з бульбою й огірком тільки, але про це тут не говориться, того роду справи тут загалом не входять у гру, а там, у мами... ох!

І тих дійсних чи вигаданих жалів і претензій до світу, виходило б, тільки на те придуманих, щоб ними дітям затруїти кожний день, вбити до останнього волоконця віру в людину... і тих болів голови, і... всього, що було по тім боці...

А проте це була їх мама. Мама, яку так тяжко скривджено в житті і яка, властиво, поза нею, Мотрею, і Олею не знала і не хотіла знати іншого світу. Вони стали для неї всім. Її очима і серцем. А та мама не завжди мала такий вигляд, як сьогодні. Фотографії з-перед чотирнадцяти, а навіть з пізніших років показують когось іншого... Треба бути справедливим і визнати, що якби та сама ма-

ма хотіла в інший спосіб приглушити свій біль, то їй не бракувало б нагоди. Не скористалася з права, яке кожній людині дає молодість, не тому, що занадто любила того, хто зламав її життя, але тому, що не хотіла свого серця, яке ціле віддала своїм дітям, ділити ще з ким. Чи ж мають вони, її діти, сьогодні не оцінити цієї жертви?

— Ти чогось посумніла, Мотроньку?

Вечеряли саме. Відклала виделку.

— Я? Думаю про нашу маму, туську... Здається мені, що якби вона мала інакше життя... хочу сказати, що якби інакше склалися її життєві обставини, то її характер був би інший...

— Можливо, — притакнув і теж задумався.

— Туську, а що б то було... — я тільки так питаю, тусику, і ти не повинен мені з місця давати категоричну відповідь... — що б то було, якби наша мала родина знову зійшлася?

Забейко вчув, як йому закалатало серце. Мав враження, що його ввело у цей прискішений рух друге маленьке серце, що билосся в цій хвилині так тривожно.

— Не знаю, маленька...

— Чому не знаєш?

«Чому?» Для нього був це такий простий рахунок. Нічого, абсолютно нічого не в'язало його сьогодні з жінкою, яка колись за таку дешеву ціну, от просто щоб догодити своєму егоїзму, відцуралася його. Але як це передати дитині тієї жінки? Ламав собі голову ще над добром слова, коли Мотря підійшла з іншого боку:

— Туську, ти сказав раз, що ми з тобою колеги... Скажи мені, — запевняю тебе, що мені можеш сказати, — твоя провина супроти мами аж така велика... що мама навіть тепер, по стількох роках, не зможе тобі вибачити?

Мовчав.

Пересіла на його бік, підійшла і притулила його голову собі до грудей.

— Чому ти не довіряєш мені, туську? Кажу тобі, що мені можеш все сказати... навіть... найнеприємніше. Сміливо, тусик!

Забейко був зворушений. Насправді був глибоко й ніжно зворушений. Його рідна дитина хоче йому суддею бути, але не для того, щоб його судити, а виправдати. З блиску її очей, з риски поміж бровами (як ця дитина подібна до нього!) зрозумів, що вона готова мужньо

вислухати і найстрашніші речі. Навмисно потримав її ще хвилинку в цьому непорушному настрої, щоб тим приємніша була несподіванка, що готував для неї...

— Поцілуй тата...

Трохи наче розчарована таким оборотом справи, виконала прохання й далі чекала.

— А тепер слухай,— не спускав з неї ока, слідкуючи за враженням, яке справить на неї ця велика новина,— ніякої провини — на це даю тобі чесне слово — за твоїм татом немає...

Її очі широко розкрились:

— Як-то ніякої? А хто винен в такому разі?

Оповів їй історію з Ельвірою так, як вона фактично була.

— То значить,— спитала якимсь не своїм голосом,— не було ніякої поважної причини до того, щоб ви розходились... то значить... то...

Сльози ув'язнили її дальші слова, але вона героїчно перемогла їх. Її голос став тепер високий, недобрий.

— То значить,— тепер вона вже обвинувачувала свідоми, з болем,— то значить, що так, через ніщо... бо так вам захотілося... бо ви гралися в подружжя... так легко... зламали нам, своїм дітям, життя... Ой, які ви були погані обидвос... які безсердечні егоїсти... Ви обидвоє... ти й мама... ви думали тільки про себе... тільки про себе... Чому ви не хотіли подумати й про те, що з нами станеться? Яке право ви мали на це?

Забейко встав. Здавалося йому, що як встане, то удари, що силються на його голову, менше болітимуть. З її гарячкових слів зрозумів тільки одне: його дитина легше вибачила б йому найтемнішу справу, ніж його безпривиння.

Мотря глянула на нього, але не посміхнулася до нього, хоч не могла не бачити глибокої скорботи на його обличчі.

«Злигодні зробили її дорослою,— з почуттям остраху подумав Забейко,— доросла людина в тілі підлітка... Це ж жах!»

Та жах ішов ще й від того, що він не міг вгадати, який вирок ухвалить йому ота... доросла людина!

Раптом Мотря схопилася за голову:

— Завжди я тільки чула, що батькам... важко доводиться з дітьми... Але ніхто не хоче знати, як іноді важко

доводиться дітям з батьками... Що мені тепер з вами робити? Мама... ти знаєш, я не можу так обвинувачувати її, як тебе... вона вже відпокутувала своє... А ти? Як ти легко все ж таки розквитувався з нами!

— Мотронько!

Вона відгородилася від нього рукою.

— Я знаю, — посміхнулася гірко, — що тобі подобається така дочка, як я... Тобі навіть було б приємно почванитися мною перед твоїми знайомими... і, коли б я була така егоїстка, як ти... я не повернулася б додому і залишилася б жити при тобі. І нам у двох було б, певно, зовсім добре й вигідно з собою, але там є ще двоє наших. І тому ти дай мені відповідь на питання, що я тобі перше поставила: що ти думаєш про нас чвірко? От що ти мені скажи...

— А ти можеш дати мені трохи часу зібратися з думками? — спитав Забейко серйозно, наче справді друга-ровесника.

— Будь ласка.

Мотря замислена вийшла з кімнати.

Забейко не сів, а запався у шкіряний фотель. Він почував себе як людина, що прокинулася у не своїй кімнаті.

Далебі, як це сталося?

Стільки років жив він у тому переконанні, що тільки Галя несе цілковиту відповідальність, а там і вину за їх розбите гніздо. І раптом з'являється його дитина і зриває каптур з його сумління. Забейко вперше за стільки років бачить своє власне оголене «я» таким, яким воно насправді було.

А, збожеволіти можна!

Майже п'ятнадцять років людина вважала каптур за власну шкіру, і раптом — полюбуйся своїм портретом!

Послухай, що він тобі скаже!

Слухай, друже, чи ти справді переконаний, що той несерйозний (а сьогодні, з перспективи років, навіть смішний!) конфлікт став сдиною причиною розриву між тобою і Галею? А може, голубе, вина виключно з твого боку і не в цьому смішному конфлікті її коріння? Може, тобі, мужицькому синові, не треба було з самого початку тягтись до тієї розхимереної, такої схильної до тиранізування панянки? Що ти знаходив у ній спільне з собою? Чого ти шукав у ній? Прояву вищої тонкості? Вона гралася в житті так, як гралася колись у ляльки, а пізніше

в кохання до тебе. Її виховання давало їй право на це, а що ти... власне, ти... зробив для цього, щоб перевиховати матір своїх дітей?

Де ж дівся твій здоровий мужицький глузд? Як же ж це сталося, що ти забув традиції, що їх ти виніс ще з-під селянської стріхи? Де ж ти бачив, щоб хто-небудь у твоїм роді потурав химерам жінки так, як це ти робив? Чого це раптом таким інтелігентним став, що в ім'я якогось псевдопринципу (ти був без вини і тому хотів, щоб у тебе попросили пробачення за образливі підозріння, чи так?) пожертвував навіть майбутнім своїх дітей? Та ти знаєш, що за це одне можна в тебе відібрати право називатись порядною людиною?

Який же з тебе дурень, пробач на слові! Тобі захотілося панянки з витонченим розумінням краси, а хіба в той час серед кругу твоїх знайомих було мало здорових тілом і душею, загартованих життям дівчат-красунь?

Все це правда, жахлива правда, але — що далі?

Для мене, зрозумій, неможливо сьогодні переступити поріг, якого не переступали мої ноги майже п'ятнадцять років. Прийду перед неї і — що скажу тій чужій людині, яка з свого погляду має всі підстави несправити мене?

Адже і я, і вона — ми сьогодні вже зовсім інші люди, ніж п'ятнадцять років тому. Як же раптом з'явитись у тому домі й запропонувати жити разом тій не молодій уже, скривдженій життям жінці? Для чого я їй тепер? Для чого вона мені?

Скоріше відчув, ніж почув Мотрю за спиною.

— Щось ти мені задовго думаєш, тату...

— А, так... задумався. Пробач! А що ти надумала? — запитав дочку, щоб самому не давати відповіді.

Мотря нагло споважніла. Її лице набрало такого зосередженого виразу, що Забейко відчув щось наче страх перед дочкою.

— Ти хочеш знати мою думку, тату?

Забейко притакнув головою.

— Я хотіла б... і Оля, певно, теж, щоб ти все ж таки повернувся в родину...

— А чому, Мотронько? Чому ти так дуже цього хочеш?

Дівчина сховала лице в долоні:

— І як ти можеш цього не розуміти? Дорослий... Навіть адвокат... а ще питаєш «чому?». Всі діти... та що я кажу... всі люди на землі,— поправилася покvapно,— хочуть гордитися своїм батьком. А як можна гордитись батьком, який... покинув сім'ю? Я знаю, що ти хочеш сказати... що це мама... знаю... але все ж таки перед своєю совістю ти повинен признати, що це ти, а не ми тебе покинули? — І одразу, глипнувши на його лице, перекошене від внутрішнього болю, злагіднила тон: — Ну, не будемо про совість... Пробач, тусик. А до того ж я, наприклад, весь час любила свого тата. Розумієш, може, навіть не тебе, я ж тебе так туманно пам'ятала, а свого тата. Тобі, може, і незрозумілим видається, але я весь той час... чекала свого тата... Все думала, що ти прийдеш котрогось дня і забереш собі ту частку любові у моїм серці, що зберігається для тебе... Ще одно питання, тусик: хто для тебе та дама?

Мотря закидає батькові руки за ший, прихиляє його голову до себе так, щоб їх носи торкалися один одного, але й очам нікуди діватись.

— То... то... теж мій «колега», Мотронько.

Очі дівчини примружуються.

— Приймаю до відома, тату, але тепер... коли я вже тобі за «колегу», ти можеш, правда, обійтися і без тамтого «колеги»?

— Правда,— а сам думає: «Мала сама не знає, як влучно ціляє».

— А все ж таки я найважливішого не почула від тебе, тату...

І водночас, наче випереджаючи його відповідь, міркувала: «Певно, будуть ще поміж ними взаємні докори, сльози, важкі мовчазні години за обідом, але й це нарешті колись скінчиться. Зовсім певно приїде такий день в їх житті, коли сидітимуть усі четверо за столом і одне наперед одного розповідатимуть собі смішні, приємні речі...»

Мотря не сумнівалася, що батько повернеться в сім'ю. Вона якимсь уламком думки розмірковувала вже, що вигідніше буде для них: приїхати всім до нього чи його забрати до себе.

— Ну, їдемо, тату? — спитала оптимістичним тоном.— Їдемо до мами?

Забейко лише тепер остаточно зрозумів, чого Мотря чекає від нього. Але ж від нього вимагають неможливого! І це здавалося йому страшним, бо він не почував себе в силі переконати свою дитину, що для всіх них буде краще, коли він не повернеться в сім'ю.

— Бачиш,— пригорнув він Мотрю до грудей,— ти призначила мені часточку любові в своїм серці, і ось я прийшов і забрав її собі. Хіба ми можемо вже коли-небудь розійтися з тобою? Ну, скажи, можемо? Звичайно, що не можемо!

Голос його тремтів, і Забейко сам відчував, що цей його сентиментальний тон не на місці.

— А мама? — майже з криком вирвалося у Мотрі.— Чому ти не відповідаєш на те, що я тебе питала, тату? Ти повернешся чи не повернешся до нас?

— Я не можу, Мотронько...

— Як-то не можеш? Чому не можеш?

Вона відійшла від нього вбік. Стояла з палаючими очима, розгарячковаана, небезпечна у своїй готовності засудити, не вислухавши виправдання.

Забейко побачив, що порозуміння між ним і Мотрею не настане так скоро... Логіка його аргументів поки що була недоступна її вікові. Адже він прекрасно здавав собі справу, що, незважаючи на нелегке життя, в дівчини зовсім не було життєвого досвіду, до якого могла звернутись його логіка.

— Мотронько,— хотів він знову пригорнути її до себе, але вона вирвалася з його рук,— ти підростеш, станеш зовсім дорослою і тоді зрозумієш, що твій батько правильно вчинив, що не став жити з вами разом. Тепер ти цього не в силі зрозуміти. Я хочу тільки спитати тебе, чи легко було б тобі на серці, коли б ти одного дня викрила,— а такі речі завжди викриваються,— що піякі сердечні почуття не зв'язують твоїх батьків... а все те тільки маскування... тільки про людей... тільки дітей ради. Така фальш була б, повір своєму татові, нам усім не під силу. І хтось із нас раніше чи пізніше не витримає би. Мотронько, ну чого? Що сталося?

Мотря впала лицем на диван і заридала.

Забейко підійшов до дивана, але не насмілився доторкнутись до своєї дочки. Він добре розумів, що принесло їй розчарування: міражний палац виявився халупою з повибиваними вікнами й дверима.

Проте, незважаючи на весь тягар болю, що давив його серце, Забейко відчув полегшення від того, що знайшов у собі мужність сказати правду своїй дитині. Це була ота чесність, якої завжди прагнув у відносинах з людьми. Коли пройде перший біль від розчарування, мама поміркує і визнає, що батько мав рацію...

Якби був травень і цвів бузок, то молодій людині можна б пробачити її божевілля. Але це була осінь. Сльотава, захмарена.

Якби молодий парубок дістав підвищення платні бодай на яких десять злотих, можна було б, махнувши рукою, сказати: радість на мозок вдарила неборакові.

Але де ж хто чував таке, щоб за нинішніх часів підвищували платню бухгалтерові в гарбарні! А проте Романові вдарила в голову думка одружитись. Отак зничев'я, як декому ні звідти ні звідси з'являється охота покінчити з собою або напиться до непритомності. Буває. Пишуть у книгах, що «душі і моря не вичерпаєш доленою». Можливо, так би мовити, психологічною основою цього раптового й несподіваного рішення виявилась та обставина, що в Романа було кохання. Давне і, як то кажуть, випробуване.

Таке собі ні занадто гарне, ні погане русяве дівчатко, що майже не вимовляло букву «р», ходило колись до учительської семінарії, а тепер цілими днями висиджувало над гаптуванням для крамниці і було розумне, тобто не мало, бідне, претензій до Романа за те, що той не жениться. Воно й зрозуміло: з чим? З тими мізерними вісімдесятьма злотими на місяць? Сказати правду, то вона вже не раз у думці обертала тими вісьмома десятками злотих на всі лади. Розтягала їх, як швець шкіру, але все одно ніколи не могла звести кінці з кінцями. На їжу і дуже-дуже погану кімнатку ще вистачило б, а далі? Що далі, коли довелося б колиську справити до тієї дуже поганої кімнати? Чим тоді було б дихати? Ні, ці мрії не для таких, як вони з Романом. А втім, хіба вони перші, що не можуть побратись тому, що їм до місячного бюджету бракує кільканадцяти злотих? Десятки, сотні — що сотні! — тисячі отаких, як вони, молодих пар задалегідь засуджені на вічну молодість і вічне кохання.

Так думала Туся. Це відчував і Роман і тому був просто безпорадний почати з Тусею балачку про свій намір. Це було щось більше, ніж відвага. Це було зухвальство. Більше за зухвальство: це була, одверто кажучи, образа для порядної дівчини. Дивіться: жених, чоловік, голова родини, батько дітям — з вісімдесятьма злотими на мі-

сяць! І до того ж людина з претензіями на інтелегента!

Та почати якось треба було! І Роман вибрав такий пункт:

— Знаєш, мала, я зробив один дуже цікавий експеримент!

Очі дівчини піднялися над шитвом.

— Я випробував на собі, що людина може їсти тільки двічі на день. Розумієш? Їсти пізніше обід, а потім без вечері лягати спати... Чудово спиться!

Туся не захопилась відкриттям:

— Такий рецепт добрий для тих, що хворіють на ожиріння серця. А такому сухоребруму, як ти, не шкодило б і п'ять разів на день їсти...

Ця відповідь трохи охолодила Романа. Зле. Дівчина надто логічно міркує. Спробує з іншого боку.

— А чи м'ясо тепер дороге?

Туся запитливо глянула на нього.

— Чому питаєш? Так, дороге. Минулої суботи знову подорожчало.

Роман чомусь раптом дуже зрадів:

— От бачиш, м'ясо дороге, а люди дурні не знають, що його можна чудово квасолею замінити. Розумієш: і м'ясо, і квасоля мають в собі білковину. А квасоля ж куди дешевша...

— Так, але не забувай, що м'ясо, крім того, має ще жир.

— Ага, жир!

Романа вже охоплювала розпука. Коли оця Туся буде і далі так до ладу думати, то з його освідчин нічого не вийде. Але ще не здавався.

— Твій светр має ще пристойний вигляд. Тусю... як довго ти вже його носиш?

— О-о! Щось уже два чи три роки. Чому ти питаєш?

Роман збентежився: аби хоч воно, бідненьке, не подумало, що він хоче новий светр купити! І скоренько пояснив:

— То я, бачиш... хвалю тебе за те, що ти так шануєш речі. Бо речі треба шанувати, Тусенько, о, треба!

Тусю наче вразило таке зауваження:

— Знаєш, Романе, до цього часу ти ще мені нічого не купив, отже, я гадаю, що така твоя увага...

Момент випав чудовий. Хіба дурень не скористався б з нього.

— Тусю, лишім пусу балачку... говорім щиро... Як думаєш, це було б дуже смішно, коли б ми поженились?

— Ромусь, а... підвищення платні?

Романа в піт кинуло: таж він повинен був від цього почати, що ніякого підвищення не одержав і нема надії, щоб його коли-небудь одержав. Руки йому так упали, що він навіть нездатний був приголубити дівчину.

— Нема підвищення... Тому я й питаю тебе, чи не буде смішно...

— Як ти маєш відвагу, Ромусь, то спробуймо! А там — побачимо!

Роман був невимовно вдячний дівчині за те, що вона так просто, тактовно пристала на його пропозицію. Оціплював і те, що вона в той урочистий вечір з олівцем і папером не стала обчислювати їх майбутнього бюджету.

Кохана, солодка, мицвяка. Ще того самого вечора вирішив якось винагородити її за це. Навіть годиться зробити дівчині якийсь подаруночок з нагоди їх заручин. Покійна мама любила хвалитися тим, що батько з okazji заручин купив їй золоту браслетку. Ну, браслетки Роман їй не купить. Раз, що тепер не в моді такі речі, по-друге, тепер загалом не випадає витратитись на коштовні дарунки, а по-третє... по-третє, легко здогадатись...

Але п'ять злотих таки вирішив протратити для своєї дівчини. Півмісяця не куритиме, та слово є словом. Тільки що він купить їй? Так багато речей на світі коштує по п'ять злотих. І пара шовкових панчіх, і два кіло помаранч, і флакон духів, і торт можна мати за ті гроші, це й з написом «від нареченого», і...

Ходив біля вітрин, оглядав, думав, а в кінці вирішив, що сам ні до чого не дійде. Наче між ними не може бути беззастережної щирості й одвертості?

— Мицвяко, з вдячності, що ти так без церемоній згодилась бути моєю жінкою, я хотів тобі щось купити — ось на суму п'ять злотих, але ти мусиш сама собі вибрати, бо я не годен.

Туся закинула йому руки на шию (ви знаєте, яким солодким жестом вміють робити це декотрі жінки, ставши навшпиньки трохи?).

— Мій коханий дурнику, як ти вже на таке рішився,

то я тобі щось скажу. Слухай! Я буду дуже ощадною жінкою. Будемо їсти квасолю замість м'яса, пити сік з моркви замість помаранчі, буду п'ять років ходити в одному плащі на правий бік, а п'ять років на лівий, але...

— Але?

— Але тепер дозволь мені на одну витрату, одну буржуйську забаганку, чи люксус, чи... назви це, як сам хочеш...

— Про що тобі йде, мицявко?

— Приїхав театр зі Львова... ходім... туди — але раз на... перші місця.

Роман засміявся, геть-чисто роззброєний.

— Яка ти ще дитина! Так тобі залежить на тім, щоб сидіти між панством на перших місцях? Мицявко, та ти ще дитвак!

— Ні, не дитвак. Зрозумій... ціле життя оті місця в театрі були для мене чимось недосяжним. Ціле життя, як не стоячи «на бантах», то останні крісла... А тепер, раз у житті, як твоя наречена, хочу сісти там, де я ніколи не могла мати доступу. Розумієш тепер мене?

— Трохи розумію, але небагато...

А вертаючись вже досить пізенько додому, Роман філософствував: «От тобі і мицявка. Таке шепелявеньке, таке скромне, що ніколи собі волосся не зачучерявить, і нараз воно тобі — перші місця. Жінка... була і вмре жінкою. Не дурний те вигадав».

* * *

Роман не хотів псувати Тусі настрою і не признався, що він погано почуває себе на першій місці. Кололи здивовані очі різних титулованих паниськів, що цілком безсоромно питали: чоловічку, ти не заблудив часом? Неприємно було зриватись раз у раз і кланятись різним людям з перших місць. Припижувало до живого те, що як хто шукав своє місце, то відразу розганявся до їх крісел, переконаний у тому, що саме вони зайняли чужі місця. Прикрим було те, що треба було тримати ноги під кріслом, бо напереді було надто багато світла, щоб зважитись виставити свої черевики з латками. (Тим паче, що черевики сусідів відповідали першим місцям). Чув, як з задніх крісел хтось здивовано витягав шию. Причухався йому навіть шепіт:

— Ти, та це Шершень там сидить! Здурів хлоп, чи що?

З того всього сорочка прилипла до тіла і в голові дзвонило, як у телеграфному стовпі. Видавалось йому, що Туся, хоч весь час намагається мати усміхнене лице, теж не почувала себе звично. Примітив, що вона не може дати раду своїм рукам. То тримала їх на колінах, то хотіла, щоб вони залишились на спинці крісла, а раз навіть підперла була ними підборіддя і, опам'ятавшись, злякано опустила їх. Мучилась бідна дівчина, а він їй нічим допомогти не міг, бо кінця п'єси як-не-як, а досидіти треба було. Враз на Романа вогні вдарили: з третього ряду кланявся йому директор фірми «Новітня гарбарня». В марній надії, що, може, той чемний уклін не його стосується, Роман поквално оглянувся навкруги. Тоді директор ще раз усміхнувся йому.

— Ромусь, ти бачиш, він тобі перший уклонився...

— Дай спокій, заступило мені, що я не бачив його перший. Наварив я собі пива.

Рука Тусі легенько торкнулась його:

— Чого ти такий переляканий, Ромашку? Я не розумію... Побачив тебе в товаристві жінки і — це ж зовсім природно — перший привітав тебе.

— Тихо, мицявко, тихо... дай, хай подумаю... Ні... це не було вітання... він кланявся мені...

По добрій важкій хвилі:

— Він може заборонити тобі женитись зі мною?

— Аж такого права він до мене не має... Уважай... Зараз починається, — сказав Роман.

* * *

— Рухайтесь, пане Шершень, рухайтесь! Цей підрахунок треба було ще тиждень тому зробити, але ви тоді були в думках театром зайняті...

«Скоро почнеться», — подумав Роман і вдав, що не розумів, до чого цей вступ. Схилився над столом і почав сортувати листи на пошту. В душі благословив нагоду, що дозволяла йому саме тепер зникнути з очей директора.

— Ви куди? — затримав його нещиро здивованими очима директор.

— На пошту.

— Дайте спокій! Я не дозволю... чи ж то до лица такому панові, що сидить у театрі на перших місцях, і то з дамою, на пошту ходити з листами! У щасливому ви становищі, бо я, наприклад, не можу собі дозволити піти до театру разом з родиною. Хто та дама, що сиділа з вами в театрі, коли можна знати?

— Це моя наречена, пане директор, і, власне, ми...

— Хотіли, може, мене на весілля просити? Облиште, в мене пуста кишеня на презенти... Так... Так, жіночки вміють ставити собі ціну... Тепер перше місце в театрі... а потім хутро з куніць... А потім дивується суспільність, чому стільки злочинців, попросту сказавши, злодіяжків серед бухгалтерів...

Роман відчував, як на висках виступив йому піт.

Не випускаючи листів з рук, він оглянувся, немов шукаючи щось таке, що мусило десь на підлозі лежати. Піт з'явився навколо губ.

Директор змінив маску. З обличчя спливла облесна чемність, і воно стало якимось більш людським. Голос його був уже інший, ніж перед хвилиною:

— Так не може бути, пане Шершень. Престиж фірми вимагає, щоб була якась різниця між вами і мною... Але навіть не це, пане Шершень. Ви дуже добре знаєте, що наша фірма клопочеться про позичку. Нарікаємо, розписуємо на всі сторони плаксиві листи, погрожуємо банкрутством, начебто робимо все можливе, аби тільки захопити ту позичку... А тут наш молодий бухгалтер бере собі дамульку «де пахé» і сідає з нею на перші місця в театрі! Я проти вас особисто нічого не маю, не підозріваю вас у злій волі... Але чи ви бодай здаєте собі справу, як пошкодили ви фірмі вашим дурацьким виступом?

— Пане директоре, прошу мені вірити...

Директор не дав йому докіпчити:

— Я вам вірю, що ви не хотіли пошкодити установі, де працюєте. Це я вам вірю, але що мені з того? Чи ви знаєте, як обурений вашим вчинком голова контрольної комісії нашої фірми, пан доктор Стефанів? Чи ви знаєте, — директор наблизився до Романа і майже шепнув йому, — що вам загрозувало звільнення.

— Пане директоре! — рука мимоволі пошукала стола, і Роман сперся на нього.

— Так, пане Шершень... Я вашої вдячності не потре-

бую, але можете знати, що тільки завдяки мені ви надали залишилися в нас.

— Пане директоре, я не знаю, як маю вас...

Директор знову перебив його:

— Зачекайте з надто гарячою подякою, бо мушу вас повідомити, що лишаєтесь на своїм давнім місці, але з платнею на п'ятнадцять злотих менше... Така ухвала контрольної комісії... Фірма мусить якось покрити шкоди, що ви їй, безперечно, завдали своїм вчинком, а крім того... Але що ви таке лице зробили? Що з вами, Шершень? Шершень!

Роман дивився на директора затуманеними очима.

— Нічого, трохи запаморочилася голова...

Директор торкнувся його плеча:

— Знаєте що, пане Шершень? Ідіть на пошту! Свіже повітря вам добре зробить. Тут трохи душно. Ідіть, пане Шершень.

Свіже повітря, дощ, люди з чорними парасолями над головами, дзенькіт трамвая, що не міг чогось рушити з місця, спантеличили Романа зовсім. Він, замість того щоб пуститися в напрямі пошти, зупинився на розі тротуару. Намагався ще раз у думці відновити свою розмову з директором, хотів себе уявити в новому становищі, в якому перед хвилиною опинився, але якось не міг. Бачив навіть, як краплини дощу падають на верхній конверт, замазують адресу на ньому, і не міг знайти в собі сили, щоб сховати конверт у кишеню. «Туся!..» — закликав її на поміч, але замість неї насувала така безнадійність, така чорна й грізна, що угинався під нею, як під залізною брилою. І враз... ніби щось надвоє розколалося в ньому, і ні з цього ні з того захотілось йому сміятись... Здавалося, що він уже сміється так, аж антени на дахах колишуться. Проте він навіть не сміявся. Він лише посміхнувся широко, але й цей усміх піймав якийсь старий громадянин і не то заздро, не то здивовано оглянувся на Романа.

— Щасливий чоловік, — сказав до когось з перехожих. — Що то є — молодість!

Будинки траплялися щораз все рідше, а небо ставало щораз ширшим. На якомусь завороті вулички зникли кам'яні плити з тротуару. Перед хатинами, врослими від старості в землю, з'явилися квітнички.

Деся отут, на межі електрики і мальв з настурціями, знаходиться будиночок панни Мані. Два чорних котики із смарагдовими очима, згорнувшись калачиками на вікні поміж фуксіями, вказали мені точну адресу.

Маня була не те що вродливою, але, в усякому разі, милою жінкою. Правда, її усмішка здалася мені надто вже чемною і холодною.

Сама вона була кравчиною. Кравчиня передмістя. Це треба підкреслити, щоб стало зрозумілим, як скромно заробляла й жила ця дівчина.

Точно не можу сказати, що мене зблизило з нею. Можливо, цьому сприяло те, що Маня переді мною ніколи не обмовляла своїх клієнтів, не заздрила багатству своїх пань, що часто помічалось за іншими кравчинями. У мене було таке враження, що Маня, навіть коли б це якимось чудодійним способом могло стати реальним, добровільно не схотіла б помінятися з ними ролями. Це була одна з тих скромних дівчат, яким властиве було глибоко розвинене почуття власної гідності.

Мою симпатію до Мані посилило ще й те, що в неї на цілому світі не було нікого. Жила собі дівчина одинока, як дика яблуня.

Одного разу ввечері я застала в неї мужчину, якого вона частувала чаєм.

Можна було відразу здогадатись, що ця людина була в домі Мані частим гостем. Тим більше вражало його поведіння: він сидів на краєчку крісла, намагався гречно тримати ноги, певно для того, щоб не витискати на колінах штани, які й без того непристойно блищали. Я мимоволі помітила, що, набираючи цукру, він струснув надто повну ложку.

Картина не потребувала пояснень. Безробітний, додаю ще: безробітний, який безробіття сприймав, як власну провину, невідомо за що й перед ким.

Як тільки він пішов, Маня запитала мене:

— Як подобається вам мій наречений?

Це було такою несподіванкою для мене, що я, уникаючи прямої відповіді, в свою чергу запитала:

— Ви давно заручені?

Мені здалося, що Маня злегка почервоніла:

— П'ятнадцять років.— І, наче виправдуючись, додала: — Ми, звичайно, могли б жити і на мій заробіток, але Микола такий самолюбний!.. Він ніколи не погодиться, щоб його утримувала жінка. Тепер багато людей живуть так, але Микола надто вже не сучасний у цьому відношенні...

Маня хотіла посміхнутися, але на її губах з'явилася така гірка гримаса, що вона, відчувши це, обернулася до вікна з фуксіями.

Наша дружба з Манею міцніла, і ми дедалі частіше зустрічалися з нею.

Було щось невимовно сумне в тих безнадійних взаєминах двох не молодих уже людей.

Вірний наречений приходив кожного вечора, випивав свій чай, в який він ніколи не наважувався покласти дві ложечки цукру, викурював половину сигарети (другу половину ховав у кишеньку жилета), говорив Мані кілька тихих ласкавих слів і, вірний, скромний, ішов собі. Я вже не знала, кого з них треба жаліти, з кого дивуватися. Коханця це нагадувало мені пару канарок, яким судилося жити в окремих клітках.

* * *

Я зустріла Миколу через кілька тижнів після того, як Червона Армія принесла волю Західній Україні. Він, за всіма ознаками, поспішав на роботу. Може, тому, що я звикла бачити його при світлі газової лампи, а в цю хвилину надворі стояв прозорий, аж дзвінкий осінній день, Микола видався мені зовсім іншим. У нього змінився не тільки вираз обличчя, але навіть хода, навіть лінія плечей.

Не помітивши мене, він зник у натовпі.

Після цієї зустрічі мені захотілося провідати Маню.

Так воно вже повелося: людському серцю щастя ніколи не буває досить. Так і мені захотілося до хвили радісного піднесення, що охопило всіх нас в ту пам'ятну осінь, додати ще й блискітку чужого особистого щастя.

Я гадала, що Маня коли ще не одружена, то, певно, готується до весілля.

Уява підказувала мені, що то повинне бути весілля з усіма старомодними традиціями, включно до білих атласних тувельок у панни молодої.

Все це, безперечно, пасувало б життєвому укладові моїх знайомих. Але яке ж було моє здивування, коли, замість весільного короваї і віночка, я побачила набиті речами чемодани та клунки.

Припустити можливість шлюбної подорожі було б смішно.

Маня зустріла мене з розкритими обіймами. Вона не помолоділа так помітно, як Микола, проте відчувалося, що вона вся в майбутньому.

Судячи по всьому, Маня кудись переїжджала, тобто покидала рідне гніздо, але я не помітила і найменшого жалю на її обличчі. І це була Маня, та сама Маня, яка, незважаючи на свій фах кравчині, одягалася за модою двадцятих років. І раптом в її побуті така революція, як переїзд на іншу квартиру, а може, навіть в інше місто.

— Ви що? Збираєтеся виїжджати?

— Еге ж, ви вгадали,— якось наче з полегшенням відповіла Маня, а потім додала почервонівши: — Можете мене привітати з одруженням... Ми вже три тижні, як чоловік і жінка за радянськими законами...

«Як мало все ж таки ми знаємо своїх друзів,— подумала я собі.— От тобі й фата, і фрак з білим галстуком!»

Але що ж означають ті забиті дошками скрині попід стінами? Думка про те, що Микола не може одержати праці в ріднім місті, була неправдоподібною.

В кутку стояли порожні пляшечки від ліків. Вони залишалися на старому місці, і хотілося вірити, що з ними залишаться і хвороби.

Я не витримала і запитала навпростець:

— А куди і чому ви збираєтеся виїжджати?

Маня кинулася до клупочків, наче мої слова нагадали, що їй ніколи стояти без діла:

— Ми, моя люба, переїжджаємо у Дрогобич. А чого ж ви стоїте? Сідайте. Ось хоча б на скриню... Ви не розумієте чому? Бачите, як би то пояснити? П'ятнадцять років були ми з Миколою заручені. П'ятнадцять років він був покірним товаришем недолі. Безробітний жєних — що може бути більш образливе для мужчини? Я йому про це ніколи не говорила. Проте я почувала —

не заперечуйте, дорога,— що ми видаємося людям, ба навіть вам, дещо смішною парой. Ви ж розумієте, ми з Миколою вже не молоді люди. І тому тепер, о господи, коли все так змінилося в нашому житті, коли ми всі до якоїсь міри стали іншими, хочеться, щоб і в особистому житті пішло все по-новому. Якби ми залишилися тут, то Микола,— знаєте, який він у мене гоноровитий,— через оті прокляті спогади, може, і не міг би дихати, як то кажуть, на повні груди. А коли ми переїдемо в інше місто, нас усі там приймуть за стару пару і... взагалі — все піде по-новому. А крім того, Миколі обіцяли таке місце, де він зможе підвищувати свою кваліфікацію. Він як-не-як, а нафтовик у мене... От ми і вирішили...

Над вікном звисало червоне мереживо дикого винограду.

Мені спало на думку, що Мані все ж таки мусить бути сумно покидати рідне місто і цю хатину, де минула, хоч і невесела, а все ж таки її молодість.

Маня інстинктивно відгадала мої думки.

— Так, трошечки сумно розлучатися з цим усім...— Вона підійшла до підвіконня і взяла вазон з фуксією.— Це ж хочу вам залишити — на пам'ять... А чи вам не здається, що в цьому розлученні із старим... навіть із цією хатою, народжується те нове, що принесло нам життя?

Маня стояла переді мною з вазоном в руках, явно збентежена власними словами. Вона однією рукою тримала квітку, а другою обскубувала зів'ялі листочки, очевидно, тільки для того, аби чим-небудь зайнятись.

— Ви лише уявіть собі: моя бабуня прийшла в цей дім молодою жінкою, і звідси понесли її на кладовище... Моя мама тут народилася і тут померла. Поза стінами цієї хати її не обходив світ... А я... хочу знайти в собі сили зламати ці віками усталені традиції... Та що я приймаю вас сьогодні самими словами? Вип'ємо зі мною вишнівки? Та що це я питаю вас, наче хвору? Звичайно, вип'єте.

Вона кинулася до кухні, а я залишилася з вазоном в руках.

Нахилившись до червоної квітки, щоб вдихнути її запах, я зрозуміла, що Маня подарувала мені щось більше, ніж оцю фуксію.

Якось так сталося, що у плановому відділі нашої міськради я доводжусь начальником моему чоловікові. Звичайно, він досить свідомо людина, щоб з цього приводу почувати себе морально погано. Іноді тільки вдома, як заїде між нами якась суперечка, він любить додати жартома:

— Не забувай, будь ласка, що ти мені можеш наказувати тільки на роботі. Тут, у хаті, ти моя дружина, і ми рівні...

Але я хотіла сказати про інше.

Сиджу оце в конторі і чую в суміжній кімнаті незвичний рух. Хтось вбіг до кімнати, кинув якісь слова і ще швидше вибіг. Зараз же після цього почулось шарудіння, наче хто похапцем перегортав папери, совання стільцями, одне слово — метушня. Я в цей час перевіряла виписані наряди на дрова для лікарень і потребувала спокою. Встала, щоб глянути в сусідню кімнату і закликати наших дівчат до порядку, як оце почулися кроки і, поки я отямилася, у дверях моєї кімнати з'явився високий русявий чоловік у чорних рогових окулярах. Чоловік був собі як чоловік — у пальті, з паликом на шиї і з портфелем у руці, але я чомусь відразу відчула, що це людина не з нашої парафії, як то кажуть. За незнайомим з'явився наш директор і ще один чоловік, якого я досі знала як адвоката.

Директор звернувся до мене:

— Дозвольте вас познайомити, Олено Йосипівно. Це — англійський журналіст, містер Сміт, а це — наш перекладач, адвокат Кузьменко. Гість приїхав до Львова, щоб ознайомитися з досягненнями Радянської влади в нашому місті. Містер Сміт оглядає нашу установу.

Гість пильно поглянув на перекладача. Так багато було сказано, а він нічого з того не зрозумів. Адвокат Кузьменко передав йому слова директора. Тепер усміхнувся містер Сміт і в свою чергу заговорив щось до Кузьменка. Кузьменко переклав:

— Пан Сміт каже, що він хоче не тільки оглянути установу, але й познайомитися з людьми, причому новими, тобто місцевими українцями. «Старих» радянських громадян пан Сміт знає з часів свого перебування в Москві ще перед війною. Тепер йому цікаво пізнати гали-

чан, їхнє ставлення до Радянської влади, їхню участь у творенні нового.

— Які ці чужинці цікаві до всього, що в нас діється! Ми, наприклад,— сказала я,— не дуже цікавимося, щó їхні люди їдять на обід,— але, вкрай зніяковівши, враз прикусила собі язика.

Наш гість усміхнувся. Виходить, що він все-таки щось розумів по-нашому.

Директор запитав тепер його прямо, щó хотів би він довідатись про людей? Виявилось, що пан Сміт хотів би... ну, хотів би почути хоч одну біографію звичайного галицького українця. Як йому жилося за Польщі і яке його ставлення до нової, Радянської влади? Це було б дуже цікаво для його газети. Зрозуміло?

Звичайно, зрозуміло. Тут нашому директорові, їй-бо, не знаю, що прийшло до голови,— він при всіх звернувся до мене:

— Та чого тут далеко шукати? Ви, Олено Йосипівно, і галичанка, і радянська громадянка, от і розкажіть панові Сміту вашу біографію.

* * *

Здається мені, що вже я не в конторі у Львові, а на селі, і не доросла жінка, а мала дівчинка.

Сиджу в нашій убогій хатинці на лаві і відганяю вербовою галузкою мух від хворого батька. Так мама наказала. Раптом чую якесь голосіння в сінях. Чужа, незнайома жінка бере мене за плечі й каже:

— Йому вже не треба твоєї допомоги, маленька. Йому вже нічого не треба.

Не пригадую сьогодні похоронного обряду. Залишилася одна в матері. Були в мене брати (потім дізналася, що їх було аж три), а тепер нема ні одного. І ніколи вже не буде. Розповідала мені потім мама, що над могилою останнього з братів запрягалася вона докласти всіх зусиль для того, щóб таки послати мене до міста в школу, щóб колись у житті мала легший хліб її остання й наймолодша дитина.

— Слухайся мамі,— сказала мені одного разу тітка, батькова сестра,— бо будемо тебе вчити на папу.

Хто б не хотів замінити погане на добре?

От і я, дитина ще, лежу, було, на толоці, втупивши очі

в небо, пасу свою худібку — гусей, і роздумую, як то буде, коли я там, у місті, закінчу школу й приїду до своїх, як мама каже, панею.

Може, це буде влітку. Так, краще, щоб це сталося влітку. Мама братиме льон на городі, і... раптом знімається курява над дорогою. Мама собі байдуже бере далі льон, коли оце гуркіт стихає проти наших воріт. Мама глип: ой падоньку, та це ж бречка зупинилася біля воріт, а на тій бречці сидить якась пані, уся в білому шовку. Кідає мама льон брати, витирає руки об фартушину і біжить до воріт. Думає собі: може, це хтось до попа приїхав і дороги питає? Підбігає ближче і тільки руки заламує: ой лишенько, таж ця пані в білому шовку не хто інша, як її дочка!

— Гей, дівча, гуси в шкоді!.. Стривай, стривай, скажу я твоїй мамі, — будить мене з мрій сердитий голос.

Схоплююсь, забуваю про свої білі шовкові шати й лечу за гусьми. І так за мріями й пастушенням пробігає одне, за ним і друге літо.

Минає й третє. Цієї осені я маю поїхати у місто до школи. Але де зупинюся, де знайду я притулок там, у місті? Скільки це коштуватиме?

Мені одинадцятий рік, і я вже децю розумію. Розумію й те, що ми з мамою бідні люди. Правда, тітка й хрещена мати обіцяють допомогу, але чи вони зможуть?

Розумію й те, що мої три брати померли від виснаження на роботі у пана. Не було корови, як вони були малі, і тому здоров'я у них було поганеньке. Кажуть, що я теж — квола і блідненька. Мабуть, мама боїться, що і я не витримаю двірської роботи. Еге. Тільки де ж бідному заробити, як не в дворі?

Хтось порадив мамі: мовляв, у місті є гуртожитки для селянських дітей, що хочуть учитися.

Зраділа мама: буде її дитина хоч дах над головою мати!

Таки другого ж дня пішла вона, хоч то й далеченько від нас, до міста. Вертає вночі додому, бачу — якась сумна.

Вже навіть не розпитую. Сама розповідає:

— Є в місті, щоправда, одна бурса, яку самі селяни для своїх дітей утримують, але тільки для хлопців.

— Не може цього бути! — аж вигукнув сусід, що чекав у нас мами, бо вона мала йому якихось там цвяхів

купити в місті.— Цілком твердо знаю: в нашому місті є і дівоча бурса. Сам читав оголошення в газеті. Вона десь на вулиці королеви Ядвіги.

Через два дні, відпочивши трохи, мама збирається знов у місто. А сусід уже навмисно очікує її. Надвечір повернулася мама. І знову якась невесела.

— Правду ви казали,— мовить до сусіда,— є бурса для дівчат, зветься «інтернат», але там приймають тільки панських дітей... Зрештою там така висока плата, що й шкодувати нема за чим.

Не було іншої ради, як іти на приватну квартиру. Підшукав мені її в сім'ї одного шевця кум мого покійного батька. До полудня — школа, а після обіду — наука вдома й догляд за меншими дітьми господарів. А діти ці ніби ніколи не виростили, бо тільки одне з колиски, як друге в колиску.

І допіру як пожила я на тій квартирі, поволі-поволі почала в мені меркнути надія на мос панство.

Вже не вірилося мені, що приїду колись до воріт своєї змученої роботою матері парою вороних, уся в шовках. Тепер я вже розуміла, що це тільки дитячі нездійсненні мрії.

Мої надії стали тепер іншими. Хотілося стати вчителькою в нашому селі. Ох, як хотілося цього! Може, ще палкіше, ніж білої шовкової сукні в дитинстві.

Коли я перейшла до учительської семінарії, мені стало неможливо жити далі в шевця. Треба було тепер більше вчитися, більше спокою, треба було свого кутка для книжок.

Того, що могли мені прислати мама, тітка (хрещена мати дуже скоро забула про свою обіцянку), не вистачало, аж ніяк не вистачало на квартиру, харчування й одяг.

Що робити?

Щасливий випадок прийшов мені на допомогу.

Якось одного разу зустрічає мене товариш і без зайвих слів питає:

— Чи ти погодилася б учити синка доктора Скалозуба?

— Котрий клас? — питаю, затамувавши подих.

— Перший.

Промайнула надія на порятунок.

— Добре,— кажу і сама чую, як мій голос з радості стає іншим.— Але чи буде ще вільне те місце?

Товариш мій лукаво мружить очі:

— Місце буде вільним, бо, власне, я вчу тепер того хлопчиська.

— І відмовляєшся від заробітку? — нічого вже не розумію я.

— Ти здивована? — сміється він.— Так уяви собі, що я справді відмовляюся від двадцяти злотих місячно за лекції в доктора.

— Чому? — питаю несміливо. Мимоволі згадується прислів'я: «На тобі, небоже, що мені негоже».

— Чому? А тому, що хлопчисько зіпсований мамунцею до крайніх меж, а тут ні посварити, ні покарати одиначка не можна, бо то панська дитина. І мені платять за те, щоб я терпів усякі химери того панича.

Ми умовилися, що я дам згоду стати на його місце.

Ні, ніколи не забуду я першої зустрічі з панею докторовою. Пізніше я довідалась, що ота докторова — дочка якогось бориславського комерсанта-вискочня, яка ледве підписатись уміє.

Тоді стала передо мною присадкувата, з високими грудьми, з примруженими очима, вся в якомусь яскравому жітца (страшенно хочеться сказати «баба») і промовила гортанним голосом:

— То паннунця буде мого Юльця вчити?

Кров ударила в обличчя. Яка я для неї «паннунця»? Я була ученицею семінарії і мала право вимагати, щоб до мене ставилися з повагою. Та ба! Все вирішували двадцять злотих, які мали допомогти мені досягти моєї мети — стати вчителькою в рідному селі, і тому треба було, як то кажуть, сховати гонор до кишени.

— Мій Юльцьо вчиться вдома, бо я не хочу посилати його до школи, щоб він не набрався там поганих звичок від різної голоти. Паннунця розуміє мене?

— Розумію.

— Мій Юльцьо дуже хороша дитина, але любить попустувати. Та дитині й належить трохи подуріти. Чи не так?

— Так.

Так, бо мені конче потрібні щомісячні двадцять злотих. І тому я буду все «розуміти», всьому притакувати, шановна пані.

— Я гадаю, що під час того, як дитина читатиме, ви зможете, скажімо, допомогти служниці у церуванні панчіх чи латанні білизни. Для вас це нічого, а для нас буде допомога. Згода?

— Добре.

Двадцять злотих... Двадцять злотих...

— За це паннунця одержуватиме, як і попередник її, підвечірок і п'ятнадцять злотих.

— П'ятнадцять? — мимоволі вихоплюється у мене з уст.

Докторова всміхається єхидно:

— О, я бачу, паннунцю вже хтось поінформував, що пан Зелений одержував по двадцять злотих. Зате Юльцьо мав студента за вчителя.

— А яка тут різниця? — спитала я. Все в мені вже кипіло і бунтувалося проти несправедливого, дикого поділу людей.

Докторова мало не образилася:

— Та хіба ж паннунця не розуміє різниці? Студент — то чоловічина, якась повага, а дівчина, нема чого ображатися, — тільки дівчина.

Сльози обурення виступили на моїх очах. Той «мужчина» був тільки на рік старший за мене, але тому, що був чоловічого роду, мав, на погляд пані докторової, повагу, одержував щомісяця на п'ять злотих більше за мене, і ніхто не пропонував йому під час уроків церувати шкарпетки для пана доктора.

— Чого це ви наче отетеріли? Тут нема про що багато думати. Або залишаєтеся в мене, або ми пошукаємо когось іншого.

— Залишаюся, — ледве чутно прошепотіла я.

Іншого вибору не було.

* * *

На щастя, я зуміла якось підійти до хлопця. Це була гарна дитина, тільки вкрай розбещена батьками, яким у голові все переверталось від панськості.

П'ятнадцять злотих, які я дістала за навчання Юлька, дали мені змогу змінити квартиру. Разом з двома подругами я оселилася в однієї вдови, яка з того й жила, що тримала квартирнів.

Життя моє стало легшим, але радості в ньому прибуло

небагато. Мені вистачало на хліб, але я не могла нічого купити до хліба. Мені вистачало на шнурки до черевиків, але ніколи — на стрічку до волосся. Я могла заплатити місячний внесок до шкільного наукового гуртка, але ніколи не могла дозволити собі піти в кіно чи театр.

Усіх цих невеличких, але таких незабутніх, таких неповторних розваг молоді, як кіно, театр, прогулянка за місто чи танці під патефон, була позбавлена моя юність, бо хоч все це й вимагало копійчаних видатків, але й тих копійок у мене не було.

— Ходімо з нами до Орісі. Мама їй дозволила запросити хлопців, заведемо патефон...

— Ідіть самі, я не маю в чому...

— От дурненька, ти тільки купи до своєї синьої сукенки білий комірць і побачиш, який в тебе гарний вигляд буде.

Власне, про той комірць, про тих кільканадцять копійок і мова. Я не знала, звідки їх узяти.

Іноді було таке враження, ніби перед твоїми очима рушає в щасливу путь уквітчаний, заповнений ровесницями поїзд твоєї юності, а ти стоїш на пероні й не можеш приєднатися до гомінливого гурту, бо не маєш кількох копійок на квиток.

Нікуди я не ходила і людей небагато знала, проте якогось дня і до мене прийшло кохання. Крадькома, навшпиньках прийшло воно в моє серце, і вже несила було його прогнати.

А втім, навіщо проганяти цього передвісника людської весни, цього її посла, близького нашому серцю? Кажуть, весна тільки раз красна.

Я й сьогодні не знаю, чи був він насправді гарний, чи так тільки здавалося моїм закоханим очам. Та це й не важливо, який він був з обличчя. Я знаю тільки те, що він був якийсь інакший, ніж решта хлопців. Мені важко було навіть визначити особливість його патури. Я тільки відчувала, що він глибший і внутрішньо повніший за своїх ровесників. Його прозивали жартома «Сковородою», і це теж надавало йому чогось незвичайного. Він був тим, кого я могла кохати. Я кохала його за все добре і за все погане, що було в ньому. Я не могла припустити навіть думки, що ми могли б коли-небудь розійтись. Кожна зустріч, хоч нечасті і випадкові були ці зустрічі, рідшила нас все більше і більше.

Але і тут, у цьому чистому зв'язку двох закоханих сердець, іноді дошкульно давався взнаки брак «дрібних».

Мені минав сімнадцятий, і я була закохана. Як же іноді хотілося прикрасити себе якоюсь брошкою, якоюсь стрічкою, хоч мій хлопець і без того не міг надивитись на мене.

Яке це звичайне, яке це властиве всім сімнадцятилітнім бажання, та яке недосяжне воно було для мене тоді!

А втім, моє горе прийшло саме з цього боку!

Одного разу зустрічає мене мій любчик холодно, майже похмуро. Навіть руки не подав. Ідемо пліч-о-пліч і мовчимо. Що сталося? Б'юсь думками і ніякої, хоч би найменшої провини за собою не почуваю. Може, плітки якісь, чи що? А коли так, то чому не питає просто, від серця, а йде, мов чорна хмара, і тільки мучить і мене, і себе?

А тут спільна дорога щораз зменшується. Ще поворот біля парку, ще один квартал — і вже будинок, де я живу, — перед ним треба нам прощатися.

Щось не схоже на те, що мій хлопець першим проламає льодову мовчанку, а наша спільна дорога скорочується на очах.

Зупиняюсь. Віп зупиняється теж.

— Миколо, що сталося?

Глянув на мене, як на чужу людину. Ой, як боляче від такого холодного погляду дорогих очей!

— Я думав, що ти трохи інша, а тепер бачу, що всі ви з одного тіста зліплені.

— Але що сталося? — забуваю я про дівочу гордість і мало не руками чіпляюсь за нього. Наче відчувало моє серце, що це остання наша зустріч.

— Чому ти не була в суботу в Орісі на вечірці?

«Любий! Коханий! Тільки й усього? Не була, бо... але не можу тобі сказати, що єдині мої черевики були в ремонті».

— Я не могла бути, Миколо.

— А я тебе так просив...

— Я дійсно не могла!

— А я знаю причину, чому ти «не могла».

Кров миттю вдарила мені в обличчя. Пізніше я зрозуміла, що бідність — не ганьба й не сором, а зло, зумовлене соціальними причинами. Але тоді закоханій сімнадцятилітній дівчині признатися, що в неї нема черевик-

ків — це понад силу. Мені ж так хотілося бути гарною, пишно вбраною, захопити, засліпити його, а тут маєш: краля без черевиків, чи пак — у латаних черевиках!

— Все ясно, — каже мені Микола сухим, наче в когось запозиченим голосом. — Коли Славко мені це сказав, я вірив і не вірив, але тепер твоє збентеження тільки підтверджує те, що говорив мені товариш.

Відчуваю, що якась хмара збирається над моєю головою.

Адже в справу замішався Славко. Славко — паничик, вітрогон, людина без глибоких почувань, для якої нема нічого в світі святого.

— І що тобі сказав... той Славко? — питаю я і не зводжу очей з його обличчя. Дивлюсь і бачу, як це дороге, рідне обличчя наливається незнайомою і не зрозумілою мені злістю.

— Кадав, що ти не прийшла, бо соромилась перед дівчатами кавалера в старому костюмі.

Піт зривав йому чоло. Незграбно витерся долонею.

— Я цього не казала, я цього не могла сказати, бо я так не думаю, — вже не виправдувалася, а просила я.

— Правда? — спитав ще недовірливо, але вже з проблиском надії в очах.

— Правда, Миколко.

Ми дійшли вже до брами будинку, в якому я жила.

— І доведеш мені, що той паршивець Славко набрехав?

— Доведу, — якось непевно (це вже я сама чула) промимрила я.

— Коли ти справді не соромишся мене, то будь сьогодні в театрі на виставі «Маруся Богуславка».

Я відчула, як мені зблідли губи. Звідки, хай мені хтось скаже, маю я взяти золотого, цілого золотого на квиток, коли вчора позичила в своїй господині грошей, щоб заплатити шевцеві?

Очі мої благали: не вимагай, любий, цього доказу від мене, не вимагай, бо я тобі його дати не можу.

— Не прийдеш? — питає він і пронизує мене таким поглядом, що відчуваю, як коліна згинаються піді мною.

— Не можу, — ледве вистогнуло.

— Ага... Значить, Славко правду кавав!

— Ні, ні!.. — майже кричу я, але його вже немає. Змішався з юрбою і зник у ній, а з ним і моє яре щастя, мій спокій дівочий.

Я зрозуміла, що наше кохання не було для нього тим, чим стало для мене. Крім мене, він мав ще якийсь окремий світ зацікавлень, а я не мала нічого. Може, це була моя життєва помилка? Звідки могла я про це знати? Розуміння помилок не було властиве моїм рокам... Я знала тільки те, що я люблю і маю біль.

Коли я іноді читала в романах про те, як двоє закоханих молодих людей розлучаються тільки через непорозуміння, то, хоч сердечно співчувала героям, в душі не вірила авторові. Здавалося мені, що життєва логіка мусить узяти верх над химерами долі.

Та власний приклад підтверджує, що не тільки в романі, але й в житті можна через дрібницю розійтися з вірною тобі людиною.

Микола не шукав більше зустрічі зі мною. Більше того, він свідомо уникав такої зустрічі. Небагато радості було в моєму житті, а тепер і остання померкла.

Але що ж робити, коли навіть із слізьми треба ховатися від подруг і господині, щоб не пішов поговір?

Не була я, здається, ніколи лінивою, але тепер ще ревніше взялася за книжку. Наука стала для мене розрадою і сдиною надією на майбутнє.

З роками я багато дечого почала розуміти, багато про що здогадуватися.

Чувала я між подругами, що тепер щораз важче українцеві дістати вчительську посаду. Коли хто має протекцію у шкільній кураторії, то ще може сподіватися на роботу, але ні в якому разі не в українському селі, а десь у коріпній Польщі, на Мазурах.

Я буквально умлівала від таких вісток. В мене починалися сильні нервові болі.

Як же це так? Чому така несправедливість? Звідки ця страшна кривда?

В такі хвилини я вже не думала про себе. Мама, моя бідна мама, що вона скаже, коли її доня замість посади дістане реєстраційний номерок з порядковим числом «безробітна»?

Примара такої можливості була така страшна, що я закривала вуха й очі, але все-таки сподівалася.

Ще пильніше, ще ревніше візьмусь за учебу. Закінчу семінарію на «відмінно», і, може, там, угорі, не відкинуть учительки з таким свідоцтвом... Блаженні віруючі...

Семінарію я закінчила справді на «відмінно».

О, незабутня хвилина прощання зі школою, подругами, а може, і з юністю! Ми, вже зрілі, майбутні вчительки, стояли струнко, а старенький директор виголошував перед нами останню промову.

Зворушливим голосом говорив він нам про благородні, почесні обов'язки вчителя на селі, про найвищу на світі любов — любов до свого народу. Говорив — і не смів очей звести на нас.

Він знав, що його щиро сприйняті нами слова, на жаль, тільки пишні фрази, бо до вчителювання по рідних селах нас ніхто не допустить, а любов до народу буде залічена нам за найтяжчу з провин і стане найголовнішою перешкодою на нашому життєвому шляху.

Проте юність завжди відзначається тим, що в неї світлі думки беруть верх над чорними.

Навіщо так глибоко тривожитися за майбутнє? Найважливішим тепер є те, що я нарешті маю патент на вчительку (та ще з якими оцінками) і завтра вдосвіта їду, — не їду, а лечу до своєї матусі, до тітки, до своїх близьких на село.

Мама, хоч я й не телеграфувала їй, чекала мене. О материнське серце, скільки в тебе пар вух, скільки в тебе пар очей!

По селу миттю розширилася чутка, що приїхала Марііна вчителька. Незважаючи на пізню пору, почали сходитися до нас далекі й близькі родичі. Це ж бо неабияка подія сталася в їхньому житті! Вдова Марія вивчила дочку на паню.

Мама, як на сватанні, послала по горілку (скільки тижнів відкладала вона копійку по копійці для цього свята?), зарізала півня, мовляв, квочки цього року і так не буде насаджувати, і вже почалися балачки про те, в якому селі я одержу посаду, — хоч би недалечко від пашого. А який там шкільний будинок? А в кого я житиму? Хоч би на якихось добрих людей натрапити...

Добрих, добрих, треба ще, щоб і делікатні були, бо матимуть справу не з ким-небудь, а з учителькою.

— Чуєте, братове, а мо', зібрати громаду та й піти до шкільного інспектора просити, щоб надав дівчині посаду таки в нашому селі?

— Та як думаєте? Певно, певно, що це було б найкраще, і неодмінно треба зробити так...

— За твоє здоров'я, вчителько!

— Будьте!

Цим простосердим, наївним людям і на думку не могло спасти, що я, яка стільки тяжкої маминої праці потягла за собою в місто, я, гордість роду й села, нарешті, відмінниця, могла б не дістати посади.

Вуйко Федір, мов на глум, повчав мене:

— А ти, дитинко, як дістанеш гроші, то не зараз ф'ю-ф'ю на різні дурнички та панські витребеньки. Гроші мамі треба віддати, еге ж, дивись, треба стодолу пошити, бо ще трохи — і крокви почнуть гнити. Треба мамі чоботи на зиму купити. Досить походила, бідолаха, обдерта, як тебе у місті держала. Тепер треба, дитинко, щоб і в її віконце засвітило нарешті сонце.

Вуйко давав мені поради від щирого серця, а мене ці його слова мов батогом шмагали. В мені щось аж кричало: «Підла! Підла! Чому не встанеш і не відкриєш цим людям очі на дійсність? Як можеш собі дозволити обдурювати їх?»

Я сиділа на почесному місці, під образами, нещасна, мало не плачучи, і не знала, що краще, що більш польодському: чи відразу сказати мамі правду і тим убити в ній всяку надію, всяку охоту до життя, чи бодай один вечір, цю одну ніч дати змогу їй відчутти щастя?

Хай буде, що буде, але в мене нема відваги сказати мамі правду... Не можу зважитися на це.

Гості розходилися, а ми з мамою не заснули до білого дня. Маму не брав сон з надмірного щастя, а мене — з гризоти.

Та помилився б той, хто подумав, що моя мама відразу розгубилася, коли визнала правду. Ні. З мамою було інакше. Вона просто не вірила, що так може бути. Примушувала мене писати заяви до різних шкільних кураторій, і хоч кожного разу приходила негативна відповідь, вона все-таки сподівалася і чекала чогось.

У своїй сліпій вірі вона нагадувала мені тих матерів, які після війни, навіть одержавши повідомлення про смерть сина, все ще чекають повернення своєї дитини.

Коли минув рік, у червні я вирішила залишити село і шукати щастя у місті.

Ах, не тому я їхала, що цуралася праці в селі, не тому, що мої руки і моя голова не були потрібні там. Ні, не тому... Причиною було те, що з моєї мами почали врешті глузувати, а цього стерпіти я вже не могла. Мов-

ляв, вивчила Марія свою паню, а тепер хоч за образи клади ту кралою. Чуєте, а може, ті її вчительські папери підроблені? Чи то таке велике діло письменній людині папери підробити? Тільки хто ж приступить до такої вченої персони?

Оце тобі, бідна мамо, нагорода за твоє найкраще бажання, за твій солоний піт, за твою зухвалу надію дати своїй дитині легкий хліб у руки!

Вирушаючи з села, я мала ясну мету: Львів. Я знала, що у великому місті швидше знайду заробіток і якийсь притулок, ніж у малому містечку. До того Львів, хоч і силоміць ополячований, все-таки як-не-як був центром культурного й економічного життя українців.

По дорозі до Львова, незважаючи на гірку науку життя, в моїй голові снували все-таки якісь плани щодо майбутньої роботи в цьому місті. Та коли врешті вийшла з головного вокзалу й опинилася дослівно на львівському брукові, тільки тоді я відчула і зрозуміла всю безвихідь свого становища.

Куди йти, до кого звернутися? Кому потрібні мої руки, моя охота до праці? Хто вкаже мені вільне місце? Та звідки ж візьметься те вільне місце, коли воно ще не звільнилося, а вже десятки безробітних рук тягнуться до нього.

Та цього разу, мабуть у нагороду за попередні прикroщі, доля була лагіднішою. Ще не дійшла я до головної пошти (ішла собі так, навмання, щоб тільки не стояти на місці), як зустріла... Кого? Товариша з семінарії, Василя Чорного. Зраділа, наче рідного брата побачила, а він, здається, теж був радий мені.

Почали ми розпитувати одне одного: як живеться, де працюється? Від Василя довідалась, що він працює в одного українця, фабриканта дитячих іграшок.

— Що ж ти там робиш? — спитала, бо чогось мені смішно стало, як уявила собі Василя, здорового хлопця, з ляльками і возиками.

— Я в експедиції, — відповів мені фахово. — Виконую замовлення, тобто виснаю товари в світ, — по давній звичці перекрутив Василь слова, і ця дрібничка відразу воскресила перед очима і наших спільних товаришів, і наше містечко, і ще когось, хто жив у ньому.

— А ти? Що з тобою?

Я розповіла, що зі мною. Втекла з села і припленталася до Львова шукати долі.

— Ти,— штовхнув мене Василь під бік, аж я трохи рівноваги не втратила (єге, він зовсім не змінився, навіть оця дика звичка давати штурханця під бік лишилася в нього).— Та це ж чудово складається, бо в нас в експедиції, власне від учора, є одне вільне місце.

Глузує він, чи що?

— Не віриш? Слово честі, правда. Була у нас одна така Марися, та вчора старий розсердився і вигнав її. Кричав, що візьме першу-ліпшу з вулиці, бо має вже досить тих протегованих панянок. Хочеш? Можу за тебе поручитися.

Мені стало якось прикро від тих слів.

— То ти мене вважаєш, колего, за першу-ліпшу з вулиці? — сказала я і відразу ж таки пошкодувала. Чого, власне, я ображаюсь? Хіба не здивав він мене, бездомну, на вулиці? Хіба для того фабриканта я не буду першою-ліпшою? — А які там умови? Скільки місячно?

— Сімдесят злотих.

— Сімдесят злотих? — скрикнула я.

— По-твоєму, багато чи мало? — не розумів Василь.

— Для мене багато, бо я ще ніколи не розпоряджалася такою сумою.

— Поживеш з місяць у Львові і переконаєшся, що це дуже мало.

Фабрикант дитячих іграшок пан Хруцький зустрів мене примруженим оком. Здавалося, що він розглядає мене, як річ, а не як людину:

— Шістдесят злотих, каса хворих — і баста.

— Шістдесят? А я думала, що...

— А ви думали, що сімдесят? За сімдесят злотих, прошу я вас, я можу мати мужчину. Чи не так, пане... той... Чорний? — звернувся від до мого товариша.

Василь закрутився в'юном, і улеслива, покірна, хочеться сказати, собача усмішка з'явилася на його обличчі:

— Цілком певно, що так, пане шефе.

Ні, ні. Я грубо помилилася, думаючи, що Василь — той самий, яким колись був. Від давнього Василя лишилося тільки смішне «слово честі». Василя, товариша юнацьких років, побратима, більше не було. Мої очі бачили тепер тільки покірного, безвольного слугу папа Хруцького, що на кожне слово хазяїна має готове: «Цілком певно, що так, пане шефе».

Що ж, повторилася історія з панею докторовою. Тільки за інших обставин.

Проте моє становище не дозволяло мені вибрати. Стаю на роботу до пана Хруцького.

Працюю в експедиції. Експедиція — це довга, темна, з вогкими стінами кімната, де цілий день горить електрика, бо промені сонця не доходять сюди. Моя робота полягає в тому, що до пакунків, які виходять з фабрики, я вкладаю відповідне, залежно від адресата і самого пакунка, звернення.

Справа в тому, що інтереси фабрики дитячих іграшок та дитячих речей вимагають, щоб на світі народжувалося якнайбільше дітей і щоб діти ці мали якнайважливіших батьків, які купували б ці забавки.

Наміри самі по собі благородні, ніхто проти цього заперечувати не може. Але звідки брати дітей, коли в Польщі, як чума, лютує економічна криза і народжуваність впала.

Але для пана Хруцького потрібно, щоб, незважаючи на безробіття і нужду, все-таки люди одружувались і родили дітей.

І пан Хруцький знайшов вихід: у спілці та в порозумінні з «Католицькою акцією»¹, загрожуючи карою божою та вилученням з католицької церкви, прикриваючись добром України, він закликає українських жінок родити якнайбільше, без перерви родити дітей.

Бувало й таке, що мені мій шеф доручав комбінувати такі звернення чи заклики з фрагментів проповідей ксьондзів та статей у католицьких журналах. Ух, яка то була нестерпно гидка робота! Кидалися громи на українських дівчат за те, що вони «еманципантки» і «лібералки» і тому не хочуть виходити заміж, але ніхто не питав, за кого ті дівчата мали заміж іти.

Пекельним вогнем погрожувалося молодим подружжям за те, що вони бездітні, але ніхто не питав, звідки взяти молоко й колиску для немовляти.

Бували такі хвилини під час моєї роботи на фабриці пана Хруцького, що мені хотілося плюнути на його посаду, на його шістдесят злотих і піти кудись, світ за очі. Але...

¹ «Католицька акція» — українська клерикальна організація в Західній Україні.

Світ такий широкий, земля така багата, а молодій, працездатній людині нема куди подітися.

Бували навіть такі хвилини, коли я вже не так суворо осуджувала зміни, що сталися з Василем Чорним. Може, прийде час, і я сама, як заведений патефон, повторюватиму, подібно до нього: «Цілком певно, що так, пане шефе».

* * *

Було фіолетове, набухле синювато-рожевими хмарами надвечір'я. Докінчивши в експедиції фабрикувати якийсь огидний черговий заклик пана Хруцького до українських жінок, вся сповнена гіркотою і, сказати правду, неповагою до самої себе, я вийшла у Стрийський парк.

У затінку та видолинках лежав брудний сніг. Проте в повітрі вже відчувалася весна. Голі віти дерев видавали з себе гірко-солодкий, притаманний тільки ранній весняній порі запах. Ліса земля курилася синюватими випарми і пахла чорпоземом.

Я йшла крок за кроком, не думаючи ні про що. Просто відпочивала душею. І раптом зупинилася. Бо мусила зупинитися: з бічної стежки йшов прямо на мене Микола.

Смішно говорити про двадцятичотирьохлітнього хлопця, що він постарів, проте перше враження було саме таке.

Радість, якесь дурнувате збентеження, незрозумілий страх (перед чим?) так охопили мене, що я не могла й слова сказати. Микола посміхнувся. Так багато змінилося в ньому, тільки усмішка лишилася та, що була колись.

Потім ми сиділи з ним на вогкій лавці у Стрийському парку і вели аж ніяк не оригінальну розмову. Мабуть, так у цілому світі розмовляють після розлуки закохані. Я спочатку хотіла вдавати з себе гордовиту і поводитися так, ніби розлука з ним не зачепила мене надто глибоко. Але потім, як злочинець, призналась у своїх «гріхах»: і в тому, що не раз плакала за ним, коли ніхто не бачив; і в тому, що розпитувала про нього наших спільних знайомих; і в тому, що раз у поїзді звернулася навіть до якогось робітника, що випадково згадав його прізвище; і в тому, що зберігала навіть номер націоналістичної газети, де скаженою лайкою було обсипане прізвище Ми-

коли як одного з найактивніших учасників антифашистського мітингу у Львові. Сказала і про те, що був такий момент у моєму житті, що якби трапився мені жених, то була б пішла за нього заміж Миколі і собі наперекір.

Микола теж признався в одному «гріху», який я вже не могла не визнати смертельним. Признався, що він був радий, коли я в його очах показала себе дівчиною з міщанським світоглядом (а все через того Славка, падлюку!), бо інакше його любов до мене набула б «небажаних розмірів».

— Що це значить? — спитала я.

— Це значить, дівчино, що я передчував у тобі велику небезпеку для себе. Я почував, що закохуюсь у тебе по вуха. Щоб ти, мала, знаєш! Саме тоді, коли я був запаморочений тобою, я познайомився з одним чоловіком, який відкрив мені очі на правду і неправду в житті. Я уникаю назвати прізвище не тому, що не маю довір'я до тебе. Він, знаєш, комуніст, підпільник. Під його впливом я почав знаходити зміст життя в боротьбі, почав виконувати всякі підпільні доручення і тому свідомо глушив своє кохання до тебе.

— І ще що?

Микола замість відповіди пригорнув мене до грудей, хоч надворі було ще видно і нас могли побачити.

— Ще? Хіба те, що розум наказував мені відійти від тебе, а серце, от яке дурне серце, весь час тягнулося до тебе і не хотіло слухати наказів розуму... І ще одне... чорт знає, що воно таке, але не подобалася мені жодна інша дівчина.

Коли я згодом подзвонила до моєї квартири, господиня зустріла мене з переляканими очима:

— Де ви поділися? Я вже думала, що вас заарештували. Що сталося?

— Нічого. Ні, щось дуже-дуже гарне сталося, пані Задорожна.

Це була, пам'ятаю, як нині, середа. З Миколою ми умовилися, що прийде він до мене в п'ятницю ввечері.

Але того дня замість Миколи прийшов лист від нього. В ньому було написано:

«Моя люба! Пробач мені, що не дотримую слова і не прийду до тебе. Не прийду тому, що занадто тебе люблю. Відчуваю, що, якби ми ще раз зустрілися, не стало б уже в мене сили розійтися з тобою. А бути разом ми не може-

мо. Вчора, щоб не відпустити тебе від себе, сказав я тобі, що працюю. Я збрехав. Ніде я не працюю і навіть надії на працю не маю. Заробляю іноді тим, що ношу пакунки людям з вокзалу. На такій «посаді» одружитися з тобою не можу, а бути утриманцем своєї дружини тим більше не можу...»

І ще, і ще щось писав він там, але я того вже й не дочитувала. Мені тепер було вже не сімнадцять, а двадцять два роки, і вдруге вирвати в мене щастя не дозволю ні обставинам, ні долі.

Ще того самого вечора я пішла до Миколи. Не застала його вдома. Ждала, ждала і не дідждалась, повернулась. Другого дня пішла до нього вранці.

— Фе, Миколо, соромся! — сказала я йому ніби з досадою. — Сьогодні такі часи, що ти мимоволі мусиш бути хоч частковим утриманцем своєї жінки. Але ти не маєш чого соромитись. Не ти ж винуватий у тому, що і ти, і тисячі, мільйони людей нині тиняються по світу без роботи. А ще сам кажеш, що світ наш скоро зміниться, що так довго не буде...

— Яка ти наївна! — засміявся він. — Невже ти думаєш, що я вже не вірю в краще майбутнє трудящих? Таж воно вже є, вже кується на Радянській Україні, в цілому СРСР. Тільки вузьенька річечка Збруч нас розділяє від щастя... Вірю я, вірю, кохана моя.

* * *

Ми одружилися. Але про це я сказала на фабриці тільки Василеві. Чемність ніби показувала повідомити про цей факт шефа, пана Хруцького, але я якось не поспішала до нього з цією новиною. Просто сказати, трохи ніяково було мені від того (а сама картала за те Миколу), що чоловік мій безробітний.

А втім, це добре, що я не побігла до Хруцького з новиною. Незабаром він і сам викликав мене і перший порушив питання про моє одруження.

— А, поздоровляю. Чув, що ви, пані (ов, уже — «пані!»), вийшли заміж.

— Так.

— Щастя боже!.. Прикро мені тільки, що доведеться нам тепер розлучитися.

На мене вдарили памороки.

— Сядьте, пані, вам, як бачу, погано... Еге, шановна пані, моя фірма з принципу не дає праці заміжнім жінкам. Не можна ж, щоб з однієї хати аж двоє — і чоловік, і його дружина — мали посаду. Це, між іншим, один із засобів боротьби з безробіттям.

— Але ж мій чоловік, власне... безробітний, — прошептала я.

— Он як? — не знати чого засміявся він. — А ви, пані, знаєте, щоб безробітні роблять?

— Не розумію вас, пане директоре.

— Є такий дотеп, що безробітні роблять тільки дітей.

— Але ж, пане шефе...

— Прошу не перебивати мене... Такої запоруки, я розумію, ви мені не дасте, а робітниця з дитиною — це тільки втрата для фабрики. Відпустка перед пологами, відпустка після пологів... А не дай, то накинеться на мене профспілка, знімуть галас всякі ліві газети. Заміжня жінка не робітниця. То у неї дитина захворіла, а то знову дитина зубки бере. Ні, ні, ніхто не переконає мене в цьому.

— Але ж, пане шефе, та ми, та ви, — насмілилась я, бо вже й так знала, що втратила працю, — агітуєте за збільшення народжуваності серед українського населення.

Хруцький зайшовся реготом, аж посинів:

— Ха-ха-ха, а то з вас наївна персона! Та це я даю на те поради іншим, щоб самому їх не виконувати... Ха-ха-ха! Таж коли лікар виписує хворим на нерви бром, то з цього ще не виходить, що він сам мусить його вживати.

Я стояла перед ним, мов очманіла. Цинізм цієї людини паралізував мене. Тільки згодом я наче очуняла і сказала:

— Пане шефе! Я не звертаюсь до ваших християнських почуттів, бо ви глузуйте з них, але я прошу вас, як українця: не звільняйте мене з роботи, бо це... катастрофа для нас. Не губімо бодай самі себе... Ви ж українець!

Я думала, що цим словом зачеплю найвразливішу струну його душі, бо ж у кожному нашому зверненні говорилося про добро неньки України. Але він, знаєте, що відповів мені?

Подивився на мене, як на когось, хто вирвався з божівільні, а потім знизав плечима, мовляв чого я від нього хочу, і спитав цілком-цілком байдуже:

— Ну, і що з того, що я українець?

Ось воно як! А мені, дурній, здавалося, що всіх нас — і його, багатія, і мене, біднячку, — однаковою мірою зобов'язує любов до України. Мені, сліпій, здавалося досі, що не мають рації комуністи, коли говорять, що польський і український буржуї одним миром мазані.

Ах, яку незабутню до гробової дошки науку дав мені пан Хруцький! Як широко і, мабуть, зовсім про це не думаючи відкрив він мені очі на життя...

* * *

За умовою, я мала право залишитися ще півмісяця на роботі у папа Хруцького. Але він також мав право відразу звільнити мене з посади, заплативши за ті два тижні.

Признатися, я таки боялася цього. Я боялась того дня, коли мені вже не треба буде вранці йти з хати. Я боялась Миколиного погляду.

Застала я його, як звичайно, схиленого над газетою. Я мала добрий намір, па злість ворогам і злій долі, бадьоро зайти до хати і такими ж бадьорими словами розповісти Миколі про те, що сталося. Але враз — ні з того ні з цього — з риданням повалилась чоловікові на груди.

— Що сталося, моя люба? — підвівся він із-за столу, але вдруге вже не питав. Він без слів зрозумів, що я втратила працю.

— Не плач,— обняв він мене і підвів до столу, під світло настільної лампи.— Ось, дивись,— повітря пасичне війною,— вдарив він долонею по газеті.

Я пошукала очима його очей:

— Що нам може дати війна, Миколко? Як виграють німці... то досить згадати 1918 рік. Кажуть, що навіть наш український чорнозем вивозили до Німеччини. А як виграв ця «наша» Польща, то нам теж порятунку не буде.

— А третьої можливості ти не бачиш? — запитав Микола, і мені соромно стало від цього запитання.

Ратуша вибивала годину за годиною, а ми не спали, лежали, пригорнувшись одне до одного, і, може, вперше

були не як чоловік і жінка, а як два товариші, яким треба було з'єднати свої думки і відчуття в такий час.

Звільнили мене десь у половині липня, а першого вересня Польща була в стані війни. На щастя, війна тривала недовго — всього двадцять один день. А там... визволення і возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

О незабутні вересневі дні тридцять дев'ятого року, коли ми, трудовий народ, взяли владу в свої руки!

Перший мітинг на площі перед оперним театром. Зустріч з київськими письменниками, яких ми досі знали тільки з прізвищ... Перший у великому залі оперного театру концерт червоноармійського ансамблю. Пригадую, як сьогодні, на сцені заспівали: «В неволі, як пташка, була ти, Україно, вітчизно моя», — а зал замість оплесків відповів виконавцям нестримним риданням. Перші школи з рідною мовою навчання у Львові. Ні, ніколи я не забуду тих днів!

* * *

Дізнавшись, що вже курсують поїзди, я зараз-таки поїхала на село, до мами.

Досі, коли ми зустрічалися з мамою, вона, серденна, плакала над моєю долею, а я над її злиднями. Тепер мені теж хотілося поплакати разом з матусею, але від великої радості.

Так воно і сталося. Та чи й могло бути інакше?

Мати на мене ніби й свариться, що я розкисла, а сама все нишком сльози витирає.

— Та чого ви, мамо?

— Плачу я, дитино, з жалю, чого мої хлопці так рано в сиру землю лягли... Як була безпросвітна пужда, то я, грішна, іноді думала собі, що воно й краще, не будуть мучитись діти. А тепер, коли бачу людських дітей, яке то все раде й щасливе, то такий гіркий жаль підступає до серця... Ну годі! Буде, доню! Добре, що ти приїхала, бо ми тут, у селі, вже радилися: чи телеграму до тебе послати, чи що.

Виявляється, що наша громада, навіть не питаючись моєї згоди, призначила мене вчителькою в нашому селі. Така самоволя односельчан хоч і здивувала мене, та була мені дорога. Це ж свідчило про те, якою своєю вони вва-

жали мене, коли почували себе вправі розпоряджатися мною.

А тут ще мого рідного дядька головою сільради обрали.

— Е, ні, моя пані,— сказав він мені,— не буде так, як ти собі гадаєш! Коли кожний вчений (вуйко мав на думці інтелігенцію) тікатиме з села до міста, то вийде так, що село як стояло позаду, так і надалі пастиме задніх. Чоловік твій не втече, зачекає тебе, а наша справа така, що чекати не може.

А тут ще мама. Вона хоч і не хоче втручатися туди, де йдеться про подружнє життя її дочки, але по очах бачу, бачу і відчуваю, що їй дуже-дуже хочеться, щоб її дочка хоч трохи побула вчителькою в рідному селі.

Я вирішила залишитися на якийсь час у селі. Я вважала, що цим хоч трохи сплачу свій борг не тільки перед односельчанами, але й перед моєю золотою мамусею. Хай хоч цим винагороджу її за все те, що вона вистраждала через свою вчену доню!

Миколі я послала листа (телеграм тоді ще не приймали), в якому докладно описала всі причини, що затримують мене в селі.

До Львова виїхала я десь аж у половині січня. Поїзд через снігові замети спізнився так, що я приїхала в місто, замість шостої вечора, о першій ночі. Незважаючи на пізню пору, вулиці були ще досить людні.

Соромно признатись, але мені чогось дуже хотілося, щоб моя домівка зустріла мене освітленими вікнами, щоб там було ясно, тепло, щоб Микола вийшов мені назустріч. Ну, звичайно, це були тільки мрії. О першій ночі цього не могло бути.

Я повернула на Руську — і уявіть собі мою дитячу радість: вікна моєї квартири були освітлені так, як я цього хотіла. Я вбігла на сходи, подзвонила до нашого мешкання — і мені назустріч підвівся з-за столу живий мій Микола.

Він заяснів, закліпав швидко очима і винувато, хлоп'ячому, усміхнувся і простяг мені обидві руки назустріч. Але я з першого погляду побачила, що він змінився.

Він змарнів і від того наче витягнувся весь. Щоки запали, і це робило його не то старим, не то чужим в моїх очах.

— Що з тобою? — спитала я тривожно, відчувши в собі докір совісті, що залишила його самого.— Чи ти не хворів часом, Миколко? Чи ти?..— але питання я не наважилася докінчити. Як же ж могла я спитати його, чи це він, бува, не з туги за мною? Та цього посоромилась я скоріше, ніж встигла усвідомити. На столі перед ним лежали книги, і я почала потроху розуміти ситуацію. Решту пояснив мені сам Микола:

— Розумієш, ми не тільки неuki в ідеологічних справах, але, ще гірше, каліки. Я не кажу тільки про себе... Коли дивитися на більшість наших галичан-інтелігентів... Без усякого сумніву, вони раді, і то щиро раді, що позбулися гніту польської шляхти... Але деякі з них не усвідомлюють, що треба боротись і проти замаскованих підпанків — націоналістичних мракобісів, які щохвилини ладні продати народ. Багато наших людей ще не спроможні мислити і відчувати по-державному. А хоч би і я. За Польщі мені здавалося, що я вже щось розумію у марксистській науці, а тепер виявляється, що мені самому треба багато вчитися. І, розумієш, мені треба наздоганяти втрачене, доводиться часто виступати на різних зборах. І тому, може, я трохи... став стрункішим в талії, але це дрібниця. Я почуваю себе здоровим і задоволеним.

Я з обов'язку мусила зробити мосму чоловікові зауваження, що людина живе не тільки самою роботою, але й хлібом та сном. В душі я була рада за нього.

Бурхлива хвиля життя прибила мене до відділу соціального забезпечення при міській Раді (в перших місяцях ми займались всім відразу: покинутими дітьми, каліками, старцями, не здібними до праці, тощо). Микола ж працював інспектором міського відділу народіві і одночасно був заочником університету. Ми зустрічались дома тільки за вечерею або у вихідні дні. Наше кохання з Миколою ніби відродилося і нас відмолодило. Ми — хай ця фраза не здається вам крилатою, бо й насправді так було, — віднайшли якийсь глибший ґрунт для свого особистого життя. До того часу, в умовах шляхетської Польщі, всю енергію, всю свою творчу думку я спрямовувала тільки на те, щоб здобути кусник хліба на завтра. Турбота ця поглинала мене всю, і я дивилася на життя крізь окуляри цієї моєї єдиної, найпекучішої турботи. Тепер все це відлетіло, як зів'ялий лист з дерева восени, і мені наче спала полуда з очей. Немов розлетівся якийсь

високий паркан, що відгороджував моє щастя від решти світу. Життя набрало іншого, не відомого досі змісту.

І раптом... Такі дати запам'ятовуються назавжди. Напередодні ходили ми з друзями до театру дивитися «Богдана Хмельницького» й умовились, що вранці їдемо до лісу по гриби й суніці.

Вдосвіта збудили нас вибухи бомб, які впали на Скнилів. Вибухи були такі сильні, що в нас задзеленчали вікна. Я, мабуть, зблідла, бо почувала раптом, як на мені все похололо.

Микола зареготався:

— А ти чого злякалася? Це ж військове навчання.

Це не було навчання. Скоро і мій чоловік зрозумів, що трапилось щось дуже серйозне.

Микола підійшов до мене і досить різко, ніби перед ним не жінка, а чоловік-товариш, поклав мені обидві руки на плечі.

— Слухай,— сказав, і я зі стиснутим серцем усвідомила собі, що навіть його голос змінив свою барву.— Стався історичний злочин. Фашисти по-бандитському напали на нас. Війна, моя люба...

Він урвав, не докінчивши думки. Я заридала.

— Ти чого плачеш? — спитав він з болем.

— Ти підеш? — я вже і так знала його відповідь.

— Піду, кохана,— поцілував він мене.— Не можу не йти... Піду і повернуся... з перемогою.

Того ж таки дня ми попрощалися.

* * *

Роки окупації... Роки окупації...

Їх згадую, як кошмарний сон. Точніше, не згадую їх, навпаки, забути рада, та вони самі чорною сажею прилипли до пам'яті. Мушу признатись, що мені іноді просто ніяково від того, як при нагоді дехто з моїх друзів ставить в заслугу мені те, що я мала зв'язки з нашими партизанами. Люди добрі, при чому тут аж заслуга? На мою думку, це був не тільки обов'язок, але просто життєва необхідність.

Життя для мене, жінки, чоловік якої виїхав з більшовиками, ставало дедалі більш нестерпним. Я мусила остаточно вибратись з квартири у Львові, бо хтось доніс,

що мій чоловік добровільно пішов до Червоної Армії. На селі було життя теж нелегке, коли не сказати — важке. Мені кожної хвилини загрожувало вивезення на каторгу до Німеччини. Я мала всі дані для цього: молода, бездітна, без праці. Це одна змора, що не залишала мене ні вдень ні вночі. Друге — це те, що я не хотіла ставити під загрозу рідних, зокрема маму. От я і стала переховуватись — ночувати щораз в іншій хаті. То тільки так мовиться — «ночувати». Насправді доводилось куняти цілими ночами біля вікна, прислухаючись до найменшого шурхоту. Сова, було, залопотить крильми, а тобі вчувається, що це гітлерівці або поліцаї пробігли повз хату.

І коли одного разу мені сказали, що я повинна стати живою поштою вістей з радянського радіо, — це було так природно, що мені навіть на думку не сплигло, піби я берусь за небезпечну роботу. Це був мій святий обов'язок.

Під виглядом каліки я ходила по селах і розновсюджувала те, що мені доручали товариші, які мали безпосередній зв'язок з радянськими партизанами. То були незабутні дні.

Раз, серед зими, я провалилась на льоду в річці і так простудила ноги, що вони відмовились мені служити. Не так гірко було лежати колодою в матері, як нічого не робити для нашої перемоги над ворогами-фашистами. Ця свідомість була в десять разів болючішою за недугу.

Під час окупації туга за Миколою ніколи не покидала мене, але я втішталась думкою, що Микола не має поки що змоги повідомити мене про те, що він — живий і здоровий.

Коли ж прийшла Радянська Армія, а від Миколи не було вістки, в мені наче щось обірвалося. Я, що вміла себе так бадьоро тримати в найчорніші дні окупації, тепер наче голову втратила з журби за Миколою.

Микола, повернувшись (його демобілізували за три місяці до кінця війни) у Львів, не впізнав мене. Він сказав, привітавшись:

— Я ще ніколи не бачив тебе, люба, такою міцною і такою кволою водночас. Ти хвора, жінко, і тобі за всяку ціну треба відпочити. І відпочити, і підлікуватися.

Життя показало, що після воєнних переживань для нас найкращим відпочинком стала праця в мирній обстановці...

І ось я працюю тепер, не горюю.

І коли дивлюсь я на свого чоловіка, до якого наш син незабаром гукатиме «тату», то ніяк не можу намілюватись його радісним, просто юним обличчям.

Щасливі дні!

І тепер якийсь містер Сміт, газетний журналіст з Лондона, приїжджає до Львова і дуже, бачите, цікавиться, яке ставлення в нас, українців, до Радянської влади.

Але, люди добрі, що розуміє в цих справах якийсь там пан Сміт?

Подумала я трохи, подумала і вирішила: ні, не буду розказувати свого життя цьому панкові!

Не хочу!

Не можу!

Надто вже цей Сміт нагадує мені папа Хруцького!

І цікавість його дурна, образлива.

Яке ж може бути наше ставлення до влади, що дала нам і волю, і працю, і майбутнє? Яке може бути ставлення до влади, що дала мені найбільше щастя на землі — змогу бути матір'ю і рости дітей своїми вільними громадянами країни соціалізму?

Ми живемо у Станіславі, на вулиці Ковальській. Кажуть, що колись давно там, де тепер лежить наша вулиця, текла невеличка річка, а пізніше містились цехи ковалів. Від цього ніби й назва вулиці пішла. Дуже можливо. Тепер на цій Ковальській немає жодного коваля.

Батько мій працює старшим кондуктором на залізниці. Під номером восьмим живуть дві сестри-кравчихи. Під одинадцятим номером живе сім'я вчителя-пенсіонера. Так дивно і трохи смішно (хоч мама й називає всі розмови про це плітками): він і вона, тобто ті вчителі, вже старі люди, а діти в них зовсім малі. Я й сама спочатку гадала, що то не діти, а внуки.

Хоч, щоправда, з того часу, як батько пояснив, чому це так вийшло в них, змінилось і моє ставлення до цих наших сусідів. Мені тепер шкода і тих батьків, що не встигнуть довести до людей своїх дітей, шкода і дітей, що лишаться сиротами змалку.

А вийшло в них так: коли після дев'ятого вісімнадцятого року настала польська влада у Східній Галичині, то ці двоє вчителів не схотіли скласти обов'язкову присягу на вірність новій державі і тому довгі роки типались без праці, не одружуючись. Потім — це вже слова мого батька — «заради хліба» і присягу склали, і пішли на Мазурію польських дітей «просвіщати».

Та коли вони й примирилися з державою, то це ще не значить, що держава примирилася з ними. Їх дуже скоро за минулі гріхи усунули від роботи — хай відпочивають...

Як страшно звучить фраза «заради хліба!» Що це таке? Невже ж можна кожну людську підлоту виправдати тим, що людина допустилась її заради хліба? Це питання мені так докучало, що не втерпіла і звернулася з ним до батька (він у нас хоч і не високовчений, зате дуже досвідчений і по-справжньому розумний чоловік). Він глянув на мене тим всевидючим батьківським оком, погладив мене по голові (може, тому, що батьки нас рідше за матерів пестять, ласка їх нам набагато дорожча) і сказав:

— Не треба, дитино, занадто розкидатися словами «людська підлота». Підростеш, тоді зрозумієш, яка в світі точиться жорстока боротьба за отой кусник хліба. Ну,

але тобі не час ще цими справами заморочувати собі голову... Як там учителі вчать у школі? — Це був його улюблений дотеп, яким він звичайно лагодив більш серйозні балачки між нами.

А втім, правда, як і завжди, була на батьковому боці. Мені тоді ще навіть шістнадцять не скінчилося, і питання про людську підлоту хвилювало мене не дуже довго. Світ видавався мені тоді занадто барвистим, щоб це темне питання могло держатися в моєму серці чи пам'яті.

Найближчі наші сусіди — це Пясти. Дивне прізвище, правда? Так звалася колись династія, тобто рід польських королів. Але наші Пясти, можете вірити, нічого не мають в собі не то що королівського, але навіть шляхетського.

Старий Пяст працює друкарем, чи, як кажуть, зеце-ром. Звичайно, не такий він уже і старий, може, навіть молодший за мого татка, але так говориться, щоб підкреслити, що є ще й молодий Пяст.

Старша дочка Пястів Урсуля працює друкаркою в адвоката, а молодша, моя ровесниця і подруга Марилька, ходить до торговельно-промислової школи. Син їх, старший від Марилі, Казимир ходив до шостого класу гімназії, але його вигнали звідти за те, що він посварився з учителем математики, обвинувативши його в тому, що він протегує самих папичиків. Зрозуміла річ, що якби Казик хотів був скоритись і попросити пробачення в учителя, то покарання було б легшої форми, але го-го! Покора — це не в стилі Казика, особливо там, де він почувася, що правда на його боці! Мама Марильки дуже глибоко пережила цю подію, зате батько їх — аж просто дивно! — назвав Казика «характером», і мало це такий вигляд, ніби Марильчин батько радий з того, що в нього син такий задирака...

Такі є наші сусіди Пясти.

Я так прямо веду свою розповідь, що ви вже й без мене догадалися, що мова далі йтиме про молодого Пяста. Воно справді так, хоча ніхто в світі не міг би відгадати, з чого воно почнеться. А почалось воно з того, що влітку тридцять шостого року несподівано, як грім серед ясного дня, приїхав до Пястів багатий вуяшек. Таке-то якесь кровисте, черевате, у картатому костюмі викотилося з дροжок (я якраз збирала полуниці в нашому городчику), що мені відразу спало на думку, що це якась... закордонна папуга. Вуяшек пробув щось із тиждень у

П'ястів і виїхав до Варшави, забравши з собою і Казика П'яста, як говорилося, за свого.

Марилька, розказуючи мені цю історію, плакала і сміялась навперемінку. Той вуйко Леопольд (бігме, шкода такого гарного імені для тієї потвори) мав привезти з собою колосальний масток. Я вже не допитувалась, чому той багатий вуйко не приділить їй кілька доларів бодай на порядні черевики, а тільки забирає до себе Казика під страхітливою умовою, що хлопець п'ять років не навідуватиметься до батьків, а батьки не старатимуться в який-небудь спосіб налагодити зв'язок з ним.

П'ять років не бачити батька-матері, не кажу вже про сестер, заради того, щоб колись по смерті вуйка (а судячи з вигляду, то вуйкові не сниться ще про смерть!) посісти його долари,— це дико, просто страшно!

Правда, Марилька мені говорила, що Казик нічого не знає про цю умову між вуйком і батьками, бо інакше — хіба згодився б він поїхати? Йому сказали тільки, що він якийсь час житиме у вуйка і той має влаштувати його там у гімназії.

Моя мама (що не кажіть, а вона таки в мене краща за інших матерів!) тієї ж думки, що й я. Я чула, як вона казала П'ястовій:

— Я дивуюся з вас, пані П'ястова, бо... не могла б... Не гнівайтесь, що я так одверто кажу... але я ні за що в світі не погодилася б добровільно п'ять років не бачити своєї дитини...

Я чула, як плакала Казикова мати. Слова моєї матусі, безперечно, боляче вразили її серце. Перемагаючи сльози, вона відповіла моїй мамі:

— Ви самі мати, і тому ви повинні краще за мене зрозуміти, пані Кравчикова. Казик — моя перша дитина, це й син до того. І я, прости мені цей гріх, боже, таки найбільше з усіх дітей своїх люблю його. Хіба я тут винна? Я рада б йому крайчик неба похилити. Мені так хочеться, щоб він мав легше життя, ніж його батько... І як трапляється така нагода... така нагода, пані Кравчикова, то як я можу не скористатися з неї? Хай поплачу своє, хай дитина переболіє розлуку з рідними, але зате колись, пані Кравчикова, буде він багатію, ні від кого не залежною людиною...

— Дай боже,— сказала тільки на те моя мама.

Обидві мами говорили через паркан, а дочка одної з них підслухувала розмову через відчинене вікно у кімнаті, а потім не могла собі місця знайти від цієї розмови. Хоч правду сказати, то щось важке впало на серце ще з того дня, як Казик виїхав до Варшави.

О, зовсім не тому, що ви гадаєте. Ні. Слово честі, що ні! Що ж, Казик на око начебто гарний хлопець: високий, плечистий, синьоокий, ясноволосий і, може (бачите, яка я відверта), навіть подобався б мені, якби інша вдача чи манери були в нього. Іноді мені навіть дуже хотілося б, щоб він був якимсь іншим. Була б така гарна трійка з нас: Марилія, я і він! Але з Казиком це було неможливо. То нестерпний, зарозумілий хлопчисько, для якого всі дівчата,— а ми з Марилькою в першу чергу,— дурні гуски. Правда, Марилька інакше пояснює собі факт, що Казик любить саме мені допікати. Вона це бере за рахунок польського прислів'я, що хто сен любі, тен сен чубі. Красенько дякую за таку любов!

Крім того, Казик по-дурному закоханий у свою фізичну силу. Він те тільки й знає, що чваниться своїми мускулами: «Ану, чи ти зможеш розтулити мені кулака?», «Ану, чи ти потрапиш підняти стільки разів цю каменюку, як я?», «Ану, чи ти зумієш так стрибнути, як я?» — та інші такі дурниці, аж нудьга бере від них!

Ні, за таким зіллячком нема чого плакати!

Мені від іншого дуже, таки дуже сумно: невже тільки гроші можуть дати людині щастя? Стривайте, а як же в такому разі буде... зі мною, з моїм братом? Як же ж це так? Виходить, що Казик вхопить колись щастя за бороду тому, що в нього будуть гроші? А що мають робити такі, як я? Я теж хочу, та ще й як хочу, бути щасливою... Отже, що мені робити? Виходить, що це справді якась виняткова, щаслива нагода, коли можна себе запродати за долари!

Отакі питання сушили мені голову в той час і не давали навіть уві сні покою. Кілька разів розганялась я до мами, щоб поговорити з нею про ці питання, але ніколи не зважувалась на цей крок. Вона й без того вважає мене за екзальтоване, як вона каже, «підстрелене» створіння,— навіщо утверджувати в ній це переконання, з яким я зрештою погоджуюсь?

Я тільки твердо вирішила наперекір усім багатіям таки бути щасливою!

Сьогодні думаю, якою дитиною я ще була тоді, коли вважала, що наше щастя залежить тільки від нашого хотіння.

Сказано: які літа — такий розум! Мені здавалося тоді, що людське щастя — це барвіста повітряна куля, яка кружляє над нашою головою. Треба тільки підстрибнути, щоб схопити її за мотузку і вже не відпускати від себе.

Тепер мені вже дев'ятнадцятий і я знаю, що людина залежить насамперед від так званих обставин, а обставини ті... хай згорять вони, хай вода їх затопить, хай...

Відколи мою Марильку спіткало горе через так звані обставини, я не можу спокійно говорити про них. Яка шкода, що ви не знайомі з Марилькою Пяст!

Донедавна було це веселе, миле дівчатко, якому здавалося, що на світі все можливе.

«Будь ласка! — питали і запрошували її очі. — Серпок місяця? Цвіт папороті? Золотий ключик від людських сердець?» Воно й справді: чому було їй так не думати?

Мала молодість. Мала здоров'я, як з фізкультурного плаката. Мала красу, яку не зустрінеш щодня. Куди не пішла б, скрізь привертала до себе увагу чоловіків. Іноді аж трохи пияково було почувати себе попелюшкою коло неї.

Аж від якогось часу, — ну, звичайно, в таких випадках неможливо встановити точної межі, приблизно десь від різдвяних свят, — помітила я, що Марилька в чомусь змінилася. Стала якась... — як би це сказати? — нерівна. Так, було, гриземо разом польську літературу, аж пріємо, а тут нагло, ні з того ні з сього, моя Марилька перериває навчання і починає удавати з себе славетну оперну артистку. Співає з рукою на серці, співає, аж очима завертає... А ще потрапила я якось до Пястів на сцену, коли стара Пястова чесала Марильку за її забудькуватість. Побігла до крамнички щось купувати, за хвилику прибігла до хати, бо забула гроші, а далі зпову прилетіла назад, забувши, що, власне, має купити.

Пястова ремствує, аж хата ходором ходить, а батько Марильки сидить собі на табуреті, попихує люлькою і тільки коли-не-коли кине якесь зауваження, на зразок: «Збула корова, як телям була» або «Все у свій час минає, і це мине в дівчини».

Мине! Та ба, воно замість минати ще більше посилюється. Це вже навіть я, її подруга, можу сказати: Марилька стає неможлива. Вона, слава богу, і сама це помі-

чає. Якось це призвело аж до вибуху. А фізика вчить нас, що завжди стається вибух там, де нагромаджується надмір енергії. Таке, мабуть, було і з Марилькою.

— Мартухо! (Чомусь любить вона мене отак називати у приступі ніжності). З мене дуже погана приятелька. Так, так! Навіть не заперечуй. Я погана (дивіться, дивіться на неї). Потайна. Нещира з тобою.

Дивлюсь на неї, як оце на вас, і ще не знаю, чи це вона серйозно говорить, чи тільки... переказує слова якоїсь героїні з п'єси, бо з Марилькою і таке буває. Ні, мабуть, серйозно. Якось дико, правда, слухати, як людина сама в себе каміння кидає. Тоді мимоволі хочеться заперечувати всьому, що вона каже.

— Та що ти, Марилько, на похвали напрошуєшся, чи що?

Беру її за плече, хочу обняти, а вона — в плач. Справжній, а не сценічний, як то вона частенько любить удавати, плач. Таки плач...

— Ні,— каже,— і не цілуй мене, аж доки я тобі всього не розповім. Я повинна була тобі найперше звіритись, але в мене вже така погана вдача. (Ніби я її вдачі не знаю!) Я не можу говорити про успіх, коли я ще не зовсім певна його.

— А тепер ти вже певна його,— сміюсь, бо починає мені в голові щось вияснюватися. Колись, аж тепер згадала, говорила мені Марилька про те, що їй дуже сподобався один молоденький поручник, а там — перестала про нього згадувати.

І от стало мені під присягою (як же ж інакше?) відомо, що в Марильки є кохання. І ще яке! Мало того, що «воно» і струнке, і ще якесь, і ще якесь, але й закохане в неї «насерйоз».

— Що то значить, Марилько, «насерйоз»?

— То значить, Марто, що ми одружимося колись.

— Марильо, він — військовий...

— Він насамперед порядна людина, Мартухо, а це найважливіше...

Уявіть собі, він справді показав себе порядним хлопцем. Познайомився з батьками Марильки і став офіційно бувати в їх домі як наречений. Марилька десь у театрі (треба думати, що та випадкова зустріч була заздалегідь організована) зустрілася з його мамою, і незабаром у П'ястів почали готуватися до весілля.

О, який приємний був це час навіть для мене, що не збиралася заміж виходити, одя підготовка до весілля! Я допомагала Марилі шити посаг (ми того літа обидві закінчили свою промислівку з тією різницею, що Марилія готувалась до весілля, а я ходила вчитись шити і... чекала на посаду, що її обіцяв моєму батькові один залізничний інспектор). Ми з Марилею за шитвом, незважаючи на торохтіння машини, мріяли... мріяли, мов п'яні, як буде обладнана кімната Марильки, до найдрібніших деталей, навіть якого кольору будуть завіски в ній, як Марилька гостей буде приймати в себе... включно до обговорення меню, як буде вона з чоловіком на офіцерському балу ходити і... як закохається в неї безнадійно якийсь молоденький офіцерик... Подуріли дівчата, та й годі!

— Коли твоє вінчання? — спитала я, бо все це здавалося мені якось підозріло добрим та гарним. Хіба може так бути, щоб життя перетворилось на казку, а казка — на життя?

Марилія відповіла, що, можливо, ще цієї осені одружаться вони. Треба тільки ще одну формальність поладити. Янек (така смішна формальність!) мусить в полку подати біографію нареченої й одержати формальний дозвіл на шлюб з нею.

Але об цей формальний дозвіл, як об підводну скелю, розбилось щастя моєї подружки.

Я не можу забути той день, як прибігла я до Марильки і застала її в сльозах, аж опухлу від плачу. Янек стояв перед нею на колінах і був такий стурбований, що навіть на мою появу не зважав. Цілував нареченій пальці і заспокоював її якимись недоладними словами.

Що сталося? Сталося, що Янек не мав права одружуватися з Марилею, і то не з одної причини. Найперше, наречена офіцера повинна мати або майно, або власти перед шлюбом до військової каси п'ять тисяч злотих так званої кавції, на випадок смерті мужа, щоб полк міг забезпечити вдову (її таки грішми!). По-друге, наречена польського офіцера повинна походити з відповідного середовища, тобто, інакше кажучи, польський офіцер може одружуватись тільки з панянкою з шляхетської сім'ї. По-третє, наречена офіцера повинна мати бодай середню освіту, а торговельно-промислова школа не зараховується до так званих середніх шкіл.

Цей останній пункт і мене вразив якнайболючіше. Як же це так? То я на те втратила стільки років та на те мій батько так важко оплачував мою науку, щоб я не мала навіть права говорити, що здобула... середню освіту?

— Чого ви дивуєтесь? — спитав мене старий Пяст. — Адже торговельно-промислову школу відвідують здебільшого діти робітників та міщан. Треба ж встановити якусь межу між ними і дітьми шляхетського походження!

Я дивилась на сльози Марилі, на заклопотану постать Янека і не розуміла одного: чому він заради коханої дівчини не скине з себе отого проклятого мундира і не наплює, пробачте мені за вульгарне слово, на свою військову кар'єру?

Я не втерпіла і делікатно натякнула Марилі на це.

— Ах, Мартухо... Мартухо... Чи тобі здається, що Янек давно цього б не зробив, якби міг?

— Що значить «якби міг»?

Виявляється, що Янекова мати, удова теж по якомусь військовому чині, змалечку віддала Янека до військової школи, де він виховувався коштом держави. Коли він не бажає служити офіцером, то мусить тепер повернути державі за... дванадцять років свого утримання.

— А звідки ми візьмемо таку суму грошей, Мартухо? Га? Звідки?

Звідки! Я знаю одне джерело, але воно поки що заброньоване для сім'ї Пястів.

Це легендарний вуйко Леопольд.

Від Марилі знаю, що канадець забрав Казика під умовою, що до п'яти років ніхто з сім'ї не навідуватиметься до нього, ні писатиме Казикові. Що тут робити? «Я ж — не член сім'ї, і тому моя поява аж ніяк не зірве умови», — подумала я своєю дурною головою і вирішила ось що: скористатися з того, що мені, як дочці залізничника, належить двічі на рік квиток вільної їзди, і... поїхати до Варшави. Й-бо, до самої Варшави, хоч до цього часу там тільки проїздом була. Звичайно, не можу сказати мамі, що їду у Варшаву до вуйка Леопольда, щоб витягти з нього грошей на викуп Марильчиного нареченого, бо яка мама добровільно погодиться на таку... прогулянку? Уява наших матерів вимальовує тисячу нещасть, доки ще поїзд доїде до Варшави. Ну, бачите самі, що іноді мимоволі мусиш обманювати найближчих собі людей.

Таке було зі мною і з моєю матусею. Я вигадала якусь історію про товаришку на селі, і мама, не підозріваючи нічого (воно було трошки неприємне мені, оте сліпе довір'я мами до мене, якого я, власне, не заслуговую), без зайвих слів погодилась, щоб я провідала товаришку.

Як приїхала я до Варшави і вийшла з вокзалу, то ніби нічого особливого й не помітила. Місто як місто, люди як люди. Можливо, це тому, що була рання година і на вулицях було найбільше робітників, домогосподарок, що поспішали із своїми кошиками, і залізничників. Цих моє око вловить, бо кожний залізничний мундир нагадує мені татка.

Так було зранку. Зате опівдні, коли я, шукаючи поліцейське бюро особистих адрес, потрапила на широку вулицю Новий Світ, то вже здуріла, так-так, чисто здуріла від того блиску й краси, що їх з усіх боків бачили мої очі.

Вітрини крамниць з ювелірними сучасними й античними прикрасами (ці останні були особливо прекрасні) виблискували на сонці своїми самоцвітами. Я побачила те, існування чого вважала можливим тільки в казці,— золоті десертні виделочки і такі ж ножики, і подумала: для когось же виробляються ці цяцьки, хтось же користується ними. Мені захотілось відтворити в уяві обстановку, в якій уживають золоті виделки, але моя уява була занадто бідна для цього.

Прекрасної роботи кольє, браслети, дорогоцінні обручки нагадали мені закоханих багатих мужчин з романів. Навряд чи жінки купують такі речі для себе... Це, певно, дістається їм тільки як подарунки.

Широкі, як наша кімната у Станіславі, вітрини з жіночим готовим одягом на кожну пору доби, від нічної сорочки (були там такі нічні сорочки, що, якби не те, що стояли вони між білизною, я б вважала їх за бальну сукню) до декольтованої вечірньої сукні з хвостом. Були тут і розкішні, сріблом вишивані весільні сукенки. Я уявила собі, якою гарною була б в такій сукенці моя Марія із її чудовим личком!

І не можна сказати, щоб усі ці речі були виставлені тільки напоказ, а люди мали тільки ту потіху з цієї краси, що ситили нею очі. Ні, ні! У Варшаві, особливо на центральних вулицях, зустрічається дуже багато елегантних, прекрасно вдягнених жінок.

Я придивилась до своєї перкалевої сукенки, і мені стало ніяково за себе саму: як же я в такому повсякденному (до того ж уявіть собі, що я їхала в тій сукенці цілісіньку ніч!) стану перед вуйком Казика? Та такий посол більше пошкодить справі, ніж допоможе!

Я уявила собі Казика, одягненого приблизно так само, як ті молоді пани, що їх я бачила при вході в кафе, і я мимоволі почала уважніше придивлятися до кожного, хоч трохи з фігури і кольору волосся схожого на Казика, добре вдягненого молодого чоловіка... Ану ж, в якомусь із них впізнаю я свого сусіда?

Та чи схоче він серед вулиці починати розмову з такою... ах, з такою... з Ковальської? Кажуть, що багатство псує людину... Ну, про це потім! Тепер насамперед треба мені відшукати квартиру вуйка Леопольда.

По довгих блуканнях (було іноді так, що я крутилась, не відаючи про це, в тому ж самому прямокутникові вулиць) знаходжу це поліцейське бюро і недалеко від цієї установи, на вулиці Медовій, відшукую квартиру вуйка Леопольда.

Можете вірити мені, йшла я сходами і чула, як коліна мені примлівають. Хвилиною мені здавалось, що моя місія, безперечно, закінчиться успіхом — вуйко допоможе Янекові розірвати з казармою, і ми скоро гулятимемо на весіллі Марильки, але вже в черговій хвилині охоплював мене такий забобонний страх перед зустріччю з вуяшеком і такою дурною видавалась мені ця витівка, що я, не маючи відваги, зупинялась перішуче на якомусь східці.

Врешті, затуливши очі, я подзвонила до квартири вуйка Леопольда. Довго-довго не було чути по той бік дверей ніякої ознаки життя. Я наважилась і подзвонила ще раз, довго не забираючи пальця від кнопки. Врешті почулося шарудіння домашніх пантофлів.

Через «людине вічко» у дверях глянуло на мене велике червоно-синє, зловісне око, а потім непривітний голос спитав: хто я така і чого потребую? Як тільки я призналась, що приїхала із Станіслава, вуяшек послав мене до всіх чортів, а коли я згадала про Казика Пяста, то відслав мене вже до самого пекла — в руки люциферові.

Тому, що мене від цього живого люцифера відділяли двері, яких він так і не збирався відчинити, я з цікавістю слухала, що він там бурчить. З його уривчастих прокльонів догадалась я, що Казик давно вже дав драла від нього.

Йй-бо, перший раз в житті сподобався мені Казик.

А Леопольд за дверима продовжував «молитись»: втік від нього той драб, той гисель і тепер десь на Мокотові цеглу носить на будівництві...

— Так йому й треба! Не заслужив він кращої долі, той... той...— аж захлинався старий.— Хай йому дошка хребет виїсть, хай скалічіє від ревматизму! (Ну, при чому тут ревматизм — скажіть самі!) Хай риштування завалиться під ним, як не вмів свого щастя цінувати!

Я вже зі сходів збігла, а той за дверима і далі бурчав.

І що ви скажете? Факт, що Казик не дався старому скупареві у рабство, так підніс хлопчиська в моїх очах, додав йому такої позолоти героїзму, що я, незважаючи на поразку, яка мене щойно спіткала, вирішила все одно відшукати Казика і поговорити з ним.

Що я роблю? Розпитую, де той Мокотів, де, за словами Леопольда, мав би працювати Казик, і, наче мисливська собака за нюхом, шукаю... будинок, який тільки будується.

Довго довелося б розказувати, як я його шукала. Досить того, що в моїх шуканнях опинилась я навіть у поліції.

Впала я в око якомусь поліцаєві, як підозрілий тип, і він ніяк не хотів дати себе перекопати, що те, що я йому розказую, є чистісінька правда. Щоб здемаскувати мене, він пристав до мене, і ми вдвох почали розшукувати Казика. Ну, звичайно, кому знати, як не поліцаєві? Другого дня, десь коло полудня (тут треба занотувати мою ніч у поліцейському участку), таки знайшли ми Казика. Поліцай перевірів папери Казика і нарешті, невідомо який раз висловивши думку про те, що око поліції всевидюче, а рука її всемогутня, залишив нас самих.

Яким воно неймовірним здається, а проте так було: поки поліцай стояв між нами, вся увага була звернена на нього, і ми наче не помічали одне одного, а побачили ми себе, тільки як лишилися самі.

Себе, звичайно, не могла я бачити, але що Казимир збентежився, це я помітила добре. Себе я почувала досить ніяково. Ми зустрілися серед нових умов, що мимоволі відчужували нас. Я виразно почувала, що Казимир уже не той, що був у Станіславі. Не тільки тому, що він фізично змузнів. На ньому позначились інші, менш вло-

вимі, зате глибші зміни. Йдучи від вуйка Леопольда, я уявляла собі, що зустріну змучене, зламане, нещасне створіння, а переді мною стояв здоровенний, засмаглий, як індус, хлопчина, якого жаліти було більш ніж смішно. Обставина ця теж мене чимало збентежила. Правда, їдучи до Варшави, я сподівалася застати Казимира елегантним, як з паризького журналу мод, молодим паном, а цей переді мною був досить-таки обшарпаний, але це якось не заважало йому. Я б сказала — навпаки! Було таке враження, що незадовільний вигляд його одягу — це не від жалюгідної бідності. Скидалось це скорше на якийсь виклик світові, таким здоровим, таким певним себе був той хлопчисько.

— Як ти змінився, Казю... — сказала я тихо.

Він глянув на мене якось так, що мені відразу тепло стало в усьому тілі. Я почервоніла і ще дужче почервоніла від того, що так по-дурному збентежилась не знати чого. Він навмисне, щоб ще більше мене збентежити, сказав, не спускаючи з мене очей:

— Ти теж змінилась...

— Я? — щиро здивувалась я, бо чому це мала я змінитись? Адже в моєму житті все було по-старому...

— Погарнішала. Я завжди мав тебе за гарненького смотрика і припускав, що з тебе колись буде гарна дівчина, але не думав, що це так скоро станеться...

Господи боже, він мав мене за «гарненького смотрика»! Навіщо ж тоді стільки докучав мені? Як би інакше склалися наші приятельські відносини, коли б я знала, що він хоч трохи прихильний до мене!

— Справді? — спитала я по-дурному і засоромилась сама перед собою. Може, це має вигляд, що я напрошуюсь на підтвердження його, з легкої руки кинутих, слів.

Щоб якось загладити враження від цього запитання, почала я покvapно і не досить доладно розповідати йому про Марильчине горе і про свою роль, чи пак добрі наміри, в цій справі.

З похмурих виразом на обличчі вислухав він історію Марильчиного кохання.

— І чого ж вона якогось зупака¹ знайшла собі? —

¹ Зупак — кадровий військовий (*ірон.*).

звернувся він із злістю до мене так, наче і я в цьому мала якусь частину провини.— Я не заперечую, може, той Янек і порядна людина, але як послужить ще кілька років у війську, то сам себе не впізнає. Середовище дуже змінює людей.

— Так,— притакнула я, маючи на думці не Янека, а його, Казика.

Коли я в своїй розповіді дійшла до того місця, де вирішила вдатись по допомогу до вуйка Леопольда, Казимир поблажливо усміхнувся, ну так, наче справді я ще «смотрик», а він уже цілком доросла людина:

— От і вибрала церкву молитись? Та якби я в Станіславі знав, що мене везуть, як теля, на продаж, то були б мене тільки й бачили! Але мама вдома мені зовсім інакше змалювала справу... Я спершу був дуже сердитий на маму, але тепер, як минув деякий час, я стараюсь зрозуміти її... Я розумію, що вона любить мене навіть більше, ніж сестер, але вічні нестатки... Добре, що тепер і Урсуля заробляє, але до того часу було в нас таки досить круто, і нестатки виробили в мамі якусь надзвичайну жаждобу багатства для нас... Їй здається, що коли я матиму гроші, то буду забезпечений уже від усіх нещасть на землі... І до чого воно довело! Мама ладна була за продати мене в неволю заради того багатства... Ну, як це тобі подобається?

Я дедалі більше не впізнавала Казика Пяста.

— А хіба бути багатим це щось погане? Хіба це недобре, коли в тебе всього вдосталь і ти не мушиш турбуватися про кожну дрібничку?

— Я і сам чимало думав про це. І знаєш, до чого я дійшов? Уяви собі, що ніяк не можна одягти дві пари черевиків на ноги, ані незручно було б носити на собі подвійні костюми чи подвійні пальта... А коли б ми хотіли їсти подвійні сніданки і подвійні обіди, то наш шлунок не витримав би довго...

Тепер і я маю право сказати, отямившись від першого враження цієї зустрічі:

— Я тебе завжди вважала за іншого, ніж решта наших хлопців, але що ти аж такий чудак, цього я не знала. Цікаво, як ти дійшов до таких переконань... Та ти ще й не розказав мені, як ти розв'язався з вуйком Леопольдом... Я бачила його через «іудине вічко» у дверях, але й цього для мене було досить...

Жартував він, пожартувала і я собі, але Казимир не сприйняв мої слова як жарт:

— Ах, той мій вуйко! Якби було це в моїй силі, посадив би його у клітку і возив би по місту показувати, як зразок витвору американського капіталізму...

Я вважала, що він перебільшує. Мені здавалося навіть, що він навмисне сказав усе це для того, щоб застосувати слово «капіталізм». Чи не хотів він так, як колись своїми мускулами, приголомшити мене тепер своїм новим світоглядом?

— Я не перебільшую (дивіться, як вловив мої думки!), але тому старому скупареві здається, що він за гроші може все купити! Це ж жах! Втративши свою молодість, він задумав купити собі мене і зробити з мене свого двійника: я мав думати так, як він думав би, якби був тепер молодий, я мав почувати так, як він хотів, одне слово, я мав бути його... трохи підретушованим портретом. Свого манекена, механічну людину — от що хотів з мене зробити мій вуйко! Вважав, що за гроші здобуде все... навіть людську душу! Я не знаю, чи ти розумієш всю глибину цієї підлоти... Ти знаєш, як він вимагав від мене, щоб я не тільки одягався під його смак, але навіть щоб рухався за його зразком?.. Він уявляв собі, що я — це він у якомусь переінакшенні. Фе! Гидота!

Мені вже починає подобатися цей відрух огиди в Казимира, що і є найкращим доказом його моральної чистоти.

— І ти втік від нього?

— Так. Він сам дав мені нагоду до цього. Він запросив мулярів, щоб розширити лазничку, використавши для цього частину передпокою... Бо ми мали не тільки разом — один напроти одного — їсти, але й купатися... Старий хотів, щоб я йому був за дзеркало. Мав він дивитися на мене й уявляти собі, що бачить себе самого. Ну, та це вже неприємні для твоїх вух речі, не будемо говорити про них. Кінець такий, що втік з мулярами і вже не відстаю від них...

— А якби не та нагода з лазничкою, то ти б і досі був рабом у Леопольда? — захотілось мені бодай раз у житті вколоти того, хто мені стільки шишлок у серце всадив.

Казимир вимушено усміхнувся. Мабуть, таки дошкулило йому моє зауваження.

— Відколи це ми стали такі гостроязикі?.. Звичайно, все одно втік би від Леопольда, але я радий, що саме в це середовище попав... бо, знаєш, Варшава — не Станіслав, і тут досить-таки легко скрутити собі карк.

Не зовсім розумію, на що він натякає. Іду поруч і просто милуюсь цим хлопчиськом! Я ще ніколи не бачила його таким піднесеним, з таким вогнем в очах. Спадає мені на думку (певна річ, я цього не кажу йому), що внутрішнє багатство якось зовні прикрашає людину. Чи це не так, що благородні думки вирізьблюють благородний вираз на обличчі людини? Чи це я раніше не звертала уваги на Казика Пяста, чи він справді став гарніший, якийсь благородний внаслідок нових переживань?

Досить сказати, що переді мною стояв красивий, рослий, засмаглий хлопець і що мені приємно було від того, що він саме такий, а не інший.

— Чого оце ми стали і стоїмо? Ти, варшав'яку, садови мене в трамвай, може, ще встигну захопити поїзд на Львів.

— О ні,— сміється Казимир і, навіть не питаючись дозволу, бере мене під руку. Я ж не пущу тебе додому, поки не почастию у своїй квартирі. Ти не дивись на те, що я такий обдертий... Крім цього, що на мені, маю ще один костюм, його мені вуйко Леопольд справив,— жартує Казимир і вже тягне мене кудись за собою.

Намагаюсь протестувати, але його мускуліста рука держить мене міцно. Врешті здаюсь. Навіщо потрібний опір, коли Казимир однаково на своєму поставить? Впихає мене, ніби я справді від нього цілком залежна, у трамвай, а сам не йде досередини, а стоїть на східцях, хоч це заборонено поліцією, наче пильнус мене, щоб не вистрибнула з вагона.

Та поки я добре роздивилась, на якомусь повороті він перший стрибнув на тротуар, залишивши мене саму. Щастя, що трамвай став підходити до зупинки. Цей новий вибрик Казимира Пяста обурило мене до того, що я, не гаючи часу, вискочила собі за ним для того тільки, щоб наздогнати його і сказати тут-таки, щоб я думаю про нього. Опинившись на тротуарі, я помітила, що увага всіх людей звернена в бічну вуличку. І справді, було на що дивитися! Лівою стороною вулиці серед інших

возів котився візок, в який були запряжені чотири чоловіки. Ззаду візок пхали жінки, за спідниці яких держалися діти. Візок був як хура із снопами. На ньому лежали одно на одному старі залізні ліжка, якась поламана шафа, стільці, столи, відра, а на самому верхку на всьому цьому похмуро сидів рудий пес з великими сумними очима.

Я побачила Казимира, який гаряче про щось розпитував жінок. Тепер я вже не сердилась на нього. Вибігла на середину вулиці і почула, як люди на тротуарі й собі розпитували жінок:

— Кого викинули?

— Куди їдете?

Казимир помітив мене і зробив знак головою, щоб я підійшла до нього.

— Такого параду ти у Варшаві ще не бачила, правда? Подумай, що за свинство? За допомогою поліцаїв викинули людей з хати тому, що ті «не хочуть платити» комірне... А деякі з них уже сьомий місяць без роботи.

— І куди вони їдуть?

— А куди мають їхати, коли навіть у бараках за містом немає місця... Ідемо,— він уже почував себе заодно з ними,— під магістрат... Висиплемо там оце добро, привеземо ще хуру... Може, це спонукає міську владу швидше подбати про працю для людей...

Він уже забув про мене, залишив мене між жінками, а сам, відштовхнувши якусь бліду жінку з дитиною на руках, почав пхати воза. На тротуарах почали збиратися люди. Дехто відривався від юрби та присяднувався до процесії по середині вулиці. Тепер ця процесія мала вигляд похорону якоїсь популярної особи.

Можна було помітити, як окремі люди з публіки реагують на цей похід. Хто щиро обурювався. Хто дивувався, але не так з самого факту, як з того, що поліція допускає щось подібне.

— Панство, це ж демонстрація! Слово честі, що це демонстрація! — Якась пані з портфелем під пахвою почала щось записувати до блокнота.

— Це піде до газети. Це піде на цілий світ! — хвилювалася вона.

Хоч як воно і здається неймовірним, але в найкращому настрої були ті, що тягли воза, запряжені, як коні. Самі собі приказували і сміялися з себе:

— Гей-го-війо, коні! Недалеко вже стайня, дістанете свіжого сіна!

Але тут, справді наче татарська навала, налетіла поліція на конях. Публіка розбіглася на всі боки так, що за одну мить коло воза не стало нікого, крім власників речей та «коней». Я теж залишилася при возі. Сказати щиро, з рукою на серці, залишилась єдино для того, щоб не дати Казимирові приводу глузувати з мого боягузтва. Я ж добре бачила, як Казимир не тільки не відскочив від воза, але навіть свої руки не відняв від нього.

— Розійдись! Розійдись! — кричав якийсь поліцай на «коні».

Він намагався під'їхати ближче до візка, але кінь, лякаючись такого видовища, як люди в ролі коней, не коврявся вершникові і басував на місці.

— Як-то розійтись? — кричала якась жінка з коротко підстриженим волоссям. — А наші речі? Залишити візок серед дороги?

— Поліція злізе з коней і дасть їх до воза, — глузував Казимир.

Поліція, справді, наче здуріла. Вона, либонь, аж тепер зрозуміла, що розігнати людей і залишити цей віз посеред вулиці це значило викликати сенсацію.

— Тягни віз! Марш вперед! — скомандував старший, але тепер уже збунтувалися ті, хто тягнув візок:

— Тільки без наказів, пане поліцай! Хто то має тягти віз? Де коні? Чи ви, може, хочете людей перетворити на худобу! Дивись! Розумний який об'явився!

Жінки, яким надокучили діти, позатикали ними кожне вигідне місце на возі.

Поліцаї почали радитись між собою. «Коні» тим часом закурили. З того, як вони розмовляли з Казимиром, я здогадалася, що це його давні знайомі.

— Що ж робити, братця? Певна річ, що нас не допустять уже під магістрат! Там, певно, чскає вже цілий мур поліції! А нумо, тягнім, братця!

— Куди? — спитав хтось, але йому відповіли тільки погрозливими поглядами.

До мене звернулася якась жінка з немовлям на руках:

— Подержіть-но, дівчино, дитину, бо вже мені руки в'януть... Ви... чия? Щось я вас не знаю.

І саме ці слова мусив донести вітер до вух Казимира! Він обернувся і з найсерйознішою міною відповів:

— То моя паречена, Каролінко. Подобається вам?

Та, що її Казимир назвав Каролінкою, всміхнулась блідо:

— Кожна наречена подобається...

Не було часу заперечувати, бо процесія рушила вперед. Нове було тепер у тому, що віз від натовпу на тротуарах з одного і другого боку відділяли поліцаї на конях.

— Королівський парад! — глузував хтось з «коней».

Коли процесія вийшла на центральну вулицю, поліція непомітно зникла. Казимира замінив хтось з публіки (були і такі між публікою, що супроводили процесію за спинами поліцаїв, а тепер знову пристали до воза), і він знову опинився коло мене.

— Куди вони ідуть? — спитала я, зовсім забувши про те, що я мушу трохи гніватися на нього за образу, що він її щойно завдав мені.

— В чисте поле, а там...

Чисте поле — це була якась толока за містом з руїнами цегельні.

Вже зовсім стемніло, тільки небо палало над ілюмінованою Варшавою, коли віз докотився до цегельні.

— А взимку? — зробилось мені якось страшно за тих людей. — Як буде взимку, Казіку?

— До зими ще далеко. Поки що треба до світанку вкрасти десь шмат магістратського паркана, щоб покривлю людям над головою забезпечити.

— Та як же вночі будуватимете?

— Та так, — сміється з моєї наївності Казимир, — бо як до світанку не позбивасмо міцно цвяхами, то поліція готова вже зранку розібрати все. Ну, хлопці, — він знову забув про мене, — до роботи!

Мені в усій цій історії припала роль няньки: мала класти дітей спати і доглядати їх.

Над ранок на толоці за Варшавою виріс ще один «палац». «Палац» той складався з кількох «номерів», кожний людського зросту заввишки.

На світанку ми з Казимиром залишили толоку.

Перший поїзд на Львів рушає о п'ятій ранку, і мені якраз було час іти.

Десь з-за міських городів викотилось сонце. Я сказала б, просто виринуло раптово і червоно-ясним світлом відбилосся на дахах Варшави.

Тільки тепер, серед цього простору, почала я поволі здавати собі справу з того, що бачила й пережила. Я відчула, що останні події, в яких я зовсім випадково взяла участь, якоюсь мірою з'єднали мене з Казимиром. Нас зв'язувала справа, про яку з наших домашніх ніхто не знав ще.

Казимир узяв мене під руку, і ми пристосували до єдиного ритму свій крок. Ранішній, гострий, як звичайно буває на сході сонця, холодок пронизав мене. Чи це тому, що я здригнулась від холоду, Казимир нахилився до мене і пригорнув щільніше до себе?

Мені до поїзда залишилось небагато, і ми повинні були поспішати, а тим часом наша хода ставала чимдалі повільнішою, наші слова чимдалі уривчастішими.

Та раптом ми зупинились. Ми мусли зупинитись, бо нам бракувало духу в грудях. Я не наважувалася глянути одверто на Казимира, так соромилася я того, що зі мною діялось.

Я оглянулася навколо: ми були самі, віч-на-віч з молодим сонцем, з рожевим небом над нами, з росами, що ще тремтіли на стеблинах придорожника, з високим деревом, що звідкись взялось й існувало в тій хвили тільки для нас, як мені в ту блаженну мить здавалось.

Я почала розгублено шукати щось у торбинці, але не встигла нічого в ній знайти, як Казимир держав уже мою голову в своїх руках.

Я знала, що мушу боронитися від його поцілунків, але не могла зробити ні одного руху:

Я, на мою ганьбу, і соромилася, і прагнула цього.

— Казик! — отямилася я.

І хоч я не сказала нічого, тільки назвала його ім'я, він зрозумів мене. Він зрозумів, бо в голосі моєму вчув побоювання того, що скажуть на цей зв'язок наші у Станіславі. Адже...

Казик відвів своє обличчя від мого, і раптом його погляд впав на самотнє дерево.

— Чи бачиш це дерево? — взяв він мене за підборіддя і скерував мої очі в той бік, де росло високе дерево.

Я кивнула головою.

— Отож,— сказав він, обіймаючи мене ніжно рукою,— пам'ятай: як цьому дереву рости, так нашому коханню бути!

...Сонячного ранку прокинулась я в поїзді, і перше, що побачила з вікна вагона, була якась самотня сосна, і тоді ожили в моїй пам'яті слова Казимира: «Як цьому дереву рости, так нашому кохання бути!

Як часто повторювала я потім у думці ці слова і як підтримували вони мене...

* * *

Ні в нас дома, ні у Пястів не знають правди, куди я їздила. Моя таємниця належить виключно мені і йому.

Кожного ранку, як прокидаюсь зі сну, твердо вирішую: сьогодні обов'язково поговорю з Пястами про Казика, але, як надходить слухна для цього хвилинка, мене залишає відвага. Я боюсь, що, розказуючи Пястам про їх сина, я якимось необережним слівцем, невластивою інтонацією, дурним рум'янцем на щоді зраджу себе і вони передчасно догадаються, що ми з Казиком... що, одне слово, ми не чужі одне одному. А цього поки що не треба. Між мною і Казимиром вирішено, що я поки що мовчатиму, як могила, а там він приїде з «фасоном», як сам сміявся, попросить у моїх батьків моєї руки.

Запитую саму себе: що це зі мною? Чи я справді так безмежно закохана в мого хлопця?

Мимохіть згадується мені коломийка, що її колись частенько співали дівчата в нашому класі:

Чи ви, вікна, побіліли,
Чи ви від морозу?
Чи мій милий такий файний,
Чи мій дурний розум...

А воно, як на лихо, все мені подобається в Казикові. Що б він не сказав, що б він не задумав, все мені здається чомусь винятковим, тільки йому притаманним. Можливо, що таке почувають усі закохані, але, тому що я вперше (а мені здається, що і востаннє) закохана, не можу розібратись в усьому.

Ні, ви самі розсудіть! От хоч би з цими нашими потайними заручинами. Серце мені віщує, що переговори з моїми батьками не будуть легкі... Звичайно, в таких випадках (а може, це тільки так у літературі?) обов'язок переконати, чи пак ублагати, батьків бере на себе дівчи-

на. Мій хлопчисько збунтувався проти цієї, як назвав її, «спідничкової протекції». Саме тому, що я передбачаю труднощі в цих переговорах, він бере все на себе. Чи не має бути так, що все важке в нашому житті — це його справа? Такий погляд, на мою думку, трохи хлопчакуватий, але хіба це така вже велика хіба?

На прощання тоді у Варшаві сказав він мені:

— Все залиш мені. Будь тільки вірна нашому коханню, а все інше беру я на себе.

Хіба це не прекрасно сказано? Він не вимагає егоїстично, як більшість чоловіків, щоб я зберегла вірність йому («я», «мені», «мене...»). Він лише сказав: будь вірна нашому коханню, а в цьому все — і він, і я.

Другого дня після приїзду з Варшави заходжу до Пястів. Тут нічого не змінилося. Марильчина справа теж не посунулася вперед. Зі слів Марилі виходить, що вона вже переконала себе в тому, що її одруження з Янеком — річ безнадійна. Він не може (зрештою, так само, як і вона) нічого зробити для того, щоб вони могли по-братися. Тут тільки одна сила може все вирішити: гроші, і то неабиякі, але досить-таки великі.

— Він може,— каже Марилія з таким виразом в очах, що робить її набагато старшою, по-новому досвідченою людиною,— він може... сдине, що він може,— це вмерти, і тоді його поховують з музикою коштом держави.

А все ж таки: яка розв'язка? «Яка розв'язка? — питають мої очі тоді, коли уста намагаються тактовно мовчати.— А все ж таки як вам бути?»

Я бачу, що Марилія воліла б не відповідати на це запитання, але не може. Ми ж не просто товаришки, ми ж подруги!

— Розійтись,— каже Марилія собі чи мені,— неможливо. Не знаю. Звідки можу знати? Може, колись і це буде можливим, але поки що це ні для нього, ні для мене неможливо. І от ми вирішили до кінця життя не одружуватися ні з ким іншим. Мартухо,— пильно дивиться вона на мене,— як ти гадасш, додержить він свого слова?

Мені здається, що якби в самої Марилі була стопроцентна певність щодо вірності Янека, то вона не питала б мене про це. Так мені здається...

Але що я можу відповісти на таке запитання? Сказати щиро, мені чомусь не віриться, щоб це кохання (маю головне на думці Янека) витримало таке випробування.

Мені спадає на думку, що якби мій Казимир був на місці Янека, то він обов'язково знайшов би якийсь вихід із становища! Будьте певні! Не нівечив би він свого і коханої життя, навіть якби мав за свою зухвалість тюрмою заплатити.

От у чому різниця між мною і Марилькою. Я маю віру у Казимира, може, навіть щось більше, ніж віру, бо переконана, що він в ім'я нашої любові ладен піти на будь-який ризик, а Марилія не має цього переконання.

Воно справді, дивлячись на таку акуратненьку, пахучу, чистеньку, як дівчинка з пансіонату, цяцю, як Янек, дуже важко викресати в собі ту віру...

Якимись іншими, з одного боку — більш сторожкими, а з другого — більш поблажливими, очима придивляюся до сімейного життя Пястів.

Адже тут колись має бути мій дім якщо не в прямому, то в переносному значенні цього слова. Адже їх батько має бути моїм батьком, мати їхня — мою матір'ю. Щиро кажучи, чогось мені більше подобається батько, ніж мати. Він, щоправда, маломовний і на перший погляд наче непривітний (зрештою, всі маломовні справляють спершу таке враження), але мені здається, що в нього не тільки розуму більше, але й серце якимось ширше чуває.

Саме ширше. Мені здається, що він спроможний і чуже горе відчутити, і на своїх дітей іноді подивитись безсторонніми, критичними очима, тоді як мама (от невісточка — вже за критику свекрів взялась!)... добре Казик сказав про неї: це справжня квочка, яка поза своїми писклятами світу божого не бачить.

Чи повинна я сказати Пястам, що Казик уже не в Леопольда, чи не повинна? З цією думкою лягаю спати, з нею і встаю. Звичайно, якби в мене була таки зовсім чиста совість, то я ані на мить не вагалася б...

Сказати правду, то я таки найбільше боюсь своєї майбутньої свекрухи. Що вона подумає про мене?

Вдала, мовляв, з себе великодушну, вибралась до Варшави, щоб рятувати Марильку... і сама впала в кабалу. Ні, вона ще не так скаже! Скаже: хотіла буцімто допомогти приятельці, а тим часом сама зловила хлопця.

Хіба ви не знаєте матерів? Їх синів завжди хтось «ловить»...

І що ви скажете, не пішла-таки з цією справою ні до

Марильки (навіщо ятрити її серце моїми добрими намірами, коли з них і так нічого не вийшло?), ні до матері, а до батька.

Вибрала таку хвилину, коли він сам був у садочку. Розказала я йому все, як було до... ну, це вже ясно... до того моменту, коли мене Казимир на вокзал відводив.

— Слава богу,— відповів батько коротко, і в цій короткій відповіді було все: і гордість за сина, що він такий, а не інакший, і задоволення, що сталося так, як сталося.

Я вже подалась до хвіртки, як мій майбутній свекор гукнув мене. Я побігла до нього.

— Слухай, сороко (від дитинства любив він так мене називати), з того, що ти тут мені наторохтіла, бачу я, що... з тебе... порядний хлоп. От шкода...— всміхнувся він вусом і дав мені знак рукою, що можу вже йти, бо вже нічого більше він не скаже.

Він не скаже, але я здогадуюсь: от шкода, сороко, що такий, як наш, час лежить між вами.

Він з таким щирим жалем видобув з себе оте «шкода», що мене якесь чудове тепло пройняло наскрізь. Мені так хотілось повернутись, принасти йому, як батькові, до грудей і признатися тихесенько, що ніякої тут «шкоди» немає.

Але я вчасно стримала себе. Не треба! Приїде Казик, і тоді все з'ясується.

* * *

Та ось приїхав Казимир (чи не вважаєте, що тому височенному, широкоплечому, широкогрудому парубкові не годиться вже Казиком бути?), а на нашому небі замість на погоду почалось на бурю з градом заноситися.

Насамперед моя майбутня свекруха відхоріла, так, дослівно відхоріла повернення сина додому. Еге ж! Старий Пяст мусив аж лікаря привести, так погано було в неї з серцем.

Тільки заспокоїлась трохи, черговий удар спав на її голову: Казимир не захотів в ужендніки¹ йти, а вирішив працювати десь звичайним робітником.

¹ У ж е н д н і к — службовець.

Я-то знаю, чого йому так хочеться серед робітників працювати, але стара Пястова, яка не передчуває нічого, просто розум втрачає від того, що та проклята Варшава їй дитину вкрала.

Здається, що мій свекор має з того свою невинну зловтіху, бо якось чула я, як він сказав дружині:

— Сама ти, небого, вирядила дитину до Варшави...

Стало на тому, що старий Пяст влаштував Казимира у друкарні, де він сам працює. Маму їм вдалося заспокоїти тим, що друкарі залічуються до інтелігентних фахів, мало не до урядничого стану, і їй нема чого занадто переживати за сина.

Поки відбувалися оці, так би мовити, вступні непорозуміння, ми з Казимиром майже не бачились. Точніше сказати — не говорили між собою, бо, живучи в такому безпосередньому сусідстві, годі було не бачитись по кілька разів на день.

Але відколи я стала себе почувати Казиміровою нареченою, стала я рідше й у Пястів бувати. З'явилася в мене якась чи то несміливість, чи то непевність себе. У всякому разі, не почувала вже себе в цьому домі так вільно, як колись.

Так от, одного вечора бігла я звідкись (гай, гай, в мене починає виявлятися та сама хвороба, що була колись у Марильки: то стаю занадто рухлива, то знову якась солодка сонливість надходить на мене) і... просто вбігла в обійми Казимира. Йй-бо!

Сутеніло вже. І те літо якось минуло не знати коли й де. Ще недавно ми загоряли з Марилькою на березі Бистриці, а вже бабине літо снується в повітрі.

Я це кажу до того, що о шостій годині вже зовсім вечоріє. Ага, як то було? Отож біжу я з гори Медової і не бачу, що на розі нашої вулиці причаївся Казимир.

Отямлююсь тільки тоді, коли якась нечиста сила хватає мене за плечі, мов кліщами. Тільки з запаху друкарської фарби догадалася я, що напасником є мій наречений. Зробивши це відкриття, я вже сама пригорнула до нього і добровільно віддала йому свої уста.

Від того ранку, як ми стояли посеред поля за Варшавою, я вперше знову опинилась в його обіймах. Оце вперше після такого довгого для закоханого серця часу знову відчувала гарячі уста на моїх устах, чула його подих,

стукіт його вірного серця, яке сіпалось під блузою, як шалене.

— Відтепер запах друкарської фарби буде мені милиший за найкращі парфуми,— сміюсь, щаслива.

Чи я сказала щось незвичайне? Чого це мій хлопець так нагло споважнів, тільки рука його пригорнула мене міцніше до себе?

— Мартусь,— шепнув він якимсь побожним голосом, немов ми з ним у храмі, а не під голим небом біля паркана Завайків,— чи знаєш, що ти сказала?

— Я сказала, що відтепер любитиму запах друкарської фабрики більш за всі запахи... І що з того?

— Ех, дзевчен ме¹,— вихоплюється в Казимира його материнською, польською мовою, хоча звичайно розмовляємо ми по-українському; мабуть, з самої глибини серця пішов той вигук,— ти моя, ти... Як же ж люблю я тебе за те, що ти саме така, а не інша! Інший на твоєму місці смерділа б не тільки друкарська фарба, але й моя блуза, просочена потом... А ти... а тобі...

Мій хлопчисько так розхвилювався, що не в силі був по-людському речення склеїти.

Не знаю (таких речей ніколи не можна про себе знати, адже так?), чи справді в мене є щось, що відрізняє мене від інших дівчат. Але, в усякому разі, це дуже приємно почути з уст коханого, що ти в його очах виняткова.

— Слухай, дівчинко,— каже мені Казимир тоном, наче він був бозна на скільки старший від мене.— Держись, бо завтра-позавтра в нашій сім'ї вибухне бомба. Хай уже врешті твої знають, що по їх дочку не приїде королевич, а вкраде її в них простий робочаєж, а мої хай теж звикають до тебе, як до синові.

— Ой Казик, я так боюсь...

— Чого ти боїшся? — І він тиче мені перед очі мускули своєї правиці.— Доки ця рука діє, будь спокійна!

Це чванькуватато трохи, правда? Але що вдієш, коли всі хлопці в тому віці люблять удавати з себе героїв. Я це помічала не раз по моему братові, хоч він куди молодший за Казимира, та по братах моїх товаришок.

Але навіть у цій посполитій чванькуватості, назвімо її вже так, є якась глибше зерно, якась безперечна внут-

¹ Ех, дівчино моя.

рішня правда, що примушує вірити і Казимирові, і його мускулам!

Не знаю, що Казимир говорив моїм батькам і що вони йому відповідали, бо мене тоді якраз у хаті не було. Мама послала мене того дня знімати квасолію з тичок на городі. Я можу розказувати тільки з того моменту, як батько мене до хати покликав. Я відразу помітила в голосі батька якусь зміну. Якимось занадто глухим видався мені його звук.

Приходжу до хати і застаю таку картину: посеред хати стоїть Казимир. Хоч би вже прибрав якусь скромну позу, а то, як навмисне, розчепірився, як на ходулях. Високій, кремезний, він, здавалось, весь світ заслонив собою. Коло вікна стоїть моя мама (чому вона стоїть?), а тато ходить з кутка в куток.

«Держись»,— повторюю собі в думці слова Казимира, як гасло перед боєм.

«Засідання» відкривас батько...

— Чи це правда, Марто (ох, вже навіть не Мартусю,— біда!), що ти потай від нас заручилася з Казимиром?

В цю хвилину відчиняються двері з кухні і всувається (ох, яка ж цікава!) пика мого брата. Щастя, що батько гостро наказав йому вийти надвір.

«Ага,— подумала я,— справа при замкнених дверях!»— і якийсь дурнуватої сміх охопив мене.

— Правда,— відповідаю, як мені здається, ні занадто покірно, ні занадто зухвало.

— А ти... як оце ви,— звертається батько і до Казимира,— вирішили справу? Ви ж обом добре знаєте, хто ви такі... Вам же відомо, які існують тепер загострення... Подумайте, на що ви наважились... Як же ви уявляєте собі серед цих умов своє сімейне життя? Хто з вас має зректися усталених традицій для вашого сімейного щастя? Ти, Марто, ні в якому разі не смієш зробити цього! Бо тоді ти не дочка мені. А якщо поступиться Казимир в тій справі, то він,— це теж тобі відверто скажу,— втратить в моїх очах всяку повагу. Я перестану його шанувати, а з ним і тебе, Марто, як жінку перевертня. І ще одне... Для тебе мій інспектор старається влаштувати посаду в залізничній конторі, яка дасть тобі матеріальну незалежність. Ти знаєш, що тепер заміжніх жінок звільняють з посади. Тому я тобі раджу добре,

таки добре призадуматися над тим, що краще: незалежне становище державної уряднички, а з ним, як сама знаєш, відповідна життєва стежка, або життя коло звичайнісінького робітника, а з ним і всі ті гаразди, що їх мають тепер робітники у Польщі.

Чи батькові слова викликали вагання в мені? Не знаю,

Я була така приголомшена, що буквально світу божого не бачила. Жовті плями мигали мені перед очима, і це теж в якійсь мірі перешкоджало мені зібрати свої думки. А втім, я відчула гостро, як укол голки, погляд Казимира на собі. Я повернула очі в його бік, а він підборіддям (воно в нього різко окреслене, вольове) вказав мені на вікно. Я глянула через вікно і в першій хвилині не помітила нічого гідного уваги. Але паренти! Перед нашими вікнами росла молоденька груша. Тепер я зрозуміла його:

«Як цьому дереву рости, так нашому коханняю бути».

— Я вже вирішила,— сказала я батькові і, немов на підтвердження своїх слів, стала поруч Казимира. Він узяв мене за руку, і я відчула, що ми в ту хвилину стаємо нареченими не тільки перед богом, але й перед людьми.

Мушу зі смутком признатися, що я уявляла собі цей момент в моєму житті трохи інакше.

Настрій, що оповив нашу кімнату, скоріше підходив би під похоронний, ніж під весільний обряд.

Я сама відчувала глибоку прикрість від батькової непримиренності. Мене не залишала думка, наче хтось тоненьку голку весь час встромляв все глибше в мій мозок: невже не можна кохати поляка без того, щоб не втрачати при цьому свою національну гідність?

Мої думки, мов антеною, перехопив мій наречений: не випускаючи моєї руки з своєї долоні, він звернувся до мого батька:

— Можу сказати вам на втіху тільки те, що вам не доведеться ані зрікатися своєї дочки, ані перестати її поважати, як жінку ренегата. Можу вас запевнити, що ваша дочка залишиться й далі українкою так, як і я поляком, а разом ми створимо, в цьому теж можу вас запевнити, щасливе подружжя. Чи не так, Мартусю?

— А твої діти? — з цими словами вбігає в кімнату захекана, з розвіяним на вітрі волоссям Казимирова мама.

Це сталося так несподівано, так навіть якось театральню, що мене охоплює підозра, що вона, певно, пішла назирцем за Казимиром і підслухувала під нашими дверима.

Поява моєї майбутньої свекрухи серед нашого гурту вносить велике замішання. Я бачу, як ніяково починає почувати себе мій батько. Передчуваю, що він боїться підозріння — мовляв, Кравчики заманили хлопця до себе і тут обробляють його. Мама теж починає, по-моєму зовсім зайво, виправдовуватись перед Пястовою, що факт заручин молодих для неї в тій самій мірі несподіваний, як і для Пястової.

Один тільки Казимир, мій богатир синьоокий, тримається преспокійно, і це теж якось особливо відрізняє його від решти присутніх тут.

— А діти,— звертається Казимирова мати виключно до нього, наче тільки вони двоє були в кімнаті,— хто будуть вони? Де ти їх хрестити будеш? У костьолі? Чи, може, на ганьбу і сміх усього нашого народу, потягнеш їх до церкви? Добре, як будуть в тебе сини,— вони за законом будуть поляками, а як бог на кару обдарує тебе ще й дочками? Що ж, ти з них українок поробиш, щоб потім, так як у Кривокульських, брат на сестру з ножем кидався? Я, твоя мама, скажу тобі тільки те, що я... волю бачити твою дитину мертво на катафалку, ніж охрещену в церкві.

Я добре знаю, що ці слова могла вимовити тільки людина під час великого збудження, коли сама не усвідомлює того, що каже, проте мені аж моторошно стало від них.

Можливо, що навіть моя рука, яку держав Казимир, похолола, бо він чогось міцно стиснув мені пальці.

Бідна ти, бідна моя крихітко ненароджена! Ти ще на світ не виколосась, а тебе вже прокляли, і то ще хто? Твоя рідна бабуся, яка повинна радіти тобою і любити тебе. Як же ми з тобою, моя дитино, проб'ємо цю темну стіну релігійних забобонів?

— Мамо,— гнівно обізвався Казимир,— чи мама думає про те, що вона говорить? Не журіться,— посилкувався він розрядити атмосферу,— наші діти не будуть хрещені ні в костьолі, ні в церкві...

— Як же ж? — аж кинулась його мама.— Нехристами будуть рости?

— Ні,— спокійно відказав Казимир,— вони просто будуть реєстровані у...— тут він вимовив якесь слово, що його ніхто з нас не зрозумів. Ген пізніше довідалася я, що означає слово «загс».

— Де? Де? — не зрозуміла, про що йдеться, Казими-рова мама.

Вона збиралася йти. Казимирові годилось вийти разом з нею. Він так і зробив. На прощання поцілував мене при моїх батьках і своїй матері в чоло.

Аж тепер охопив мене страх перед моїми батьками. Доки Казимир стояв тут, дужий і певний себе, я почувала себе у цілковитій безпеці. А тепер, пробачте за зайложене порівняння, нагадувала собою човник серед моря під бурю. Я почувала себе винною, хоч і не могла дошукатися справжньої вини за собою. Я не сміла очей звести на батька і матір. Хвилину панувала в нашій кімнаті вбивча мовчанка. Нарешті перервав її тато.

— Так,— сказав він, наче у відповідь своїм думкам,— всього я міг сподіватися в житті, тільки не того, що матиму зятя поляка. Дочекався я, доню моя, подяки від тебе...

Ці слова були сказані з таким глибоким смутком, стільки батьківського докору було в них, що мої нерви не витримали і я розридалась.

Тоді мама підійшла до мене і ніжно пригорнула до себе.

— Не плач,— витерла мені своєю спрацьованою долонею очі,— я теж воліла б, щоб він був свій (боженьку, так начебто Казимир був чужий!), але коли така твоя доля, то я від серця бажаю тобі і йому всього найкращого, всього того, що може побажати мати дитині.

Оці мамині слова були найкращою для мене нагородою за сумне свято моїх заручин. Хоч батько Казимира теж гарно привітав мене. Поцілувавши мене в обидві щоки, він відвів мене до своєї кімнати, так званої ма-лої, і тут побожно подав мені перстень з великим сма-рагдом. Мені відразу впало у вічі, що перстень той якоїсь несучасної, немодної форми. Батько надів мені перстень на середній палець, бо на підмізний був він завеликий, і сказав:

— Цей перстень подарував моєму батькові-повстан-цеві ще в шістдесят третьому році за якусь велику по-слугу один російський революціонер... Носи цей перстень

на здоров'я і своєму старшому синові передай у спадок.

Я вийшла від батька з історичним перснем на пальці. Не знаю, яке життя мали ті, хто раніш носив його, знаю тільки те, що для мене не був ласкавий той перстень. Я тишилась ним тільки доти, доки не вийшла між люди.

Перша запримітила його на моєму пальці моя товаришка з шкільної лави Оксана Максимович.

Її батько мав великий магазин з колоніальними товарами, і вона кінчала торговельно-промислову школу для того тільки, щоб бути більш корисною у власному інтересі (в нас усяке підприємство колись так і звали «інтересом»).

— Ти що, заручилась? — спитала мене з іронією. Мабуть, надто вже неправдоподібним в її очах фактом була ця можливість.

Здається мені, що якби вона була запитала мене про цю подію іншим, більш товариським тоном, то я, можливо, була б і не призналась їй про свої заручини. Не люблю (тепер і я Марильку стала розуміти) розголошувати, чи, як каже моя матуся, «вибубнювати», свої інтимні, сердечні справи. Але в тому запитанні Оксани було стільки глузу, стільки насміху багатій панни на відданні, що в мене просто вскочив чорт з рогами. «Ах,— подумала я собі при тому щось дуже погане про Оксану,— то ти гадасш, що як у твого батька дві кам'яниці і торба золота, то тільки ти маєш право заміж іти? Чи тобі здається, ти... ти... що я маю старою дівкою сивіти тому, що батько не може до мене злотих додати?»

Хоча з другого боку... В ті роки (тридцять сьомий — тридцять восьмий) майже ніхто не одружувався. Робітники і трудова інтелігенція ходили безробітні або були під загрозою втрати тієї роботи, яку мали.

Колись, розповідають наші бабусі, дівчата та їхні матері різними штуками ловили женихів, а тепер жених — то вже просто лютий ворог. Матері так і міркують: зараз маю на утриманні одне, тобто свою дочку, а як одружу її, то матиму на своїй шиї трьох, тобто дочку, зятя і невдовзі внука... І тому коли хтось женився чи виходив заміж, то подія та викликала цілу сенсацію у місті. Звичайно безробітний хлопець міг одружитися тільки з дівчиною, яка щось мала.

Зрозуміло, що коли так дивитись на справу, то першість щодо виходу заміж мала Оксана, а не я.

А тут, як на зло цій зарозумілій багатій дочці, я заручилась. Я і собі на манір Оксани відкинула згорда голову назад і сказала визивно:

— Еге ж... заручилась...

— Справді? — спитала мене з недовір'ям, але вже чогось сердито.

— Справді!

— Дай слово честі, що кажеш правду,— аж здригнулась чомусь вона.

А мені що? Хочеш слова честі, маєш слово честі:

— Слово честі!

Я думала, що цим вже спекаюсь її, але куди там! Доти мене лудила, доти не відставала від мене, доки я їй не сказала, як звати мого нареченого.

— Казимир Пяст? Таж він... Хіба не хочеш тим сказати, що він... що ти... за поляка заміж йдеш?

— Так,— відповіла я, думаючи тільки про одне, що зробив би в такому випадку Казимир,— він поляк, але він не шовініст! Він...

Але Оксана вже не слухала мене. Стуливши уста, вона — чесна, чиста, горда, мало не героїня — залишила мене серед вулиці, кинувши мені на прощання тільки одне слівце:

— Бойкотую!

Я на хвильку наче розгубилась. Як? За що бойкот? Мені дуже було неприсмно і до сліз досадно. Мене образили так, як ще досі ніхто не наважувався. За віщо?

Але вже у черговій хвилині врівноважився мій розум, і розсудливі думки припливли до нього:

«Ах ти, стерво багатійське (тепер я вже не розбиралася в словах), та твій батько навіть крамниці під власним прізвиськом не держить, та ти сама, стоячи за прилавком, кожну польську ланюсю низьким «цалуєм рончки» вітасш... І ти... ти... ще почуваш моральне право бойкотувати мене?»

Ах, як же ж я жаліла, що щось затьмарило мені розум і я оцих своїх міркувань не вилила їй з місця на голову!

Пропадо!

Я потішала себе тим, що мене не дуже-то цікавить думка цієї купецької дочки. Хіба в мене немає кращих приятельок за неї?

Про цю пригоду не розказала я навіть удома. Не треба, міркувала я, доливати оливи до вогню і додавати батькові козирів до його карт проти мене. Але Казимирові не могла я не розповісти про все. Він вислухав мене з насупленими бровами, а потім пригорнув міцно до серця і сказав твердо:

— Я ж тобі казав: держись! Тут не йдеться тільки про тебе і про мене, тільки про наше кохання. Не це найважливіше...

— Як? — шепнула я вражена і відчула, як мене кольнуло щось у самій середині серця.— Наше кохання не є найважливішим? А що в такому разі те... важливе?

Попестив мене по щоці, як дитину:

— Ех, Мартусь, Мартусь! Ти зробила такі жалісні очі, коли я сказав, що наше кохання — це не найважливіше... Я боюсь, що ти мене погано зрозуміла. Я хотів тим сказати, що ми двоє, як пара,— чи ти не відчуваєш цього? — творимо революцію у поглядах і світовідчуванні нашого оточення. Воно і добре. Так треба. Хай ми з тобою будемо ті перші... ті відважніші... Хай нас бойкотують... але ж ми — чоло вгору, моя маленька! — розчищаємо шлях у гущі національного шовінізму і релігійного фанатизму. Нічого, дівчинко! Ми перед цілим світом покажемо, що в деяких випадках шлях від серця поляка до серця українки може бути коротший, незрівнянно коротший,— і він зазирнув мені у вічі,— піж та відстань, що відділяє Марту Кравчик від панни Оксани Максимович.

А тепер скажіть мені, чи можна такого не любити? Він завжди вмів все якимось так пояснити, під якимось таким кутом глянути на справу, так всюди застосувати свої погляди, що світ на очах міняється, що, відверто сказати, самого себе не впізнаєш.

Але все воно добре, як він при мені. А як лишаяюсь сама, то знову стаю трохи полохливою і — як би це сказати? — тією давньою Мартою з тисячею забобонів у душі.

Оце недавно пішла я до театру. Мала йти зі мною матуся, але до неї несподівано прийшли гості, і я (правду кажучи, ще й трохи тому, що не зовсім добре почуваю себе в товаристві старих) пішла сама. Сказала Пястам, щоб Казимир, як повернеться з роботи, вийшов мені назустріч.

Через отих несподіваних маминих гостей я трохи спізналась. Увійшла в зал, коли на сцені йшла вже вистава. Щоб не зробити зайвого шуму, я навшпиньках пройшла до першого ряду крісел і сіла на першому вільному місці.

Коли очі мої освоїлись трохи з півтемрявою залу, помітила я, що попала непогано. В тому самому ряду сиділи мої подружки із спортивного товариства «Стріла». Я не витримала і ще під час дії почала подавати їм знаки — мовляв, дивіться, хто біля вас. Але вони чи справді були так зайняті тим, що на сцені діялось, чи не впізнали мене, — досить того, що поводитись так, як... саме і повинні поводитися люди у театрі під час гри на сцені.

Коли впала завіса і засяяло світло, я хотіла розсміятись з їх недогадливості, але усмішка, що з'явилась в мене на обличчі, так і застигла на ньому.

Мої подружки, було їх аж три, подивились на мене чужими, здивованими очима, неначе вперше мене бачили і, як на команду, повідвертали очі у протилежний бік.

Я зрозуміла все...

Я встала, відшукала своє місце і впала в крісло, як у трупу. Такий був у мене настрій того вечора!

Ці дівчата, що відвернулись від мене, — то не такі, як Оксана Максимович! О ні! То були мої подружки із спортивного товариства, з якими мене зв'язували спільні прогулянки, спільні перемоги, і поразки на спортивному майданчику, і ночі, проведені просто неба, і ватри у лісі — одне слово, все найкраще, чим може бути прикрашена юність людини.

І тому я не могла сказати собі з легким серцем: відвернись від них так, як вони від тебе, бо це до якоїсь міри означало б і... відвернутись від себе самої.

Я навіть не могла сказати, що ті дівчата вже зовсім не мають радії. Кожна з них, справді, кожна з них на прикладі своєї сім'ї мала право говорити про те, «що поляки в Галичині гноблять і винищують українців». Але хіба ж можна так узагальнювати? Хіба всі поляки гноблять? Хіба можна ототожнювати кліку, що стоїть при кермі держави, з усім польським народом?

Цим разом я не поскаржилась Казимирові. Вирішила терпіти і триматись власними силами.

— Чого ти така сумна? — спитав мене по дорозі Казимир. — Невже ж ця дурна комедійка так засмутила

тебе? — Він жартував, несвідомий того болю, що давив мені серце. Що могла я робити? Постановила собі якнайменше показуватися між люди.

Не хочу й згадувати про те, що Казик мусив від своїх перенести. Він, мабуть, як і я, одне говорив мені, а інше замовчував, але й того, в чому признавався, було досить....

Незважаючи на те, що його теперішнє товариство складалося переважно з робітників, але і тут у цьому відношенні ще далеко не все було гаразд. Казимира не так хвилює той факт, що сторонні втручаються до його особистих справ, як те, що навіть у цьому середовищі, що повинне бути чисте, за його словами, як дистильована вода, трапляється ще коріння шовінізму.

— Найбільше болить мені за те, — гарячиться іноді він, — що той шовінізм не виростає в них органічно, а штучно прищеплений їм... Ой Мартусь, працювати треба нам, працювати...

Правда, мали ми й докази протилежного ставлення до нас. От, наприклад, з нагоди наших заручин одержала я від групи товаришів і товаришок Казимира колосальний торт (де вони його випекли такого?) з написом трьома мовами — польською, українською і єврейською: «Многая літа». Щодо єврейського напису, то це я вже сама догадуюсь, що він мав означати те саме, що і перші два.

Цей паївний, треба визнати, доказ людської прихильності дуже розчулив мене. Був це мов ясний промінчик у вогкім льохіві, бо поза тим було мені дуже й дуже важко. Я почувала себе, як зачумлена.

Після випадку у театрі я перестала і в клубі нашому бувати, побоюючись, щоб там не натрапити на чергову неприємність. Я помітила, що мої вчорашні товариші, зустрівши мене випадково на вулиці, не дуже охоче віталися зі мною. Був і такий випадок, коли один з хлопців удав, що не пізнає мене.

Я ніколи не припускала, що аж такою дорогою ціною доведеться мені сплачувати своє кохання. Бували хвилини, що мені спадало на думку кинути дім, Казика, товаришів — тих, що мене не впізнавали, і податися кудись світ за очі. Але куди? З чим?

Навіть пожалітись у своєму горі мені не було кому. Матуся? Ні... Незважаючи на всю її доброту і любов до

мене, я не могла підійти до неї з цим своїм болем, бо я заздалегідь знала її відповідь:

— Маєш те, що хотіла. Сама закинула собі хрест на плечі, а тепер носи його.

Так, сама собі закинула хрест на плечі, спробую і сама нести його!

Я попросила батька, щоб він ублагав свого інспектора не давати мені обіцяну посаду в Станіславі. Хай буде найглухіший закуток, аби тільки не Станіслав. Ми нарешті так умовились з Казимиром, що візьмемо у Станіславі шлюб (ох, то ще розмов буде, де нам шлюб брати,— в церкві чи в костьолі!) і я нишком виїду на посаду на свої дівочі документи. Просто приховую факт, що я одружена. Працюватиму десь у провінції, а Казимир приїжджатиме до мене на неділю, а може, згодом і сам переїде туди на роботу.

Казик, цей Казик ніколи не втрачає доброго настрою і віри у краще майбутнє. Іноді тільки навіть його до живого зачепить та чи інша несправедливість, і тоді він уже безпардонно розсипається.

— Ти подумай,— аж кипить він,— що за дикість! Ми будемо жити в одному містечку, я буду вдень і вночі бувати в тебе, тобі припишуть мене, як коханця, і... наша ультраморальна громадськість вважатиме, що все в порядку. Непорядок почнеться з того моменту, як наші опікуни довідаються, що той, кого вони мали за твого коханця, це твій законний чоловік!

— Держись,— у свою чергу кажу я йому,— держись, козаче, отаманом будеш!

Єдиний дім, де я можу тепер бувати без того, щоб не наражатися на неприємності чи на якийсь несподіваний бойкот,— це дім Пястів. Хоч і тут, чесно мушу визнати, не всі однаково ставляться до мене. Старша сестра Казика і Марильки, Урсуля, недвозначно заявляє, що вона свою майбутню братову більше любила б, якби та майбутня братова була полька.

Що мені робити? Спольщитися не можу, бо тоді вийде, як каже наш народ, ні пес, ні видра.

Вчора, еге ж, учора пополудні заходжу я до Пястів і ще знадвору чую піднесений голос Урсулі. Зразу було в мене таке враження, що вона переповідає чийсь слова і той крик в неї такий високий тому, що театралізований, але я заходжу до кімнати, а крик не припиняється.

Побачивши мене, Урсуля з червоної за одну мить, так, за одну мить, стала як стіна білою. Передбачаючи якусь нову напасть, я підсвідомо, інстинктом загнаного звіряти, оглянулась за Казиком. Його не було. Я була тут самаодна, як палець. Хоч, правда, був ще батько, але він був затихий, щоб протиставитися їм, тобто матері і Урсулі.

Ніхто не відповів мені на привітання, тільки Урсуля з блискавками в очах відразу наскочила на мене:

— Тішся! Тішся! Радій! Твої вбили сьогодні вранці куратора Єлінського...

Я остовпіла: які мої? Ради бога, при чому тут я? Я так і перепитала її. Вона аж підстрибнула:

— Та чого ти дурника з себе вдасп? Як-то не знаєш, які твої? А скільки гатунків вас є?.. Для мене, так, для мене ви всі на одне копито...

— Дочко,— відгукнувся батько, аж мені дивно стало, що в нього знайшлося стільки відваги,— ти не забувай, що минулого тижня в Тернополі судили сімнадцять українських селянських хлопів за комунізм...

— Хай тато мені не говорить, бо тато мене все одно не переконає...

Батько послав мені розуміючий погляд, я йому відповіла з вдячністю тим самим.

«Ось тобі ще один зразок національного дикунства»,— подумала я.

Скоро до хати ввійшов Казик. Він теж звідкись приніс цю новину, що через радіо встигла вже всю Польщу облетіти.

— І що ти? І що ти на це? — накинулась на нього Урсуля. Він теж тільки знизав плечима:

— Я на те скажу ось що: вартий Пац палаца, а палац Паца! Будь певна, що якби змінились обставини, то...

— Мовчи! Мовчи!.. Марто! — звернулась Урсуля до мене.— Марто, скажи хоч ти йому! Ти жінка, і ти повинна розуміти, що не може бути щастя там, де стільки сліз!

Я й слова не відповіла, тільки вийшла з хати, твердо вирішивши, що нога моя більше туди не ступить. Я почала вже морально не витримувати. Мене мучила думка, що вийде з того, коли ми з Казимиром таки поставимо на своєму і, всупереч своїм і чужим, одружимося? Будемо жити, як зачумлені, ізольовані, приречені на презирство і глум тих, що колись нашими друзями вважались...

Єдипа ще надія була на те, що ми зможемо виїхати з Станіслава, якщо я одержу обіцяну посаду.

Удома в нас застала я не кращий настрій. Вся моя сім'я була в жалобі, але не за куратором Єлінським, а за тими двома хлопцями, яких ввіймали на гарячому і яких, неважко було догадатися, чекала шибениця.

Я ввійшла в хату, і до мене ніхто словом не озвався. Батько тільки подивився таким поглядом, що я відчула холод на піднебінні. Брат мій, отой підліток, буцімто чогось шукаючи у шафі, навмисне так штовхнув мене, що я захиталась і з розгону так ударилась головою об раму вікна, аж жовто-чорні плями закрутилися мені перед очима.

«Починається»,— подумала я.

Так і було.

Після вечері батько покликав мене до другої кімнати, а братові наказав вийти з хати. Його мова була коротка:

— Марто! Так далі бути не може. Від твоїх заручин у нас в хаті настрій, як при тяжкохворому. Мама... з остраху, щоб їй хтось не ткнув у вічі тобою... перестала між людьми бувати... а ті, що заходять до неї... то тільки на те, щоб шпигнути її яким слівцем. Вона дуже переживас. Ти придивись до неї. За цей короткий час мама зовсім посивіла. П'ясти, зокрема Пястова, теж тобі не раді... Тепер... як почнеться процес тих хлопців, що вбили куратора... тобі не залишиться нічого іншого, як... або з Казимиром розірвати, або з міста виїхати... Інакше не можна.

— Так, інакше не можна,— машинально повторила я за батьком.

— Ти розумієш,— сказав батько,— що можеш нас наразити на те, що нам шибки повибивають, коли не гірше щось... Отже, що ти вибираєш? — спитав мене батько.

Прикро, дуже прикро в цьому признатися, але таке мала я тоді враження, що то не батько був переді мною, а якийсь суворий, певблаганний суддя.

— Татку,— аж зойкнула я,— як ви можете вимагати від мене чогось такого? Ви ж — тато мій! Чому ви не хочете розуміти мене? А ваше серце, тату?

Сльози підступили мені до горлянки і здавили її так, що я більше слова не могла вимовити.

Можливо, що батькові теж зробилось жаль мене, але він був надто гнівний, щоб підійти до мене і бодай свою

руку покласти на моє плече. Він спромігся тільки, правда зовсім іншим вже голосом, сказати мені:

— Не плач! Піду ще сьогодні до свого інспектора і нагадаю йому про його обіцянку, а тоді щасливої тобі дороги! Ідь собі, куди тебе доля несе!..

Він не вимовив тих слів, але вони повисли в повітрі: «І не вертайся більше до нас».

Зустрівшись з Казимиром (тепер наші зустрічі знову набрали таємного характеру; здавалось, ми крали їх у долі), я розповіла йому про свою розмову з батьком. На мій превеликий подив, Казимир, замість обвинувачувати мого батька, більшу половину вини взяв на себе.

— Я тут, може, найбільше винний,— сказав він.— Чому досі не ввів я тебе у наше, робітниче товариство? Я не кажу, що серед наших робітників з цього погляду ідеальні відносини, але я певний, що там знайшла б ти друзів, які не тільки співчували б тобі, але й полюбили б тебе... А крім того... До біса! — вдарив себе по стегнах.— Ти ж майже нічого не знаєш... Бачиш... коли б тобі були відомі деякі речі, то ти мала б більше віри у себе саму... Ти б розуміла, що ми з тобою не двоє божевільних, що задумали боротися з вітряками... Почекай, дівчинко! Я мушу завтра виїхати в організаційних справах до Львова і ще кудись, а як повернусь звідти, тоді вже серйозно займусь твоєю політичною освітою... Так довше не може бути, щоб ти мені такою дичкою росла...

Ой, який певчасний був тепер цей від'їзд Казимира! Я мов передчувала, що як він виїде тепер, то зі мною скоїться щось погане... Я була така знервована, що навіть зробила зауваження Казимирові в досить гострому тоні з приводу його організаційної праці серед робітників.

Кому, яку конкретну користь дає вона? Хто, власне, сьогодні в Польщі зважає на так званий робітничий рух? Може, від цього паціфікація припинилася? Ще й криваві розправи почалися! Хіба це не доказ, що уряд на всі їхні страйки зважає так само, як на торішній сніг?

Щойно кінчила я викидати з себе ці недобрі, продиктовані образою на власну долю слова, помітила відразу, що Казимир дивиться на мене преспокійними, навіть веселими очима.

— Вже все? — посміхнувся, немов я не знати що добре сказала.— Ти знаєш, чому я з такою цікавістю слухаю твої, пробач за слово, дурниці? Тому, що так, як ти те-

пер висловились, думає і почуває середній, все одно український чи польський, буржуа... Так, Мартусь! Для них робітничий рух — це відокремлене явище, мало не політичний спорт групки одержимих, тоді як робітничий рух у нашому краї — це серйозне суспільне явище. Ти сказала, що на робітничі страйки уряд не відповідає пільгами, а, навпаки, ще більшими репресіями. Так і треба, так і повинно бути, моя дівчинко! Це тільки доказ нашої сили, а разом з тим і слабкості нашого противника. Звісно, поки що ми не добилися великої реальної користі, але моральний капітал таки вже маємо за собою... Чи ти не здаєш собі справу з того, дівчинко, що ми, робітники, впливаємо на так звану громадську думку, що ми самим своїм існуванням хай поволи, але дуже послідовно змінюємо світогляд не тільки нашого класу? Маю тут на думці селян і передових людей серед інтелігенції.

Безперечно, те, що говорив зараз Казимир, були дуже цікаві речі, але моя голова якраз в цей час була зайнята іншим. Я перебила його і розповіла про близьку можливість мого виїзду із Станіслава.

— Це може бути, — відповів мені Казимир по деякому роздуму, — але це мене не радує особливо. Чи не здається це тобі до деякої міри задачею без боротьби? Але коли ти так хочеш, то добре, їдь на ту посаду, а я поїду згодом за тобою. Не знаю лише, як довго затримають мене справи...

Другого дня, як тільки тато вийшов з хати, я почала нетерпляче чекати його повернення, хоча, згідно з розкладом їзди, його робота кінчалась аж завтра вранці. Тому я дуже здивувалась, коли побачила через вікно батька, який повертався додому, щось не більше як за годину після виходу з хати. Я лише глянула на нього через шибку і відразу гукнула маму:

— Мамо, тато хворий!

Тато йшов і ледве ноги тягнув за собою. Немов аж постарівся він за той короткий час.

Мама відразу припала до нього:

— Що сталося? Чому ти повернувся? Ти хворий?

Батько без слів опустився на стілець.

— Нічого мені... не бракує. А от ви держіться мужньо... Ми ж не перші і не останні...

— Що сталося? — кинулись ми з мамою до батька, бо його загадкові слова настрашили нас так, що ми не знали, що й думати.

Батько витер хустиною холодний піт на чолі.

— Я,— глибоко, на повні груди вдихнув він повітря і задержав видих.— Я... від сьогодні безробітний. Мене звільнили з посади... У зв'язку з тим убивством... звільнили з роботи всіх... українців...

— Мамо, хай мама не бере собі так до серця того, що сталося... Мамо, дасть бог одержу я посаду,— почала я, зовсім забувши про те, що батько сказав перед хвилиною.

Та батько посміхнувся гірко, нагадавши мені цим свої слова. Я відвернула очі від його обличчя.

— Як же ти одержиш посаду, коли інспектор, що її мав дати тобі... звільнив з роботи мене... старого колійника?

Мені перед очима в якихось зламаних, кривих образах почало мелькати, як на поганому екрані, наше майбутнє:

— Що тепер буде?

Я помітила, як мама пополотніла, і я, забувши про батька, припала до матері.

Ми ж не маємо ні грошей у банку, ні землі, навіть у найманій хаті живемо. Яким це буде тепер наше життя, коли ми досі жили від першого до першого, від одної татової платні до другої?

— От, бачиш,— чомусь знайшла мене собі мама, щоб вилити на мене свій біль,— твій тато такий самий робітник, як старий Пяст чи Казик, але їх... не бійся... їх не звільнять з роботи! Ось як виглядає у житті твоя рівність національностей!

— Жінко,— схопив тато маму за руку,— дай спокій! Не згадуй мені більше того хлопця! А вона,— показав він рукою на мене,— хай вибирає: або я і ти, або він!

— Тату! Мамо! — здається мені, що я навіть навколішки впала перед ними.— Мамо!

— Встань,— наказав мені батько,— і не роби комедій. Я кажу до тебе спокійно, тож і ти поведься так. Я свого слова назад не візьму. Вибирай: він або ми... Я можу піти воду на коромислі носити, можу найнятися вночі канали чистити, я все витерплю, все витримаю, тільки одне понад мої сили — в теперішні часи мати поляка в родині... Це неможливо... це просто... неможливо...

Я затулила долонями очі, бо мені здавалось, що так зможу краще думки зібрати разом.

Я кликала в думках Казимира. Пригадала докладно нашу останню розмову. Тепер я глибоко визнавала за ним рацію в тому, що він говорив про мою дикість. Я відчула, якою темною і неосвіченою людиною я є.

Я ж не могла знайти жодного аргументу проти тверджень мого батька, бо я досі справді стояла осторонь громадських справ. Мені чомусь здавалось, що Казимир говорить за нас обох. Так, тепер я зрозуміла свою і Казимирову помилку, але з цієї свідомості поки що було мені небагато користі.

Я навіть не зуміла сказати батькові, чому у Варшаві чи в інших чисто польських містах робітники були без роботи і жили по бараках за містом, а в нашому Станіславі кожний перевертень міг одержати добре оплачувану посаду. Я передчувала, що тут одна з підступних ендецьких штучок, але в чому саме вона полягає, я не вміла досить переконливо пояснити.

Якби в тій хвилині був Казимир коло мене, то він, напевно, зумів би переконати моїх батьків, що вони не зовсім правильно оцінюють події, але я... я не почувала цієї сили в собі.

— Щось довго ти надумуєшся, дочко, — сказав ущипливо батько, і це мене глибоко вколало, — чи так довго мусиш ти питатися свого серця, за ким йому йти: за рідними чи за... пройдисвітом?

— Ні, — втрутилася в батькову мову мама, — я не втратила ще віри в свою дитину... Скинь, Марто, персня з пальця і напиши Пястам, бо його самого, здається, нема зараз у Станіславі, що ти відмовляєшся йти заміж за їхнього сина... — І, не чекаючи моєї відповіді, мама стягла мені з пальця і так трохи завеликий перстень, а батько підвівся з стільця, на якому сидів, щоб приготувати мені папір і чорнило.

Але я не могла написати ані слова. Рука моя так тремтіла, що просто фізично неможливо було виводити нею літери.

Тоді батько сів сам за стіл і щось там написав коротко. Загорнув у клаптик газети перстень і вложив його разом з листком у конверт. Потім покликав Ромка і наказав йому віднести цього листа до Пястів. Мені пояснив лише:

— Я написав, що роблю це за твоєю згодою і від твого імені. Пам'ятай!..

Як страшно! І... як дивно! Чому я не плачу? Чому я не вирву листа з рук Ромка і не подеру його на шматки? Адже це неправда... Стократ неправда, що я відмовляюсь бути дружиною Казимира. Чому ж я не протестую? Чому немає в мене мужності стати на оборону власного щастя? Чому? Чому?

Мабуть, тому, що я була вже занадто перевтомлена попередніми переживаннями. В тому, що я так пасивно реагувала на вчинок батьків, мали свою часточку і Оксана Максимович, і мої подруги з «Стріли», і Урсуля Пяст. Вони мене зломали. Вони й останні відомості, що їх приписує батько.

Я почувала себе в ту хвилину до краю слабою. Я була морально розбита. Свідомість того, що я не можу виїхати із Станіслава, паралізувала рештки моїх душевних сил. Я не бачила перед собою, за що могла б зачепитись моя думка. Мені здавалось, що я перестаю бути. Просто розтаю у небутті — і все.

Колись, як читала я в романах про те, що оточення приневолює когось до вчинків, противних його волі, завжди охоплювала мене злість на таку безвольну людину. А тепер... Тепер я на власній шкурі переконалась, що такі речі можливі. Згадалися батькові слова, сказані мені колись за інших обставин: «Не треба занадто розкидатися словами «людська підлота». Тепер я на прикладі самої себе знала вже, що можливий такий стан, в якому в людини немає інших бажань, крім одного: втратити свідомість існування.

Події, що пізніше розгорнулись, треба визнати, попрацювали на мою користь. Батько пригадав, що оце недавно в поїзді Львів — Ворохта зробив одне знайомство, яке може тепер стати в пригоді нашій сім'ї. Він познайомився з сім'єю, точніше з дружиною і дочкою, якогось українського банкіра, панями Заславськими. Пані Заславська розказала батькові про те, що вона шукає інтелігентної незіпсованої дівчини з провінції для одного порядного, так званого лішного дому. Дівчина та мала б допомагати господині дому в найделікатніших заняттях, а за це господиня дому вчила б її крою найновіших фасонів жіночого одягу. Це було щось для мене. Тепер, коли кар'єра уряднички закрыта для мене, мені, власне, й не лишається нічого іншого, як навчитися якогось ремесла. З промислової школи винесла я початки шиття

й крою, і тому навіть з цього боку мені дуже підходила пропозиція пані Заславської. Ми боялись тільки, чи вже не запізно, бо мова про це місце була ще в червні, а тепер уже вересень кінчався. Пані Заславська залишила про всяке свою адресу батькові, отже, ми таки другого дня написали листа до Львова. Справа ця була принадна для мене ще й тому, що Казимир, я знала це, часто бував у Львові.

Хоча ми з мамою були проти того, щоб писати в листі про нещастя, яке спіткало нашу сім'ю, батькові так воно боліло, що він не міг не згадати про нього в листі до пані Заславської.

До тижня була відповідь зі Львова. Писала пані Заславська. Вона відверто призналася, що справа з дівчиною для того дому трохи втратила вже свою актуальність, пані та вже щось передумала, але пані Заславська обіцяє моїм батькам «єдино тільки із співчуття до нашого горя» влаштувати мене в іншій пані, як дочку батька, що «потерпів за свої переконання».

— Бачиш,— сказав батько,— свій як не заплаче, то бодай скривиться...

Я признала за ним правду.

На початку жовтня тридцять восьмого року виїхала я до Львова.

* * *

Розгортається нова сторінка в моєму житті. Що ж! Знаю, з чого вона починається, але ніхто мені сьогодні не може сказати наперед, чим і як вона закінчиться.

Сім'я, в якій маю відтепер жити, складається з п'яти осіб: батька, директора банку, пана Заславського, пані добродійки (в цьому домі уживають саме цієї назви, про мене, буду і я її держатися!), панни Люсі, студентки університету, панича Нюся, гімназиста, і покоївки Марисі. Крім Марисі, прислугує ще старша жінка Янова, до обов'язків якої входить наносити дрова з підвалу, витріпати килим та доріжки, натерти підлоги та піти з панною добродійкою на базар, бо всі закупи робить сама пані добродійка.

Панство Заславські займають аж п'ять кімнат. Спочатку я просто блудила в коридорі, мов у якомусь лабіринті. Часто замість до кухні потрапляла до лазнички

або, ще гірше, до вбиральні. Стільки кімнат поряд бачила я тільки в магістраті в нашому місті, але там кімнати були бодай нумеровані.

Мені на спання призначено канапку в так званому маленькому салоніку. Буду там спати, але пані добродійка відразу попередила, що мушу вставати ще перед шостою, аби до сьомої провітрити кімнату. Свою подушку (привезла з собою з дому її) й укривало ховаю на день до Марисиного тапчана у ніші.

Вдень, так мені принаймні здається, маю право сидіти в їдальні, але я найохочіше перебуваю в кухні, де допомагаю готувати обід. Це так поки що, бо як почну ходити вчитись шити, то, певно, стануться якісь зміни.

Найбільше, хоч це, може, і нечемно щодо панства Заславських, подобається мені Марися. Вона завжди весела і в кожній, навіть прикрій, навіть безнадійній справі вірить, що переможцем вийде таки вона! Ось, наприклад, другого чи третього дня, як приїхала я сюди, Марися переживала велику душевну драму. Хлопець, який три роки ходив з нею і якого вона вважала за свого нареченого, несподівано для неї заручився з її приятелькою. Марися поплакала два чи три дні, а далі стала себе втішати, що він все одно — тепер чи в четвер — повернеться до неї, бо не може бути, ніяк не може бути, щоб він міг вирвати з свого серця їхнє кохання.

Сміливо, правда?

Трохи мені не подобається, що вона обмовляє господарів, в яких працює. Так не повинно бути, та бог з нею! Мабуть, вона їх крапце за мене знає. Певно, має вона свої причини для того, щоб називати пані добродійку «сахаринкою», а панну Люсю — «кульбабою».

Мені Марися першого-таки вечора звірилась:

— Я лише цікавлюсь, чого вони від тебе хочуть (сама, не питаючи мене про згоду, перейшла зі мною на «ти», тільки застерегла, що треба з цим критися перед панею добродійкою, бо вона не любить, коли служба здружується з гістьми), що і сахаринка, і кульбаба так заскакують коло тебе. Щось-то мусить бути, якийсь інтерес — я тобі кажу!

Я розказала їй свою історію. Не проминула і того, що пані Заславська сама запропонувала мені приїхати до них. Навіть цей аргумент не переконав Марисі. Ще висміяла мене за моє дурне довір'я до людей:

— І ти віриш, що це все від доброго серця чи, як ти кажеш, від... патріотизму? Дурна, ти не вір їм, я їх добре знаю! Я тобі кажу, що сахаринка має в цьому якийсь свій інтерес! Згадаєш мої слова! Чекай, час покаже!

Що ж інше лишається мені, як чекати? Цим разом серце мені віщує, що правда буде на мою, а не на Марсиному боці. Вона таки занадто несправедливо осуджує їх. Я не маю права цього робити, бо всі Заславські добрі до мене. Пані добродійка навіть дозволяє мені на прогулянку до міста виходити. Радить мені йти в першому-ліпшому напрямі, а потім, не питаючись, боронь боже, нікого, намагатися самій потрапити на вулицю Мохнацького, де й живуть Заславські. Пані добродійка вважає, що це єдиний спосіб навчитися орієнтуватися у місті.

Якось спробувала я так зробити. Вийшовши з брами будинку, де живуть панство Заславські, я навмання пустилась ліворуч. Ішла... йшла і сама незчулась, як загубила місто й опинилась на якихось горбках, покритих травою і кущиками. Я не знала, що в такій безпосередній близькості від міста може рости така цілинна трава і такі безпретензійні, такі рідкі кущики тернини і глоду. Я сіла на толоку спиною до панорами Львова, і здалося мені, що я в рідному Станіславі. Знаєте те місце, що за Бистрицею, у напрямі Пісочного? Під рукою в мене знайшлась фіолетова материнка, я розтерла її між пальцями і понюхала, наче свшан-зілля. Я просто втратила голову. Не могла догадатися, звідки я потрапила сюди і як мені вертатися назад. Бачила тільки голубе небо над собою і обриси лісу чи парку вдалині. Пригадався любий Станіслав, і мені страшенно, до сліз, як малій дитині, захотілося додому. В тій хвилі не думала я ні про безробітного батька, ні про всі ті прикrostі, що їх мала я в батьківському домі.

Моя душа прагнула тільки одного: додому! До мами! До того, кого не могло й не хотіло забути моє серце.

— Добридень, що ви тут поробляєте? — привів мене до пам'яті чийсь голос.

Я зірвалась на ноги. Мені видалось спершу, що хтось не тільки дивиться на мене, але й бачить наскрізь мої думки.

Переді мною стояла усміхнена... — вгадайте — хто? — Ривка Зальц, дочка дрібного купчика із Станіслава, в якого і моя мама іноді купувала щось.

У того Зальца, як звичайно у бідняків, була ціла купа дітей, і такі всі вони були подібні одне до одного, що іноді здавалося просто неможливим розрізнити їх. Цю Ривку знала я тому, що вона шила сорочки моему батькові, ще коли я не бралась до шиття.

Ми привітались дуже сердечно. Видно було, що Ривці я теж нагадала щось дороге. Розговорились. Виходить, що Ривка теж приїхала до Львова вчитись крою.

— Ви знаєте, панно Кравчик, я трохи вмюю шити. От чоловічі сорочки, як самі знаєте, і для селян всякі куртки та спідниці. Але тепер це шити вже не варт. Тепер фабрики випускають стільки готового дрантя, що селянам не вигідно давати шити, хіба ні? Нащо йому платити кравчисі і чекати, коли він за малі гроші дістане відразу готове? А шити для пань я ще не вмюю... я ще боюсь... В мене у Львові є тітка. Татова сестра. Бездітна вдова. От я в неї живу... і ходжу вчитись до одного майстра... Якби в мене були гроші, то я б пішла на платні курси і за три місяці навчилася б стільки, як за три роки, хіба ні? Але звідки в мене можуть бути гроші, як мій тато щораз менше торгує, хіба ні?

Вона примостилася коло мене і почала розказувати (так і чулось, що їй потрібно виговоритися перед кимсь), яку велику майстерню держить її хазяїн. Працюють там чотирнадцять дівчат, з яких чотири є вже челяднички, а решта ще учениці. Захопившись власною розповіддю, Ривка і незчулась, як почала сама марити... чужими достатками.

Ах, які елегантні пані шиють собі в них сукенки! Як прийде якась на примірку, то потім цілий день салон, де відбувається примірка, пахне... Парижем! А до яких шикарних квартир відносила вона колись роботу! (Тепер роблять це молодші за неї учениці). Які пишні меблі, які чудові квіти, справжній рай на землі, який посуд, які картини бачили її очі...

Вона справді нагадувала мені дівчину з казки, яка мріє про палац зачарованої королівни.

Та от Ривка отямилась і, помітивши мою присутність, поцікавилась врешті, що я роблю у Львові.

Вона чула, що я заміж виходжу, хіба ні? То, може, я приїхала до Львова купувати собі посаг? Якщо я не маю нічого проти, то вона охоче допоможе мені в цьому. Хоч вона тільки бідна єврейська дівчина, але вона

надивилась по багатих квартирах на такі чудеса, що вона стала сама непогано розуміти, що модне й елегантне. Хай я тільки їй дам знати, коли вибираюсь на закупки, а вона вже якось викрутиться від роботи і піде зі мною по крамницях... А чи я знаю, що в них є дуже добра організація між дівчатами? Одна за одну, за малим винятком, стоїть твердо як мур, хіба ні?

Ривка засипала мене таким градом слів і була така впевнена, що я приїхала до Львова купувати собі посаг, що в мене не вистачило мужності сказати їй правду.

Я свідома того, що за це не похвалив би мене мій Казимир (чи буде він колись мій?), але в мене збунтувалося щось, що роками вбивало мені в голову моє оточення. Я не могла поставити себе поруч Ривки і признатись їй чесно, що я теж... приїхала до Львова вдосконалювати мою кравецьку освіту, бо в нас у хаті така сама бідність, як і в Зальців.

Я, правда, не розказувала їй нічого про моє весілля, але й не заперечувала. Адресу, що її мені записала Ривка, я автоматично всунула в торбинку. Я і так знала, що ніколи не доведеться мені скористатися з неї.

Ривка провела мене аж на вулицю Мохнацького. На запитання, де я живу, дала я їй досить-таки туманну відповідь. Я хотіла чимшвидше позбутися товариства Ривки. Я боялась, щоб хтось із сім'ї Заславських не побачив мене в її товаристві.

Знервована від цього остраху, я майже грубо відповідала Ривку.

«Що сталося? — питали мене її чорні, справді прекрасні очі.— Що сталося? Я хочу допомогти тобі, а ти так нечемно відштовхуєш мене. Чому це так?»

Ах, я сама не зуміла б відповісти на ці запитання. Часом здавалося мені, що блукаю я в густому лісі і в розпачі шукаю дорогу... А від цього багато муки моєму серцю...

Прийшовши додому (певже ж це дім мій?) після зустрічі з Ривкою, я мусила засісти писати листа матері. Описуючи свою тугу за батьківським домом загалом, я вже сама не знала, кого більше стосуються мої слова — мами чи... Казимира. Знала я лише те, що від тих літер, які я виводила на папері, мені ставало легше на серці.

Увійшла пані добродійка і застала мене за писанням листа.

— О,— промовила якось справді по-сахаринному солодко,— як бачу, з Мартусі дуже розумна дівчинка, коли встигла і на прогулянці побувати, і з церуванням панчіх впоратися... («Господи боже, я це ледве дві пари встигла відкласти набік!»)

— Пані добродійка перехвалюють мене, бо я навіть ще половини не зацерувала...

— Так,— зробила довге обличчя пані добродійка,— то Марта не скінчила роботи, а взялась до писання любовних листів?

— То не любовний лист. То до мами...

— А що там Марта до мами пише?

Це питання мені дуже й дуже не сподобалось. Нікого на світі не має цікавити те, що я пишу до своєї матусі. Я поклала, ніби ненавмисне, незаписану листівку на розпочатий лист, а сама відповіла:

— От пишу... Пишу, що сім'я в панства складається з п'яти осіб...

— Як то з п'яти осіб? — перепитала мене суворим тоном, як для такої дрібнички, пані добродійка і враз зайшлася сміхом: — То Мартуся і Марисю залічує до нашої сім'ї? Ха-ха-ха... А може б, ще і з Янової зробити яку кузинку? Ха-ха-ха...

Я не могла побачити в цьому нічого смішного. Певно, що я лягнула дурницю, але щоб аж стільки сміятися з неї?

Пані Заславська витерла очі від сліз і порадила мені перервати листа та взятися за церування панчіх. При тому ще додала:

— Мартуся повинна звикати до того, що насамперед обов'язок, а вже потім розваги. Я гадаю, що писання листа до мами це розвага, чи не так? А крім того, Мартуся дає поганий приклад для Марисі. Ще, чого доброго, і вона захоче собі серед дня листи писати чи книжку читати... Прогулянку Мартусі не згадую, бо я сама дозволила, але треба і міру знати...

Не можна сказати, щоб пані Заславська не мала деякої рації. Справді, мені не треба було забувати, що я в цьому домі не на правах гостя і що між мною і Марисею лише та різниця, що Марися за свою працю одержує платню, а я живу тут з милості.

Того листа докінчила я вночі, коли всі вже спали. Гірке то було писання! Сльози щоразу заливали мені очі,

і я мусила добре пильнувати, щоб якась з них не попала на папір переді мною.

Було мені дуже сумно і дуже самотньо того вечора.

— Чого ви такі сумні? — спитала мене другого дня панна Люся.— Я собі уявляла, що ви інакше почуватимете себе в нашому домі. Адже ми ставимося до вас майже як до родички якої. Мама дозволила вам спати у салоніку. Мені навіть дуже хотілося, мушу вам признатися, побачити вираз вашого обличчя, коли ви після першої ночі пробудились на новому місці. Адже це нагадувало б казку про те, як одного жебрака під час сну занесли до королівського палацу і він, прокинувшись, побачив себе серед пишної обстановки. А яке ваше враження було після того, як ви прокинулись? Це дуже цікаво...

Ага, то тільки для цього дозволили мені спати у салоніку? Не хочу бути невдячною, але, мабуть, мої підозріння були слушні, бо вже за кілька днів після цього мені було приготовлено ліжко, чи, вірніше, ліжечко, у ніші поруч з Марисиним тапчаном.

Пані добродійка пояснила цю зміну тим, що я, мовляв, поводжуся неспокійно під час сну, що перешкоджає панові директорові відпочивати.

Я так і не відповіла Люсі, яке було моє перше враження. А мала охоту відповісти, що я бачу деяку різницю між їх салоніком і королівським палацом так само, як між життям жебрака і тим життям, що мала я його в своїх батьків.

— А що Мартуся рано робить? — запитала мене пані добродійка одного дня.— Я маю на увазі, коли ми ще спимо?

Правду сказати, то той час, власне, тинялась я без роботи. Марися бігала до пекарні по булки, потім готувала сніданок, а я?.. Ну, що я? Допомагала їй у цьому — та й усе.

— Ай,— аж завертілася пані добродійка,— то недобре, Мартусю! Мартуся мені вкрай здеморалізує дівчину! Вона і без того неабияка вертиголова. Треба навпаки, Мартусю! Треба, щоб Мартуся своєю чемністю й відданістю в роботі була прикладом для Марисі. Хай завтра рано, як Мартуся встане,— візьме й вичистить усі черевики... навіть паничеві Нюсю... Це для того, щоб Марися бачила, як-то треба... як повинно бути... Бо то зухвале дівчисько... мені ще іноді вичистить взуття, а

щодо панича і панни Люсі — затялась, і хоч убий її: не візьме їх черевиків до рук! Якби-то інші часи, то я давно прогнала б її на чотири вітри... а так треба терпіти... бо ця бодай не краде і, здається, ще не скомунізована... Отже, хай Мартуся пам'ятає... перша Мартусина робота буде — вичистити черевики...

Що я могла зробити, крім того, як прийняти до відома це... доручення? Марися може бунтуватися, бо вона все-таки має якесь право за собою, а я? Я ж з ласки в цьому домі...

Пані Заславська казала мені чистити взуття так, щоб Марися бачила, а я, навпаки, роблю це так, щоб не бачила цього Марися. Ранесенько, як вона біжить по булки, я швиденько хапаюся за щітки і — раз-раз, поки вона повернеться з крамнички, черевики стоять уже виглясовані на своєму місці.

Не можу інакше! Мені сором перед Марисею. Вона вмис постояти за свою людську гідність, а я не маю права на це. Марися може першого-ліпшого дня змінити місце праці, а я мушу все терпіти. Я не маю права й слова сказати.

Марися тріумфус:

— А я тобі кажу, що їх треба тільки провчити! От бачиш, вирішила я не чистити черевики тому здоровилі, і що? Сахаринка покричала, покричала, а далі синок сам узявся чистити чоботи. Хоч,— додала по короткому роздумі,— він з них ще найкращий. Якби хтось забрав його тепер з цього дому, з-під крильця матусі, то з нього виріс би порядний чоловік. Але тут... вкрутять вони йому карк, не бійся! То ще тепер, коли він ще зовсім зелений... пручається й іноді йде їм наперекір, а там... сам стане такий самий, як і вони... Слухай,— зірвалась раптом моя Марися,— чи часом він не закохався в тебе?

Мені стало не то що неприємно, а я просто злякалася:

— Що тобі бог дав, дівчино?

— Ні... ні... якимсь увечері — пам'ятаєш, як ми перебирали опеньки в кухні? — він увійшов туди за чимсь... і ока з тебе не спускав. Шкода, що з нього такий ще жовтодзюб... він, певно, буде на два роки молодший за тебе... а то б ми добре заграли на первах сахаринки. Ох, ох!.. Уявляю собі її міну... Ох!.. Ох!..

— Марисю, що ти плетеш сьогодні, як п'яна? Я ж з ним навіть одним словом не перекинулась...

— Ну, то ще перекинешся...

І справді, скоро після нашої балачки дійшло до розмови між мною і паничем Нюсем, чи Нюньцем, як називає його рідна його мама.

Але якби ви знали, серед яких умов прийшло до розмови між нами!

Було це так. Марися, як щоранку, вискочила по булочки, а я вхопилася чимскоріше за щітки. Тільки вдягла я на руку черевик панича Нюся, як двері від балкона відчинилися (звідки я могла припускати, що його так рано понесе на балкон?) і в них, як у рамі, став на весь зріст Маркіян. Я з долу побачила тільки засмагли волохаті голі стегна. Він був лише в трусах. Я нахилила голову і чекала, щоб він швидко зник з моїх очей. Але голі стегна наче вросли в землю.

— А ви що робите? — спитав він мене якимось не своїм голосом і, поки я встигла відповісти, вирвав у мене щітку з рук і з такою люттю кинув її на землю, що вона аж відскочила від підлоги і з грюкотом вдарила в двері.

Я завмерла. Мене просто прибила думка, що може прокинутися від шуму пані добродійка і може статися скандал, з якого я у дев'яти водах не обмиюсь.

— Хто вам наказав це робити? — почав він кричати. — Я ж не каліка, щоб мені прислужували! Ага! Не вдалось їм з Марисею, так вони до вас добираються!

Я як сиділа навколішках, так і підповзла ближче до нього.

— Пане Маркіяне, — склала я перед ним руки, як до молитви, — ради бога... тихше... я вас прошу, тихше... змилосоєрдьтеся наді мною...

Блискавкою промайнула в голові думка: що я робитиму сама-одна у великому чужому місті без засобів до життя, без знайомих, без роботи?

Мої перелякані очі, мій благальний псепіт, моя поза мусили справити належне враження на хлопця, бо він зразу притих. Підняв мене з підлоги, відібрав у мене свій черевик і сказав мені пошепки:

— Я вже давно хотів поговорити з вами... Держіться... Будьте пильні, панно Марточко, бо мені здається, що мама хоче на вас якийсь інтерес зробити... Тепер не пора... але ми ще поговоримо про те. Тільки, — він сам якось наче боязко глянув у бік спальні папства Заславських, — не зрадьте мене...

— Я вас ніколи не викажу,— встигла я ще заповнити його, бо Марися в замку перекручувала вже ключ.

Маркіян пішов до себе, а я лишилась сама із своїми думками.

Мені стало неприємно, майже страшно в цьому домі. Що вони затівають проти мене? Чому досі не повела мене пані добродійка до кравчихи, як обіцяла це моєму батькові?

І я вирішила сама того ж дня спитати пані добродійку про це. Моє запитання сподобалося пані добродійці.

— Я бачу, що з Мартусі порядна дівчинка. Це мені подобається. Сьогодні підемо до тієї пані, що вчитиме Мартусю вищого крою...

— А велика в неї майстерня? — спитала я з цікавістю.

— Ні,— відповіла мені на це пані добродійка.— Та пані не має майстерні, бо то вона з почуття артизму навчилася кравецької майстерності, але навіть сама собі не шие сукенок, а не то щоб чужим та за гроші... Ні, дитинко, та пані з вищого товариства. Мартуся там житиме. Пані радникова не хоче навіть плати від Мартусі... одного тільки вимагає, щоб Мартуся була слухняна і покірна для неї і папа радника... головне, для пана радника...

Не можу сказати, щоб мене занадто захоплювала така перспектива. Я не хотіла приватно вчитися. Початки кравецтва одержала я вже у промисловій школі. Мені треба було закінчити курс шиття і крою, скласти іспит і одержати свідоцтво, яке давало б мені право відкрити власну майстерню. Ось яка була моя мета! Цю думку, правда дуже обережними словами, переказала я пані добродійці.

— Мартуся ще дитина,— відразу заспокоїла мене пані добродійка.— Це все пусте. Як у Мартусі будуть відповідні знання і практика, то так званий визвольний іспит складе Мартуся у будь-якого майстра. Це дрібниця. Треба тільки знання набути!

Може, і її правда. Може, воно так і справді краще. Я щось чувала про те, як деякі майстри використовують учениць. Вони примушують їх виконувати всякі домашні роботи, які нічого спільного з кравецтвом не мають, а іноді навмисне не хочуть нічого путнього навчати, щоб не мати собі ще одного конкурента... Може, і справді буде корисніше приватно, так би мовити, здобути науку?

Я билася з думками, як спниця у клітці, і знову не мала іншого виходу, як послухати поради пані добродійки. Вона досвідченіша і розумніша за мене. Але що в такому разі мали б означати слова Маркіяна?

Врешті прийшла я своїм розумом до висновку, що хлопчисько переживає той вік, в якому всі юнаки охоче вигадують для себе роль героїв (знаю це по моєму братові), і вся ота справа, про яку в мене з ним має бути розмова, і всі його таємничі попередження — це тільки хвороблива фантазія екзальтованого юнака.

Воно на моє виходило, бо пані добродійка звернулась до мене:

— Сьогодні о сьомій годині вечора хай Мартуся буде готова, поїдемо до пані Яновської.

— Чи та пані — полька? — спитала я, бо якимсь не українським видалось мені це прізвище.

— Ні, пані Яновська — українка, тільки пан радник — поляк.

— І ніхто їх не бойкотує? — вирвалось мені з самого наболілого місця у грудях.

— Чого? — дуже здивувалась пані добродійка. — Обое панство — це дуже культурні люди... Зрештою переконається Мартуся сама...

Така відповідь уже вкрай спантеличила мене. Виходить, що ми з Казимиром некультурні, коли нас прирекли на бойкот, чи як воно? Хіба зле я кажу, що життя нагадує іноді густий ліс? Як тут розібратись? Як тут вийти на правильну стежку? Ви ж бачите самі: те, що для мене чорне, то для пані Яновської чомусь біле, що мені заборонене, то їй дозволяється.

Того дня пані добродійка не доручила мені ніяких робіт. Навпаки. Були навіть деякі підстави (та не така вже я дурненька, щоб насправді так думати) припускати, що я раптом стала великою персоною в цьому домі. Здається, що папна Люся навіть на лекції до університету не пішла з тієї нагоди, що я маю переїхати до пані Яновської. Вона, як навмисне, весь час крутилася коло мене, немов щойно сьогодні помітила мою присутність в їх домі.

— Давайте я вам зроблю модну зачіску!

І хоч як я протестувала і відкручувалась, майже насильно взяла мене в свої руки і таки зробила з мене

якесь модне чупираadlo, ще й примусила у дзеркало подивитись на нього.

— Ага, що? Не впізнаєте саму себе, правда?

Це була таки правда. Казимир так любив мою просту зачіску з косами на плечах, і, дивлячись на те лелечине гніздо в себе на голові, мала я прикре враження, що зраджую чимсь наше з Казимиром кохання.

— А тепер ще тільки трошки губки підфарбувати, підчорнити брівки, припудрити, і буде з вас ляля перший клас!

Я вже навіть не пробувала протестувати. Я так і вирішила, що як тільки знайду хвилю самоти у новому своєму пристановищі, то зразу скину з себе цю маску. Панні Люсі, видно, подобалося робити вправи на моєму обличчі, а на мою волю вона не збиралася зважати.

«Потерпи ще годину, ще дві,— підбадьорювала я себе,— витримала ти більше, витримаєш і це».

Панна Люся мала велику втіху з цієї забави, бо аж підсакувала коло мене:

— Подивіться, ну, подивіться тепер у дзеркало! Чистісінька Грета Гарбо! Навіть нижня губа така повна, як у неї...

Не було іншої ради, мусила я знову глянути на себе у дзеркало. Чи я краща стала від тих хімікалів на моєму обличчі? Ні. Далєбі, ні. Стала лише якась інша, чужа сама собі.

Нарешті, награвшись мною досхочу, панна Люся відпустила мене пакувати свої речі. Небагато я взяла тих речей з дому, тим-то й пакування пішло скоро. Клунок з постілью й одна невеличка валіза з сукенками — от і весь мій багаж.

Спакована, чекала я (чомусь заборонила мені панна Люся йти в кухню до Марисі), коли вже пані добродійка скаже мені йти з нею, і нудилась від безділля.

Мені стало чогось сумно залишати цей дім, хоч приємності в ньому я не зазнала і сумувати не було за чим. Мій сум, либонь, був тільки страхом перед новим місцем.

— Я бачу,— сказала до мене панна Люся,— що ви вже нетерпеливитесь, а мамця якраз наклала на лице вітамінову масочку і мусить з нею бодай годину пролежати. Знаєте що? Підіть купіть мені кілограм винограду, бо як пошлю ту Марисю, то вона коли піде, то надовго

пропаде, а до того ж дівка має погану звичку підскубувати по дорозі куплене.

Я подумала собі, що звичка ця походить від того, що Марисі ніколи нічого не дістається із солодошів чи взагалі чогось ліпшого при столі. Як навіть і залишиться що-небудь, то ховають це в буфет під ключ і тільки тоді, коли стане воно непридатним до вжитку, дозволяють Марисі взяти для себе.

Цим разом я дуже охоче пішла по той виноград. Пана Люся мала рацію, що час тягнувся для мене нестерпно довго.

Виноград продавали в кіоску якраз напроти кам'яниці, в якій жили Заславські, але панна Люся звеліла мені піти по нього аж на ріг вулиці Баторого, де є цілий підвал з виноградом, бо там свіжіший і чистіший (не сідають так мухи) виноград.

А мені що? Я ще радіша від цього: більше часу згаю, менше лишиться чекати!

Пройшла я вулицю Мохнацького, перебігла Академічну і завершила вже у бічну вуличку (їй-бо, не пам'ятаю, як вона називається), аж враз чую: хтось женеться за мною тротуаром.

«Це якийсь п'яний або злодій»,— майнула мені думка, і я в одній хвилині, щоб дати вільну дорогу йому, зіскочила з тротуару на брук.

Уявіть собі, тільки уявіть собі, що це був не п'яний, не злодій, а Маркіян Заславський з моїми речамп. Клунок з постіллю, який встиг уже розв'язатися і з якого один ріжок подушки безсоромно виглядав на світ божий, він держав на плечах, і валізкою вимахував у руці.

— Нате,— передав мені валізку,— і тікайте, куди можете!

Я подивилася на нього, як на людину, що з глузду з'їхала. Треба сказати, що в тій хвилині він і справді скидався на божевільного: розчухраний, з піною на устах, задиханий, з переляканими очима, він міг уже самим своїм виглядом нагнати страху. Я нічого не розуміла. Але якийсь морозець пройшов мені по спині. Я схопила свої клунки й інстинктивно побігла з ними до найближчої брами.

Маркіян пішов за мною. Він уже трохи відійшов. Уявляю собі — бігти з таким тягарем не так-то легко!

— Ну, що, власне, сталося? — спитала я його. — Куди мені тікати? Від кого?

Хоч нас тільки двоє було в брамі, Маркіян нахилився до мене і сказав пошепки:

— Від пані Яновської. Не йдіть до пані Яновської, бо буде зле. Тікати... Тікати вам треба...

Спочатку мене злість взяла на цього молокососа, що, очевидно, палаючи бажанням відіграти роль героя-захисника, вифантазував собі якісь недійсні нещастя і мене через свій зелений розум тягне в якусь історію.

Але було не так. Розум у Маркіяна зовсім не зелений. І тільки завдяки тому, що мамунця вважає його за хлопчика, якого нічого більше не цікавить, крім латині і футболу, уникла я ролі, яку призначили мені в своєму домі пані Яновська в порозумінні з добродійкою Заславською.

З уривчастих слів Маркіяна (бідний хлопець аж корчився від ніяковості) зрозуміла я ось що: пані Яновська має мілосць десь на стороні, через яку буває в неї багато неприємностей з паном Яновським. То пані Яновська, за порадою своєї приятельки пані Заславської, придумала ось яку штуку: підшукати десь дівчину з провінції і, делікатно висловлюючись, підсунути її панові Яновському. Тоді пан Яновський, сам маючи грішок за собою, дасть волю дружині... Таким чином, як кажуть, і вовк буде ситий, і коза ціла...

Я скам'яніла. Так, просто-таки відчула, як раптом затрималися в своєму бігу всі функції мого організму. Мені здавалось, що я перестала існувати. Для мене чомусь страшнішим від ролі, яку мені призначила пані Яновська у своєму домі, був факт, що ті відьми, з Люсею включно, захотіли з моєї ганьби зробити розвагу собі! І ще хто: мати з дочкою! Яке страхіття!

Я знала, господи, я ж не дитина, з газетних хронік, з романів (за читання яких завжди гнівався на мене татко), що по великих містах трапляються факти торгівлі дівчатами, але це було якесь абстрактне знання. Я ніколи не могла припустити, що я можу бути свідком такої історії, а вже щоб вона на мене саму впала і ще з рук людей, яким батько довірив мене?.. Ні, в найкошмарнішому сні не могло мені щось таке приснитися.

Я простягла Маркіянові руку, але мені хотілося впасти йому на груди і обняти, як брата, як найріднішу людину.

— Дякую вам. Я вам цього ніколи... до самої смерті не забуду...

Він почервонів, аж наче якийсь рудий став.

— Я... я... вас теж ніколи не забуду,— вибелькотав,— я хотів би вам щось передати... Я вже віддавна пошу при собі... але не було нагоди... Ви не гнівайтесь... я... ви...— Він витяг з кишені якийсь конверт і ткнув мені його в руку. Поки встигла я добре придивитися до цього конверта, Маркіяна вже не було. Я чула тільки відгомін його кроків. Я розірвала тонесенький конверт. Там стояло на клаптику рожевого паперу:

Ти і твої сипі очі
чарують так мене...
Для всіх вони байдужі,
а для мене дорогі...

Були це слова з популярного в той час танго, яке співали скрізь. Не було тут нічого оригінального, але мене зворушили вони до сліз. Не тому, що мені було аж так приємно від того, що я не байдужа для панича, але тому, що в цьому чужому місті, серед цього зміїного кубла, знайшлася бодай одна щира, прихильна до мене душа.

Я збрала свої клунки і вийшла на тротуар.

І що далі?

Без грошей, без приятелів, без даху над головою — куди податись? До кого звернутись?

В ті хвилини я прекрасно розуміла моральний стан людей, що вкорочують собі віку.

Я згадала, що десь на Клепарові живе один батьків приятель по залізничній службі, але, як на нещастя, не могла пригадати собі навіть прізвища того чоловіка. А тут сонце не стояло на місці. Мені з остраху починає здаватись, що на очах довшають тіпі кам'яниць і вуличних ліхтарів.

«Швидше, швидше...» — підганяю свої думки, яким наче хтось крила пообтинав — з місця рушити не можуть.

«Готель», — вирішує врешті моя голова. Добре. Хай перша ніч буде в готелі, а там новий день принесе нові думки. Але чи знайдуться в мене гроші хоч на одну ту ніч? З трепетом я відкриваю торбинку, щоб позбирати в ній всі грубі і дрібні, коли пальці мої намагаються папірець з адресою, що її мені дала колись Ривка Зальц.

Що робити? Грошей в мене стільки, що вистачить лише на трамвай в обидві сторони. Я помічаю, як проходжі з підозрінням оглядаються на мене. Ще біда поліція (як тоді у Варшаві) може нанести. Розумію, що мені не можна стояти на одному місці.

Беру свої речі в руки і йду. Іду вперед.

Куди? До кого?

Ні, тепер уже немає в мене вагань. Не сміє їх бути. Перекладаю валізу на друге плече і йду шукати квартиру Ривки Зальц.

* * *

З важким серцем постукала я в двері, що їх указала мені двірничка на вулиці Замковій, 8, як квартиру Теми Тайхман. Двері відчинила мені жінка у чистенькій хустині на голові, у свіжому блакитному, в білі пасочки (і ця подробиця врізалась мені у пам'ять) фартусі, з милим, хоч і не молодим уже обличчям.

Я спитала пані Тему Тайхман.

— То я,— відповіла жінка,— прошу, заходьте...

Я мимоволі глянула на свої клунки.

— В мене кімнатка маленька, але нічого, заходьте із своїм майном.— Вона говорила не зовсім добре польському, з характерним якимсь співучим акцентом.

Я вже опанувала себе. Сміливо переступила поріг маленької, наче коробка від сірників, дуже чистенької, заповненої різноманітним жіночим рукоділлям кімнатки.

Обстановка тут була не під мій смак, але все тут було бездоганно чисте й охайне, що не могло не збуджувати з першого погляду симпатії до господині цього куточка.

Я спитала про Ривку. В жінки заблищали очі.

— Так. Тут вона. То я її тітка. Що я маю передати їй? А може, ви самі зачекаєте на неї?

Я глянула пильно на цю жінку: як же ж я зважусь сказати їй, що мені потрібно не тільки зачекати на Ривку, але навіть... переночувати тут? Я повела очима по хаті: під стіною стояв так званий бамбетель¹, а у протилежному кутку була канапка. Нічліг саме на дві особи.

— Ви дивитесь, що в нас так скромно? — помітила мій допитливий погляд Тайхманова.— Що ж! Погані те-

¹ Бамбетель — дерев'яний диванчик з ящиком.

пер заробітки стали. Я заробляю тим, що малюю візерунки для жіночих ручних робіт. Що ж! Та коли ж тепер у кожному жіночому журналі є зразки для рукоділля. Але все має щастя в тому, що є ще такі пані, які хочуть чогось такого, якого ніхто не має... І тоді замовляють вони візерунки мені. Не інтерес, а одне нещастя. Але жити з чогось треба! Ривка не заробляє ще. От часом приносить тільки те, що їй пані ткнуть у руку, коли віднесе роботу додому... Але тепер і це кінчається, бо з цим посилають уже молодших учениць. Та й тут різно буває. Залежить від пань. Є такі, що менше мають, а більше дівчині дадуть, а с багачки, що нічого не дають. Ось ткнуть дівчині цукерок у руку — і все. А навіщо їй цукерок? Хіба вона дитина? Їй потрібні черевики, пальто на зиму, а не цукерки!.. Я так розбалакалась, а вам, може, треба відпочити після дороги? А може, ви не маєте де переночувати? Тоді просимо, як кажуть у вашому народі, чим хата багата...

Червона від сорому за себе саму, притакнула я головою. За такою дружньою розмовою застала нас Ривка.

Вона зраділа, побачивши мене. Я догадалась про причину її радості. Вона, певно, подумала, що я прийшла просити її допомогти мені у весільних закунах. Мені стало неприємно від того, що я мимоволі мушу розчарувати її. Та вона сама, глянувши на мої клунки, не згадувала більше про закупи.

Як це так, запитувала я себе, вкрай розчулена, мене не розпитують, чому я опинилась без даху над головою? Навпаки, обидві жінки вдають, що вони не помічають ні моїх клунків, ні розгубленості у всій моїй постаті...

Це правда, мені не ставлять запитань, але хіба я дерев'яна, щоб не відчувати, що питання ті висять у повітрі і давлять мене немилосердно? Адже я мушу якось пояснити, що зі мною сталося, цим людям, які так сердечно прийняли мене в свій дім!

По вечері, яка складалася з одного вареного яєчка (на нас трьох!) з цибулею й олією, як не дивно, приправленими цукром, почала я потроху натякати на свої переживання. Нарешті призналась я відверто, що мене підступом притневолили розійтись з Казимиром.

— Чому це так? — здивувалась Ривка. — Він католик, ви — католичка, він з порядного дому, ну, ви теж...

Чому мали б ви розходитись, хіба ні? Яке може бути непорозуміння між вами?

— Ай... ай...— обізвалась і собі тітка Тема.— Все щось роз'єднує людей. Одних релігія... інших масток... Ви знаєте,— звернулась вона безпосередньо до мене,— в мене була сестра. Ай... ай... що то за сестра була! Як мальована! А що за розум! А що за золоте серце було в неї, якби ви знали... Вона працювала на фабриці спирту і дріжджів. Ну, ким могла там працювати неосвічена дівчина? Вона запаковувала пачки у папір. І нещастя хотіло, щоб її побачив син власника фабрики. Ти кажеш,— повернула вона голову до Ривки,— що ця панна католичка і її наречений — теж католик, а я тебе питаю: ну, і що з того? От він був теж нашої віри, і що з того? Спочатку... ви пробачте мені, ви розумієте... він думав, що натрапив на дівчину легких звичаїв. Він почав їй купувати. Ну що дівчині можна купувати? То парфуми, то якийсь перстенчик, то знов шовкову хустину. Він все те сував їй у руки, а вона не хотіла брати. Ви розумієте, панночко? Хоч яка вдома була бідність, хоч як мали її подобатись ті речі, вона перемагала себе і не брала нічого від нього. Вона догадувалась, чим це може закінчитись... Коли він побачив, яка вона, який твердий характер в неї, що то за чесна, що то за порядна дівчина, то він, на своє і її горе, таки на правду закохався в неї. Ой, і як ще закохався! Точнісінько так, як це в книжках описують. Така вам любов пайшла на них, що іншого виходу не було: або життя удвійку, або смерть удвійку...

— Пощо ти розказуєш про все це, тьотю? Кому від цього легше стане? — перебила цю розповідь Ривка.

Тітка Тема подивилась на неї з докором:

— А я тобі скажу, Ривко, що ти неправа. Що значить, кому легше від того стане? Одій панні легше стане! Воно завжди легше, коли знаєш, що твоє горе не одинокий випадок. Чи не так, панночко? Але я таки хочу вам про мою сестру розказати. Ото яке їм могло бути життя удвійку, як він син багатого, можна сказати, найбагатшого на ціле місто фабриканта, а вона проста дівчина, дочка шевця... Його батько як побачив, на що то заноситься, то сам — подумайте тільки, такий пан! — сам прийшов до моєї сестри. Він хотів дати їй грошей, щоб вона виїхала кудись з того міста, кудись світ за очі. Ви розумієте, він не міг вислати сина, бо син був по-

трібний йому в інтересі, і тому йому здавалось, що моя сестра, як бідна дівчина, поласиться на гроші... Ах, він зовсім не знав моєї сестри! Вона перестала працювати на фабриці, її звільнили з роботи. Але виїздити кудись? Покидати тата, маму, сестер? Ай... ай... як ми всі кохались, як ми всі держалися одне за одним! Ні, на таке не могла пристати моя сестра. Я була молодша від неї, дитина, можна сказати, отже, я тоді думала собі: що це таке! Пан Ліберман живе в такому чудовому палаці, має стільки служби, стільки кімнат, невже ж він не в силі взяти у свою сім'ю одну бідну дівчину? Невже ж моя сестра так багато коштувала б йому? І що ви думаєте, панночко? Моя сестра відмовилась від грошей, бо була молода і закохана, а батько наш, тому що був старий і мав ще інших дітей, прийняв гроші від фабриканта. Фабрикант просто купив його. Батько видав Розу, — ах, вона справді була як та рожа, — заміж за старого вдвця-прикажчика. Така молоденька, така гарненька на шестеро чужих дітей! Чи то не гріх був? А він?.. Ну, він теж оженився з панною з Лодзі. Я її сама на власні очі бачила. Що то казати, що то говорити? Вона була теж дуже гарна, але чи все гарне треба кохати?

— Кінчай, тьотю, кінчай...

— Чого ти причепилася до мене? Я вже кінчаю. І так цілими днями сиджу сама... немає до кого слова промовити. Дай хоч раз поговорити з людиною! Ну, так вони одружились, кожне з кимсь іншим. Сестра моя переїхала до чоловіка в іншу місцевість. Але чи від цього її серце забуло його? Чи ця примусова розлука зробила те, що він перестав про неї думати? Ви знаєте, панночко, що любов як дитина: завжди простягає руки за забороненим. Що тут багато говорити? Кінець був такий, що він покинув свою жінку і дитину... ай... ай... дитина... дитина... це найсумніше, а Роза втекла від чоловіка і тих бідних сиріт, і крадькома втекли вони до Америки. Втекли без шлюбу, на сміх людям і глум ворогам! Але бог не міг благословити їх зв'язку... І хоч моя друга сестра хотіла відпокутувати гріх Рози і пішла заміж за шуряка і стала мамою бідних сиріток, це все ж таки не вмилосердило бога. Роза наша по трьох роках померла в Америці від сухот. Ось бачите, панночко! Там релігія стоїть на перешкоді людському щастю... тут гроші... А от у вашому випадку... Я вас питаю: що це таке і доки воно

буде? Чи є десь країна, де люди не знають таких мук? Ой, здається мені, на цілій кулі земній немає такого краю...

— Є такий край, тьотю Темо,— вихопилось у Ривки.

— Є? — не дуже-то довірливо перепитала тітка Тема.— Я хотіла б знати, де той щасливий край? Може, панночко, до нас звідти прийде-таки щастя...

Тітка Тема цілком ясно жартувала, але Ривка відповіла їй дуже серйозно:

— Прийде воно й до нас, тьотю Темо. Все має свій час, і ти не забувай, що і в нас люди не сплять...

— Ви чуєте? Чуєте? — почала сміятись тітка Тема.— Ви чуєте її? Воно береться мене повчати! Відколи це, питаю я вас, яйця стали розумніші за курей?

Я звернула свої очі на Ривку. Вона не піддалась жартівливому настроєві тітки. Поважна, зосереджена, вона замріяним поглядом дивилась в якесь порожнє місце над нашими головами. Що бачила вона перед собою там?

Ще того вечора взялося в мене підозріння, що існують на світі дві Ривки Зальц. Одна — дочка бідного купчика із Станіслава, трохи затуркана, трохи наївна дівчина, а друга (це був тільки мій здогад, бо певності ще не було) — якась нова людина, що своїм моральним обличчям нагадувала мені... Казимира.

* * *

Вранці я посідала в тітки Теми. Того ранку я вперше в житті відчула себе самотійною. Яка то була прикра самотійність! Тенер я була здана виключно на свої сили. І теж уперше в житті, п'ючи чорну каву і заїдаючи її таким же хлібом, усвідомила я всю вагу поняття «хліб».

Ривка збиралась до майстерні. Тітка Тема розклала по столі свої візерунки, а яка моя робота?

Я, правда, кинулась прибирати в кімнаті, але відразу відчула у цій своїй метушні якусь нещирість. Треба було мати відвагу признатися собі, що за цю роботу, з якою зрештою тітка Тема справлялась зовсім добре і без мене, я не можу об'їдати цих жінок.

Я спитала у Ривки, чи там, у майстерні, де вона працює, не знайшлося б місця для мене.

— Чому ні? Я можу попросити шефа (так називали вони власника майстерні),— відповіла мені на те Рив-

ка.— Але ви мусите знати, панно Кравчик, що вам потрібно буде три роки пробути в нього. Я знаю,— хіба ні? — що у вас є початки шиття, але щоб це для нього важить? Він держиться букви закону там... де йому вигідно. Ви розумієте, три роки... а ті два перші роки є дуже важкі, хіба ні? Я це кажу для того, щоб вам не здавалось, що повчитесь трохи у Львові — і вже зможете своїм допомагати у Станіславі. Ви розумієте, панно Кравчик? Якби він хотів, то ту саму практику і навчання міг би він з нами і за рік пройти, бо ми, власне, тільки на третьому році свого строку починаємо вчитись. Але нащо це йому? Навіщо йому за рік позбутися нас, коли він два роки має з нас своїх безплатних служниць? Я це вам кажу, щоб ви знали...

Становище моє тепер було таке, що для мене важливіше, ніж батькам допомагати, було перебути у Львові і своїх не об'їдати. До того ж мене ні на мить не покидала надія, що тут я зустрінусь з Казимиром.

Гаразд, але з чого мені жити в цьому Львові?

Припустім, що мене схотіла б пустити почувати в себе тітка Тема, а далі що?

— Чого ви журитесь? — обняла мене Ривка. — Чого ви журитесь наперед? Треба журитися тоді, як уже є чого. Я вам скажу тільки, що, коли шеф вас і не прийме, ви однаково не загинете між нами.

Мене вразив тон, яким Ривка вимовила те «між нами», і я спитала:

— Як-то «між нами»? Кого це ви маєте на думці?

— Ну, що значить, кого я маю на думці,— трохи навіть збентежилась Ривка. — В нас у майстерні є багато дівчат.

Що я могла на це відповісти?

Того ж дня Ривка розказала про мене (звичайно, не все, а тільки те, що потрібно було) шефові, і він звелів мені прийти до нього вже завтра о дванадцятій годині.

Ривка вважала це чомусь за добру прикмету.

— Я вам кажу, що все буде добре, панно Кравчик! Добре навіть те, що він вам звелів прийти не о десятий, а о дванадцятій годині. Він звичайно в тій порі вже по другому сніданку і настрій в нього кращий.

Чергового дня не могла я дочекатись одинадцятої години, щоб вийти з хати.

— Ви так нетерпеливитесь, як панна перед вінчан-

ням! — сміється з мене тітка Тема. Та тітка Тема навіть сама не розуміє, яку правду сказала вона. Я справді йду на вінчання — тільки не з моїм коханням, а з життям сукачим.

Стоячи перед дверима, на яких велика металева табличка сповіщала про те, що за ними міститься майстерня жіночих сукенок і костюмів Зільберкранца, я зібрала всі мої сили і сміливо натиснула на кнопку. Мені чомусь здавалось, що як подзвоню несміливо, як жебрак якийсь, то це справить погане враження на моє майбутнє оточення.

Двері відчинились, і чорнява дівчина, очевидно і не припускаючи, що я одна з тих модниць, які шиють собі вбрання у Зільберкранца, спитала мене:

— Ви до кого?

— Мені треба переговорити з паном шефом.

— Ах,— вихопилося в дівчини,— то ви, певно, та нова? — якось відразу змінила топ на більш сердечний. З цього мені стало ясно, що Ривка вже поінформувала дівчат про мене. Це відразу пройняло теплом моє серце.— Слухайте,— оглянулась дівчина навколо,— тільки ви не давайтесь застрашити себе старому. Хоч він і пан шеф, але нас таки більшість! Пам'ятайте, що це його випробуваний метод — застрашувати повачок...— І вона вказала мені на бічні вузькі двері, а сама зникла у широких, як ворота, дверях, що вели до майстерні, бо за довгим, через усю кімнату, столом я побачила кілька надцять дівочих голів.

Коли я ввійшла до капцелярії, шеф саме скінчив снідати і витирав серветкою уста. Моя поява, мабуть, перешкодила йому, і він не встиг охайненько витертися після їди. На кінчику його підборіддя блищала ще велика пляма, круга, як печатка.

«Ну,— спало мені відразу на думку,— цей їв, аж справді по бороді текло!»

Шеф, не запропонувавши мені сісти, відразу приступив до справи:

— Слухай... Ти не ображайся, що кажу тобі «ти», бо в мене такий порядок, розумієш? Я всім панянкам, що в мене працюють, кажу «ти». А кому не подобається цей порядок, може відразу — фора з двора! Слухай, як тебе там звати, я прийму тебе до себе на пауку. Але ти мусиш знати, що я тебе приймаю не з надміру вільного міс-

ця. Я можу повести тебе до майстерні, і ти сама переконаєшся, що в мене під цю пору немає ні одного вільного місця. Але я знаю, що ти зараз у дуже скрутному становищі... Хе-хе-хе... от влучив, правда, що влучив у саме око, може, ні? Чого це ти зробила пристрашенні очі? Хе-хе-хе! Ти не думай, що мені що-небудь Зальц розповіла про тебе. За це порохуюсь з нею окремо... Зільберкранц сам, розумієш, сам своїм розумом дійшов до того!

Він відривав від грона винограду ягідку за ягідкою і, ніби вправляючись у жонглюванні, кидав собі їх одну за одною до рота. Мені страшенно захотілося й собі винограду.

— А тепер скажи мені, чи ти догадуєшся, чому я тебе приймаю до своєї майстерні? Ну, ну,— підганяв він мене, як візник шкапу під гору,— не догадалася ще? Ну, то я тобі підкажу. Не через твої гарні очі, бо я вже бачив кращі... Тепер уже догадуєшся? Ну! Я не філантроп. А ти знаєш, що таке філантроп? Це такий дурник, який хоче людям задарма добро робити. Я не є дурник, а тебе приймаю до себе, ну? Ще не знаєш? Ой ти, тупа голова... тупа голова...

Від того його лукання я й справді отупіла до краю. Він чогось чекав від мене і хотів, щоб я власним розумом дійшла до того, а я ніяк не могла. Мені, якщо це взагалі можливо, просто болів мозок. У всякому разі, я відчувала неприємний тиск у лобі. Промочивши горло виноградом, шеф продовжував езекуцію:

— Я бачу, що ти дуже недогадлива. Тому ти добре прислухайся, що тобі казатиме твій шеф. Я хочу мати в майстерні своїх людей, розумієш, а не замаскованих ворогів. Хай я тільки сезон відкручу, то на сто вітрів порозганяю цю збільшовичену групу! Вони тепер почувують себе міцно, бо знають, що мені потрібно замовлення вчасно виконати, але хай прийде «огірковий сезон», хай мої клієнти по курортах пороз'їжджаються, тоді я їм іншої заспіваю... Слухай,— змінив він несподівано тон і зробив крок до мене (я в цей час зробила два кроки назад),— ти дівчина з провінції...

Мені кров ударила в голову. То цей теж хоче посмажити свою печеню на моєму провінціалізмі?

— ...Дівчина не зіпсована, маю надію, ще не заражена комуністичною чумою... Будь тільки розумна, і тобі буде багато користі з того, ну, а твоєму шефові вигоди.

Ти ж знаєш, що, згідно з законом, я не повинен тобі платити, але я згоден—звичайно, щоб про це ніхто не знав,— навіть дещо платити тобі, а ти мусиш... ну,— чи я маю все тобі викладати, як на лопаті! — піти мені на руку... Розумієш: вигода за вигоду! Ти насамперед старайся якнайменше зближатися з цією бандою. Вони тебе почнуть намовляти — ох, знаю я їх, як свої п'ять пальців! — вступити до тієї їхньої профспілки. А навіщо тобі профспілка? Що дасть тобі профспілка? Я тебе краще забезпечу, ніж десять їхніх профспілок. Але,— зробив він чортівськи хитру пику,— ти старайся все ж таки бути добра з ними. Розумієш мене? Не приставай до них, але... крутись коло них. Старайся бути з усіма в дружбі. Ну, тепер розумієш? Я мушу знати, чим дихає кожна моя робітниця... Ти добре подумай над моїми словами... і над своїм становищем. Ще одне! — завернув мене, коли я, спітніла від усього пережитого, пустилася до дверей.— Я не бажаю тобі, щоб хто-небудь знав про нашу розмову. Бо якби до моїх вух дійшло, що ти...

«...кому щось сказала, то вигнав би я тебе на сто вітрів»,— докінчила я в думці за нього. Але ні! Не це мав він на думці.

— ...що ти видала комусь наш секрет, то я тебе у тій хвилині віддаю в руки поліції як непрописану волоцюгу! А ти, гадаю,— примружив він огидно одне око,— знаєш поліцейські приписи, що стосуються дівчат без постійного місця проживання. Тепер можеш уже собі йти! — показав він мені на двері.

До моєї пам'яті, як уламки заліза до магнітної голки, почали чіплятися всі уривки десь прочитаних чи почутих розповідей про ті страхітливі речі, що трапляються з дівчатами без постійного місця проживання. Я чомусь відразу стала свідомо всіх тих небезпек, що тепер могли загрожувати мені. В моїй пам'яті воскресла, як жива, історія про одну дівчину з нашого міста, яку помилково, чи, вірніше, через лютість поліції за те, що дівчина мала зв'язки з підпільниками, офіційно зареєстрували як вуличну, ще і книжечку з номером виписали на її ім'я. Нічого тут не допомогли їй суди' (хіба що ще більше розголосили справу), бо який суд може змити пляму з дівочої честі?

Я зважилась глянути в обличчя мосму шефові. Потворою видався він тепер мені, а не людиною! І я залі-

жала від волі цієї потвори! Він, ніхто інший як він, має мене в своєму кулаку!

Правда, я могла спробувати втекти, але в мене не було ніяких документів, крім шкільної довідки, а з часу вбивства куратора польська поліція зробилась ще пильніша і підозріліша. Грошей на поїздку залізницею, що було б найбезпечніше, в мене не було. Пускатися пішки в таку дорогу — це було все одно, що викликати до себе підозріння як до політично неблагонадійного елемента і потрапити до рук слідчих органів.

— Іди, — сам відчинив мені шеф двері в коридор, — іди на роботу. Я думаю, що тут роздумувати нема чого. Алло! — гукнув він мене, коли я вже була в коридорі. — Де ти ночуєш?

Після деякого вагання я назвала йому адресу тітки Теми. Він трохи подумав, а далі сказав (у мене склалося враження, що ця думка ще раніше була в нього в голові):

— Зальц — то не є додатне товариство для тебе. Сьогодні забере тебе до себе одна з моїх челядишчок, панна Міся. В неї житимеш, з нею ходитимеш на роботу і з нею повертатимешся додому. Це особа гідна довір'я, і від неї зможеш багато чого навчитись. Ну, тепер іди працюй!

Мені стало ясно, що відпущі я ув'язнена.

Як п'яна, увійшла я до майстерні. Очі всіх звернулись в ту мить до мене. А для мене тепер тільки одне було цікаве: яка з себе ота моя в'язнична сторожиха, ця панна Міся?

До мене підійшла дуже висока, дуже худа, з рухливими, злими очима жінка:

— Ви зветесь Марта Кравчик? Гаразд. Ідїть! Он там, під вікном, буде ваше місце. Як бачите, маєте одне з найкращих місць у майстерні! — Вона всміхнулась до мене, але мене анітрохи не зігрїла та золота (це треба дослївно розуміти, бо в панни Місі, здається, не було жодного свого зуба) усмішка.

Я не хотїла місця при вікні, за яке вимагали від мене плати понад мої сили. Я рвалася до простору поза вікном!

Мені дали обпороти якийсь комірчик. Робота була така незначна, що мене взяла підозра, чи взагалі ця праця комусь потрібна. От просто дали мені забавку, щоб зайняти мою увагу, а самим краще стежити за мною.

Що було мені робити?

Я відчула, як очі панни Місі так і ходять за моїми рухами, як два вартові, і я хоч у гурті, але відрізана від решти дівчат.

Це було страшне почуття. Це було щось, що мені не вміщувалось у голові. Як же це так? Он там, за вікном, гамір, рух, воля, живі люди, а мене тут ув'язнили, і про це ніхто не турбується, ніхто проти цього не протестує, ніхто не поспішає мені на допомогу!

Я повела очима по дівчатах. Всі чотирнадцять голів, як одна, були нахилені над роботою.

Який я мала вихід? Знала я тільки одне: донощицею не буду, хоч би мала життям моїм заплатити. Промайнула навіть така думка: як не витримаю, то повішусь. Але вже в черговій хвилиці засоромилась свого настрою. Світ такий прекрасний, за вікном така ласкава золотиста осінь, що навіть крізь вікно мосі в'язниці видно, як виблискує пасичене золотою порошею осіннє повітря. Десь там чекає на мене мій Казимир, а я думаю про такі страшні і нікому не потрібні речі.

Раптом відчула, як хтось ударив мене в потилицю кулькою з паперу. Комусь ще жарти були в голові тоді, коли мені життя здавалося немилим.

Я з докором оглянулась: кому це прийшла охота дражнити мене? — коли очі мої зустрілися з серйозним, дуже зосередженим поглядом високої блондинки, що сиділа позад мене.

Вона не промовила до мене ні одного слова, але я з мови її очей зрозуміла, що це саме вона кинула мені ту паперову кульку і що я повинна підняти її.

Я так і зробила. Там було написано нерівними і так і видно, що десь на коліні писаними літерами: «Не йди з Місею. Викрутись тим, що тобі ще потрібно від Ривки свої речі забрати. Сьогодні поговоримо».

Це був перший голос допомоги.

Як же ж могла я не послухати його? Я зробила так, як мені радила паперова кулька. І як не дивно, панна Міся легко спіймалася на підступ.

— Добре, — погодилася вона, — але вранці принесіть на моє мешкання свої клунки.

Завтра!.. Завтра, «золота» панно Місю, буду я в цій порі вже напевно під'їжджати до Станіслава. Не на те

виривають мене з ваших пазурів дівчата, щоб ми з вами мали ще коли-небудь зустрітись!..

Я хотіла йти (мені тепер справді здавалось, що я йдучи ледве доторкуюсь землі,— таке почуття легкості охопило мене) разом з Ривкою, бо мені конче хотілось мати когось близького коло себе, як Ривка нагло наче під землю провалилась. Не бачила я й тієї блондинки, яка послала мені перший сигнал допомоги.

Вдома я вже вечерю з'їла, коли прийшла Ривка з блондинкою (Марина її ім'я) і ще з одною дівчиною, Ядзєю її звати.

— Ми прийшли з тобою поговорити серйозно,— сказала мені блондинка.

— Про що тут говорити? — не зрозуміла я її намірів.— Я вам без міри вдячна, що ти допомогла мені вирватись з пазурів того хижака... А тепер... я вже вирішила... Продам що-небудь з одягу чи хоч би ковдру й подушку і таки доб'юсь додому.

Марина, яка (про це я вже догадалась) була ватажком між дівчатами, дала мені виговоритись, а потім спокійно і логічно, як називається, виклала свої думки переді мною.

Насамперед вона попросила мене, щоб я спокійно вислухала її до кінця, що я її пообіцяла.

— Ось у чому справа: проти себе стали до боротьби два табори: табір, що його сміливо можна назвати табором рабовласників, тобто різних хазяїв, чи пак шефів, власників підприємств, великих фабрик, таких, наприклад, як Бачевський у Львові (Марина так захопилась власними словами, що забула, що перед нею товаришка по роботі, і почала виголошувати справді агітаційну, вічову промову), і табір рабів, тобто тих, що працюють у згаданих майстернях та підприємствах. Чи мені здасться, що як витримаю ті три роки науки, то стану самостійною кравчихою? Хай мені перестануть снитися такі казочки. По-перше, я ніколи не здам майстерського іспиту. Так, Мартусю, так! Бо ж ті, що питають при іспиті,— хто вони? Сердечні приятелі наших хазяїв! Вони разом п'ють, разом гуляють, разом зводять дівчат, так, так, Мартусю! І ті сердечні приятелі вже подбають про те, щоб їх друзяки мали якнайменше конкурентів. Тому єдиний порятунок для кравчихи — це лишатися на правах вічного челядника, не мати податків на голові і, як той віл у ярмі,

працювати на своє животіння і розкішне життя своїх шефів. Але проти цього йде організована боротьба (Марина знову переходить на офіційний вічовий тон). От, наприклад, професійна спілка кравецьких учениць і челядників. Чого від мене хоче їх шеф? Нічого незвичайного. Він тільки хоче, щоб я не стала членом профспілки, бо він передчуває, що звідси прийде йому загибель, а з донощицтвом — то зовсім пусте...

— Як? — вихопилося з мого наболілого серця. — Доносити на своїх товаришок — це, по-твоєму, пусте?

— Ні, — сміється Марина, а я, вбийте мене, не розумію, що тут смішного. Я мусила мати справді дурні очі, бо вона сказала мені вже без сміху: — Я бачу, що ви нічого не розумієте. Ви так трагічно взяли собі до серця те, що шеф доручив вам доносити... І про що ти (знову перейшла зі мною на «ти») будеш йому доносити? Хіба він не знає, що ми ненавидимо його? Хіба він сам не почував, що він паразит, який живе з нашої праці? Запевняю тебе, що його зовсім не цікавить, щоб ти доставляла йому відомості про нас, бо ми знаємо вже себе взаємно, як лисі коні... Його наміри зовсім інші, вір мені. Йому хочеться перш за все здискредитувати тебе в очах нашого гурту. Йому не так хочеться, щоб ти була донощицею, як щоб ми тебе за таку вважали. Він погрозив тобі поліцією, якщо ти не вдержиш язика за зубами, а сам, згадаєш моє слово, за допомогою Місі поширюватиме чутки, що ти донощиця. Це для того, щоб ми втратили довір'я до тебе і не прийняли тебе до профспілки. Можливо, і навіть певно, що він готує тебе на агентку, яка повинна обробляти новачок, що прийдуть... на наше місце. Досі цю функцію виконувала панна Міся. Але, мабуть, вона скоро піде у відставку. Ти тільки бережись, щоб у всьому не перебрати на себе роль панни Місі...

— Ну, що ти? — ображається за мене Ривка. — Ти не забувай, по-перше, що панна Міся входила у свою роль, як вона і шеф були на... двадцять п'ять років молодші, а по-друге... то панна Міся, а це — Марта Кравчик.

— Годі! — буркнула незадоволена з себе самої Марина. — Щодо Марти Кравчик, то ми трохи знаємо її...

— Що мені робити? — спитала я в Марини, бо почувала, що доля моя, власне, не вирішилася.

Марина по-братньому (саме по-братньому, а не по-сестриному) поклала мені руку на плече:

— Слухай, мала, я бачу, що ти вже зовсім охляла. Так не можна. Я почуваю, що ти тепер найрадше сховалася б під мамину спідницю. Це нікуди не годиться. Це була б втеча з поля бою, а ти знаєш, як на війні карають за дезертирство? А втім, чому ти тільки про себе думаєш? Чому ти не хочеш думати про десятки і сотні тих, що працюють у цьому самому ділі? Чому твоя думка не полине вперед і ти не подумавш про тих, що прийдуть на твоє місце? Так не можна, Марто! Ми оце вирішили щойно, що ти таки залишишся в майстерні Зільберкранца.

Я хотіла запротестувати якнайенергійніше, але Марина не дала мені ані слова вимовити:

— Ні! Ти вже мовчи, коли старші говорять! Панові Зільберкранцу здасться, що він нас підведе, а ми тим часом йому підставимо ніжку. Ти поки що вдавай з себе покірну овечку, а там, як прийде час, впишешся до профспілки, і... я сама горю з цікавості бачити, яку міну зробить від такої несподіванки наш любий шеф... Ти... Я маю право від тебе чекати....

— Від мене? — здивувалась я дуже, бо ми всього тільки півдня були знайомі. Що це таке, що в цьому Львові завжди хтось від мене чогось чекає? — Адже ти навіть не знаєш мене? — вирішила я зіграти у відкриті карти.

— Ні, ти помиляєшся, — всміхнулась якимось загадково Марина. — Я тебе знаю, і досить-таки добре. Чи ти думаєш, що якби я тебе не знала, то я так возилася б з тобою? Чи мало зарази засилають у наш гурт? О, ми не з тих, що, не розпитавши броду, лізуть у воду.

Тепер відсувається на задній план і моя роль у майстерні Зільберкранца, і моя майбутня поїздка додому. Мене аж з'їдає цікавість: звідки мене може знати Марина? Я щось передчуваю. Блукаю навмання, як сліпа. Хочу думати і не маю відваги. Я хочу знати правду і боюсь тієї правди. Не відстаю від Марини з цим запитанням.

— Не скажу, — відмахнулась вона від мене, як від надокучливої мухи, але я з гри її обличчя бачу, що її суворість більше удавана, ніж справжня. — Не скажу, бо ти мамалига несолена — ось що ти таке! Я собі інакше уявляла тебе. Відчепись!

Але як же я можу відчепитися від джерела таємниці,

яка так хвилює мене? Я почуваю, що за цими натяками ховається якийсь глибший зміст.

Наполягаю так довго, аж врешті відкликає мене Марина за ширму тітки Теми і, тримаючи мене своїми очима, як на ланцюгу, запитує:

— Будеш мужня?

— Буду!

— Слово?

— Слово!

— Востаннє Казимир Пяст працював серед робітників у самому Львові і.. (я чую, як серце лізе мені десь під горлянку і там починає калататися...) як поліція почала йти за ним назирці, він... переховувався в одних моїх добрих знайомих...

— А тепер де він? — спитала я.

Ноги підломились мені, і я сіла на якусь скриню тітки Теми.

— Ти ж дала мені слово, що будеш мужньою,— протверджує мене Марина.— Встань! Тепер він... у Березі Картузькій! ¹

— У Березі? (Чи це мій голос? Чи це я спитала?)

Наче крізь дрімоту слухала я дальшу розповідь Марини.

Я дізналась від Марини, що в той час, як я нудьгувала у Заславських, він, мій богатир синьоокий, переховувався у добрих, відданих справі людей і дуже переживав від того, що я не відповідала йому на листи.

Я хотіла держатися мужньо, так, як обіцяла Марині, але немужні, дурні сльози самі сканували по обличчю.

— Чого ти плачеш? Нагадуєш мені того героя, що вибирався на війну, щоб убити двох-трьох ворогів і додому повернутись, і був страшенно здивований, коли хтось висловив думку, що і його може поцілити куля. Сотні людей перебувають у Березі, а ти...

— Я знаю. Мені тільки дуже шкода, що я не знала, що він у Львові...

— Зате я знала і через нього пізнала тебе, хоч ще і не бачила...

— Що за збіг обставин! — не можу надивуватися.

Марина інакше дивиться на цю справу:

— Я не сказала б, що в цьому аж так багато випадко-

¹ Концтабір для політичних в'язнів у буржуазній Польщі.

вості. Моя зустріч з Пястом не була випадкова. Адже всі ми організовані і маємо своїх людей по різних місцевостях Польщі. От щодо зустрічі з тобою, то тут справді вже більше відіграв роль щасливий випадок...

На моє серце впав новий камінь: Казимир не одержував від мене відповіді на свої листи, а замість того, певно, дістав повідомлення від батьків про те, що я з ним розірвала.

Ні, правду кажуть наші люди, що нещастя не ходить само, воно обов'язково шукає собі пари.

Та це чергове нещастя замість добити мене, на мій власний подив, якимось зміцнило мене внутрішньо. Я тепер без вагань погодилася на те, що вдаватиму з себе агентку фірми Зільберкранц, щоб допомогти дівчатам.

Тепер я вже інакше розуміла поняття етики щодо ворога. Коротке перебування в товаристві дівчат у майстерні наче наділо мені на очі збільшувальні скельця. Озброєна такими окулярами, я побачила тепер, скільки на світі горя, скільки звихнено людських життів заради мамони!

От хоч би живий приклад зненавидженої всіма панни Місі.

Тепер, коли ми жили разом, тобто коли я почувала в незайнятій ніші її квартири, придивилася я ближче до її життя.

І що вийшло? Всі в нашій майстерні (безперечно, заслужено) її ненавиділи, вважали її за свого ворога, а, по суті, вона сама нещаслива жінка.

Як не дивно, а вона — теж одна з жертв суспільного ладу, який тепер сама репрезентувала.

Ось що про її історію розказують дівчата.

Колись, мало не двадцять п'ять років тому, між нею і Зільберкранцом було щось на зразок кохання. Зільберкранц був тоді красивий (просто важко уявити собі, що колись так було) хлопець, а панна Міся — підтоптана вже панна — з вузликом грошенят.

Та панна Міся була ревна католичка, а Зільберкранц — єврей, отже, про який-небудь одвертий зв'язок між ними й мови не могло бути.

Що ж далі? Панна Міся допомогла коханому, як то кажуть, стати на ноги, добитися становища майстра, відкрити власну майстерню, навіть вирядила його на півроку до міста мод — Парижа — на свої кошти, а за все своє

добро вимагала тільки одного: хай він ціле життя залишиться нежонатим.

Зільберкранц, звичайно, це їй обіцяв і доти був вірний, доки не зустрів жінки, яка своєю появою приневолити його зламати слово.

Одного гарного дня він тільки повідомив панну Місю про те, що він уже по шлюбі.

Я собі уявляю, який то мав бути удар для Місі! Це так, якби азартний гравець поставив на одну карту всеняке своє майно і програв його. Кажуть, що з того часу вона стала ще більш злюща, ще більш недружелюбна, але відірватись від Зільберкранца не могла, бо, переживши цей удар, залишилась надалі в його майстерні на посаді її керівничи.

Я часто ставлю перед собою питання: цікаво, чи при інших соціальних умовах була б і Міся інша?

Напевне!

Коли б вона потрапила в такі суспільні умови, де не торгують безробітними чоловіками і гарними дівчатами, то вона, напевне, і життя скерувала б на інші рейки...

Після того, як дізналася я про цю історію, шеф наш став ще більш огидний мені. Але минув якийсь час, і він знову покликав мене до себе.

З якими іншими моральними настановами переступила я поріг його кабінету! Я всіляко силкувала себе для того, щоб хоч трохи мати вигляд затурканої і заляканої дівчини, — стільки було в мене відваги і виклику до цілого світу! Свідомість того, що мій Казимир у Березі Картузькій, збудила в мені всі приспані чи не усвідомлені раніше сили. Я готова була до будь-якої боротьби, бо я знала тепер, що в кожному особистому змаганні є часточка загального.

Шеф вдався тепер до інших засобів. Він перестав уже мене залякувати. Навпаки. Він почав малювати мені перспективи, які можуть чекати мене в разі, коли я буду розумною дівчиною.

— Чи ти свідома того, — питає мене старий дурень, — що ти є гарна дівчина? Но-но, не потрібно червоніти. (Тут я вже не прикидалася, бо мені справді дуже неприємно стало від цих його слів). А чи ти знаєш, яку велику роль в нашій справі відіграє жіноча краса? Кожна, розуміється, ліпша кравчиха повинна бути водночас і моделлю.

Чому він не хоче, щоб я належала до профспілки? Бо там мене забаламутять і зіб'ють з дороги. А він має для мене інші, благородні плани. Він, як бог йому допоможе, з нового року перетворить свою майстерню на жіночий конфексiон європейського масштабу, тоді будуть йому потрібні не тільки вмілі кравчихи, але й зграбні фігурки та гарні личка. Ну, звичайно, він не хоче втратити всіх своїх челядничок, і тому я повинна допомогти йому зорієнтуватись, кого слід буде залишити, а кого вислати на зелену пашу. Мені, як новій, буде зручніше розвідати, хто яким хутром підбитий. Хе, хе! Ну, а як проживається мені у панни Місі? Немає скарг на харч? Чи не затвердо спати? Не страшно самій одній дівчині в ліжечку, га?

Від почуття огиди в мене починають активніше працювати слинові залози, і я стримую себе, щоб не викинути цей надмір слини в ту потвору напроти мене.

«Ще не час»,— вгамовую себе і з мукою граю роль, яку мені накинули мої нові подруги.

* * *

Немає іншого виходу! Хоч-не-хоч, мушу повідомити своїх про зміни, які сталися в моєму житті. Звичайно, я не можу і не хочу всього написати. Папір, хоч який швидко терплячий, таки не переносить дечого. Про решту колись поговоримо, поки що обмежуюсь повідомленням, що мені стало неможливо жити в панства Заславських і я мусила покинути їх. Згадала також про те, що у пригоді мені стала дочка Зальців. Хоч це наївно, але мені здавалось, що мама, прочитавши мого листа, відтепер робитиме свої закупки тільки в Зальців і я в якійсь частинці віддячу цим Ривці за її добре серце. Побоюючись, щоб мої листи випадково не потрапили до рук панни Місі, прошу мамусю відписати мені на «до запитання».

Досить довго (а може, це мені тільки так здавалось?) не було відповіді з дому. Нарешті прийшов той довгоочікуваний, бажаний лист, і... прикро про це говорити, але не приїс він мені того, чого я сподівалась. Після кількаразового читання маминого листа я прийшла до висновку, що ми не тільки живемо з нею в різних містах, але й думаємо та відчуваємо різно.

Мама писала, що краще мені вертатися вже додому, якщо непорозуміння (вона це називає «непорозумін-

ням!» — правда, мама багатьох речей не знає ще) з добродійкою Заславською такого роду, що їх не можна усунути. Мама могла б бути спокійна за мене тільки тоді, якби я жила під опікою цієї пані. (Тут уже мене насправді сміх розібрав!) А коли це стало, на жаль, неможливим, то краще мені вже назад їхати... Батько навчився трохи склярства і тепер під зиму має деяку роботу, а взимку (це вже заплановано) буде батько брати до хати розмальовувати дитячі іграшки. Я могла б для цієї фабрики (батько вже натякав власникові на це) шити стильні костюми для ляльок. Фабрикант шукає інтелігентної, з мистецьким смаком дівчини для цього, і мама думає, що я йому підійду. Йдеться головню про ляльки-гуцулки, які він збирається посилати до Познані та інших міст Польщі. Вдома все по-старому. Новина хіба та, що Марильчин Янек «з розпачу» заручився з однією багатою шляхтянкою з-під Станіслава. Написав він Марилі сердечного, любовного листа, в якому запевняв, що вона була і залишається його єдиним коханням і що тільки «обставини» змушують його до цього кроку. Та це, звичайно, не дуже втішило бідну дівчину. Марилія зовсім зломлена.

І тільки при кінці листа, в постскрипті, передала мені мама в досить зловтішному тоні звістку, що П'ястів Казик заарештований і вивезений до Берези Картузької. На думку моєї мами, саме цього можна було від нього й сподіватись. Годі вимагати від хлопця, який там, у Варшаві, водився з останніми покидьками, щоб з нього була порядна людина. «Так-то, дочко, — закінчувала свого листа мама, — немає нічого злого, що б на добре не вийшло». Це мало означати, що мені «вийшло на добре» те, що вони розлучили мене з Казимиром.

Ні на хвилину не мала я вагань щодо того, чи повертатися мені до Станіслава. Мені навіть здавалось, що якби я тепер повернулась додому, то зрадила б цим Казимира.

Я пригадала його слова про те, що наше кохання — це не тільки наша особиста справа. Якою чарівною мелодією звучали тепер у моєму серці ці слова!

Я скористалася з відсутності панни Місі і написала додому довгого нещирого листа. Я писала, що працюю в першорядній (і це була правда!) кравецькій майстерні і що з мене колись повинна б вийти кравчиха першого класу. Живу я в дуже милої, дуже доброї старшої челяднички, керівнички майстерні панни Місі, де мені хіба пташиного

молока бракує. З нового року має наша майстерня перетворитися на великий магазин, і тоді мої умови ще поліпшаться. «Будьте спокійні, мої любі, мені у Львові живеться, як у казці. Щодо Марилі, то я напишу їй окремого листа».

Це я і зробила. Я хотіла переконати свою подругу тільки в тому, що людина таких моральних якостей, як Янек, зовсім не заслуговує на її кохання. Хіба ж самого того факту, що він одружується з іншою, не досить для того, щоб викинути його з серця і з пам'яті? За що, власне, його любити?

Якось на диво скоро прийшла відповідь на мій лист, яка мене глибоко зворушила. Особливо запало мені в пам'ять одне речення: «Як легко любити добрих». Не мігши виправдати (навіть цього вона не може!) Янека, вона жаліла його як легкодуху людину і цією жалістю штучно підтримувала свої почуття до нього.

«Це нещасна людина, Мартухо, — писала вона, — я мушу жаліти його навіть тоді, коли він не заслуговує на те, щоб його поважати».

Мені стало ясно, що було б нерозумно вимагати занадто великої логіки від закоханого Марильчиного серця, і я подумала, що тільки час вилікує її і покаже їй колись Янека у всій його моральній убогості...

Тепер я ще частіше почала задумуватись над тим, як би все-таки дати Казикові знати про себе і від нього одержати звістку. На фоні вчинку Янека Казимир ще вище виріс у моїх очах. Його образ, який я плекала в серці, наче здобув до своєї краси ще й прекрасну раму.

Хтось мені казав, що з в'язнями у Березі Картузькій, очевидно, можна листуватись урядовим шляхом. Я написала на листівці кілька звичайних фраз, на зразок тих, що їх колись писали жовніри з фронту за австрійських часів: «Я здоровий, і мені ведеться добро», — і почала чекати відповіді.

А життя тим часом не стояло на місці. Мій шеф теж не хотів сидіти без руху. Не знаю, чи для того, щоб випробувати мою вірність, чи справді потрібні йому були ті інформації, але він почав натискати на мене, щоб я йому розвідала, хто в майстерні копає проти нього.

Я відразу прилетіла з цією новиною до Марини.

— Що ж тепер буде? Він вимагає від мене неможливого.

Марина, як звичайно, відповіла мені цілком спокійно:

— Нічого неможливого в цьому я не бачу. Про що тобі йдеться? Про конкретну особу? Бери мене! Скажеш йому, що я бунтую дівчат, щоб не працювали поза встановлені години, щоб за кожну поза восьмигодинним часом годину вимагали для себе окремої плати, щоб за основу платні для челядничок бралися середні щотижневі прибутки, щоб учениці не давали себе завантажувати домашніми роботами, включно до натирання підлоги в квартирі Зільберкранца, і таке інше і таке інше...

— І ти добровільно погоджуєшся, щоб я тебе так обляпала перед старим?

— Дурненька, не тільки погоджуюсь, але й дуже прагну цього! Це ж для нього ніяка не новина. Він просто хоче випробувати тебе — і все! Маймо надію, що такі інформації переконають його в твоїй «відданості» йому.

Мій шеф був справді дуже задоволений після цього доказу моєї «щирості». Він такий задоволений з мене, що мені іноді аж моторошно стає від його ласки. Він називає мене не тільки розумною, але й чемною дівчиною і щоразу виразніше патякає на те, що він колись зодягне мене, як королеву, і візьме з собою до «Жоржа» на забаву.

— Я люблю мати при боці файну кубіту¹, щоб інші мені заздрили, — каже він.

Дивлюсь я на ту фіолетову пику, пробачте за грубість, і хочу уявити собі, як перекосяться вона, коли дійде до нього звістка, що «чемна» і «розумна» дівчина стала членом профспілки! Тільки це одне додає тепер мені бадьорості й сили терпіти до тієї хвилини, коли закінчиться моя роль.

Та ось прийшла і ця блаженна хвилинка.

Марина ще з самого ранку повідомила мене, що сьогодні ввечері на профспілкових зборах розглядатимуть і мою заяву.

Був це незабутній вечір у моєму житті. Так хвилювалась я тільки раз, у дитинстві, коли мати вела мене до першого причастя.

Я мусила брехлею відкрутитися від товариства панни Місі, та це мала бути остання моя брехня цього гатунку!

Моє серце тривожно билось, коли я слухала на зборах, як читають мою заяву і біографію. Я не могла падивува-

¹ Гарну жінку.

тись, яка бліда, яка вбога на факти моя біографія, хоча стільки довелось мені пережити й переболіти...

Врешті настав момент, коли різні товариші почали ставити мені всякі запитання. Деякі з цих запитань просто вражали мене, не привчену до такої громадської відвертості. Та от хтось поставив мені і таке запитання: в яких я стосунках з товаришем Казимиром Пястом?

Я вже страшенно збентежилася, вкрай зніяковіла, коли голова зборів з поблажливою усмішкою сказав:

— Це запитання, товаришу, ми відхиляємо, як занадто особисте...

А коли голова промовив:

— Хто за те, щоб товаришку Марту Кравчик прийняти до нашої профспілки? — мені так зашуміло в вухах, стало так гаряче у всьому тілі, що здалося, ніби я лечу в пірву.

— Прийняти одногосно!

Того вечора пішла я до мешкання панни Місі тільки для того, щоб забрати звідти свої речі.

— Куди, куди? — бігала по кімнаті схвильована панна Міся. — Куди? Я забороняю! — вихопилась в неї навіть така фраза, але вона, мабуть, сама скоро зміркувала, що заборонаю тут небагато відіси, бо з високого тону відразу впала в істерику і почала плакати та парікати на брак вдячності у людей, що завжди-завжди за хліб відпилачують їй каменем.

Само собою розуміється, що першим жестом мого шефа, як тільки дізнався він про правду (незважаючи на всі його попередні компліменти щодо моєї фігурки і бузі¹), була зроблена підвищеним тоном у присутності всіх учениць і челядничок заява, що він виганяє на сто вітрів «це сміття» (тобто мене) з своєї майстерні.

Хоч ці слова були, так би мовити, передбачені програмою, все-таки було неприємно чути їх на свою адресу.

Я мовчала (це теж було заздалегідь вирішено між нами). Зате виступила Марипа.

Я ще ніколи не бачила її такою гарною! Хвилювання додало рум'янець її блідому, трохи наче налитому обличчю, блиску її очам. Навіть голос її змінив своє забарвлення.

¹ Личка.

— Добре! — сказала вона. — Але якщо піде звідси Марта Кравчик, то я заявляю від імені всіх учениць і челядничок, за винятком панни Штейн, від якої я не уповноважена говорити, що всі ми залишаємо вашу майстерню... А наша профспілка, берить ці обставини на увагу, пане шефе, уже подбає про те, щоб ніхто не став на наше місце. Це вам наша відповідь.

Тепер я зрозуміла, що моя роль мала серйознішу мету, ніж те, щоб тільки зіграти на нервах шефа. Дівчата хотіли мати привід для організованого виступу.

— Що ви? Що це за погрози? Я покличу поліцію! Це шантаж! Це терор! Грабунок серед білого дня!

Шеф кричав... Дивно, нікому чомусь не були страшні його слова. Він грозив, і ніхто його не боявся. Він аж пінився, а дівчата на чолі з Мариною стояли спокійно, як статуї. В цьому вже була наша перемога.

Хоч за нашим шефом стояла озброєна поліція і вся державна адміністрація і хоч він був, як говорила Марина, рабовласником, а ми — його законними рабинями, я відчула, просто серцем відчула, що ті, кому належить перемога у майбутньому, — це ми, а не пани Зільберкранци!

Між шефом і Мариною стала панна Міся. Вона, треба визнати, виказала куди більше такту, ніж він.

Кінець кінцем стало на тому, що я поки що залишусь у майстерні (таки наша взяла!). Це «поки що» означало — до першого січня 1940 року, а там, з проєктованою перебудовою майстерні на жіпочий конфекціон, буде видно, кого фірма (це слово підкреслила панна Міся) вважатиме за потрібне залишити, а кого звільнити (вже не «прогнати на сто вітрів!»).

— А ви нас, — звернулась панна Міся з чемпою ущипливістю до Марини, — будь ласка, не застрашуйте своєю профспілкою, бо на закони завжди знайдуться закони, так, як на терор знайдеться терор...

— Ага, Береза Картузька! — вигукнув хтось з гурту.

— Хто це сказав? — вирячив свої очі на купку дівчат наш шеф. — Хто це сказав?

Та ніхто йому не відповів.

І навіть те, що панна Штейн не заявила, що це не вона, а солідарно мовчала разом з іншими, треба було вважати за велику перемогу на ділянці нашого крихітного фронту.

Було це на початку літнього сезону 1939 року, а у вересні цього самого року мали ми вже війну в своєму краї...

* * *

Війна!

Ніколи я до того часу не уявляла собі, що може статися з війною. Адже від самого дитинства навчено мене, що війна — це таке ж зло, як голод і зараза. Хіба ж не співала я колись сама побожно «Од мору, гладу і воен сохрани нас, господи!».

Звістка про те, що Польща втягнута у війну, сповнила мене хвилюванням, якого не в силі була приховати... Десь глибоко таїлася надія, що ця війна принесе розвал панської Польщі, а тим самим і... розвал Берези Картузької.

Мій настрої видався аж надто підозрілим Ривці.

— Я не розумію, чого ти радієш? — спитала вона мене із стягнутими бровами, звільнившись досить холодно з моїх обіймів.— Ти ж знаєш, що як Польща програє, то прийде сюди на окупацію гітлерівська армія.... Чого ж тут радіти? Хіба ні? Чи ти, може,— і її очі звужилися так, що тільки крізь щілинки проходило світло від них,— чекаєш німців?..

Я нічого не сказала на це, тільки подивилась, як то кажуть, з серцем, так, що Ривка без слів зрозуміла мене. Вона з плачем впала мені на груди.

— Пробач мені,— схлипувала вона,— я знаю, що ти не така. Але...

Незважаючи на воєнну метушню, на перші транспорти поранених і біженців з Познанщини, в нашій майстерні на перший погляд все йде по-старому. З тією хіба різницею, що не приймаємо нових замовлень (по правді, то ніхто їх не робить!) і що шеф наш став до всіх без винятку, навіть до такого «сміття», як я, незвично ввічливим.

Характер різних клієнтів теж дає себе знати. Одні пані вже в перші дні мобілізації прибігли захекані і позабирали недокінчені, часто навіть без рукавів, сукенки, інші знову вередували так, наче війна ні в якому разі не може зачепити їх буття.

Пані Х., наприклад, уперлась за всяку ціну мати при сукенці канаркового кольору викінчені тюлем рукави та шийку кольору каштанів, і ми з Мариною вже другий день бігаємо по місту по... каштановий тюль.

В нормальних умовах панна Міся ні за що в світі за такою дрібницею не випустила б у місто аж двох робітниць разом, але тепер на ці справи дивиться вона крізь пальці...

Вулиці Львова являють собою карикатуру на карнавальні дні. Рух на них справді надзвичайний. Впадають у вічі протилежності, які найкраще характеризують ці дні.

На стінах будинків розвішені великі, як плахти, плакати, що сповіщають про необхідність об'єднання перед лицем спільної небезпеки, а повз ці плакати озброєні військові жандарми ведуть колону закутих у кайдани українських селян.

Польські орльонта (читай: фашисти) вештаються по місті з червоно-білими пов'язками на руках і тичуть кожному, хто хоче і не хоче, летючки про те, що польське лицарство розіб'є ворога вщент, тоді як вулиці Львова дослівно забиті військовими недобитками і цивільними втікачами із західних окраїн Польщі.

Врізалось мені в пам'ять одне особисте авто, завалене валізками, жінками і дітьми, з поприв'язуваними до болотників подушками. З сіл згапаяють щоразу нові, під конвоєм, загони мобілізованих. А тим часом у Львові повнісінько військових, яких нема кому сформувати і які волочаться по місту, підсилюючи тільки його хаотичний вигляд.

До мене і Марини підходить якийсь хлопець, з одягу видно, що з Покуття:

— Чи далеко звідси буде до Снятина?

— Навіщо тобі до Снятина? — питаємо в одиn голос з Мариною.

— Бо бачу я, що тут аж ніяк нема порядку, а мене вдома робота на полі чекає... Так доки ж я буду попід чужими мурами волочитися? Га?

Ми з Мариною дуже докладно пояснюємо йому, як найкраще було б дістатися до його міста.

Вісімнадцятого вересня ми за звичкою вийшли на роботу і застали замкнені двері нашої майстерні. Двері мали бути замкнені зсередини, бо там чути було якесь шарудіння, але ми не поцікавились тим, хоч нам вчувалися голоси Зільберкранца й панни Місі.

Наші єдинокровні брати йшли нам на допомогу, весь український народ по цей і по той бік Збруча переживав історичну, віками очікувану хвилину.

Кілька днів пізніше приніс хтось вістку, що Червона Армія вже у Вінниках під Львовом.

— Слухай, ходім переконаємось, чи то правда,— не може втерпіти Ривка.— Я мушу на власні очі побачити їх, хіба ні?

Ледве переконала я її, що така цікавість занадто ризикована. Дорога до Вінників іде через ліси, а в лісах вештаються різної масті підозрілі люди.

Зрештою ми ще того самого дня побачили у Львові двох радянських командирів. Приїздили вони на дипломатичні переговори з командою польського військового гарнізону у Львові.

Я не знаю, чи ті два командири справді були такі на диво гарні, чи тільки ми з Ривкою бачили їх через призму нашого настрою, але ми були вкрай зачаровані ними.

— Ти,— щипала мене Ривка весь час,— ти бачила, який благородний у них вираз обличчя? Слухай, той молодший — то має бути, певно, ад'ютант, хіба ні?

Ще того дня ввечері з Личакова в'їжджали у місто радянські танки.

Я вже говорила, що Львів у ті дні пагадував собою якийсь кошмарний карнавал. Я на власні очі бачила, як якийсь молоденький, з дівочим личком офіцерик (трохи пагадував він мені Марильчиного Янека) стояв на розі вулиць Академічної і Легіонів і, обхонивши руками голову, питав крізь сльози невідомо кого:

— Що сен дзее? На мілосць боску, що сен дзее? ¹

Дві ночі і два дні безперервно проходять через Львів моторизовані частини Червоної Армії.

Видовище таке незвичайне, таке грандіозне для нас, що дехто аж не може повірити, що це — дійсність. Адже ми звикли бачити на парадах таку мініатюрну польську армію.

Хтось (неважко догадатися, що педруг нашої справи) поширив чутку — мовляв, все це обман, та й тільки. Ніби одна і та сама колона танків об'їжджає вже два дні замкнутим колом Львів, а наївним людям здається, що це більшовики справді такі багаті на танки. Ще хтось радить позначити як-небудь один з танків чи запам'ятати обличчя танкіста, щоб врешті, до холери ясної (як по-львівському, то по-львівському), знати правду...

¹ Що діється? Помилуй боже, що діється? (Польськ.)

Прибігає Марина (теж з червоною квіткою у волоссі і червоною стрічкою на грудях), щоб повідомити нас, що на площі Смольки оргкомітет профспілок бере на облік всіх колишніх членів профспілок, а на Бернардинській площі оргкомітет ЦК комсомолу реєструє всіх колишніх комсомольців.

— Я вже зареєструвалася і тут, і там! — каже вона.

Тільки тепер довідаюсь, що Марина була комсомолкою.

— Ага, ще одна справа, — вже з порога кидає Марина. — Мені казала Ривка, що тут поруч є вільна квартира якогось втеклого офіцера. Займай її, Марто, хай Ривка бодай раз виспиться сама в ліжку.

Квартира та мала ту вигоду, що одними своїми дверима (поки що ще закладеними стружками і шафою) вона виходила до квартири тітки Теми. Марина планує, що я могла б там жити разом з Ривкою. Мене теж приваблює така перспектива, але я ще трохи вагаюсь: чи не буде це самовілля?

— Не будь дурна! Самовілля буде тоді, як ти не оформиш своєї кімнати у житлоуправлінні та відмовишся платити комірне.

В кімнаті зовсім не порожньо. Є в ній, висловлюючись львівським жаргоном, і грати, тобто меблі, які не встиг чи не мав можливості забрати з собою пан офіцер.

А як буде з цими речами?

Тут уже Марина не знає, що порадити.

— Це, звичайно, державне майно. Можливо, що десь є пункт, де беруть на облік такі речі...

Та ми з Ривкою посліпнаємо до оргкомітету профспілок на площу Смольки реєструватися.

Перша підходить до стола Ривка. Їй і по праву належить першість. Вона більш як два роки є членом профспілки. Це справляє дуже гарне враження на тих товаришів, що ведуть реєстрацію. Стою збоку і помічаю, як Ривку не просто реєструють, а розпитують про її життя. Вона має з'явитися сюди завтра ввечері. Певно, для того, щоб одержати якесь доручення, чи що.

Ривка відходить від стола з сяючим, трошки, може, навіть самовдоволенням обличчям.

Тепер моя черга.

— Ваш стаж?

Не розумію значення цього слова.

— Скільки ви років у профспілці?

— Років? Та я всього чотири місяці, але тому...

Та мене про це ніхто не питає. Ніхто мене не розпитує про моє життя, ні каже прийти ще раз.

— Хто далі? — питають уже поза моїми плечима, а я ще стою на місці. Сльози напливають мені на очі, та це не сльози жалю...

Але чиясь рука ніжно відтягає мене вбік. Щойно тепер помічаю, що я своєю закам'янілою позою затримую чергу.

— Що сталось? — питає мене російською мовою якийсь літній, з добрячими голубими очима чоловік.— Ви чимсь дуже схвилювані.

Тепер я вже не витримую і починаю ридати, як дитина, яку пожаліли у неслухну хвилину. Згодом викладаю йому історію з Зільберкранцом так, як вона була. Якби не те, що я мусила послужити товаришкам приводом до організованого виступу, то я сьогодні мала б цілорічний стаж (засвоїла я собі вже нове слівце!) членства у профспілці і... до мене тепер теж поставилися б з більшим довір'ям.

— Та це пусте,— щиро сміється мій оборонець, чи як його назвати.— Для тих, хто хоче віддано працювати для народу і Радянської влади, завжди знайдуться доручення, будьте певні в цьому! Ця реєстрація поки що тільки формальна... для орієнтації. А там виявиться, хто заслуговує на довір'я, а хто проліз у профспілку для інших цілей... Заждіть... Тільки заждіть. Ще вас так завантажать громадською роботою, що будете аж порятунку просити... Ну, гаразд,— і на мій сором він витер мені сльози своєю хустиною.

— Що він тобі говорив? — спитала мене Ривка, яка весь час придивлялася до мене.

Не маю охоти повторювати цю розмову, а особливо Ривці, яку, мені здається, аж розпирають гордощі від того, що нею особливо зацікавилися в оргкомітеті.

— Що говорив, то говорив... Біжімо тепер кудись заявити про меблі в моїй кімнаті.

Воно справді дико було б у ті дні сказати «ходімо». Хто з нас тоді ходив? Йй-бо, хіба тільки старі або каліки, бо всі інші коли не бігали, то літали.

Забігли ми з Ривкою до тимчасового виконавчого комітету і там почали розпитувати, де-то можна заявити про залишені меблі.

Та й тут нам не пощастило. Якийсь старший, із суворими бровами чоловік (мені він нагадав нашого вчителя математики) замість похвалити нас за таку ревність — подумайте тільки! — ще й вилаяв нас:

— Що це у вас, дівчата, роботи іншої немає, чи що, що літаєте по установах? Он місто вже третій день без води і світла. Вчора якісь злочинці підклали бомбу під оргкомітет наросвіти, щастя, що не вибухнула. З редакції «Вільна Україна» нам тричі на день дзвонять: подайте в цю ж таки мить друкарок, а вам, видно, робити нічого... Що ви до цього часу робили? Кравцювали? А чи ви поцікавились, що діється з вашою майстернею? Адже вона тепер ваша, чи не так?

Справді, як могли ми забути про свою майстерню? Цікаво, що поробляє, коли не дала драла, наша «золота» панна Міся?

— Ти знаси,— слухно зауважує Ривка,— ми з тобою нагадуємо тих замріяних філософів, що, задивившись у небо, спотикаються об дорожні камені, бо не бачать того, що навколо них діється. Хіба ні? Як же могли ми забути про нашу майстерню? Ну, хіба ні?

І нічого не сказала Ривці, але подумала, що справді треба побігти до майстерні й подивитись, що там діється.

Ми пішли туди. Двері застали ми відчиненими навстіж. Як можна було здогадатись з того, що тут робилося зараз, наша майстерня перетворилася на артіль (увага, запам'ятати це нове слово!).

Ми (то справді був наш найдурніший виступ за цілий день) спитали про Місю і Зільберкранца. Ні, ніхто їх тут не бачив. Якось з наших дівчат мала відомості, що Міся разом з сім'єю Зільберкранца втекла до Румунії.

— Що ж! Щаслива їм доріженька!

До нас підійшла жінка у військовій шинелі, мабуть, майбутня керівничка артілі, і спитала, чи ми не масмо охоти залишитися тут працювати.

— Ні,— відповіли ми в один голос.

Не знаю, чим керувалась Ривка, коли вимовляла оце «ні», але я хотіла починати нове життя, відрізвавши себе від усього неприємного, що гнітило мене у минулому.

— Як же це так,— спитала мене жінка в шинелі,— що ви досі піде не працюєте? Просто дивно...

Я розумію, що декому моє теперішнє неробство могло

здаватися дивним. От хоч би цій жінці. А ми просто не могли охопити все те нове, що було перед нами! Ми ходили як очманілі. Наше безбарвне життя раптом заграло такою райдугою барв, що ми неспроможні були впоратися з цією величезною кількістю вражень разом, мружили очі від блиску і сміялись від радості.

До того ж я ще мала свою мрію. Десь поліськими болотистими дорогами йшов до мене мій Казимир, і я з дня на день очікувала на нього.

Ми йшли як прозрілі, простягнувши руки вперед, не звиклі ще, але з одвертою душею.

А життя навколо нас аж вирувало!

О десятій ранку збори колишніх членів профспілок у залі ратуші. Йдемо з Ривкою сходами вгору і тільки підтовхусмо одна одну ліктями: чи думали ми колись, що будемо в цьому залі засідати? Це о десятій ранку. О другій годині — великий мітинг в оперному театрі. Чи можна стримати себе від спокуси, щоб не піти туди? О шостій в залі філармонії відбудеться виступ радянських письменників з Києва. Чи можна пропустити таку нагоду? А ввечері будуть грати у Великому театрі якусь радянську п'єсу...

А до того я кожної години, кожної хвилини чекаю повернення Казимира. Ривка принесла звідкись звістку, що вже повертаються «березяки». Добра тітка Тема десь навіть дістала мені адресу такого поверненця.

Була це якась вулиця Святого Мартіна, геть аж за Жовківською рогачкою. Але яку роль в таких випадках може відігравати віддалі! Накидаю пальто на плечі, хустину на голову і десь надвечір уже добиваюсь до тієї вулиці.

По довгих шуканнях (виходить, що мені дано зовсім не той номер будинку) знаходжу парепіті того чоловіка.

Ви самі можете уявити собі, з яким почуттям у серці постукала я в його двері!

Тільки ступила я за поріг, без запитання вже знала, що добре трапила. На ліжку лежав блідий як віск, з ямами замість лиць, з хворобливо блискучими очима чоловік, а напроти нього сиділа жінка, з цілим подолком газет, читаючи одну йому вголос.

Попросивши пробачення за турботу, спитала про Казимира. Він відразу пригадав це прізвище. Казимира звали в Березі Круль, і звідси він так добре запам'ятав це прі-

звисько, тільки ніяк не міг пригадати образ, з яким в'язалося воно.

Я намагалась допомогти йому: високий, дуже синьоокий, ясноволосий, широкоплечий, верхня губа трохи вгору піднята. Так довго описувала я йому Казимира, що він нарешті згадав. Згадав... і відразу наче померк.

— Не знаю, чи ви ще побачите його колись...

— Замучили?

— Ні, то був дужий хлоп, міг і не це витримати. Але річ у тому, що ми там останній тиждень, крім гнилої води, нічого не їли, а як вийшли на волю, то дехто з наших необережно відразу накинувся на сало, що частували ним нас від доброго серця червоноармійці, і так уже догодили собі хлопці... Ще до доби кілька з них богу душу віддали, але Круль ще держався. Заїхали ми з тими тяжкохворими аж над якусь річку і там мусили їх залишити в тамтешніх людей, бо вже не було сили тягти їх з собою... Пригадую тепер, вже дуже добре пригадую... Круль із стиснутими на животі кулаками лежав чорний як земля...

Це було все, що я довідалась про Казимпра.

Вийшла я з тієї хати і відчула, як усе в мені завмирає, як поволі залишає мене радість життя.

Он проїздить колона танків. Дівчата махають їм руками, кидають квіти, хлопці на танках відмахують їм весело, а я стою, як стовп, і не можу зрозуміти: з чого тут радіти?

Ось переді мною високо на стіні педобудованої кам'яниці великий плакат. Коли я йшла туди, його ще не було на цьому мурі. Чому не зупиняюсь? Чому не читаю?

Нецікаво це мені.

Ось тротуаром проходить довга низка дітей з якогось садка чи школи. Наші львівські діти співають вже радянських маршових пісень. Чи не диво? Прохожі зупиняються і, підбадьорюючи, плещуть дітям у долоні. Чому я цього не роблю?

Удома чекає мене чергова несподіванка. Не встигла я доторкнутися до дзвоника, як тітка Тема вибігає мені назустріч:

— Ай... ай... хто до нас приїхав! Ай, ай... що за гості!

Гості цим разом справді незвичайні: у кімнаті тітки Теми за склянкою чаю сидить мій батько у формі радянського залізничника.

Кидаємось одне одному в обійми, і я по хвилі чую,

як щось тепле сповзає на моїй щоці. Мої очі сухі, а чоловіки ніколи не плачуть... Такої мудрості навчали мого братика, коли йому було чотири роки.

Батько довго і підкреслено витирає носа.

— Схопив я десь нежить у дорозі,— зайво виправдується тато.

Зайво тому, що я його чудово розумію. Я навіть, може, глибше розумію його, ніж він сам себе. Радянська влада повернула йому не тільки працю і хліб, але гідність людини.

«Ось, дивіться на мене,— кажуть його сповнені щастям очі.— Я вже більше не непотріб, якого викинули за борт життя, а старший бригадир на одній із залізниць СРСР».

— Ну, як же татові подобається нова влада? — запитую я, бо знаю, який був колись мій батько.

Батько дивиться на мене примруженим оком:

— Ти що, на спитки рідного тата береш, га? Я тепер придивляюся до всього навколо, то чи ти знаєш, до якого висновку приходжу я? Власне... якби згорі ніхто не нацькував людей одних на одних, то простий народ завжди міг жити у згоді. Я це бачу тепер сам по собі і по своїх колегах-поляках. Я навіть тепер почав іншими очима дивитися на твій зв'язок з Каз...— але тут батько замовчав. Він щойно тепер зрозумів, що зайшов задалеко.

Я подивилась на батька пильно-пильно, і він не зміг викрутитися від мого погляду.

— Так,— відповів він на моє німе запитання, а потім додав: — Мама сказала тобі не говорити, але цього все одно не затаїш. П'ясти одержали дуже сумну звістку...

— Не живе? — спитала я і тільки відчула, як батько садовить мене на канапку.

— Надійшло урядове повідомлення з госпіталю в Рівнім...

Тут, у цій хвилині, в цій кімнаті, кіпчасться моє колишнє життя.

Я вже не та, що була за годину перед тим. Я вже хтось інший. Людина, яку щойно повідомлено про те, що вона втратила все своє майно. Ні, це порівняння не витримує критики. Я тепер — людина, яка втратила кращу половину самої себе.

Всі люди дивувались, чого це я, така завжди непосидюча, така беручка до всього, при сьогоднішніх можливостях зупинилась на посаді помбуха в трамвайному тресті.

Сама не збагну, чого ця установа мені найбільше сподобалась; може, тому, що вона нагадує мені залізницю, де працює все життя татко. Ніхто не знав, що досі я на все в моєму особистому житті дивилась як на тимчасове явище. Я не хотіла піде вростати корінням, бо я... чекала. Досі я чекала Казимира. Всім серцем. Кожною питкою нервів. Наяву й уві сні. Я не мала відваги вирішити щось самостійно, бо я не хотіла своєї самостійності. Це не була якась залежність, що могла б принижувати. Ні, це було глибоке почуття взаємної залежності. Я знала лише те, що, хоч би як розвинулись далі події, я буду йти поруч Казимира. Ми працюватимемо поруч з усіх сил. Я не могла знати, яка то буде праця: чи поринемо по вуха у громадській роботі, чи захочемо надолужити на полі освіти те, що втратили через так звані обставини,— я тільки знала, що ми мусимо бути разом.

І раптом замість широких просторів, прекрасних можливостей переді мною виросла непрхідна стіна: його нема і ніколи не буде. Кінець його життю. Кінець моїм мріям і моїм бажанням.

Перебуваю в такому стані, в якому людина нічого не хоче для себе. Приїздить батько і хоче забрати мене додому. Не хочу додому! Бачу гіркий докір у батьковому погляді, але навіть він не в силі викликати в мені бажання поїхати до Станіслава. Я ж — людина, позбавлена всяких бажань. Чому ніхто цього не може зрозуміти?

Як же можу я їхати до Станіслава, де все — зустрічні обличчя, кожний будинок, кожний камінець, кожне дерево — нагадували б мені його? Чи могла б я виглядати через вікно нашої кухні без того, щоб не згадати слів, яких він мені вже ніколи не скаже: «Як цьому дереву рости, так нашому кохання бути!»?.. А те дерево і далі росте собі під вікнами нашої кухні...

— Так не поїдеш додому? — запитує востаннє батько.

— Не маю охоти...

Батько втягує голову в плечі і якимсь старечим кроком виходить з мосі кімнати. Я завдала йому болю, але хіба я в цьому винна?

Ривка записалась до якоїсь школи, і тепер спокою за стіною немає від цього досягнення. Вони з тіткою Темою буквально цілими ночами шепочуться про плани на майбутнє.

Ривка зовсім здуріла від успіху. Вона сама не знає, яку професію обрати собі в майбутньому. За рік вона має закінчити середню школу, і тоді вона, Ривка Зальц,— подумати тільки! — може вчитися і на лікаря, і на педагога, і на інженера... Вони з тіткою Темою розмовляють жаргоном, і це «вчитись на лікаря» має свій смак.

— Ну, а ви,— питає мене тітка Тема, якій хочеться бачити навколо себе щасливих людей,— чому ви не хочете вчитися? Ви теж могли б стати лікаркою...— Добросердій тітці Темі здається, що вона відкрила Америку, пояснивши мені, чим я можу тепер бути!

А мої мрії кудись зникли. Я поки що не знаю, як мені бути самій, бо досі весь час уявлю він ішов поруч зі мною. Таке враження, наче ми йшли незнайомими дорогами, я весь час відчувала його лікоть при собі — і раптом озираюсь, а я сама. Почуваю себе, як каліка, наче хтось відтяв мені праву руку.

Мої товариші на роботі (іноді це просто зворушує мене до сліз) намагаються всіляко розважити мене, але поки що без жодних наслідків. Я їм невимовно вдячна, але біль мій такий великий, що, мабуть, тільки один час зможе впоратися з ним.

Живу, не відрізняючи одного дня від другого. Сумлінно, як мені здається, виконую свої обов'язки і вважаю, що я нічого нікому не винна. А те, що я не можу горіти так, як тисячі тисяч нововизволених мешканців міста, а те, що я не фантазую так по ночах, як Ривка,— це вже не від мене залежить.

А життя навколо не біжить, а горить. Люди, що стільки років, століття цілі терпляче чекали на день свободи, тепер стали раптом нетерплячі, мов діти. Все їм подавай відразу! Як поставився б до цього факту Казимир?

Якийсь час у нашому місті не було крамниць з мануфактурою і взуттям. Це ж зрозуміло. Приватники ліквідували свої інтереси, а держава ще не встигла налагодити свою торгівлю.

Але не минас і двох місяців, як у нашому місті народжуються універмаги, які львів'янам навіть не снилися.

Ривка (сама признається у цьому гріху), як навіжена, бігає з одного магазину до другого і, хоч сама ніби з свідомих, вдома не може наговоритися з тіткою Темою про те, що в пролетарській державі так високо стоїть побутова культура.

— Ох, ох!... Які чудові лєнінградські пудренички бачила: рожева емаль з золотом! Цяця — не пудреничка! Ох, ох... а яку жіночу білизна! Мрія, поема, а не білизна! А які завіски на вікна! Тьотю Темо, ну, уяви собі, блідо-блідо-голубий, файного гатунку тюль, а на ньому золоті бджілки!

Це — Ривка.

На цьому тижні від'їжджас до Ворохти, у Карпатах, до санаторію туберкульозників другий помбух нашого тресту. Хлопець за старого режиму був сім років безробітним (легко сказати — сім років), придбав туберкульоз від «розкішного» життя, а тепер став на роботу, і по трьох місяцях виряджають уже його до санаторію.

Директор тресту (ви мусите його знати — такий ставний, високий, з руським волоссям, він часто виступає на міських зборах) вручає йому путівку, а наш Олег Петрович стоїть мов закам'япійий.

— Бери, Петровичу!

І той ані з місця, тільки губами ворухить. Тоді підходжу я до директора, беру від нього путівку і тичу в руку Олегові.

— Що вам? — питаю його.

— Нічого, — і безпорадний рух пальцями по чуприні. — Я не можу... Та Ворохта... то моя обітована земля... Стільки років добиватись... і аж нарешті... Я дуже дякую, товариші, але я... не можу... я ще раз дякую! — розпачливий рух рукою. — Залиште мене, пропус!

Всі (навіть у нашого бухгалтера тремтить борода) глибоко переживають. Це тільки я одна, як окаяниша, маю єдиний біль у серці: чому не дожив до цієї хвилини мій Казимир?

До мене причепилась нова ідея: знайти людину, при якій вмирав Казимир, або яка бачила його мертвого, або взагалі знає що-небудь про його смерть.

— Я вам допоможу. Я тепер маю різні знайомства, — заспокоює мене тітка Тема, і я розумію, звідки це йде. Маючи під боком до безсоромності щасливу Ривку, вона страждає від того, що хтось за стіною силою своїх невеселих думок пригнічує їх настрій. — Я вже маю навіть на увазі таку одну людину... А тим часом ви не сидіть вечорами самі... заходьте до нас! Я навіть мала б до вас одне прохання... Ви ж знаєте... я тепер завідую галантерейною крамницею... Тільки ви не смійтеся з старої...

— Яка ж ви стара, тітко Темо!

— Ну! Як хтось уже не молодий, то він уже старий, чи не так? Я хочу просити вас, щоб ви мене підчували по-українському писати й читати... Я трохи вмю, але на такій посаді, ви розумієте... я мала б краще вміти. Ривку вчить один росіянин по-російському... Слухайте, Марточко, він військовий... Чи то нічого не шкодить? Він заходить до нас, я є свідок тої науки, але боюсь! Вони часом так дивляться одне на одного, що мені стає страшно. Він військовий, якийсь старший навіть, і православний до того ж... Ай, ай... я вже мала такий випадок у своїй родині і тому стережусь тепер його, як вогню... Що ви думаєте про те, Марточко?

— Думаю, тітко Темо, що ви не зовсім усвідомили собі, за яких часів і в якій державі ми живемо...

— Чому ви так думаєте? — мало не обурюється тітка Тема. — Чому вам здається, що я така вже стара жінка, яка не знає, що навколо неї діється? Ну, що ви собі гадаєте? А я вам скажу, що я ходжу двічі на тиждень до нашої домоуправи, де слухаю різні лекції... Ну, що ви скажете тепер на це?

Нічого не скажу, думаю тільки собі пишком, що в нашої доброї тітки плутається старе з новим.

Чи справді мала когось тітка Тема на увазі, чи тільки хотіла потішити мене? Але одного дня, як прийшла я додому, вибігла вона мені назустріч (це її зрештою милий звичай — попереджати перед кожною новиною) і якась не своя, з тасмним виразом на обличчі, повідомила мене, що вона привела до себе одного чоловіка, який може мені дещо про Казимира розповісти.

Мені не сподобалася поведінка тітки Теми, і це наче загостило моє ставлення до незнайомого.

— Зараз, хай скину пальто, — сказала я і хотіла вже повернути до своєї кімнати, але тітка Тема вчепилась мені за рукав і силоміць поволокла до себе в кімнату.

Посередині кімнати сидів якийсь чоловік спиною до дверей. В мене аж серце завмерло. Плечима, потилицею, кольором волосся він так скидався на мого Казимира...

Потім... — таких хвилин ніколи не можна докладно запам'ятати, — чоловік підвівся на ноги, повернувся лицем до мене і... Ну, ви й так уже догадалися, хто був той незнайомий.

Такий був кінець моєї драми, а перед цим трапилося ось що: Казимир справді, як розказував мені той чоловік з-за Жовківської рогачки, захворів був дуже небезпечно на шлунок. Разом з Казимиром залишили товариші ще одного хлопця у дуже тяжкому стані. Згодом виявилось, що то був тиф. Люди, в яких залишили «березяки» Казимира і того другого хворого, були бідні поліські рибалки. Вони віддали хворим якусь повітку, але навіть прикрити їх не мали чим. Коли Казимир одійшов трохи, то побачив, що його побратим труситься весь, як у лихоманці. Казимир скинув свою куртку і накрив його.

По кількох днях захворів і сам Казимир. Він здогадується тільки, що якісь військові частини підбрали їх, бо очунав він у госпіталі в Рівному, в інфекційному відділенні. Казимир гадає, що його побратим мав померти, бо інакше П'ясти не одержали б документів сина й урядового повідомлення про його смерть. Все це, мабуть, наробила куртка, якою прикрив Казимир того бідолаху.

Але я мушу поділитись з вами одним своїм, правда, не дуже втішним, зате глибоким життєвим спостереженням: інші розчаровуються у своїх чоловіках по шлюбі, а мені доля ця вишала перед шлюбом.

Гі-бо, кажу правду.

Уявіть собі, що в той час, як для мене світ померк через того шибайголова, він, вийшовши з госпіталю в Рівному, замість рватися навпростець до коханої дівчини (про яку, до речі, знав він, що не відповідала йому на листи і відмовилась одружитися з ним), він, як казковий лицар, переборював ще цілий ряд перешкод. То він партизанив десь у Волинських лісах, б'ючись проти недобитків польської армії, так званих пілсудчиків, то він у якомусь глухому селі наводив порядок (теж мені урядова персона об'явилася!), то він десь аж у Бродах, де його добре знали з підпільної роботи, мітингував п'ять днів поспіль, то він на сокальському кордоні ловив якогось графа чи князя, що переодягнений «березяком» намагався драпонути з рюкзаком, повним золота... і мій Казимир не міг залишити цю справу, доки не переконався, що золото помандрувало до державної каси.

— Стривай,— не могла я перемогти самолюбства, що на нього хворіє, мабуть, кожна закохана жінка,— а я?

Невже ж ти за цими всіма справами навіть не подумав про те, що я можу з нетерпінням чекати тебе?

Я помітила, що мій Казимир збентежився:

— Як це тобі пояснити? Чи я про тебе думав, чи не думав — годі розбиратися, бо ж ти і без того весь час була зі мною і в мені... А ці справи, Мартусь, були справді такі, що їх ні при яких умовах не можна було відкласти. Чи ти розумієш мене?

Еге ж, я зрозуміла (і погодилась з тим), що в мого майбутнього чоловіка завжди на першому місці будуть громадські справи.

Дивлюсь я на мого хлонця, і здається мені, що нас від останньої зустрічі відділяє не рік, а цілі століття. Якісь реальні підстави це враження таки має. Адрже ми бачились востаннє за буржуазної Польщі, а тепер ми обом вже громадяни Радянського Союзу!

Я хочу розказати Казимирові з усіма деталями про перші медові дні Львова. Розказую і відчуваю все так, немов сама наново переживаю. Трохи прикро, що Казимир, саме він, для кого я берегла всю цю радість, якось занадто спокійно (може, це від утоми з дороги) сприймає мою розповідь.

— Ти втомлений з дороги? — питаю нарешті. Невно, не спав цілу ніч?

— Не спав-то не спав, але річ не в тому... Я трошечки дивуюся з тебе, Мартусь! Ти так розповідаєш мені про всі повинні, наче з фактом утвердження Радянської влади на цих землях автоматично припинилася всяка боротьба класів, національна ворожнеча. Ти береш за приклад твого батька, який, я вірю тобі, щиро поставився до нового ладу, і на цьому одному прикладі робиш узагальнення, які не відповідають дійсності... Добре, що твій Зільберкранц драпоував за кордон, але скільки таких зільберкранців лишилося ще у Львові?.. Маю на думці всіх колишніх власників націоналізованих фабрик і підприємств... А скільки тут офіцерів свідомо залишилось для дії? А хоч би українські націоналісти, що чекали тут на німців?.. Як тобі здається — це вже не проблема? Ой Мартусь, ой дзевчен ме, мені здається, що це не кінець боротьби, а вона тільки пригасла. Працювати, Мартусь, працювати потрібно пам з тобою... В праці наше щастя.

Ми розмовляли до тої пори, аж поки Казимир, видно, таки дуже перевтомлений, заснув, сидючи на стільці.

Я віддала йому своє ліжко, а сама на світанку вже засіла писати листа до матусі.

Завтра ми запишемося з Казимиром у загі, і мені дуже хочеться напередодні цієї знаменної події в моїм житті бодай на відстані побути з мамою...

Тітка Тема наряджає мене до шлюбу, і від цього мені трошки плакати хочеться. Бо... хоч вона добра і прихильна до мене, все ж таки то не мама. Хай це буде передсуд, хай це буде пережиток старого світогляду, дуже хотілося б мені в цій хвилині відчутти руки моєї матусі на моїй голові.

Казимир підсміюється з моєї сентиментальності.

— Бачиш, — намагається він ввести мене в бадьорий настрій, — таки на моє вийшло. Наші діти таки будуть у загі «хрещені»...

— А, діти, — підхоплює тітка Тема. — Я ще не бачила держави (начебто тітка Тайхманова півсвіту об'їздила), щоб так піклувалася про дітей, як наша...

Вечір першого дня після нашого одруження був дуже милий, тобто всі вони — і Казимир, і Ривка, і тітка Тема — впадали коло мене, як уміли, щоб тільки я не заглиблювалася в сентиментальний настрій. Звичайно, мої друзі перебільшували, бо я себе не тільки зовні, а й внутрішньо почувала дуже, дуже бадьоро.

Чого ще мені хотіти?

Мій воскреслий з мертвих друг і милий не зводив з мене очей і теж, мабуть соромлячись трохи своєї сентиментальності, маневрував так, щоб ні Ривка, ні тітка Тема не помічали, що під столом він доржить мою руку в своїй долоні. Добре грузинське вино зробило те, що навіть тітка Тема далася намовити себе заспівати народних єврейських (ох, і яких же сумних!) весільних пісень.

— Чого вони такі сумні? — спитав Казимир, який, мабуть, не міг зрозуміти, як можуть уживатися поряд такі дві протилежні речі, як весілля і смуток.

— Ви ще питаєте? Ай, ай... А хіба давно, та ще в нашій вірі, женились люди так, як оце ви тепер? Хіба ми вибирали одне одного? Хіба ж могла бути мова про яке-небудь кохання до шлюбу? Все те шатхен¹ полагоджував.

— А по шлюбі, тітко Темо? — трохи злісно спитав Казимир.

¹ Ш а т х е н — сват (євр.).

— Ну, що ж по шлюбi? — не зрозуміла тітка Тема цієї злостивості мого чоловіка. За це вже дісталось йому від мене! — По шлюбi як по шлюбi... Звикалось і... терпілось... Ай, ай... А ви ще питаєте, чому сумні наші весільні пісні!

— Тепер і наш народ складе інших пісень,— відгукнулась Ривка.

...Казимир узяв мою руку під столом і зробив з неї кулак. Я зрозуміла, що він хотів тим сказати: щастя наше в наших руках...

Ви наш агітатор? Прошу, заходьте! От тут, прошу, сідайте та вибачте, що попали на такий розгартіаш у хаті. А то, знаєте, сьогодні, як на зло, все зібралось разом: і старого на обласну нараду пасічників виряджати, і син у Київ на лижні змагання готується, і дочка із своєю самодіяльністю в район вибирається, а тут, не до вас кажучи, ще й-стороння людина в хату! Та коли ви наш агітатор, то прошу, будьте дорогим гостем.

Я теж колись в агітаторах ходила. Аби так здорові діти мої були, що правду кажу. Ще за панської Польщі. І тепер я постійним агітатором. Чого так видивились на мене? Хіба мое і моїх дітей життя зараз — це не агітація за Радянську владу? Агітація, та ще й з живими прикладами!

А за Польщі... Стривайте, було це в двадцять шостому, а може, й у двадцять восьмому. Не пам'ятаю вже точно. Відбувалися в нас якраз вибори до сейму, ну, ніби до парламенту. В нашій окрузі місце було на одного посла, а кандидатів висували, аби не збрехати, щось п'ятнадцять чи шістнадцять партій, і кожне хоче свого переперти при виборах.

Отже, здихатися не можна було тих панських агітаторів. Не те, що тепер: агітатор, так би мовити, — громадський діяч. Тоді кожний такий гаврик ходив та гавкав за того, хто йому більше заплатив. Як, було, увійде в хату та як стане вам нахвалятися, що зробить для народу його кандидат, як буде обраний послом, то аж у голові запаморочиться... Але народ, не бійтеся, добре знав, що де масні слова, там пісні вареники! Хоч не всі, треба правду сказати, були в ті часи свідомі. От моя мама бідна й померла, а так і не зрозуміла, що до чого в політиці.

Пригадую собі: однієї весни сидимо ми з мамою і прядемо. Не свос, а людське, звичайно. Чуємо, аж десь у селі музика грає.

«Гей, — думаю собі, — хто це задумав женитись у будень, та ще й з музикою?»

А тут, як на те, входить мій чоловік до хати... Я його і питаю:

— Не знаєш ти, хто жениться?

Він мені на те:

— Наш пан жениться...

— Як-то пан? — питає мама. — Та в пана ж є жінка!

.. А мій чоловік у сміх:

— Та то наш пан хоче за посла висвататися! Оце зробив передвиборне віче (ніби мітинг по-теперішньому) та й заманює людей до корчми музикою й різними там калачами, ковбасами, горілками-пивами...

Мій чоловік розповідає, як наші багаті перші полізли за ковбасою, а я бачу, як моя мама на обличчі міпнється. Вона, певно, думала собі: роздавали даром м'ясо. Людські діти будуть сьогодні скоромне їсти, а її внуки знову за піску картоплю сядуть. Коли мій чоловік дійшов до того місця, що наш сусід поніс до хати повну шапку булок і кільце ковбаси, не витримало її серце: як заплаче, як заголосить!

Вона плаче, а ми з чоловіком думасмо собі: хай виплачеться, а тоді вже на спокійну голову розтлумачимо їй, у чому справа. Дивимося у вікно, як народ, збудоражений музикою, походить по вулиці.

Видно, образило стареньку, що ми не дуже звертаємо увагу на її сльози, бо витерла очі та й до нас:

— Ви що,— питає,— понабирали води в рот? Мої сльози то для вас що? Дощівка з неба? Сусід міг про дітей подумати, а ти (це вже до мого чоловіка) радий, що сам кишкун папхав? Тобі твої діти не в голові?

Мама свариться, а мій чоловік мовчить та тільки посміхається. Як мати скінчила, вип і каже:

— Не гудіть на мене, мам, бо ті булки отруєні...

— Як отруєні? Що ти плетеш?

— А так,— таким же спокійним голосом відповідає мій чоловік,— що пан хоче тією гнилою ковбасою нашу совість купити. Там, поки дістанешся до ковбаси, мушиш насамперед присягу скласти, що віддаси свій голос за пана.

— А тобі що, рука відпаде, як за пана голос віддаси? — питає мама.

Лише по сих словах можете судити, які ще в нас несвідомі люди були, особливо старшого покоління.

Мій чоловік подивився на маму, похитав головою, а далі не втерпів і промовив:

— Мамо, ковбасою ви один раз дітей нагодуєте, зате панську неволю на цілі роки стягнете на свою і своїх дітей голови. А ви знаєте, що якби народ заодно став, то панів у сеймі було б лише де-не-де?

— Е,— тільки махнула рукою мама,— це лише в каз-

ках Іван, селянський син, панів перехитрив і сам державою правив.

Ми тоді з чоловіком давай розповідати мамі про Радянський Союз. Говоримо святу правду, а мама слухає нас, і по її очах бачу, що не вірить.

— Та де там,— каже нарешті,— щось то все мені надто гарним здається, щоб могло правдою бути. Чи не берете ви часом на сміх мене, стару, або хочете заспокоїти, ніби дитину, цукеркою? Як то так, щоб народ прогнав панів, відібрав у них землю і сам почав її обробляти? А суд на те що сказав би?

— В тому і річ, мамо, що там суд народний.

— То, може, в селі чи містечку, а в великих містах?

— У самій Москві народ править, мамо!

— Як почую своїми вухами, як побачу своїми очима, тоді й повірю! — були тверді слова моєї матері.

Задумалася я тоді: а скільки в нашому селі чоловіків і жінок, що міркують так, як моя стара мати, скільки серед них ще таких, що не знають, на яку ногу ступити!

— Ти знаєш що,— кажу своєму чоловікові,— я щось надумала. Ти не будеш заперечувати?

— Як на добре діло — не буду! Ось тобі рука, що не буду!

— Так от,— кажу,— тепер ти більше пильнуй хату, а я піду по селу і буду жінкам роз'яснювати, як і що... Ти гадаєш, що то тільки одна наша мама плакала за панською ковбасою?

А мій па те:

— Он воно що! Виходить, що я сам на свою голову біду стягнув. Тепер, виходить, мені прийдеться дітей няньчити та за курми ганятись, а жінка моя піде по селу політику робити?

— Цить,— кажу,— іноді й жінка десятох чоловіків заступить... А ти мовчи. Сам же ж обіцяв, що на добре діло не будеш заперечувати. Бюлетень за нашого кандидата під номером дев'ятнадцять?

— Дев'ятнадцять.

Пішла я поміж жінок, переговорила з тою-тамтою і бачу, що тут багато не вдієш. Одна хотіла б допомогти справі, та чоловіка боїться. Друга ніяк не може своїм розумом дійти до того, чого це їй, бабі, та в політику втручатись. Третя рада б з душею, та ні з ким дітей покинути.

«Ні,— думаю собі,— не підготовлені ще в нас жінки до громадської роботи».

Пішла поміж чоловіків, хитрощами зібрала їх разом (а ви знаєте, як у ті часи чоловіки неохоче слухали жінок?) та й кажу до них:

— А що б то було, сусіди гречні та чесні, якби ми панів обдурили?

— Га! — відповідають чоловіки.— То було б дуже добре, але як це зробити?

Питають і дивляться на мене, бо здогадуються, що я вже щось надумала.

А я тут і викладаю свій план:

— Як принесуть пам папські носіпаки в депь виборів «одинкі»¹, то ми берім всі до одного і мовчїм. З тою «одинкою» дістанемося через десять кордонів уланів до виборчої дільниці, а перед самою урною, щоб ніхто не бачив, витрясемо з рукава нашу «дев'ятнадцятку» й опустимо її в урну.

Сподобалася така думка нашим чоловікам, дарма що баба підказала їй.

А я на те:

— Ми, папсвию, перехитруємо отак папа, але, сусіди чесні, що це значить одне село? Ану ж,— кажу,— ідіть у сусідні села й поясніть, як треба чинити в день виборів, а там ті хай перекажуть своїм дальшим сусідам, а ті ще дальшим, так, щоб у день виборів ми всі до одного були у змові.

І тут послушалися чоловіки моєї ради.

Ще за день перед виборами прийшла в наше село звістка, що всі навколишні села організовані, як має бути! Народ муром стоїть за свого кандидата, так що наша перемога у виборах забезпечена!

Нарешті настав день виборів.

Люди повиходили з хат, поставали біля воріт (не дуже поспішали голосувати) і дивилися, хто перший іде віддати голос за пана. Аж бачимо: ідуть оті перші! І хто б, ви гадали? Піп з трьома своїми синами, а за ними поліцай, службовці економії, начальник станції, дехто з учителів і, звісно, наші дуки.

Повбиралися, черева повіддували — не йдуть, а сунуть лавою.

¹ «О д и н к а» — виборчий бюлетень урядової партії, позначений номером один.

«Нічого,— думаю собі,— нічого». (Наші агітатори підрахували всі наші голоси, і зразу стало ясно, що за народного кандидата випадає не менше трьох чвертей усіх голосів).

Нарешті, десь з полудня, настав час і селянам підходити до виборчої дільниці. Пустили ми на перший вогонь найбільшу бідноту і поміж чесними людьми двох таких, що їли панську ковбасу. Тільки наближаються вони до виборчого будинку, тільки звертають у вулицю, де виборча дільниця, аж тут — гульк, валка озброєних уланів їм назустріч.

— Давайте,— кажуть,— зробимо ревізію, щоб хто з вас не підкинув нелегальну літературу у виборчому будинку.

Вони нібито роблять обшук, а тут тільки й роботи, що перевірити: «одинка» чи «дев'ятнадцятка» на виборчій картці.

Та ба! Кого не схоплять, у кожного в кулаці «одинка». А улани, як тільки помітять «одинку», зразу стануть такі чемні, ніби хто їх медом вимазав:

— Ідіть, люди добрі, ідіть, хай вас матка боска веде!

Так пройшла одна, друга, третя черга людей. А я все на чатах! Нібито гусей до води жену, ніби дітей шукаю та все біля уланів кручуся, щоб бачити, що робиться.

Аж ось уланам підозрілим починає здаватися, що наші люди так раптом присмирніли і всі віддають свої голоси за пана.

Побачили ми це, зібралися на раду та й вирішили: для замилення ока комусь з наших «дев'ятнадцятку» дати.

Почали радитись поміж себе, кому йти відкрито з «дев'ятнадцяткою». Зголосилися добровольці — хто сильніший, хто більше уланських палиць витримати зможе. І тут я не втерпіла, щоб і собі не взяти слова:

— А я від жінок піду, бо й так уже донесли панові, що я обізвала його хліб отруєним. Хіба він повірить тепер, що я йду за нього голос віддавати?

Не хотіли чоловіки, щоб я втручалася в цю справу, не хотіли, але я таки настояла на своєму.

— Що це,— кажу їм,— за патріотизм — тільки язиком молоти? А може, треба іноді за справу і на власній шкурі потерпіти?

Беру я «дев'ятнадцятку» в кулак і йду. Тільки підходжу до виборчого будинку, а тут мені один із шаблєю заступає дорогу:

— Ти що, — каже, — розпускаєш вістки по селу, що пан хоче людей отруїти? Ти знавш, що тебе за такі балачки чекає? Зараз, — каже, — обшукаємо тебе, чи ти під пахвою якої бомби не сховала?

Ніби бомбу шукає, а тут мені кулак розтулює, щоб подивитись, яка картка в мене. Тільки побачив «дев'ятнадцятку» — та цап її рукою!

— А це що?

— Як «що»? Самі знаєте. Виборчий бюлетень!

— Як бюлетень? Це ж не бюлетень, а комуністична бібула!

— Ти що, здурів? Всюди тобі комуністи ввижаються.

Він тільки замахиувся на мене шаблею, а я в крик! Кричу з усієї сили, щоб притягти увагу до себе, а люди щоб тим часом повкидали свої бюлетені до урни. Вхопилася я за чужий пліт і думаю собі: затягнете мене на виборчу дільницю разом з цим плотом.

Та ба! Замахувалися вони на мене шаблями, доки замахувалися, а далі чую, як вперіщить котрийсь з них мене чимсь по спині! Тільки ікнулося мені і в очах жовті плями замигали.

«Тримайся цунко за пліт!» — наказую сама собі, бо вже бачу, чого вони хочуть.

Ой, трималася я за той пліт, доки свідомість за мене трималася, а далі пам'ятаю лише те, що опинилася я вже в приміщенні виборчої дільниці. Тільки-но я отямилася, голова виборчої комісії почав вичитувати мені:

— За влаштування бешкету у виборчому будинку, згідно з параграфом таким-то, статтею такою-то, засуджується Марія Криворучко (тобто я) на чотирнадцять діб суворого арешту.

Тепер уже й ви розумієте, чого я так цунко за пліт трималася?

Ох, як знявся галас, як знявся шум серед чоловіків, як знявся лемент серед жінок!

Але що уланам до людського лементу? Скрутили мені руки назад і збираються вести у місто. Страшно стало від думки про тюрму. Так страшно, що аж холодний піт мене обілляв. З усього мого роду досі ніхто в тюрмі не сидів. А тут ще й за дітьми серце кров'ю обливається. Навіть не прошуся, щоб відпустили попрощатися, бо знаю, що нічого не допоможе.

Чоловік привів би їх до мене, та, по-перше, не мають що на себе накинути (а тут зима ж люта), а по-друге, боюся, так боюся, щоб ті бузувіри дітей мені не попере-лякували.

Розбиваю свою журбу тим, що й наш Іван Франко, як розповідав мені один чоловік з нашого села, теж за правду сидів у тюрмі.

«Нічого,— підтримую сама себе,— якщо попаду поміж таких людей, як Іван Франко, то вже й не так страшно буде».

Та ба! Не поміж чесних людей кинули вони мене, а поміж злодійок. Були там різні: і такі ситі та вгодовані, як, пробачте на слові, свині. Вони й у тюрмі трималися, наче у себе в хаті. Понамальовувались, напудрилися та й тільки знали, що на картах розважати себе — любить чи не любить. Але були поміж ними й іншої породи. Особливо одна жінка запала мені в пам'ять: худа, мовчазна, блискучими від гарячки очима завжди дивилася в одне місце.

Одного разу нам з нею випало прибирати камеру. Я пасмілилася й озвалася до неї:

— А за що вас посадили сюди?

Вона подивилася на мене, наче хотіла переконатися, чи варта я того, щоб починати зі мною розмову. Видно, збудила я якесь довір'я в неї, бо за хвилину відповіла голосом, в якому не було ні крихітки ніяковості, а лавпаки, наче гордість прозвучала в ньому:

— За крадіж посадили мене. Лякже, за крадіж!.. А ви думали, що я політична? Ні, я звичайна злодійка. Діти третій день не мали хліба в руках, і от я потягнула з прилавка буханець хліба... А що б ви зробили на моєму місці? — запитала мене і вч'яла в мене свої очі, як два мечі. А що я не слішила з відповіддю, вона вдруге запитала: — Що б зробили ви, коли б ваші діти третій день не мали ані крихти хліба в устах?

— Я... зробила б те саме.

— Сестро, — шепнула мені, — сестро, згадаєш моє слово: настануть інші дні на цій землі...

Коли її перевели в іншу камеру, я довго не могла заспокоїтись.

Сиджу ото я, а думки мої все про дітей та про той день, коли нашу перемогу на виборах проголошували. Ох,

і досадно було! Саме той урочистий день мусила я просидіти в цій вонючій камері.

«Напевно,— так думаю собі,— люди розповіли вже нашому послові, як заступалася я за його кандидатуру. Може (звісно, материнське серце!), він з вдячності і про дітей моїх трохи поіклувався!»

Ледве-ледве дочекалась я тієї години, коли мене випустили на волю. Вийшла я на вулицю і бачу: на світі нічого не змінилося, все по-старому. Все точнісінько так, як було тому два тижні. Як і раніше, так і тепер стоїть поліцай на перехресті. Як два тижні тому, так і сьогодні та сама перекупка продас яблука в підвалі. Як тоді, так і тепер сновигають вулицями безробітні. Їздить машинами панство. Нічого їй не змінилося.

«А що мало змінитися?» — запитує сама себе. Та як не розсміюся вголос! Дурна, дурна! Таж зміни прийдуть пізніше. Почекай, хай зберуться посли на засідання сейму, почувеш, як усе по-інакшому піде!

Заспокоїлася я трохи та почала думати, як би мені чимскоріше до дітей у село дістатися. Сюди пани відвезли з гонором, на державний кошт, а звідси треба самій діставатись.

Вийшла я за місто, бачу, не видно фіри, і пустилася пішечки додому.

Не знаю, як довго йшла, знаю тільки те, що як ступила на поріг хати, то мої ноги так опухли, що пальців не було видно. Заходжу в хату, а мій чоловік сидить край стола та латає дитячу сорочину при каганці.

— Діти здорові? — перше моє слово до нього.

— Та здорові,— відповідає, а сам чорний як рілля.

— А як там вибори? — друге моє питання.— Вітали вже нашого посла з перемогою?

Він подивився на мене, а потім на землю, а потім знову на мене та й знову на землю.

Я відразу зрозуміла, що тут щось не так.

— Чого мовчиш? — питаю, а в самої душа в п'ятах.— Настрашилися люди мого арешту та й пішли за паном? Чи жінки бюлетені переплутали?

— Ні,— каже,— жінки в нас, по собі знаєш, з кмітливих.

— Ну, а що ж, до біса? — вже не втерпіла я.

— А те,— відповідає мій чоловік,— що за ніч «миші» відгризли цифру «9», і на всіх бюлетенях залишилася

тільки «1». А коли панська комісія вранці відчинила урпу, то поміж бюлетенями було тільки сім голосів за народного кандидата.

— А по інших селах? — спитала я — не голосом, а самими губами.

— Те саме...

Він це казав, а я почуваю, що як у ту ж хвилину не сяду чи не зіпрусь об щось, то владу. Такий туман закрив мені очі.

Мусила я, певно, страшно виглядати, якщо мій чоловік кинувся аж по воду.

— Не бери собі так до серця, — одною рукою поїть мене водою, а другою гладить по голові, як дитину, — ми не програли, а виграли...

— Як це «виграли»?

— А так, — каже він, — по-перше, виграли тим, що народ нарешті на власні очі переконався в тому, які брехуни й шахраї всі пани до одного. Далі виграли ми ще й тому, що нарешті зрозуміли, що мирним шляхом нічого від панів не доб'ємося. А по-третє, виграли тому, що народ згуртувався воедино...

— Це правда, — не могла я не визнати його правоти, — шкода тільки, що ті «ковбасники» тепер глузують з нас.

— Ну... ну, — усміхнувся вперше за вечір мій чоловік, — не дуже-то їй глузують. Ти знаєш, яку їм штуку втяв пан? Недарма кажуть, що панська ласка на скорому коні їде. Пан відрікся від того, піби він на свої кошти частував людей, і з його намови орендар твердив, буцімто він давав ковбасу та горілку людям у борг. Тепер орендар ходить по селу, стягас з «ковбасників» гроші та ще й поліцією погрожує...

От що колись діялось у нашому селі. А історія нашого села — це шматочок нашої з вами. Чи не так?

Левадами, попри вишеньки, повертається Марія до своєї хати. Така сердита, що аж сама з собою говорить:

— Аби ніхто з добрих людей не дочекав та не дочекав чогось позичати. Ні голки... ні нитки... ні топорища...

Горобець, що клював соняшник, замахав крильми на голос Марії і полетів на бузину.

Сусідка Дмитриха вийшла з хати, бо їй причулося, що хтось кляне поросля в кукурудзі. Але зрозуміла, що справа сусідська, та й зникла в чорних щелепах сіней.

Марія повертається від Параски. Ходила до неї позичити сокири, бо топорище зламалося. Пішла як до сусідки. Як до товаришки з молодих літ. Як до жінорка при сільраді, коли вже з цього боку підходити.

Прийшла і чемно сказала:

— Позич мені, сестрице, сокири, поки мій чоловік топорище зробить. А я тобі колись стану в пригоді...

От так чемно до неї, як до сусідки. Як до куми. Як до товаришки з дівочих років. Ну, як до жінорка, коли вже з цього боку пішло.

А та склала губи та й відказує медовим голоском:

— Я б з охотою, кумо, але мого господаря нема коло хати. А без нього не смію. Без нього, сестрице, і соломники за ворота не винесу. Прийдеш, либонь, коли мій чоловік буде дома...

Знаючи добре, хто в цій хаті голова (адже сусіди вони!), Марія думає, що Параска жартує, та давай і собі піджартовувати:

— Я, сестрице, під записку сокиру сховаю, а як твій чоловік перестріне мене та схоче в мене ревізію зробити, то щоб потім не нарікала на мене. Ха... ха... ха.. Давай, любко, швиденько, бо треба мені під плитою розпалювати...

А Параска ні з місця... Стоїть, як дерево. Може, їй не сподобався Маріїн жарт? Бо ж усі в селі пам'ятають, що був такий час, коли Дмитро вагався поміж двома товаришками. Таки довго вагався, заки вибрав Параску. Чи жалкував за своїм вибором, чи не жалкував. про це вже людям не знати.

— Рухай, кумо, рухайся!

— Бігме, сестрице, без чоловіка не можу тобі позичити. Не моя це бабська справа — сокира, сама знаєш. При-

Йди по сито чи веретено — з радії душі. А так, почекай мого господаря...

Марія з дива аж руками об поли вдарила:

— Та чи ти, кумо, блекоти наїлася, чи що? Та щоб дурної сокири позичити, то треба на це аж дозволу чоловіка? Він, кажеш, господар... А хто ти в нього? Помело? Наймичка? Приймачка у своїй хаті?

Марія говорить і сердиться, а Параска — ніби глуха. Склала руки на грудях та й дивиться, як хмара хмару доганяє.

Додому повертається Марія без сокири, і не дорогою, а левадами. В злості, що кипить у ній, аж із стежки збілася. Суне кукурудзою навпростець до хати і причитує вголос:

— Чекай, небого, чекай! Вже я змалюю тебе на жіночих зборах, коби скоріше дочекатися. Та ти з трибуни ніби за жіночі права... Інших жінок бунтуєш, щоб не давали собі чоловікам кілля на голові тесати, а сама що? Тихша води — нижча трави? Чекай, чекай...

До сьогоднішнього ранку Марія любила Параску і не любила бабських пліток. Та від цієї пригоди із сокирою все пішло шкереберть. Знелюбила Параску, і до вчора півсела знало, як Параска (жінорг, на сміх курам!) чоловіка боїться.

У четвер обидві сусідки були на ярмарку, і там сталося таке, чого Марія зроду не чекала.

Пішло від того, що, зайшовши в чайну, Марія побачила Параску. Вона сиділа вже за столом і прицмокувала до гуляшу, що пахтів перед нею в тарілці.

Угледівши Параску, Марія хотіла податися назад. Потім вирішила, і вирішила зовсім слушно, що вона має таке саме право побувати в чайній, як і Параска. Правда, де вже той апетит, коли перед очима тобі людина, на яку тобі гидко дивитися. Але якщо вже переступила поріг...

А та ніби нічого й не трапилося. Підводиться, підходить до Марії, бере її за руку — ну, не чудасія? — і тягне просто до свого стола.

Марія тільки очима кліпає.

«Та чи ти, жінко, честі не масш, чи яка причина з тобою?» — подумала собі Марія і, щоб не зчирити галасу в чайній, іде за Параскою і сідає за її стільок. Марія сіла за той стіл, але сидить за ним, як за домовиною, а Параска ніби й не помічає того. Не питаючи Марії, що б їй хо-

тілося, Параска дзвонить виделочкою по тарілці, кличе до себе дівчину в білому фартусі і замовляє ще один гуляш для Марії.

Оце так!

Як принесла дівчина отой гуляш, каже Параска до Марії:

— Я бачу, сестричко, що ти наче серце на мене маєш за оту сокиру. Але як я тобі розповім... Гей, дівчино, дайте нам два пива! Як я, чуєш, тобі розповім...

Марія на те все своєї:

— Я знаю тільки те, аби жоден добрий чоловік не дочекав позичати...

— Та облили ту сокиру! — з чудною посмішкою перебивас її Параска і тицяє бокал пива в руку. — Вип'ємо, щоб жінки наших чоловіків не журилися. Ти слухай, що я тобі зараз казати буду.

А потім якось роздивилася, що стільки народу в чайній, а жодної жінки без пари, та й шепнула Марії:

— А може б, ми, сестрице, он туди, за полотно, пішли?

Бо треба знати, що в тій чайній були і столики в таких нібито кабінках, тільки полотном перегороджених між собою.

Пішли вони у ту кабінку, чи як її назвати, а Параска починає тут:

— Маю клопіт, любко, з чоловіком. Відколи оце Радянська влада вирубала нам, жінкам, вікно на світ, моему начеб поробилося щось. Тепер уже, здається, не так... а зразу чисто був з глузду з'їхав. Забрав собі в голову, що з того часу, коли мене всюди стали висувати, то ніби люди в селі стали до нього з меншою повагою ставитися. Ні... ні... ти не відмахуйся руками, а слухай. Десь хтось у селі його не так поздоровив, чи не так заговорив, чи не так руку подав — і вже мені біда в хаті. «Дійсно,— каже,— дійсно, хто стане поважати такого чоловіка, що в нього жінка у панці ходить?» Це, мовляв, до того, що я стада всім цікавитися в селі,— розумієш? «Хіба,— каже,— я тепер господар? Я тепер чоловік своєї жінки. Ще трохи — і в селі так і почнуть мене звати Дмитром Парасчиним. Вже і тепер говорять: «От пішов чоловік Параски», а ще трохи — і мале, і старе казатиме: «Пішов Дмитро Парасчин».

— А мені здається,— промовила до нікого, у повітря,

Марія,— що Дмитро таки має рацію! Жінка для того, щоб хату і дітей доглядала. Я сама, правду сказати, якби була чоловіком, то не дуже хотіла б, щоб моя жінка хати не трималася.

А Параска ніби й не чує цих слів:

— Так уже мені тими розмовами донік, так допік... а тут; як на біду, мене і в сільраду, мене і жіноргом. А його хоч би заступником обрали. Носилася я вже з думкою покинути біду. Вже і жінки стали мені казати: «Та кинь його, до бісової матері, як він такий заздрісний». Кинь, кинь — не штука сказати. Чоловік не чобіт: намуляв мозоль, скинула з ноги і позбулася клопоту! Молодість свою прожили разом! Та й люблю ж його! — почервоніла Параска та якось дивно зиркнула при тому на Марію. Марія опустила очі і вдала, що не помітила нічого. — Правда, він у мене, сама знаєш, не дуже говіркий, не дуже-то товариський, але що зроблю? Своє! Рідне! Інші знов кажуть мені: «Ти, для святого покою в хаті, зречися того жіноргства. Дуже воно тобі потрібне!» Легко сказати! Я ж, сестричко, без громадської праці вже жити не можу. Заборони птиці літати або риби у воді плавати — послухас тебе? Не можу я без цього, сестро! Не можу! Як вийду на трибуну — пам'ятасш, як минулого року у Львові в театрі було? — як подивлюся на море голів, то аж вогощь по жилах піде! Почуваю, ніби мене хтось посадив на сто коней! А мій чоловік цього не розуміє! Ти знаєш, що він через те не дуже-то й у колгосп поспішав іти... Не тому, щоб він проти колективізації був,— де там! Він не такий темний, щоб не йти в колгосп, але боявся за мене, може, не так за мене, як за свій чоловічий гонор. Боявся, що я захочу й тут верховодити. І що ти гадасш, любко? Так воно і сталося, як він побоювався! Ой сестрице, як вийду на колгоспний лан, як розглянуся по тих просторах, як подивлюся, що я не сама, а по десять нас в одному ряду, то наче хтось мені крила почепив. А ще як затягнемо пісню, то таку силу чую в собі, що, здається, гори перевертала б!

— Добре... добре,— все ще не розуміє Марія,— все це гаразд, але чого ти сокири побоялася мені позичити?

— Ой сестрице,— заспокійливо кладе Параска свою долоню на Маріїну руку,— я собі міркувала...

— Вона собі міркувала старого горобця на полюв зловити,— озивається раптом, ну, ніби чисто в театрі;

Дмитро, Парасчин чоловік, з-за плечей жінок. Він встро- мив голову поміж полотна і дивиться то на свою жінку, то на Марію та й регочеться, радіє, що на таку розмову наспів. Потім сідає за стіл поміж жінок, замовляє три пива та й каже до Марії:

— Тепер послухай ти мене, молодице! Бо хоч ти з моєю Параскою з дівочих років товаришувала, та щось мені здається, що це товаришування було таке, як про нього в пісні співають: товаришка з товаришкою товаришувала, товаришка товаришці правди не сказала...

— Ой,— раптом скрикнула Параска,— та він уже п'яний, сестрице! Ти ані раз не слухай, що він говорить!

...— Ні, жіночко, я ще тільки збираюся бути п'яним! — сміється Дмитро.— Бачиш, сусідко,— каже він до Марії,— моя жіночка задумала тобі туману в очі пустити та й зіграла ту комедію з сокирою... Ніби вона вже така в мене залякана, що без моєї волі й пальцем не поворушить, со- ломинки за ворота не викине...

Параска (мабуть, трохи пиво їй в голову вдарило) починає лупцювати чоловіка по плечах, а Марія дивить- ся то на того, то на того і не розуміє нічого.

А Дмитро регочеться, аж кулаком об стіл пристукує.

Кров, підігрита пивом, вдаряє Марії в обличчя. Від цього очі стають в неї темно-сині, аж іскристі, як оті зір- ки в темну ніч.

— То ти така? Сама з чоловіком порахунки масш, а мене листоношею зробила?

Маріїні очі крешуть іскри на Параску. Бачить Дмитро, що молодиці готові полатися не на жарт. Що він ро- бить? Обтирає з вусів піну з пива, стає поміж ними, кладе одну руку одній на плече, а другу другій та й каже:

— Ти, Маріє, не дуже-то гудь мою, бо сама бачиш, що воно ще дуже дурненьке в мене. Прощу пробачення, товаришко жінорг! — Він вклоняється Парасці і дальше говорить до Марії: — А вона тобі правду сказала, Маріє. Здурів я був! Запало було таке дурне в голову, що ніби- то коли жінка займається громадою, то і хата, і родина нанівець...

— Ага... ага,— намагається зірватися з стільця Марія, але Дмитро міцно притримує її за плече,— тепер, коли тобі «пошта» принесла, що твоя жіночка шанує та боїться тебе, то зразу порозумнішав! Еге ж, можеш подякувати «поштарці»!

— Не від цього, Маріє, як ти кажеш, порозумішав я,— притримує він її за плече, щоб знову не зірвалася,— життя, само життя, молодице, навело на розум. По світу ширше розглянувся — от що! Поміж людьми трохи побував! Тільки моя жінка,— моргнув він у Парасчин бік,— так зайнялася всім новим у селі та районі, що й не помітила того, бо у неї якимось не вистачало часу для мене. А тепер, молодички, коли маєте час, то дошукуйтеся правди між собою, а я скочу в земельний відділ, може, таки дістанемо оті ремені для молотарок. Скоро он молотити будемо...

Жінки мовчать. Потім мовчки таки беруться за гуляш. Не їдять, тільки колупають виделками прохололе м'ясо. Мабуть, від цього заняття і мовчанка здається легшою.

— Параско,— по добрій хвилині починає Марія,— га? Та в тебе чоловік як чоловік, а яким ти його мені представила? Ей, Параско, не грай з вогнем! А може, ти яку іншу дипломатію на думці мала?

— Ей, яка там «дипломатія»,— пожвавлилась Параска,— мені тільки одне з думки, сестрице, не сходить,— вона хапає бокал і чокається з Маріїним, аж дзенькіт іде,— смішно мені, сестрице, що коли б не твоє топорище, то я й досі не знала б, який в мене чоловік розумняга. Ти розумієш?

У нашому селі новина народжує новину. Ніколи ще в нас не було аптеки. А тепер — дивіться — є. Невеличка амбулаторія і аптека при пій.

Та ви не думайте, що відколи в селі народилась аптека, то бабки перестали народ зіллям лікувати. Куди там! І досі швендяють по лугах та збирають у липні іванок-прозірник проти болі печінки, проти нуду під грудьми і неспокою у крові, у вересні — коріння живокості проти — хай преч кажеться — проти грудних хвороб, за давнених ран, що їм уже навіть старе сало з липовим медом не помагає, проти кривих ніжок у немовлят.

Настоящий па горілці полин вгамовує болі в череві. Але сталась та новина, що тепер за полином треба аж за село понад лугами ходити. Давнішніми роками любив він по межах рости, а тепер у нас не стало меж і полину з ними не стало.

Правду сказати, тепер і наш народ, як кажуть бабки, став менше на животі скаржитись. От у голодний рік, за німців, дуже хворіли і старі, і діти на животі. Пиля полин з горілкою і без горілки — не помагало. Помоглось тільки, як повернулись наші і життя в село принесли з собою.

А ще й та в нашому селі новина, що наші дівчата, побувши на різних нарадах, курсах, олімпіадах, з'їздах та зустрічах із знатними людьми, перестали тужити в пісні і вже рідко коли затягнуть отої:

...Ти поїхав, мене полехав,
А я, бідна, плачу...

А хлопці що? Хлопці те саме! Відколи поробились трактористами, шоферами, бригадирами та передовиками, вони й пісню свою перестроїли на інший лад. В нашому селі рідко коли ви почуєте, щоб парубки співали, як бувало давнішими часами, мовляв:

Дармо, дівча, рожі сієш, вони тобі не зійдуть.
Дармо просиш отця-матір, вони за мене не дадуть...
Бо я бідний, ти багата, в тебе хата с...

Тепер що? Тепер парубок кашкета зсуне набакпр, аби прохолода в чоло била, і тільки відгомін, мов димок за комбайном, понесеться за ним:

Ще й та новина в нас, що Софія Василичина... Ей, не може бути, щоб ви про неї не чули! Така чорнявенька, невеличка на зріст дівчина з ямкою на підборідді, дев'ята в родині... Та, що в сороковому році перша виїхала з нашого села на фабрику до Львова, потім евакуювалась на Далекий Схід, а потім знову повернулась до Львова.

Чекайте! Як ви бували у Львові взимку сорок сьомого року, коли ми обирали депутатів до парламенту нашої республіки, то не може бути, щоб ви не помітили в алеї напроти театру поміж знатними людьми і портрет ударниці Софії. Така чорнявенька дівчинка з ямкою на підборідді. Не може бути, щоб ви її не запам'ятали, бо в неї очі такі, що навіть на портреті сміються.

Отож сталась та новина в селі, що минулої неділі наша знатна ланкова Олена заміж виходила за шофера-передовика десь аж з-під Білої Церкви над Дніпром (а може, туди Дніпро й не протікає), так ота Софія теж приїздила на весілля...

Ой-ой... ой-ой... вже то наша жінота мала що оглядати та губами прицмокувати! Сукенка на ній чисто як на ляльці у вітрині: і складна, і до фігури, і колір до очей, і шовк, як жива шкіра.

А як вона (ота чорнявенька, невеличкого зросту) виступила перед молодими, як руку з чаркою піднесла вгору, промову до молодих ушкварила, нагадала їм, як то колись у нашому селі бувало, а як тепер люди живуть, як зогріла словом, — то гості заплескали на її слова і не дали вже докінчити весільної промови. Тільки матері обсіли її та стали розпитувати та розвідувати, чи не могла б вона і їхніх дочок там, у Львові, десь коло себе поприміщувати.

Чоловіки, буваліші за наших жінок, тільки посміхалися з тих мамів, що то їх дочкам стерня в ноги коле і їм здається, що ударницею бути і собі честь в народі заслужити — то все одно, що в запічку куделю прясти... Сміялись, що мами ті часто нагадують їм казку про дідову і бабину дочку...

Ой любоньки ви наші! Дідова дочка то і в нашому селі, в нашому колгоспі придбає собі скриню добра, а бабиній, лінивій, і фабрика у Львові нічого не дасть.

Ні, що красне, то красне було те перше колгоспне весілля в нашому селі.

Та не весілля ота новина, що про неї мали ви почути.

Новина та, що на весіллі Олени посватався до Софії Василь Макарів, а вона відповіла йому:

— Ще подумаю...

А... а... а!

Василь Макарів до Софії? Та це ж той, що на війні на шофера вивчився і тепер в районі в МТС працює? Може, ні? Той самісінський. Такий високий, тонкий в поясі, гей скрипка, з русявим, як льон, чубом?

Той самісінський!

Та чекайте, людонькі добрі, бо тут щось не так. Таж Василь і Софія ще підлітками разом ходили. Вже тоді люди вважали їх за пару.

Чекайте, чекайте!.. Коли була вже мова про лікувальне зілля, то треба було і терлич згадати. Цвіте він посеред літа, коли зорі найближче до нашої землі, синеньким-синеньким дрібноцвітом і, як каже баба Сафта, має силу для того, хто вип'є вивар з нього, милого прикликати до себе...

Терлич, терлич,
Ти мого милого поклич...

Ще й досі зривають його дівчата в нашому селі, але вже не роблять вивару з нього. Квітчаються ним, коли відцвітають шівонії, і наслуховують, чи машина милого не везе.

Терлич, терлич,
Ти мого милого поклич...

Ходили разом Софія з Василем, «як голубів пара, а потім розійшлися, як чорна хмара».

І ніхто не знав, чого розійшлися ті двоє. Правда, хлопці й дівчата різно у свій час перебомкували, але правди ніхто з них не знав.

Знали тільки те, що Василь досі не одружився, а Софія не замужем, хоч самі знаєте, що не може такого бути, аби такий дівчині та люди не траплялися.

А тепер, коли після стількох років (ви не дивіться, що Софія на вигляд, як підліток; їй було вже за двадцять четвертий, коли не більше!) він сватається, вона, дурна дівка (бігме, шкода, що ударниця!), ще й ламається.

І чому?

Та чи нині женихи на дорозі валяються? Та ще які женихи! Посада в МТС і шоферські курси в кишені, га?

Чи як вона ударниця, та депутат до райради, та медаль на грудях, то вже чоловік до хати не потрібний?

Бо чому вона відмовила парубкові?

Ніхто не скаже, бо ніхто не знає.

Сама Софія знає, але вона не буде розповідати про такі справи.

Не розкаже, як тому вісім літ (гей... гей... таж то роки-роки!) на весіллі у Ксеньки Росохи була вона за підручну біля куховарки. Росохи, самі знаєте, перші дуки в селі. Ксенька запросила на весілля самих багацьких дівчат, хоч ніби й товаришувала з усіма в селі... І лише тому, що не вистачало парубків між багацькими родами, попросила декого і з бідніших хлопців. Між ними і Василя, бо хоч молодий ще був тоді, проте вмів танцям лад давати, як ніхто.

І як воно було на тому весіллі, як?

Та так воно було, що Софія, впоравшись на кухні, переодяглась у святкове вбрання і собі стала між дівчатами у великій хаті, де саме відбувалися танці.

Була тоді ще така тиха та несмілива, що у місячну ніч тіні своєї лякалась. Якби не молода, що затигла її до великої хати, ніколи не посміла б сама порога переступити.

Всі парубки танцювали, але їх все одно було замало, і Софії та Мотрі Гпатковій не вистачило пари.

Всі дівки танцювали, а Софія і Мотря стояли без пари.

А газди і газдині дивилися з другої хати через сіни на тапець і теж бачили, що всі дівки танцюють, тільки вони дві стоять без пари. І от, у таку прикру для дівочого серця хвилину, увійшов знадвору Василь. Став на порозі на весь зріст, аж чубом одвірка черкнув.

Софії дух затамувало.

Терлич, терлич,
Ти мого милого поклич...

А милий оглянувся, вклонився гостям, наставив вухо під музику і гукнув на обидві хати:

— Мотроно, в тапець!

Мотрона обтягла запаску, витерла долоню хусткою і — пішла в його руки.

...Багато часу минуло. Багато змін за той час настало в нашому селі...

Земля стала по-іншому родити, дівчата інших пісень

співають. Нові хати вже не соломою — черепицею червоною, як коралі, покриваються. Люди вже не волами — машинами їздити стали.

Багато змін настало в нашому селі — а скільки їх ще буде?

Тільки от серце людське по-давньому не може простити тому, хто раз його зранив.

А в терлич у нашому селі вже мало хто вірить.

Хіба ще молоденькі дівчатка на пасовиськах вигукують іноді:

Терлич, терлич,
Ти мого милого поклич...

Але як підростуть та стануть дівочити, то й вони забудуть про нього.

Але що правда, то правда. Хустина, як писанка. Ольга приміряє її перед дзеркалом, а одним оком все поглядає на маму, що місить тісто в діжі.

Мама поки що нічого не говорить, тільки гатить кулаком по тісту, мов праником по шматтю, а це не віщує нічого доброго. А хустина, наче хто наврочив. То ріжки з'їжились, то голова сплющилась, немов плесканка сира, то знову квітка, як навмисне, не виходить посередині чола.

Мама й далі мовчить, але тепер б'є долонею по тісту, як по живому.

Ольга розуміє, що мама терпіти не може, коли дівка, та ще в будень, задовго перед дзеркалом вистоює. Вона, дай тільки привід, зараз почне своє: дівки за моїх часів були такі та он які... По шлюбі чоловікам викали, а вже щоб при газдах рота розтулити... Це мама ніби до того, що тепер, відколи колгосп у селі, взялись і дівки собі на зборах виступати. Дарма, що передовики, мама цього не хоче розуміти. Йй дівка — то дівка.

Тихо, зараз щось буде, бо мама витерла чоло об рукав і випросталась.

— Доки ти, дівко, будеш витанцьовувати перед дзеркалом? Біда чиста з дівкою. Наче вперше себе побачила та й надивитись не може. Агі та агі!

— Йой, та щось хустина не хоче зав'язатись добре... А знаєте, мені в село потрібно...

— А ти погонись (навіщо, скажіть самі, таке дурне слово «погонись?»), дівко, в село і пронадь. А сьогодні, як чую, мають до тебе ті з газети приїхати... Знову треба буде по тебе посланця слати... Щоб хто на сміх приїхав, то ніколи тебе дома не застане.

Це вже щоб уколоти. А все через те, що Ольга задовго перед дзеркалом танцює, бо мама добре знає, що Ольга не ходить в село гуляти, а все якісь справи виганяють її з хати. То мануфактуру привезли до крамниці... то понад два тижні приміщення клубу приводили до людського вигляду... А газетчики, щоб їх Ольга та дуже любила — не сказати. Якийсь такий дурний народ. Бігме. Приїде, все хоче знати, до всього цікавий, про все розпитус...

— Ай, як приїдуть, то зачекають. Корона їм з голови не злетить...

Агі, що то сьогодні з хустиною? Чи тепер якісь нові матеріали виробляють, що хустина до голови пристати не хоче? А може, людоньки, це тому, що хустина шовкова?

Мама неначе вгадала Ольжині думки:

— Та чи ти, дівко, на весілля йдеш просити, що в будень у шовкову хустину нарядилася? Ще візьмуть, люди в зуби, то буде і тобі, і мені...

Мамина правда, що не пасує в будній день парадувати в шовковій хустині. Але й Ольжина правда, що треба декому тою хустиною носа втерти! Еге! Були навіть такі, що нишком ляпали язиками по селу, ніби буряки, мовляв, поїдуть до цукроварні, аж засвистить, а знатній ланковій за її солоний труд буде тільки й нагороди, що бурякова гичка на силос. І хіба це так сталося?

— Зачекай з парадом до неділі...

Добре мамі так говорити. В неділю не одна приченується в шовкову хустину, і Ольга (хіба, може, ні?) загубиться між ними, як вівця в отарі.

— Та хай! Я того хочу, аби заговорили, що Ольга Борисюкова павіть у будень у шовкових хустках ходить... Ви знаєте своє, а я своє!

А тут тато на поріг і почув останні Ольжині слова.

— Гей, дівко, а ти по-якому до мамі? Вважай, небого, я не подивлюсь, що ти знатна ланкова!

Але тут уже мама за Ольгу обстала. Вона така. Йї самій ударити дитину, насварити — можна, але не дай-бо, щоб хто інший.

— Не мішався б, старий, у бабські справи...

Тато глянув на маму, плюнув та поліз за пояс по люльку. А Ольга тільки цього й чекала. Мама встигла тільки вгледіти, як краса-хустина майнула попід вікнами.

Іде Ольга горі селом і тільки чобітками по насту — чах... чах... чах...

— Олько, гей, Олько! — вибігас з хати, схопившись за груди від великого морозу, молодиця Ірина Безрукого.— Чи чула: розказував Максим Василя Іванового, що твою фотографію ніби, чуєш, в газеті бачив. Шкода, каже, що не купив собі тої газети та, каже, не витяв собі ножицями дівки на пам'ятку.

— Овва,— сміється Ольга,— я вже й забула, коли це було...

— Дивись, а я й не знала. Думала, що новину скажу...

— Може, колись була, а тільки постарілась твоя новина, Маріє...

І далі чобітками по синюватуму від морозу снігу — чах... чах... чах...

А тут — про вовка помовка — іде від школи Максим. Шапка смушева, ще партизанська, рейтузи натягнуті, як струна. Здалеку і не пізнаєш, що парубок злегка зизокий...

— Куди то наша знатна ланкова так чеше?

— А тобі що? Підвезти хочеш?

— Е, куди мені до вас. Бачив я вас на фотографії. Така запишнена, мов ячмінний ширіг. Ні, без жарту, Олько. Чув я, що посилають тебе делегаткою на жіночі збори до Львова. Всього кілька жінок з району на ту нараду іде, і ти між ними, Олько. Ну, ну...

Ользі дух в грудях спирає. Вона мовчить, хоче, щоб він ще раз щось додав до сказаного. Щоб хоч ще раз повторив оте, сповнене подиву: «Ну, ну...» Ольга розуміє, що це не так, як повинно бути, але важко, ой важко втекти від спокуси. З якогось часу їй кортить, дуже кортить: всюди й у всьому бути першою з перших... Ніхто не знає її думок. Ніхто не знає її сміливих прагнень. Ользі завжди було приємно, коли хтось похвалить її працьовитість, спритність її рук, її невтомність, але раніш не брала собі тих похвал так глибоко до серця. Овва! Як хвалив багацький син, то уста говорили одне, а очі бачили в ній добру наймичку. А бідного похвала — то не похвала була, жалість, що така щира, та марнується на чужому лану...

А тепер пробудилися в Ользі нові сили, і ті нові сили викликали до життя те нестримне прагнення вибиватись на перше місце в першому ряді.

Дехто помічав, що Ольга і в поведінці змінилась. Вона стала наче якась жорстка з людьми. Здається, тільки те й знає, що глузувати з інших, але ніхто не відає, що все це, аби не дізнались про її честолюбність, не стали з неї глузувати.

— Овва! Хай посилають когось іншого на ту нараду! Я не просилась.

Так. Вона не просилась. Не просилась, лише кожної ночі мучили її примари-сни, що можуть обрати на ту нараду когось іншого, а не її...

Максим у партизанах був, півсвіту сховався, і відповідь Ольги йому не дуже до вподоби.

— А може б, ти трохи менше носа драла? Чув я, Олько, в районі, що там починають уже трохи нарікати на тебе. Бігме...

Ольга чує, як раптом холоде в неї піднебіння. Невже в районі знайшовся хтось незадоволений з неї? Що? Незадоволений з неї, якою гордиться вся область? Тут щось не те, міркує Ольга, тут або сам Максим хоче її випробувати, або хтось заздрісний набрехав йому на неї... Могла б просто спитати, чи це він на власні вуха чув, але гонор не дозволив. Ова! Ще справді подумає собі парубок, що вона повірила!

— Ага! Говори таким, як ти, то, може, й повірять... Бувай здоров, мені ніколи...

— Олько,— говорить Максим стиха, і це затримус Ольгу,— бігме, правду говорю. Ти знаєш, я тобі не ворог. Кажуть: щό з того, що її ланка добивається високих урожаїв, коли вона не хоче інших навчити? Чекай, я пригадаю навіть, як це вони казали... Чекай, якомсь так... ага, «коли вона не хоче з іншими ділитись своїм досвідом...». Кажуть, що це недобре, Олько, кажуть, треба, щоб і інші ланки, щоб і весь колгосп, а не тільки твоя ланка.

Ольга дивиться на Максима недобрим, сторожким оком. Недобре, кажуть. Гм... Досі чула самі лише похвали. Досі тільки й чула, що немає понад неї на цілий район, а тепер уже недогода їм. Це не що інше, як хтось заздрісний з їх села обмовив її перед районом... Дехто спати в селі не може від того, що її ланка добилась аж таких урожаїв. Мудрі... щоб і інші ланки... щоб і весь колгосп. Та хай працюють так, як вона з своєю ланкою, то будуть мати те саме... Щоб увесь колгосп... Певно, комусь очі коле її фотографія в газеті.

— Ова! Я не відьма... по ночах поля не чарую... з своєю роботою не ховаюсь. Хай приходять, кому треба, і вчаться... Не бороню... Я тільки те знаю, що рук своїх нікому не позичу. А навіть коли б можна ті руки відчепити,— не віддала б лінюхам, які тільки й знають язиками молоти.

— Ов, то ти така міцна? — дивується Максим. Прищупивши око, він додає: — А центнер пшениці підв'язла б ти?

Ага, він думає, що з цього боку перейде їй дорогу! Поволі, парубче, поволі!

— Ова! А ти думаєш, хто вантажив на віз оті тридцять два центнери, що мені нарахували в колгоспі? Все

до зернини ми з татом на своїх спинах у комору переносили.

— Тридцять два центнери? — свище Максим. — Таж то цілий масток!

— А ти лише тепер про це чуєш?

Тільки чах... чах... чах... чобітками по морозі. І не озирається, чи стоїть той Максим серед дороги, чи пішов собі у протилежний бік, а чи, може, її доганяє.

* * *

Учителька, мабуть, не сподівалася гостей під ту чору, бо схопилася з-за столу з пером у руці.

— А, це ти, Олько? Господи, як ти виросла! Тільки по вас, по моїх колишніх ученицях, я бачу, як старіюсь. Мабуть, ти вже вища за маму будеш?

— Еге! Вища! Це ми по татові такі чубаті...

— З чим добрим прийшла ти до мене, Олько?

Учителька відкладає ручку набік, знімас окуляри з очей, немов краще придивитися хоче, чи це та сама Олька, що бігала ще недавно з косичкою, чи не та? Як ті діти ростуть! Як той час летить!

— Йой, клоніт маю... Оце обрали мене делегаткою на жіночі збори до Львова... Нібито на збори обласного активу жінок. Маю там виступати, прошу вчительки, а чогось так боюся.

Учителька дивиться на Ольгу недовірливо:

— Ти — боїшся, Олько? Їй, щось мені не віриться.

Ольга крутить хустину в пальцях. Вона б призналася, якби вчителька не сміялася з неї.

— Що ти, дитино!

— Йой, та-бо я не знаю, як сказати, прошу вчительки.

— Ну, сміло, Олько!

— Та то, прошу вчительки, таке, хіба скажу вже правду... Ішла я до Євки Гандзюкової... треба мені було забрати в неї договір на соціалістичне змагання. Іду... аж тут напроти мене Максим... ви знаєте, той злегка зизуватий, у партизанах був...

— Знаю... І що далі?

Ольга дивиться на вчительку і просить очима, щоб та зрозуміла її без слів. Ой матінко, справа така проста, а викласти її так незручно.

— Ну, і що було далі з Максимом?

— Йой, прошу вас, аж не знаю вже, як сказати... Він, слово по слову, натякнув мені, буцім в районі щось незадоволені з мене. Нібито я про інші ланки не дбаю, тільки свою маю на оці... Таке-о, розумієте?.. Може, і так говорили в районі, а може, хтось набрехав йому... Я не знаю. Але мені вже такі розмови не до серця. А тепер вибрали мене делегаткою на жіночі збори до Львова. Як Максим сказав мені про район, то я собі зразу подумала: я ще вам покажу, що значить Ольга Борисюкова!

— І що ти надумала, дитино? — дивиться учителька на свою колишню ученицю.

Ольга скубе тороки скатерті:

— Я хотіла б... їм на злість... на злість тим, що починають підкопувати піді мною... таку промову сказати на зборах, щоб їм аж у носі закрутило. Я хочу просити, — вона перестала скубти скатерть, підвела голову й очі на вчительку, — щоб ви склали мені таку промову, а я б своєю рукою переписала. Я хочу їм показати... навчити їх... вони гадають... — їй бракує слів і духу.

Учителька, силівши пальці на грудях, починає ходити по хаті, хоч доріжка до вікна не довша за добрий господарський стіл. Потім зупиняється перед Ольгою і, шикча за неї, дивиться на дівчину знизу вгору.

— Ай, дівчино, як ти мені свого тата нагадуєш, коли йому трохи менше років було...

— Таж я кажу вам, учителько, що ми по татові чубаті...

Учителька бере олівець зі стола і машинально гризе зубами незатесаний його кінець:

— Це жіночі збори, Олько? Гм... — і знову олівець між зубами. — Гм, що тобі написати на ці збори? Колись, як я ще була твоїх років... бачиш, ми боролися за рівноправність жінок... Тепер це все належить уже до історії... Постарілася я вже, Олько, і не зовсім добре знаю, які тепер новини у жіночому світі... А може б, ти звернулася з цією справою до когось іншого? Може б, до нашої Лідії Андріївни. Вона молода...

— Йой, прошу вас, а де ж би я комусь іншому звірилась з цим? Я не хочу, щоб жива душа знала про те, що це не я сама писала...

Учителька йде до вікна і механічно засуває шторкати занавіски на ньому.

— Чекай, Олько, чекай... жіночі збори... Я ж кажу тобі, що ми колись на жіночих зборах домагались рівноправності з чоловіками... Домагались, щоб нас допускали до науки... до праці...

Ольга починає сміятись, і вчителька уриває.

— Я перепрошую... але мені аж смішно. Тепер, прошу вас, коли охота, то і вчись... Ніхто тобі не заборонить.

Учителька сухо кашляє.

— Я ж тобі кажу, що не знаю, про віщо писати...

Ользі боляче слухати такі слова учительки. Її цупкі, гарячі пальці лягають несміливо на згорблену спину старої вчительки.

— Не гнівайтесь, прошу вас, на мене. Мені стало якось смішно, коли ви сказали, що треба було жінкам аж на зборах домагатися праці... Ви знаєте що? Пробачте, що докучаю вам, але я прошу красно скласти мені до ладу й прикладу про наш колгосп. Я хотіла про свою ланку, але вже хай буде про колгосп цілий... про наші високі заробітки. А щоб не казали, що я тільки про себе дбаю, то напишіть десь там... але так красно, прошу вас, до ладу й прикладу... скажіть, що кожний колгоспник у нас хоче добитися того, щоб у його хаті було так, як колись у нашого пана... Килими на підлозі... занавіски з золотими мушками на вікнах, фортеп'яно в куті. Напишіть, що всі, всі цього хочуть... А я про себе знаю, що в мене першої буде килим на підлозі... Але цього прошу не писати, бо знову скажуть, що я себе понад інших виношу. Ось укладіть про це все так, щоб я не говорила, а співала, як то кажуть...

Учителька крутить олівцем в руках.

— Чи не забагато відразу хочеш ти, Олько? Але коли вже так, то я можу тобі подиктувати.

Вона диктує поволі, слово за словом, а Ольга горбатими літерами виводить своє щастя.

Вже сонце перехилилось через небесний обруч, коли дівчина повертається від учительки. Захід сонця полум'яний, надвечір знову морозець тисне. Під ногами Ольги скрипить: чах... чах... чах...

Тільки Ольга минула школу, сусідка, невістка Кордюків, їй назустріч.

— Біжи, Олько, бо там якісь гості до тебе з району приїхали!

— Ай, голова мені вже від тих гостей болить...

— Оце раз! А як же ти у Львові будеш виступати? Кажуть, що там мають з'їхатись жінки з цілого краю... Сила-силенна...

— Овва! Або то мені першина виступати?

— Е, Олько, то був район, а то Львів...

— А мені що Львів? Хіба я ніколи у Львові не була?

* * *

Он яка зима у великому місті. Снігу тільки й усього, що в скверах та на дахах будинків, а тротуари голісінькі, мов тік. Ольга марширує по них чобітками, тільки — цок-цок-цок.

Їй навіть не треба питати, де той театр. Хвиля жінок пливе і сама несе кожного, хто наблизиться до неї, в будинок з кам'яними фігурами при вході.

У великих, начебто в клуні, дверях стоять хлопці в мундирах і питають запрошення. Чи і в неї спитають? Адже всі вони читають газети і повинні знати, хто вона така...

— Запрошення, громадянчко!.. Ви, громадянко, ви!

— Я? — червонос Ольга і починає шипорити по кишнях за запрошенням.

— Ей, ви там! Не затримуйте рух! Треба було заздалегідь приготувати запрошення.

— Та чого ви вчепилися до дівчини? Може, вона перший раз та й не знала?

Неприємно Ользі таке чути. Знала б отаке, була б несла те запрошення перед собою, як прапорець.

Але скоро вона забуває про свій клопіт. Тільки що зайняла вона місце в залі, як продерся до неї якийсь хлопець з блокнотом у руці. Ольга зараз догадалась, що це один з тих, котрі до газет про людей подають. Давніше, по щирості, Ольга не дуже полюбляла газетярів. Звичайно налітали в село в найгарячіший час польових робіт і ставили іноді такі уперті запитання! Але після розмови з Максимом, якої вона забути не може, їй хочеться, дуже хочеться, щоб про неї написали в газеті.

— Пробачте, я хотів би знати про ваші плани на майбутнє...

Ольга якось не зовсім розуміє, що він має на думці. Чи має вона говорити про себе, чи про свій колгосп? От, поставить тобі таке питання, а ти роби з ним, що хочеш!

— Може, розкажете що-небудь про себе? Яке ваше життя було в минулому? Як ви тепер живете? Що задумете на майбутнє?

Задуми на майбутнє? Гм... Задуми на майбутнє... А якби йому так натякнути на піаніно? Га? Хай би розмалював красно в газеті ту майбутню її хату із занавісками в золоті, з барвистими килимами на підлозі... Хай би читала куркульня і зеленіла від заздрості...

— Ми вас просимо на хвилинку. Вас, Ольго Борисюк, вас...

Тут нібито просять, а тут таки беруть її під руку і ведуть кудись у бічні двері, де аж гаряче від світла. Ольга, хоч ще ніколи не бачила такого, якось здогадалася що тут, мабуть, будуть фотографувати її. Запам'ятала собі, що треба губи стулити, а то вийде з роззявленим ротом, наче поштова скринька.

— А ви тримайтеся вільно. Прощу, розмовляйте з кимось... Для фільму це навіть краще...

Ольгу аж за серце схопило. Для фільму! Ото балачок буде, коли в село приїде кіно,— люди дивляться, а там Ольга, ніби жива... навіть губами ворухить... Ха-ха-ха!

— О так! Добре! Посміхайтесь, посміхайтесь!

— Йой, дзвінок уже!

— Нічого, нічого,— заспокоюють Ольгу.— Це перший дзвінок.

Ольга потрапила до залу, коли нарада вже почалася. Не було вже й мови, щоб сісти на своє місце. Примостилась десь збоку і слухала доповідь про досягнення жінок у нашому краю.

Спочатку було Ользі все ясно, зрозуміло. А згодом почало їй наче рябіти у голові від цифр. Невже це справді можливо? І лише пролунало її прізвище та цифра її центнерів, Ольга остаточно повірила, що це дійсно так.

Після доповіді почались виступи делегатів. Першою говорила колгоспниця з Олеського району. Ользі якось не сподобалась ні сама делегатка, ні її мова. Як вода млинове колесо, так та з Олеського району обертала промову біля одного: як їм колись жилося, а як тепер живеться. Ользі, щиро сказати, набридли оті згадки про минуле. Не хочеться їй повертатися до нього навіть думками. Хай воно пропаде і не сниться навіть її онукам. Крім того, не подобалась Ользі сама поведінка тієї делегатки. Жінка

вже літня, а чогось маніриться, прикриває рота хустиною, ніби їй п'ятнадцятий рік щойно пішов.

— Слово має товаришка Гнатюкова! Підготуватись Ользі Борисюк з Бібрського району.

Чого б то дівчині готуватись, коли в неї лежить у портфелі вже написане і завчене. Тільки розгорнути на он тому столику і читати, як з книжки.

Ой, то це та славна Гнатюкова? Ой мамко, та якби Ольга була на її місці, то вийшла б на сцену убрана в шовки від ніг до голови, як пава! А що, може, ні? А для чого тоді гроші? Аби їх у скрині квасити? Еге, ця не лізе за словом у кишеню! Та-бо й голосок у неї — як дзвінок. І дивіться, навіть записки ніякої при собі не має... Ну... ну... Але що це вона говорить? Дівчині стає душно, і вона трохи від духоти, трохи для того, щоб краще чути, розв'язує хустину на шії.

Оплески заглушили слова Гнатюкової. Ольга навіть дивується трохи: і що вона сказала таке печуване, що зала так розходилася?

— І як же я можу, люди добрі, недооцінювати того всього, що дала Радянська влада мені і моїм дітям? Як я можу не хотіти віддячити якось за це нашій владі?! От порадилась я з своїм чоловіком, бригадир він у мене, порадилась з дітьми і закупила на власні гроші мантину для нашого колгоспу. Я ще подумала собі: певже ж ми менші патріотки за наших сестер зі східних областей? Могла Пармузіна у роки Вітчизняної війни на власні гроші купити літак державі, то чому ж я не можу у мирні часи купити машину для власного колгоспу? Ще хочемо ми з чоловіком побудувати...

Ольга скидає з голови хустину. Мусить собі вітер зробити нею, бо аж піт ударив на неї від цієї промови. Аж сорочка прилипла їй до спини. Вже і не зовсім розуміла, що Гнатюкова говорила. Вже з перших слів цієї жінки Ольга відчула, що її з таким трудом написана промова нікуди не годиться. Після виступу Гнатюкової виїхати їй, Ользі, з своїм піаніно та з занавісками — посміховище на всю країну! Гей, і як це їй дома не спало на думку, що піаніно та занавіски із золотими мушками — ще не все! І чому вчителька не зупинила, а сама пішла за її розумом? Ні і ще раз ні! З такою промовою, яку Ольга має в портфелі, виступати не можна! Але що робити?

— Слово має Ольга Борисюк.

Дівчина запинає похашцем хустку і чує, як їй у висках молоточками б'є. Не йти на сцену — не можна. Але йти з порожньою головою — теж не можна. А тут, як лише впало її прізвище, неначе хто запалив зал. Плещуть у долоні, аж луна йде. Вони чекають, що знатна ланкова скаже їм щось розумне, що зігріє їх серця... А що вона може? Що вона їм скаже? Скаже, що заготовила собі промову, яку тепер соромиться на світ між люди показати? Скаже, що слова Гнатюкової відкрили їй очі і вона побачила свою працю в іншому освітленні? Хіба їй хтось повірить? Хіба це, що перед хвилиною сказала Гнатюкова, не раз і не два, тільки іншими словами, не говорили їм, колгоспникам, люди, що приїжджали до них з райпарткому? Чому вона тоді не мала вух ані розуміння для тих правд? Чому тоді наче осліпла, наче оглухла від самозакохання у свої успіхи?

— Ну, Борисюк, ми чекаємо від вас, що ви нам щось скажете про свій колгосп... Що це ви... наче не своя? Сміло, Ольго, сміло, ми тут самі свої... одна родина...

Це хтось до неї з президії. Вона бачить, як голова зборів, жінка, що оце на початку наради доповідала, щось неспокійно шепче на вухо свосму сусідові. Той повертає голову до Ольги і дає їй рукою якийсь знак. Дівчина розуміє його. Вона не має тільки змоги ні йому, ні тім у залі, що вже непокояться за неї, передати те, чим сповнюється її серце...

«Говори або провалися під землю — іншого виходу тобі немає», — рентками свідомості наказує собі Ольга і розкриває уста.

— Я хотіла, товариші... я хотіла...

Те красно написано, що залишилося там, у портфелі, складне, гладке, як шовкова нитка, хоч і не дійсне вже, зв'язало Ользі вуста і не дає говорити. Вона хоче пригадати собі перші слова, щоб хоч початок вийшов по-людськи, але не може нічого нового придумати, крім того, що вже сказала:

— Я хотіла, товариші, я хотіла...

— Ви хотіли, — з доброзичливим усміхом перебиває її хтось з президії, — відповісти товаришці Гнатюковій.

Так, це було те. Це був той поріг, якого вона так відчайдно шукала в думках і, переступивши, відразу знайшла себе. Ольга з сердечністю глянула на чоловіка, що врятував її. Зітхнула на повні груди і посміхнулася до залу.

Так, тепер вона могла собі дозволити на усміх. Зал, відчувши перемену в ній, миттю забув ту нещасну, що несміливо зачиналась на трибуні, і відповів гучними підбадьорливими оплесками.

Ольга перечекала, поки стихнуть оплески, і тоді почала... Тепер вона нітрохи не журилася тим, як говорить, як складає свої думки та яких добирає слів. Ця журба відпала сама по собі, коли Ольга відчула раптом, як багато їй хочеться розповісти.

Дівчина говорила не тільки про свій колгосп. Вона говорила від імені всіх молодих колгоспників на галицькій землі, але в тому вона говорила й про себе.

Себе, передусім себе вона мала на думці, коли говорила, що багато наших людей вважає державу за багату тітку, від якої можна тільки брати і користати, а нічого в заміну не давати від себе.

Себе, передусім себе вона мала на думці, коли говорила, що багато наших молодих колгоспників ще не навчилися дивитись далі свого носа.

Себе, передусім себе вона мала на думці, коли говорила, що є між нашими колгоспниками й такі, які неохоче діляться своїм досвідом з іншими, бо їм не хочеться, щоб хто-небудь перегнав їх... бо тільки хочеться бути у всьому на першому місці.

Себе, передусім себе мала Ольга на думці, коли говорила, що багато наших колгоспників мимоволі ще тягнуться до пережитків минулого... Оті пережитки, оті забобони — це наче пирій і будяки на колгоспному лані... А ми, сказала, ті колгоспні лани прополомо, а ми той пирій з думок із корінням повириваємо...

Як закінчила, зал здригнувся від оплесків. Ні, не тому, що Ольга так гарно промовила до людей. Вона в дійсності промовляла погано. Запиналась на кожному слові і треба не треба тикала всюди оте своє «можна сказати». Всі плескали, аж долоні їм нашіли, бо кожний відчував, що говорила Ольга гаряче, від щирого серця.

Незважаючи на бурю оплесків, Ольга зійшла з трибуни з досадою на себе. Перш за все дівчині дошкуляло те, що допіру слова Гнатюкової зняли їй полуду з очей. Чому вона сама, своїм розумом, не дійшла до того? Прикро їй було і за те, що вона так незграбно виступила. Не знала вона також, чи радіти, чи робити собі докори за те, що не призналася перед зборами про задумане.

Що краще: чи зобов'язатися заздалегідь і додержати слова, чи, не розголошуючи, зробити людям несподіванку?..

О, цього вже дійсно Ольга не знала, і це теж лягло їй каменем на серце.

Згодом, уже сидячи в залі, дівчина поволі стала очулювати.

Еге ж, не зовсім пощастило їй на цих зборах, але що з того? Стеля не впала їй на голову від того, і вона ж сказала щось справді важливе.

Та все не кінець кінцем дрібниці. Дівчину щось аж підносило від внутрішнього, глибоко захованого дзвінкого задоволення. Адже вона сказала щось таке, чого досі ніхто ще до неї з наших колгоспників не сказав.

Хіба неправда?

Але це ще не все. Недалекий час, коли всі оті, що чули Ольгу сьогодні в театрі, прочитають ще і в газеті, який дарунок готує вона державі. А що буде так, це певне, як те, що по суботі наступас неділя.

Такого вже вона роду чубатого дівка, що і честь любить, але їй слова дотримати вміє.

Мені вже двадцять шість років, я інженер-електрик на кораблі далекого плавання, нежонатий і вже чотири роки нещасливо закоханий. Ні, ні, прошу не перебивати. Бачите, трагедія моя в тому, що сам покинув дівчину, за якою тепер сходжу з розуму. Еге ж, три роки тому був я щасливий, закоханий і мав одружитись. І в той день, коли ми мали призначити термін нашого шлюбу, я відмовився від своєї коханої. Але не буду забігати наперед. Я був тоді студентом п'ятого курсу політехнічного інституту, вона вчилася на четвертому курсі театрального. Познайомились ми зовсім просто: на одному студентському вечорі попросив я її до танцю, потім провів додому — і з того вечора вибирав дороги, якими вона ходила.

Це була дівчина... Ні, ви не думайте, що закоханість зробила мене сліпим. Відколи ми розлучились, я міг десять разів протверезитись і прозріти, проте я до сьогоднішнього дня залишаюся при своєму. Це була дівчина, якій рівної я не зустрічав досі.

Коли йдеться про її зовнішність, то я мушу сказати, що її врода не зразу впадала в вічі. Вона була гарна тією гармонійною, тонкою красою, що потребувала свого знавця. Не всім подобаються малі на зріст, тендітні, з блідим обличчям дівчата.

Я й сьогодні не можу сказати, що в неї були якісь особливі очі, хода, усмішка, руки. Вона здавалася такою, як і всі, доки не заговорить. Тоді її трохи скісні сірі очі спалахували фосфоричними вогниками, алебастрово-бліде лице світилося такою виразистою мімічною грою, що її можна було легко зрозуміти без особливих зусиль з її боку. До того ж вона завжди горіла якимись щораз новими творчими ідеями. Треба додати ще, що вона готувалася на режисера-постановника, навіть, здається, підробляла трохи режисурою по робітничих клубах. Одне слово, я, хлопчисько з технічним, так би мовити, ухилом, весь закрутився в орбіті її творчих фантазій. По-первісному дика, чиста, по-дитячому правдива, вся сповнена радістю від самого процесу буття, вона нагадувала молоду рись.

Мені залишалось всього кілька місяців до диплома, і я часто думав про те, що з такою подругою життя моє завжди буде цікавим, радісним.

Правда, ми не говорили ніколи про одруження, але це розумілося само собою. Хочу сказати, що ми не потребували домовлятися про такі справи, і в цьому була особлива краса. Проте ми мали виконати таку формальність, як запис у загсі, і треба було призначити день для цієї процедури. Моя дівчина вважала, що з цього приводу не варт здіймати шуму. От, як стоїмо, так і підемо, зареєструємося, а звідтіль — зразу на пляж.

— Чудово,— як завжди, не заперечив я їй.— Але я хотів би про наш намір повідомити наших батьків. В мене мама, як знаєш, а в тебе...— І щойно тепер до мене дійшло, що так був зачарований самою її істотою, що навіть не подікавився, хто її батьки. З мене, видно, було досить, що вони подарували мені таке чудове створіння, яким була моя рись.

— А в мене нема батьків,— сказала на те і при тому так якое подивилася на мене, що мені аж ніяково стало.

— Що ж, тоді напишемо до тітки чи дядька.

— Нема в мене ні тітки, ні дядька, ні діда, ні баби.

Я здогадався нарешті, що моя кохана — вихованка дитячого будинку.

— Гаразд,— намагався я вийти з незручного становища.— Тоді напишемо спільного листа директорів будинку, в якому ти виховувалася.

Її очі в одну мить зайнялись недобрим вогником, звужилися, вона відкрила рот, але нічого не сказала. Я мав враження, що саме в тій хвилині вона витримала бій сама з собою.

— А я не з дитячого будинку, я... з трудколонії, до твого відома.

Ну й от, мушу вам сказати, що саме тоді я вперше дізнався про страшну, нищівну силу слова. Впало одне слово: «трудколонія» — і тайфун прошумів над нами. За одну мить не стало ні її, ні мене. Ми обоє, бодай я це так відчував, були вже інші. Неймовірна річ, щоб одне слово могло накоїти стільки непоправного лиха. Ви розумієте, я завжди вважав себе за передову людину. Я ж теоретично допускав, що людина, особливо в роки юності, може схибити з правильного шляху, виправитись, і пізніше з таких бувають якраз повноцінні люди... Я враховував той факт, що її дитинство проходило саме в роки війни, але все це — тільки теорії. А на саму згадку, що моя чиста рись могла ночувати колись з бездомними волоцюгами

десь під мостом, і взагалі... Ні, це було понад мої сили. Хай мене чорт візьме, я ж читав і захоплювався Макаренком! Мене опанувало щось таке, що було сильніше за мій розум, за мої почуття до неї. Я дивився на свою дівчину і був не в силі хоч би слово видушити з себе. Та вона й без того прочитала на моєму обличчі вирок для нашого кохання. Минула болісна, страшна хвилина, поки вона промовила густим, здушеним від сліз голосом:

— Ти не любив мене ніколи...

Я мовчав, хоч те, що говорила, була чорна неправда. Я ж любив мою дівчину. Навіть тепер, після майже чотирьох років, можу сказати, що любив її, як ніколи до неї і після неї.

Приволікшись додому, я не міг собі ради дати, просто божеволів. Я проклинав і ляв себе останніми словами, навіть плював би на себе, коли б це було фізично можливо, а проте нічого не міг зробити з собою. Перед моїми очима ставали-виринали тепер картини, від яких мороз ішов по шкірі.

...Більше ми не зустрічались. Я не пішов до неї, а вона була занадто горда, щоб шукати зустрічі зі мною.

Скориставшись з того, що серед призначень було одне місце електрика на кораблі Північного флоту, я попросився туди.

Після трьох років я повернувся в рідне місто і вже не застав її там.

Знайомі місця роз'ятрили в серці не один спогад. І тут усвідомив я собі, як по-дурному і жорстоко повів себе з коханою дівчиною. Мені стало ясно, що нам треба за всяку ціну зустрітись ще раз і серйозно поговорити.

Я взявся розшукувати мою кохану... і оце кілька місяців тому зовсім випадково натрапив на її слід.

Влітку цього року дізнався я від одного знайомого, що в туристському таборі над Черемошем він бачив мою дівчину, а може, тільки подібну до неї.

Розуміється, я негайно вибрався в Карпати. І треба було, щоб над Прутом захопила нас повінь і ми, пасажирі, цілих три дні чекали переправи автобуса на той бік.

Ця пригода звела мене ближче з симпатичним лікарем приблизно моїх років. Набалакавшись досхочу, ми вкінці почали розважати себе переказами різних пригод. Коли прийшла черга до мене, я розповів знайомому власну

любовну трагедію. Ви розумієте — мій біль без увагу шукав собі виходу.

Коли я розповів так, як оце вам, лікар задумався, а потім сказав:

— Який збіг обставин! Я знаю точнісінько таку саму історію. З тією тільки різницею, що дівчина та була не вихованкою у трудовій колонії, а працювала там художнім керівником. А своєму хлопцеві вона навмисне сказала неправду, щоб, либонь, перевірити глибину його почуттів...

— А ім'я... ім'я вашої знайомої! — нерозумно вихопилося в мене.

— Ім'я не змінюють. Воно в неї те ж, що й було, а прізвище змінило...

Для мене стало все ясно. Навіть те, що вилив я свою паболілу душу ні перед ким іншим, як перед чоловіком мосі безнадійної любові. Мосі перше враження? Не знаю, як сказати. Я мав тоді тільки одне чітке бажання: залишитись на самоті.

Симпатичний лікар зрозумів мене. Буркнувши «пробачте», він залишив мене самого, і коли я пізніше прийшов попрощатися з ним, тактовно не здивувався.

Моя мета була досягнута.

Я віднайшов свою кохану — і міг повертатися додому.

Сонце заходило криваво. На вітер. На неспокій в його душі.

Зачервонілася суха крона дуба біля воріт.

Червоніла від того кривавого заходу і сива волохата голова старого Кавулі.

Ходив по подвір'ї, чистім, як хата у свято, і кляв. Не голосно, ні, але від самого серця. Видихав ненависть з себе, як сірчаний дим. Чорні думи по вінця сповнили його душу.

Такої суми ніколи не чекав. Вважав, що запас закон про податок достатньо. Як «Отче наш», вивчив ті місця, де говориться про оподаткування землі. Знав, скільки за їх законами має сплатити від усіх моргів (вони лічили на гектари та ари). Здавалося, все передбачив, — а тут ось тобі несподіванка.

Коли десятник приніс йому зобов'язання, спочатку не хотів приймати. Був переконаний: досить тільки торкнутися мізинцем напiрця, як вважатиметься, що погодився з його змістом.

— Мой, іди з цим геть, поки я ще добрий...

Але пізніше сам наздогнав десятника і взяв те «веще-стя» до рук. Піде з папером до району. Скаже, що товариші помилилися. Звідки в нього, мамо рідна, має взятися аж стільки збіжжя? У нього взагалі немає вже хліба. Бог свідок. Хіба он те, що залишив на засів. А так — звідки? Прошу: ворота й двері відчинені. Можна перевірити правдивість його слів. Він не суперечить. Навпаки, він домагається цього. Хай перешукують усі закамарки, хай солону в постелі перетрусуть — дідька лисого знайдуть!

А вона, небога, — повертаються його думки до першої дружини, що померла двадцять один рік тому, — була така лиха на нього за ту цементовану яму. Думала, що він гроші в гною втопив, а тепер ця яма як придалася йому. Погодує ще якийсь рік. Якби стара жила — нагодував би і її. А їх — ні. Ні синів, ні невісток, ні онуків, ні оту, що взяв собі до хати з дурного розуму. Не мусить йому стара дорікати, що не ділиться з дітьми й онуками. Перед ними ще довгий шлях життя, а його стежка вже добігає до кінця, тому кожний цаль на ній потрібно дорожчий.

Коли засвистіли кулі, то вони повтікали, наче вороння від пострілу. Захопили з собою тільки те, що могла пара коней потягти. За життя своє боялися, а він залишився сам — майно рятувати. Самісінький! Тоді, тої страшної ночі, коли виривало дерева з корінням, спало йому на думку влаштувати сховище в цементованій під гній ямі. Га, не легка то праця — очистити яму. Не легка! Було таке, що викидав гній на землю і, далєбі, не знав, кому готує місце — своєму добру чи самому собі. Від спалахів ракет і вибухів бомб ніч здавалася зеленим судним днем... Птахи кидали гнізда, а він пробирався у хату, виносив звідти залізну касу з золотими талерами ще часів Марії-Терези, килими такі, що один може півроку годувати його, кожухи, полотна, сувої сукна, чоботи святкові... І все те умістив у приготованім сховищі... Уклав ладненько, зробив дашок з бляхи, прикрив сухим гноем, ще й отвір зробив угорі, щоб був доступ повітря, і тільки тоді заспокоївся. Цемент — в ньому речі можуть пролежати й рік. Безпечно, як у гробниці.

А своїм, коли повернулися, пояснив: німці забрали, радянські забрали...

Пізніше, коли худобу привели до стаєнь, наказав не складати свіжого гною на стару купу, а викидати за стайню, щоб його ніхто не бачив, а то по ньому будуть рахувати штуки худоби.

А збіжжя?.. Збіжжя носив, аж у поперекові щось тріснуло. Проросте? Дурень тільки ховас зерно так, що воно проростас. Зсипають його невігласи в бочки й закупують у яму, вистелену соломою, а за півроку воно зеленіє, як озимина.

О, він знає, як треба зберігати збіжжя! Не перша це війна на тутешній землі, і не вперше ховас він зерно. Треба... хе-хе-хе... випалити яму вогнем, а тоді хоч і сто років держи в ній збіжжя. Сам господь прийшов йому на допомогу. Вогні палили по селу в ніч на Купала,— ко-го ж могло здивувати полум'я на його городі?

Коли повернулися сини з жінками та дітьми, лежав хворий від непосильної праці. А невістки ходили по подвір'ю та голосили, як за небіжчиком, за своїм добром, хоч і вивезли дещо з собою і голими їх назвати не можна було.

Потім ходив до району. Дізнався там про те, чого ніколи не вважав за гріх чи провину у своєму житті. Ду-

мав — то його законне право. Сказали йому, що він багато років експлуатував (засвоїв собі і це словечко) найману силу. Але не це причина високого податку. Не це. Не повірили, що він розділив землю поміж трьома синами, і об'єднали всі морги в одне господарство.

Розділював чи не розділював, яке кому діло до батька й синів, га? Може, й дійсно не розділював. Може, вважає, що зроблять це самі по його смерті?

І це ще не все. Ті (ох, як же ж смертельно ненавидів їх!) знали з його життя і те, про що він давно забув.

Нагадали, що його наймити навіть у найлютіші морози спали в хліві разом з худобою. (А де ж мали спати? В хаті, на постелі, може?)

Знали, що люди працювали в нього від зорі до зорі. (А хіба коні не працювали так само? Чому ж мав би наймитів жаліти більше ніж худібку?)

Знали, що жорстоко бив своїх наймитів. (А на кому ж мав свій гнів зганяти — на жінці чи дітях?)

Знали, що при виплаті завжди недодавав заробленого. (А хіба ж його вина, що ця голота завжди якусь шкоду в господарстві робила?)

Ті викладали гріхи перед ним, мов карти лицем догори, а він дивився в них, і все зливалося перед очима в одну пляму.

Одне тільки зрозумів: милосердя нема чого чекати йому від них. І вже найменше від тих гольтіпак, яким давав колись притулок у своїй стайні.

Тепер ця голота он як виросла! Гей, чи йому тоді засліпило очі, чи тепер не так, як треба, бачить? Таке, здавалося, було затуркане, таке непоказне, до трьох полічити не вміло, а тепер, он хоч би Іван, його колишній фурман, виходить на трибуну і промовляє, як з книжки читає.

Гей, добрі люди, що то діється на світі?

Єдине, що йому ще залишилося, — це ненависть. Ніколи найгарячіші слова молитви не шептав так ревно, як тепер прокльони.

З хати вийшла невістка. Здорова, виплекана, високогруда.

— Тату, а йдіть-но до хати, аби... — умовкла на півслові.

Здогадався старий Кавуля, що вона мала на думці: сховайтеся в хату, аби вороги не пасли очей на вашому

нещасті. Опустив голову й пішов за нею, як ягня за доловою. Перед самим порогом спіткнувся і закликав від серця. Гей, чи й каміння вже не визнавало його тут за господаря?

В хаті, перед столом, на обох кінцях ослона, сиділи ще дві невістки. Чоловіків не було дома. Поїхали всі гуртом в область довести, що ті з району помилилися, тяжко скривдили їх, радяпських громадян.

Так, жили з батьком на одному подвір'ї, але господарювали нарізно. Спільними силами сіяли й жали. А яке кому діло до цього? Це їх родинна справа, до якої всякому зась! Папери свідчать, що вони давно розділилися землею.

Документи промовляли за них. Але ж голота... Тільки потягни її за язик — свідчитиме проти роду Кавулів. І не допоможуть тут ні благання, ні зойки. А може, там, в області, не додумаються поспитати свідків? Може, їм вистачить паперів з печатками?

Невістки не розходяться по світлицях, а тут, в кімнаті старого, чекають повернення чоловіків.

Молода жінка Кавулі мовчки пораяється на кухні.

Ненавість, що постала між Марією і старшими від неї віком «дочками» (найбільше боялися, що може привести ще на світ дитину, а тоді одним спадкоємцем більше!), як живопліт, не вгасала навіть у хвилини загрози для спільного гнізда.

— І придумали ж: «наймана сила»! І треба ж було таке словечко підшукати — шукали б вас черви в землі...

В хаті, між чотирма стінами, голос старого звучить ще по-бунтарськи.

— Маріє, а дойти ще не час? — запитує Катерина у своєї «свекрухи». Вона знає, що Марія не пропустить години удою, але хоче обірвати старого. Розпустив язика, начеб самі свої в хаті були. А така дружина — все одно що гадюка за пазухою. Ти її прихисти, а вона приластиться до тебе та й укусить у скрутну, найменш сподівану хвилину.

Марія глигнула на годинник над дверима і відразу схопилася за дійницю: пора!

Тільки клацнула за нею хвіртка на ганку, як знову взяла слово Катерина — найстарша й найрозсудливіша з невісток:

— А ви, тату, підіть в область і скажіть там, що ви

ніколи не наймали їх, бо ті фурмани...— вона почервоніла,— були не наймити, а... коханці вашої жінки. Он як треба тепер говорити вам, тату! Чи зле я кажу, сестри? — звернулася до молодиць на ослоні.— Марія, запевніть у тому всіх, водила їх за собою, як сука псів, пробачте за слово. А ви, аби уникнути сорому перед людьми, аби врятувати свій гонор, свою честь чоловічу, розпускали по селу чутки, що то буцім ваші наймити... ніби... що ви їм гроші платите... що то ніби ваша «наймана сила». Чи добре я, сестри, придумала?

Молодиці презирнулися. Слова Катерини сподобались їм. Були міцні, перекопиви і для не обізнаного з їх рідними справами могли прозвучати, як правда.

Старий крекнув, ніби хтось його душив.

— Дайте, спокій, тату,— защебетала наймолодша, русява Килина,— сам господь послав Катерині таку думку. Вам треба так зробити, як вона радить, а ми всі три засвідчимо, що то правда.

— А як питають у селі? А що село засвідчить? — обізвалася середуща Софія, бліда молодиця з чорними, аж блискучими бровами.

Катерина кинула на неї зневажливим поглядом:

— А що нам село? Хіба село може знати про те, що в кого, ви пробачте мені, тату, в постелі діється? А як треба буде, то ми всі — правда, сестри? — навіть присягою засвідчимо! А що вона тиха — то пусте. Хіба не тиха вода греблі рве? Ні... ні... людська хата не толока, аби кожний знав, що там діється.

Старий вишкірив жовті, але здорові ще зуби:

— То ви ладні всі, як одна, свідчити, що моя жінка — повія? — В ньому йшла боротьба між самолюбством чоловіка і людиною, якій загрожує нещастя.

— Тату, а як треба так? — гостро запитала його Катерина.— Гонором податку не силатите! А ви... певні, що Марія ні з ким, крім вас, не зналася? Ви,— натисла голос,— впевнені в цьому?

...Катерина нагадала Марії про час удою таким голо-сом, що молодиця схопила дійницю і мерцій вискочила з хати. Навіть рушника забула. А як же доїти корову, не вимивши та не витерши перед тим вим'я?

Вернулася. І тоді крізь відчинене вікно зачула вже тільки передостанні слова Катерини: «А ви... певні, що Марія ні з ким, крім вас, не зналася?..».

«Це вони про кого?» — подумала спочатку Марія, хоч виразно чула своє ім'я. Аж за хвилину дійшло до неї, про кого саме мова. Марії зробилось гаряче. Збожеволіли до решти, чи що з ними? Немало зазнала від них за роки спільного життя, всякої напасті могла чекати, але такої підлості таки не сподівалася. Що не сподівалася, то не сподівалася. І що це вони знову затівають проти неї? Навіщо їм тепер це? Колись усі шестеро — невістки і сини старого — спати не могли з жури, що вона від старого приведе на світ дитину (тьху! та ще раз тьху!) і треба буде поділитися багатством і з четвертим спадкоємцем... А чого їм сьогодні бракує? Це добра наука їй! Чому не кинула старого, як намірялася, ще у вересні тридцять дев'ятого? Саме життя відчинило перед нею і тисячами подібних до неї ворота! Чому не скористалась з щасливої нагоди й не покинула цього проклятого двору? Боялася людського поговору. Не хотіла, щоб матір докоряли кумасі дочкою-голивітром. Честь свою жіночу хотіла зберегти, а он що збираються з її честю зробити. В болото втоптати та ще й ногами прибити. А не дочекастесь ви! Тепер уже не ті часи, що за польських панів, та й вона не та, що тоді. Тоді — хотіла чи не хотіла — мусить коритись, бо іншого виходу не мала.

В ті часи покинути шлюбній жінці такого дуку, як Кавуля, і залишитись у тому ж селі було неможливо. Просто неможливо. Піп, з яким Кавуля вихилив не одну склянку меду, змусив би її повернутись до старого. А в попа була така сила. Він міг її згап'бити в проповіді, що і в сімох водах не відмилася б потім, міг заборонити її мамі відвідувати церкву, а мама — хіба б пережила такий сором?

Тоді єдиним виходом для неї могло бути тільки місто. Місто — це означало: служба по невідомих домах, у чужих родин, а потім хвороба з перевтоми і голе небо замість даху над головою. Коли не гірше: якщо не панське байстря, то шпиталь для невилгоно хворих.

А тепер? Тепер місто — це праця поміж чесними людьми, це пошана людині за її відданий труд тощо. Сьогодні місто більше не пострах для таких, як вона, ні!

Пораючись біля корови, роз'ятрувала старі рани, роздумувала над власною долею:

«Мало їм моєї змарнованої молодості сили, моєї заначеної весни, то вони ще до моєї честі добираються?»

Коли брав мене — чи не образа божа? — мені ще п'ятнадцяти не було. Три місяці бракувало, а йому п'ятдесят вісім минуло. І не побоявся бога, не посоромився людей таку дитину волікти в постіль до себе. А все та повинь наробила. Вона забрала у людей ґрунти, а в мене — тата й вік молодий. Приходив іуда щовечора і, ніби жаліючи бідну вдову, залякував холодом і голодом, а при тому торгував мене, як телицю на ярмарку. А потім не дав мамі навіть одної третини з того, що обіцяв за мене. Ні, навіть не наймичкою, а купленою, запроданою за центнер борошна і кілька міхів картоплі — он чим я була. Мама поступилася, аби врятувати трьох від голодної смерті... Він знав це, злав і те, що був мені гидким, таким гидким, що страва не лізла в горло, коли сидів навпроти... А тому весь час могоричив попа, аби той залякував мене при сповіді вогненною смолою та чортами. Слухняною й покірною була я тоді. А тепер годі... Через вінця переповнилась чаша, та й піп твій мені не страшний більше... Спасибі й тобі, Катерино, за щирість. Якби не твоє слово, може б, протягла тут ще й до осені, а може, й до весни... А тепер дякую красно за хліб-сіль. Ключчям ліз мені ваш хліб у горло, хоч і власними руками зароблений, а сіль очима витікала... До часу жбан воду носить. Завтра вдосвіта прокинеться старий, гляне на пусту постіль... Почекає часину... а тоді піде сам шукати... Шукай, шукай, та дивися добре, чи не сховалася де твоя жінка під лаву... Тільки марні твої зусилля, бо немає на світі такої сили, щоб мене у цей двір повернула...».

— Ех... — зітхнула, випростуючи плечі.— Ще лишилося в мене трохи тієї силоньки, ще не все втрачено...

Увійшла до хати, ніби нічого й не чула. Як завжди, процідила частину молока в глечики, а частину в горщик, щоб спарити на снідання. Як завжди, сполоснула цідило й повісила його над плитою. Тільки котові цим разом дала не перегону, а влила в миску молока по вінця. «На, котику, аби-сь пам'ятав свою господиню...»

Не більше години пройшло, а які зміни сталися в ній за цей короткий час! Зовсім іншою почувала себе тепер, і якою чужою, дивно чужою стала ця хата, де прожила довгих п'ятнадцять років! Подивилася на Кавулю, на його зморщене, як халява старого чобота, обличчя й спитала себе саму: «Невже ж це правда, що він п'ятнадцять років мав право до мене як до своєї жінки?» Глянула на

розмальовану півниками скриню в головах, яку свахи колись розкривали перед нею, очманілою з страху, та показували злежані наряди небіжчиці, першої дружини старого. Глянула на різьблені сволоки, об які ніколи не відбивався людський спів, хіба прокльони та молитви. Звела очі на широко розставлені синюваті стіни, що були для неї вужчі за труну. Подивилася на все те, подивилась та й здивувалася сама собі, що могла стільки років прожити в цій домовині.

Щоб не викликати підозріння, Марія поралася того дня, як завжди, на подвір'ї і в хаті. Лягла спати теж у звичайну пору. Старий не входив до кімнати. Певно, все ще синів чекав з області. Марію теж не брав сон. Була така збуджена, що навіть думати до ладу не могла. Над усім, про що б не згадала, брало верх радісне усвідомлення: скоро світанок — і вона покине це прокляте кубло.

На подвір'ї зашаруділи чийсь кроки. Мусило бути їх трое або й четверо. Мабуть, сини повернулися з області. Але чому це не чути людського голосу? Тихенько причинилися двері Катерининої світлиці, і хтось вийшов у сінні: раду скликають, а без неї вони не обійдуться. На прив'язі кипувся пес, гавкнув вороже, але одразу й умовк. Хтось з господарів цикнув на нього: є чужий поміж ними. Але яке їй діло до того? Завтра вийде за ворота й не оглянеться навіть. Хай западеться ця тюрма разом з її мучителями!

Рантом почувла, що хтось увійшов до кімнати. Від вересня тридцять дев'ятого року постійно мастили завіси на дверях, аби не зраджували, коли входили чи виходили ними. Не рипнули й тепер, але Марія відчула чийсь присутність в кімнаті. Не були це кроки старого. Скоріше — Катерини. Постать пройшла на середину хати, зупинилася, потім черкнула сірником, скерувавши світло на ліжко. Марія й повікою не клігнула. Постать підняла сірник вище, потім згасила його і ще тихше вийшла з кімнати.

«Перевіряють, чи сплю», — подумала Марія.

Тепер у снігах було чути якийсь шепіт. Судячи по нерівних голосах, там сперечалися. Зашаруділо, наче пересували з місця на місце міх з мукою.

— Ш... ш.. ш... — хтось застережливо зашипів. Потім знову відхилились двері у кімнату. Відразу пізнала кроки старого, хоч як намагався ходити нечутно. Йшов не до

своєї, а до її постелі. Марія вся виструнчилась, готова до оборонного скоку. На крок від ліжка старий зупинився. Важко дихав. Втомила його, певно, хода навшпиньках. Війнуло квасним запахом старого рота. Марія вдала, що спить. Втягнула повітря, а потім протяжно, із свистом випустила його носом.

— Спить,— сказав старий і вже певнішим кроком почав до дверей.

Що тут коїться? До страху перед небезпекою, яка загрожувала їй особисто, приєднувалося передчуття, що ось тут, за кілька кроків від неї, твориться якесь погане діло. Недобре діло!

Першим пориванням було відчинити вікно і втекти, чимскоріш втекти з цієї нечери розбійників. Поки ще жива! Поки втретє не увійшли до неї, вже з сокирою. Але розум опирався втечі наосліп. Тут треба простежити, викрити їх, бо діло потане. Діло — недобре.

Встала, пішла навпомацки і, притримуючи клямку, поволеньки, з передишками, загостривши слух, почала відкривати двері до сіней. Темно й тихо. У світлиці навпроти було темно: щілини у дверях не світилися. Раптом до її настороженого вуха долетів звідкись приглушений людський голос. Де ж вони? Напружено вдивлялася в темряву. Побачила ясеній прутик на підлозі: у льоху світилося!

Приклала вухо до щілини в ляді. Серце так товклося в грудях, що навіть побоялася: тамті почують його стукіт.

«Певна смерть чекала б мене, коли б побачили». Холодний піт виступив у неї на тілі.

Говорив тепер хтось чужий. Марія не могла вловити кожне слово. Та з першого ж зачутого речення: «Не здаватися — з-за океану нам допоможуть»,— здогадалася, з ким Кавулі засіли на раду.

«От воно як, от воно як»,— повторювала в думці зовсім розгублено. Поруч творився злочин. Збентеження, страх, гостра цікавість, невиразна, проте нав'язлива думка, що треба щось робити, кудись іти, когось кликати,— все це змішалось в голові Марії.

Знала, що всі Кавулі скупі, неприхильні до людини, користолюбні, хитрі, але ніколи не подумала, що вони здатні на такий злочин. Не могла всього вловити, але з тих уривчастих слів їй стало ясно, що вони, не виключа-

ючи старого й Катерини, вбивали. Мало сказати — вбивали. Так знуцалися з своїх жертв, що кров у жилах холонула, коли пізніше розповідали про це люди. Раптом мова зайшла про неї. Певно, питав чужий, чи вона досить безпечна особа в хаті. Пропонував, очевидно, знищити її, бо тут озвався старий:

— Не треба. Молоді ви та дурні. Чи думаєте, що говорите? Та ви не тільки на мою голову накликаєте біду... але й шнурок на свою... Нічого не думаєте... нічого не думаєте.

На селі почувся спів. Парубки поверталися з клубу й співали на все горло. Голоси у підвалі втихли. Світло погасло. Жах пойняв Марію. Вб'ють. Не встигне й крикнути. Обережно, щоб не заплутатись у власній сорочці, піднялася з колін і навшпиньках добралась до своєї постелі. Накрилася з головою, але це не дуже допомагало, бо клацала зубами, аж самій страшно було. Чула, як виходили з льоху, як зносили щось з горища, як хтось вискочив наперед, щоб пса притримати. Не чула тільки, коли старий до кімнати зайшов. Марія неспокійно поверталася з боку на бік. Вирішила не спати до ранку. Проте таки заснула, сама не зогляділася як.

* * *

Вранці скочила з постелі, немов хто підкинув. Здалося, що хтось торкнувся холодною долонею її чола. В кімнаті нікого не було. Сонце давно вже зійшло. Під дверима надоїдливо нявчав кіт. Марія пішла відчинити йому двері. Підлога в сінях була свіжо вимита. Ясно, змили сліди. Завагалася на хвилину: видоїти корову чи зроблять це вже без неї? Хіба видоїть ще, бо доки невістки здогадаються, що її нема дома, вим'я нажене, як гори.

Увійшла Катерина. Ніхто не запідозрив би в цій рум'янощокій молодиці з ямочками на щоках і з великими карими очима кривавого змовника.

— Чуеш,— привітно звернулася вона до Марії,— їдуть люди на відпуст до Гриневої Гори. Ти колись мала таку охоту. Як хочеш — їдь.

«Хочуть збутися мене. Заминяляють якесь діло. Хочуть мати вільні руки. Вчора, здається, їм перешкодили парубки, що поверталися з клубу. Зброя. Зброя. Вчора ба-

гато говорили вони про зброю. Або завезти у двір, або вивезти з двору мають якусь зброю. Свідків не потрібно їм».

Марія, не глянувши на Катерину, знизала плечима:

— Дякую тобі за ласку. Відійшла мені вже охота їхати на відпуст...

Катеринине лице негарно видовжилось. Голос підскочив угору:

— Що це має значити? Чому не хочеш їхати? Кажу тобі, що тата й худобу обійду сама... Ти їдь... а то ще скажуть, що ми тебе не пускаємо, ти ж знаєш, які тепер часи настали. Поїдеш, Маріє...

— Не поїду, Катерино.

— А це чому?

— А тому, що зараз мені треба в район іти...

Обличчя Катерини перекошилося, але тої ж хвилини вона опанувала себе. Щоб підкреслити свій цілковитий душевний спокій, ще й позіхнула на весь рот:

— А що тобі район? Сьогодні там ярмарку нема... Що ти маш там шукати?

«Я б тобі сказала, що я маю там шукати, але боюся, що як вчуєш, то не вийду живою з цієї хати...» — подумала Марія.

— Зуб у мене болить... Спокою немає... Треба до лікаря.

— І вночі болів? — подивилася на Марію пильно, з явним підозрінням.

— Не знаю, чи болів, чи не болів, бо спала я, як забила. Може, і болів. Напевно болів, бо бачила я цієї ночі дуже важкі сни...

— Ану, покажи мені той зуб... Котрий то?

— Я не кобила, щоб мені в зуби заглядати...

Катерина засміялася на все горло, але нічого веселого не було в тому сміхові:

— Коли в нашої покійної боліли зуби, то вона прикладала галун або полоскала рот виваром з дубової кори, але до лікаря не ходила. То була правдива хазяйка. Тату! — гукнула Катерина через сина.— Ану, ходіть сюди. Треба вам, тату, запрягати коней та везти свою кралю до лікарні в район. Чули чудасію? До зубного вибирається.

Увійшов старий. По ньому помітно було, що не спав ніч. Але голос його не здавався.

— Що тут поміж вами зайшло? — крикнув.— Чого тобі, Катерино, треба від неї? Хоче йти до лікаря, хай іде

собі до лікаря. Хіба я тримав її коли-небудь? Хіба не пускав, куди хотіла? Хай сама скаже!

«Старий лис, хитрий ти, але цим разом мене вже не виймаєш»,— думає Марія з ненавистю.

Старий починає нишпорити в капшук з грішми.

— На... може, треба буде на дорогу...

— Нічого мені не треба...

— Я розумію, що тепер лікар задурно, але, може, перекусити схочеш...

— А як же вона буде перекушувати, коли їде з зубом до лікаря? — єхидно засміялася Катерина.

— Мовчи! — гримнув на неї Кавуля.— Мовчи, бо ти хоч і вважаєш себе за розумну, а дурна, як чобіт. Нічого ви,— переніс на множину,— не хочете розуміти, нічого, анічого...

Він не ховав десятки в капшук, а ще тримав її в простягнутій перед собою руці. Марія, обмигнувши його, попростувала до дверей. У воротах зупинилася: «Гей-гей! Якою увійшла я у ці ворота, а якою покидаю їх...» Але одразу й схаменулася. А за чим то вона жалкує? Якою тоді була? Затурканою овечкою, яку повели на заріз, а вона й пішла з похнюпленою головою. А сьогодні? Загартувало її життя — на загибель усім кавулям. Сьогодні розум заступив милосердя і помста стала не гріхом, а обов'язком.

Отутечки, отутечки... а це моя хата. Ключа? А в нас хати не замикаються на ключі... присяй-бо. Спитайте кого хочете в селі, коли мені не вірите. Як деколи й трапиться яка крадіж, то вже напевно знаємо, що хтось з нетутешніх перейшов селом. Ми ще рік тому,— ей, що я кажу, вже два буде,— мали такі одні збори, де ми собі заприсягли, що будемо інакші, ліпші, ніж дотепер. Красно заговорив тоді до народу голова нашого колгоспу.

— Піонер,— каже,— носить навколо шиї червону хустку, і це його відзнака. А тобі,— каже,— на чолі не написано, що ти колгоспник. Хай твої діла,— так і сказав,— будуть як червона хустина для піонера. Я колись читав, що десь у Швеції чи в Швейцарії є такі села, що в них хати без замків. А то ж, вважай, капіталістичні країни, а ми у своєму колгоспі можемо так завести, аби люди не тільки хати, але й скрині та комори не зачиняли на замок.

А тепер, ви знаєте, у своєму селі ніби не помічаєш великих змін: звикло вже око і вухо до нового. Але як поїдеш поміж люди, то — бігме, ну не те, щоб я своїх вихваляла, але що правда, то правда,— зразу відчувається, що наші люди такі інакшими стали. Якісь ніби далекоглядніші. А то вийде ще й тепер яка-небудь колгоспниця на трибуну та тільки й вміє розповісти про нове життя, що вона тепер два кабани щороку коле, а за старого ладу й одного не могла. Ніби нове життя тільки в кабанах. А наші сміються з такої, аж губи собі кусають.

Скільки мені років? А ви б мені скільки дали? П'ятдесят? Міркуєте собі в душі, що маю вигляд на шістдесят, а кажете, що мені тільки п'ятдесят. А так не треба робити. Треба правду людям у вічі говорити. А та правда, товаришу, ні по-моєму, ні по-вашому, бо мені не п'ятдесят і не шістдесят, а п'ятдесят чотири.

Я знаю,— дзеркало не бреше,— що видаюся старшою за свої роки. З роботи тяжкої, кажете? А я вам скажу, що людину не так робота з'їдає, як жура. Ви думаете, що я тепер мало роблю? Го-го! Але я тепер роблю співаючи, і робота ця мене не старить, а спли мені надає. Що я буду вам говорити — ви, бачу, міський і мусите знати, як то колись пани від безділля, аби кості не старілись, самі собі різні гімнастики вигадували. Я тепер, якби не те, що

людей соромлюсь, то співала б, ідучи на колгоспний лан і вертаючи з нього. Але знаєте, як то на селі? Скажуть, з глузду з'їхала стара Федорчучка. На селі як на городі: все має свою пору. Має свою пору на висів мак, має свою пору гарбуз... Так і з людьми. Молоде й уві сні заспіває, та ніхто тому не здивується, а старе мусить свою пору і честь знати.

Як я добилась високого врожаю пшениці? Та що я буду вам, любсенький, багато говорити, коли ви, простіть мені на слові, на тому нічого не розумієтесь! Ви знаєте, що правда — як ліки. Іноді й гіркі, а завжди допомагають. Я вам скажу, що я вже втомилась у своєму житті від брехні. Було, за Австрії одне жандармові розповідаєш, а про інше попові сповідаєшся, а третє з чоловіком, як ніхто не чує, обмірковуємо по-своєму. За панської Польщі — те саме. А тепер вже — ні! Хочу правди!

Пропшу отутечки, в хату. В малій хатині живу, а тут світлиця, чи, як кажуть у нас, велика хата. Це вже для гостей. Що? Пахне так зіллям, як у вашої мами? Ади, а л гадала собі, що ви з міських. Це по-нашому називається любисток. Походить воно від «люби листок». А це по-вашому васильки. Знаю... розповідав мені один солдат, що на Україні і в Росії васильками називають сині квіточки.

Та не про це я хотіла розповісти вам. Як першої колгоспної весни почали організовувати ланки, то так якось вийшло, що і мою доньку, й онуку призначили ланковими. Ну, так уже якось вийшло. Таж ті у правлінні теж, вважайте, щось думають. Ну, нічого. Сиджу я оце і пряду (а ще сніг лежав на полі), аж тут мельк попід вікнами — вбігає моя онука. Та, що її ланковою призначили.

— Знаєте, бабцю, чого я до вас прийшла? — питає.

— Скажеш, то й знати буду, — говорю.

— Я, — каже, — хочу вас просити пристати до моєї ланки. Я знаю, — каже, — як ви вмієте робити в полі.

Вона те сказала, а я чую, що мені вся кров збіглась у голову. Б'є у висках так, наче хто на бубні грає. «Ти, пущьверінку, — міркую собі, бо з досади слова вимовити не можу, — хочеш над бабою командувати? Ну, Федорчучко, йди замовляй собі домовину, вибери собі місце на цвинтарі, бо вже нема тобі чого на світі жити, коли онука тобі за командира має стати».

Кажу вам, така мене досада узяла, що говорити не можу. Відчинила тільки двері і показала на двір. Пішла онука з хати, а я кожушину на плечі та й просто до правління.

— Ви мені,— кажу,— покажіть статут артїлі. Де там написано, аби онуки бабами верховодили? Як з тими ланками? Чи ви призначаєте людей, чи ланкова сама собі підбирає, чи як то там?

— Ланкових,— каже голова колгоспу,— призначає правління, а членів до своєї ланки підбирають вже собі самі ланкові. Вам,— каже,— найкраще було б пристати до ланки вашої дочки, коли вже не хочете під онукою бути. Ми так старасмося, щоб в одній ланці були люди з одного кута, аби далеко не ходити.

Ой, кажу вам, цього вже мені було забагато. Тарахнула кулаком по столу, аж папери підскочили:

— То для мене, значить, нема вже іншого місця, іншої посади в колгоспі, тільки під онукою або донькою служити? Що це за порядки тут завелися? Ви що,— кажу,— гадаєте, ніби я не знаю, де двері у Львові відчиняються? Ану,— кажу, а в самої лице аж нашить,— давайте і мені ланку. Може, і я потраплю не гірше за свою онуку?

— Та ми вже розділили лан у вашому куті...

— Нічого, не шкодить,— кажу, а кулака з стола так і не віднімаю,— давай мені в іншому куті!

— Ей,— каже до мене голова,— вуйночко, то не для вас. Старі ви, і буде далеко вам ходити...

— Не стара... не стара! Призначай мені ділянку, поки інші не розхапали...

І отак я ланковою стала... Іду з правління додому, вже трохи охолола на морозі, та й міркую собі: та то не штука гонором добитись, але штука утримати той гонор при собі. Завтра дадуть мені ділянку — то добре, але тепер ломі собі голову, Федорчучко, як би тією ділянкою носа втерти дочці та онуці.

Не сплю я одну ніч, не сплю другу та все думаю. Принесла мені сусідка якось газету. Розгортаю, а тут,— кажу вам, як навмисне,— на цілій сторінці виписано, знаєте, про що? Про бригади стариків, тих, що на пенсії були, на Донбасі. Ніхто вже їх і не чіпав — старизна, і все. А вони самі зорґакізувались і не відстали від молодих.

Як прочитала я те, то наче мені хто сонцем у вічі бризнув. Відразу стало ясно в голові. Що я роблю? Іду від хати до хати і скликаю жінок. Я так, як в тій газеті написано, літніх жінок зібрала... Ану, жінота, ставай в ряд і слухай, що я вам прочитаю... Правда, я сама не читала, бо хоч газету і виписую і друковане вам всяке прочитаю, та не так плинно, не буду ховатись перед вами. Прочитала Явдоха Миколина... А тоді я до жінок:

— Ну, жінки,— кажу,— як собі міркуєте? Чим наша Львівщина гірша за Донбас? Діти нас вважають вже за відсталих. А держава нас оцінить, побачите... Тепер,— кажу,— ви моє військо, а я ваш командир. Ще дамо знати світові про себе, ще почують люди про нас...

— Ага,— сміються,— почують люди не про нас, а про Олену Федорчучку. Почує світ про командира, а не про солдатів...

— Дурні,— кажу,— а що вартий командир без солдатів? Що варт Федорчучка без вас? Га?

Ви знаєте, я люблю правду. Може, ви й були, як нам орден вручали... Бо народу зібралось було в тій залі сила-силенна. Мені голова облівкомкому — не хто-небудь вам — вручас орден, а я так і кажу на всю залу, аби аж під стелею чули:

— Нагороду приймаю, красно дякую державі і її керівникам, але цей орден є власністю усієї моєї ланки. І кожна по праву могла б його на груди вбрати.

Так я і сказала і, видно, своїми словами потрапила до серця не тільки людям з нашого села, але й іншим, бо гучно мені заплескали в долоні.

Чи я знаю, як державі потрібний хліб? Не гнівайтесь, ви моїм сином могли би бути,— і як ви можете мені таке питання ставити? Чи я знаю? Таж я коло того хліба роблю і стараюсь, аби зернина не пішла намарне. Таж хліб — то як оборонний вал навколо нашої держави. Ні, я люблю правду, і ви так і записуйте те, що я вам говорю. Я ж вам виразно сказала, що тільки першого року хотіла на злість і дочці, і онуці добитись високого урожаю. Але пізніше я інакше стала дивитись на ту справу. Коли хочете, то я вам навіть скажу, від чого походить слово «патріотизм». Від «патрія» — ніби батьківщина. Вітчизна, значить. Ні, товаришу, тепер я вже не темна, а свідома, правду вам кажу. Але що не кажіть, а коли отак стану поруч із своєю онукою, то мені все здається, що орден якось більше-

таки пасує мені, ніж їй... Це, може, не по-радянському, бо перед нашою Конституцією всі люди рівні, але ж якась черга і порядок на світі мусить бути. Чи так я кажу?

А втім, чи я ворог своїм дітям? Дай боже їм з роси і води. А коли вже рід Федорчуків має ордени носити, то добре, що почалося воно від найстаршої.

1949

— Ігі, зачадили-сьте ся, чи що з вами? Винести вас можна разом з бебехами! Фу! — сміється і лається Маринка з-під тридцять п'ятого.

Вовкова тієї ж хвилини вискакує з-під перини. Довголітня служба двірнички виробила в неї рефлекс моментального реагування на сигнал ззовні. Її приплескане, як на плоскорізьбі, лице з малесеньким носиком зразу готове все розуміти, з чим би до нього не звернулися. Цупкі пальці з ламкими, обчикриженими нігтями виконують кілька функцій водночас: допомагають ногам знайти пантофлі, закручують косу, надягають спідницю (дещо меншу від розмірів фігури), витирають засохлі капри в кутках очей, накриваючи по дорозі покривало на не зовсім свіжу постіль.

Не вір снові, як злодієві. Схопилася вдосвіта зростити скверик, промочила ноги, аж трусити почало. Всунулась під перину, аби зігрітись трошки; а сон-злодій зламав її.

— Ви собі спите й нічого не знаєте.

— Або що?

— «Що»? Нашого домоуправа заарештовано!

— Заарештовано? — захлипається власним віддихом Вовкова і, наче усвідомивши собі цю подію, додає зітхнувши: — І слава богу, що заарештовано!

Маринчині очі стають такі вузькі, що за косматими віями аж чоловічків не видно.

— То ви, Вовкова, такі раді, що чоловіка в тюрму запроторили? Я, бігме, не знала, що у вас таке тверде серце!

— Господь з тобою! — хрестить повітря Вовкова. — Ти думаєш, що я радію з його нещастя? Здуріла дівка! Я лише кажу: слава богу, що є справедливість у нашої Радянської влади. Я лише за те, аби влада твердо дотримувалася законів, а тюрми мені нічогі не треба!

— А я вам кажу, що такого доброго домоуправа, як цей був, ми ще не мали і не будемо мати!

Маринчині очі ввіймали дзеркало на стіні, і вона, прислинивши пальці, вирівнює локон над чолом.

— Добрий? — розтягує повільно Вовкова. — Добрий? А чим він такий добрий, дівонько? Що двірників працювати не змушував? Що цілими днями не з'являвся

в конторі? Ади, як позапустили будинки! Чорні ходи — як свинюшники! А ти ще кажеш «добрий»!

— То ви, може, й на суді свідчили б проти нього? Аби бідну людину таки геть-чисто з головою втопити? Бійтеся бога, Вовкова, у вас теж є дитина...

— Ти, слухай, не вчи мене плакати! Ні проти нього не буду свідчити, ні, як на те піде, за нього, а за правду. Зрозуміла! Ади, який мені адвокат знайшовся!

Біля будинку домоуправління зібрався вже цілий гурт людей у білих фартухах з бляшками на грудях. Дивись, надходять двірники і з вулиці Довбуша. Ці статечніші, ніж наші. Посхрещували під фартухами руки на животах і походжають собі новільно, як випасені гуси, від групи до групи. Їм що? Це не їхнє домоуправління! Їхня хата скраю!

— Як же я на суді буду зізнавати, коли я там з роду-віку не була,— сплескує раз по раз руками двірничка з-під двадцять дев'ятого, неприємна тітка з перекосеним злегка лицем.— Я навіть не знаю, людоньки добрі, де той суд і як двері до нього відчиняються.

— Слухайте мене! — Маринка виходить з кола і стає собі на горбок під каптаном, щоб виділіною бути.— Нікого з нас, не бійтеся, не будуть викликати до слідчого. А тому не будуть, слухайте мене, що прокурор наклав уже санкцію!

Яку «санкцію»? Що за «санкцію»? Вовкова ще не чула такого слова. Правда, тепер як день, так заучуй нове слівце. І що не говорять, а за кожним словечком ніби в голові розвиднюється. Їй-бо, правда! «Санінспекція» — то так, відоме слівце, але «санкція»? Попросити пояснення незручно. Ще при Маринці!

— Чувсте, людоньки добрі, а що буде тим, що купували квартири? Будуть касувати ордери, чи як? Ще й невинні люди при цьому потерплять. Де рубають ліс, там і тріски летять!

— Ох, люди, не будьте дітьми! Та хіба то тільки одні квартири на його совісті? А квартплата? А кошти на ремонт? При такій історії не одна невинна душа потерпить.

— Невинні не потерплять,— каже Вовкова. Вона не пищить так, як Маринка. Вік не той, і як-не-як авторитет не дозволяє. Що не говорять, а старший двірник — то вже начеб заступник домоуправа.— Невинні не потер-

плять, як ви цього не розумієте? Не може в нас такого бути, аби потерпіла ні до чого не причетна людина. Правда, можуть викликати, вимагати пояснення, допитувати, часом навіть притримати, але покарати невинну людину? Ніколи!

— Ви, пані, той, не говоріть таке,— вискакує раптом, ніби півень з плота, чоловік Зосі, двірнички з-під сьомого,— бо воно не так. Я, скажімо, можу перший набрехати на вас — і потерпите невинно, як має бути! Інша річ, що я цим взяв би великий гріх на душу, але втопити можна будь-кого, це ви мені не говоріть.

— Ей, ви так думаєте? — повертає до нього голову з-за плеча Вовкова.— Ану, спробуйте, як ви такі моцні! Підіть, підіть до МДБ і набрешіть на мене, що я бандерівка. Біжіть, тільки щоб не запізнилися, а побачимо, кого раніше посадять — мене чи вас за наклеп... — І, повернувшись демонстративно спиною до Зосиного чоловіка, пояснює публіці: — Йому і зараз ще здається, що то за окупації, що досить було пальцем показати на людину — і капут! Наші, слава богу, добре розбираються! — І, згадавши, про що, власне, йдеться, додала з притаманною їй пристрастю: — Вірте мені, люди добрі, ніхто певніший не потерпить!

* * *

З-за рогу вулиці з'являються дві фігури. Одна з них, нижча і товща, добре знайома двірникам Шевченківського району. Це інспектор з райжитлоуправління, Федір Маркович. А хто б це з ним? Ви дивіться, який в нього широкополий капелюх! Колись носили такі капелюхи монахи, художники.

Коли тамтих двоє наблизилася, під капелюхом у незнайомого виявилася щупле рум'яне обличчя і зовсім білі виски.

— Це, певно, хтось з прокуратури,— вихопився Зосин чоловік, але жінки засміяли його.

Федір Маркович, поздоровкавшись з народом, увійшов з незнайомим у будинок домоуправління. Вовкова подалася за ними. Кого б не привів Федір Маркович, її обов'язок бути при відчиненні контори.

Не пройшло і трьох хвилин, як вона знову була на вулиці:

— Ану-ко, двірники, до контори! Новий домоуправ мас вам щось сказати.

Всі ринулись до брами, начеб горіло.

— Поволі, жінки, поволі! Зоська, нажени свого, хай не стирчить під брамою, як опудало яке!

Федір Маркович, як завжди, спішить. Йому, по правді, й нічого затримуватися тут: оце вам новий домоуправ, а це, Євген Васильович, ваші штати — і будьте здорові!

У нового домоуправа насправді зовсім біле волосся. Не сказав ще він нічого такого, але вже зразу якось відчувається, що на роботі з ним буде туго. Як раз загнуддає, не попустить вже віжок!

Хто таке видав, щоб робити перекличку двірникам, ніби школярам у класі? Подивиться у список у зошиті, назве прізвище, а потім затримується очима на тому, хто кликнув «с»! Хоче, як видно, запам'ятати собі не тільки прізвище, але й особу.

Коли вже отак познайомився з усіма, повідомив, що домоуправління дістало не тільки нового домоуправа, але й прийдуть сюди завтра-позавтра новий бухгалтер і пашпортист. Це пункт перший. Пункт другий — це те, що його посередник, а їх вчорашній начальник вже переданий судові. Третій пункт — це те, що з сьогоднішнього дня всі двірники зобов'язані розписуватися в книзі явки на роботу. Четвертий пункт стосується ось чого: домоуправління зобов'язує двірників-жінок подбати про культурний вигляд контори.

— Я перепрошую, а на які кошти будемо наводити культурний вигляд?

Хто ж запитав, як не Маринка!

— Кошти? — перепитує із злою ласкою домоуправ.— Ач, навчилися на «кошти», як киця на солонипку. Прокуратура, будьте певні, розбереться, де ділися кошти домоуправління! Може, й з вас котра мачала пальці в ту нечисту справу...

— Хи-хи... «пальці мачала»...

— Спокійно! Тут нема нічого смішного. Тепер щодо тих «коштів». Яких вам коштів потрібно, щоб помити підлогу в цьому... гм-гм... приміщенні? Не маєте ганчірки? Я можу вам дві з дому принести...

Контора, вщерть набита жіночими голосами, загуділа заперечливо:

— Що ви, товаришу домоуправитель, що ви? Та ми вам завтра десять ганчірок принесемо!

Тепер Євген Васильович сміється вже своїми золотими та срібними зубами:

— Що ж, товариші, прошу, передні, сідайте, а ви, задні, постійте, коли досі не зуміли подумати про приміщення для червоного кутка.

Сам він стоїть та все пригладжує долонями червоне полотно на столі.

— І так воно склалося, товариші двірники, що тепер доведеться нам разом працювати.— Він не хоче розпитувати, як дотепер було з роботою в цій установі. Це його мало що цікавить.— А відтепер буде так: перш за все залізна дисципліна, товариші двірники. Треба нарешті скінчити з фальшивим поглядом на справу, ніби праця чи посада, чи як там волієте, двірника — це щось... таке... о... маловажне! Ви, товариші, зміщуєте колишнього панського дозорця з радянським двірником, забуваючи, що існує поміж ними колосальна різниця. Хто такий був дозорця, прошу я вас? Панський попихач, слуга найнижчого сорту. А наш, радянський двірник не тільки державний службовець з правом на пенсію, але й співвласник довіреного йому на соціалістичне збереження будинку. Ось ще в чому, товариші, різниця. Слуга потребує наставника, а господар сам собі наставник. Держава доруचाє вам, радянські двірники, мільйонне багатство. Вмійте берегти його, бо воно — народне! Глядіть на довірених вам будинок оком господаря, працюйте біля нього рукою господаря, от тоді буде й толк вашій роботі. Треба буде нам, товариші двірники, подумати й про себе самих. Ми не хто-небудь, а організація, а армія порядку нашого міста! Чи знаєте ви, скільки всіх двірників у нашому Львові? Не знаєте, то я вам скажу: понад три тисячі! Уявіть собі вишикувану тритисячну армію в білих фартах, яка марширує вулицями Львова. Серце радується! А ви візьміть під увагу, що з кожним роком, та що там роком, з кожним місяцем прибуватиме до нашого полку! Як уже було сказано, найближчим часом поставимо перед райрадою питання про приміщення для власного клубу, про кімнату для червоного кутка, де будуть проводитись політнавчання, читатись лекції і... навчання взагалі. Адже життя не стоїть на місці, товариші! Сьо-

годні ти двірник, а завтра можеш домоуправителем стати, тільки вчись і рухайся вперед, людино!

Вовкова нишком розмазує піт на обличчі. От сила слова розумної людини! А таким непоказним видався на перший погляд!

Вовкова почуває, як вона на власних очах переростає себе саму. Здається, що якби випросталась на весь зріст, то дістала б маківкою стелі.

Ким була вона вчора? А ким вона тепер? Чи снилося тобі коли-небудь, Клементино Вовк, бути співвласницею чотириповерхового будинку? Жаль, дуже жаль, що ніхто з жителів не чув мови домоуправителя, а то б декому пригодилося б почути, що таке радянський двірник і які його права!

Слова домоуправителя розворушили, як видно, не тільки одну Вовкову, бо й Зоська шепнула їй з докором:

— Дарма ви прогнали мого! Хай би був бодай крізь двері послухав, як тут двірників вихваляли!

Вовковій хочеться, щоб домоуправитель ще щось сказав приємне на адресу двірників або бодай хай би повторив вже сказане.

Та Євген Васильович перестав гладити полотню на столі і складас папери на знак, що прийом закінчено.

— Тепер підписуйтеся в книзі явки — і на пости!

— Е, та чого вже підписуватися? Ще нема дев'ятої!

Знову ж таки Маринка виявилася такою сиромудрою. Вовкова терпіти не може людей із свинським характером. Тепер буде торгуватися за марної півгодини, а бувало, цілими тижнями і не скроплювала тротуару, не говорити вже про сходи та інше!

— Ей ви,— зупиняє домоуправитель Вовкову,— ви куди пустилися? Вас мої розпорядження не зобов'язують? Чому не розписуєтеся в книзі явки?

— А я не вмію писати...

Вовкова подас цю довідку про себе без ніякого збен-теження. Здивована лише трохи, що новий начальник не знає цього загальновідомого факту з її біографії.

— То зле. Як ваше прізвище?

— Вовкова.

— То зле, Вовкова.

— Або я кажу, що добре?

— А як же ж ви гадаєте двірником бути, коли письма

не знаєте? Як, наприклад, ви гадаєте розносити мешканцям рахунки за квартири?

Червоні, злегка порепані губи показують ряд дрібних, привабливих своєю симетрією зубів.

— Е, з квартплатою — то найменше! Порозкладаю собі рахунки поміж пальці — ще не було випадку, аби переплутала.

— Правда, що не було, ми тут цілою громадою можемо засвідчити...

— Спокійно там! Я розумію, Вовкова, що ви даєте собі раду, але для самої установи якось воно... не пасує мати в себе неграмотних співробітників. Розумно?

— А що мені робити, товаришу домоуправитель? У жовтні мені минуло сорок років... Самі видите, що на університет я вже застара... Буду підписуватися по-своєму.

Вона наближається до стола, слинить хтозна-чого звичайний олівець і кладе кривий хрестик під нерівною колонкою підписів.

— Треба щось придумати, Вовкова...

— Думайте ви вже за мене, товаришу домоуправитель, бо мені, бігме, нема часу... Давайте рахунки за квартплату, хай повкладаю собі поміж пальцями, як ідуть квартири... Зацерковна Каміла, де Зацерковна?

2. ЯК НЕ МЕНІ, ТО МОЇЙ ДИТИНІ

Вовкова має звичку розносити рахунки, починаючи згори будинку, і завжди з правої руки, тобто з квартири вісім. Та цим разом почне вона з квартири сім.

Треба якусь честь мати! Приїхала жінка до чоловіка, не встигла, може, й розпакуватись, а тут уже двірничка свого носа гнче.

У сьомій квартирі живуть старі діви Кудзінські. Двірничка Вовкова не могла терпіти їх ще тоді (їхній батько був співвласником горілчаного заводу тут же, у Львові), коли покоївка носила за ними господарські сумки, не любить їх і тепер, коли вони стали Лазаря співати.

Та служба є служба.

Мідяна табличка на дверях з акуратно виведеним «М. і К. Кудзінські» блищить, як щире золото. Ні при одних дверях в цілому будинкові не глянується так клямка, як при цих. Перед дверима квадрат рогожі.

Вовкова з шанобливості перед такими порядками витирає об рогожу сухі ноги.

Енергійно натискає кнопку електричного дзвоника. Пауза. Далі з болісним скреготом відсувається автоматичний замок. Водночас крізь «іудине вічко» виглядає велике чорне око.

— Це я, Вовкова!

У темному, заставленому речами коридорчику гостро тхне пастою для підлоги.

Панна Маня — висока, як жердка, постать у темному — відчиняє двері праворуч: прошу!

У кімнаті зеленкуватий присмерк від суцільної зеленої стіни за вікном. Вікна відчинені навстіж, але повітря в кімнаті нерухоме. Задуха від старих меблів перемагає несміливий запах листя й трави, що заносять з парку.

На панні Мані поверх сукні ще й старомодна шаль з чорного поруділого мережива. Акуратно щипцями звиті й викладені кучері облямовують високе пергаментне чоло наче дрютяною короною. Зморшки шії дбайливо сховані у високому комірі з пишним жабо.

Темні обводи довкола великих, здається, бездонних очей надають їй страдницького вигляду.

Фігура панни Мані гармоніює з обстановкою кімнати. Попід стінами оборонним валом стоять шафи. Чим напхані ті шафи — таємниця для сторонніх. На шафах стирчать опудала диких птахів. Стеля тисне їм на голову, і, навіть мертві, вони відчувають брак простору. На стінах то тут, то там вирізняються прямокутні плями. Колись висіли тут картини. Тепер картини лежать за шафою, обернені склом одна до одної. На стіні проти вікна срібніє почорніле від часу розп'яття. Під ним поличка, покрита білою доріжкою, облямованою мереживом. Посередині полички темно-фіолетова лампадка. Збоку пірамідою поскладувані молитовники. В'язка ключів, ніби дрютяне кропило, стирчить на одвірку, як деталь загального стилю цього дому.

З кухонних дверей входить панна Казя. Вона нижча і повніша за сестру. У неї фарбоване у колір сонця волосся і повні, злегка підмальовані карміном губи. Ясно-голуба шовкова в'язана кофточка відкриває шию і трикутник грудей. Казя — короткозора.

— А, це ви, пані Вовкова, — не впізнала зразу. — Я чула дзвінок і вже думала, що знову хтось з них

ввалився у квартиру. Вовкова не чула, Данилов уже дістав ордер на нашу кімнату чи ні? Бачить Вовкова, яка справедливість?

— Та домоуправ казав, що пані удвох займають три кімнати, а людину прислали сюди аж з Ленінграда... Але він так нічого... спокійний?

— Не знаю, моя Вовкова, бо зовсім не стрічаюся з ним... То не нам товариство...

Не принизиться до того ступеня, аби поділитися з двірничкою, що кілька перших ночей вони майже не спали. Наслуховували, коли нарешті почнуться за стінкою співи, гопак, а потім бійка. У тих без цього не обходиться в жодній сім'ї. Горілка, оселедець, а потім, само собою розуміється, скандал — це невід'ємний атрибут їхнього побуту.

Трохи заспокоїлися, коли дізналися, що Данилов має вищу освіту, хоч і працює десь у цеху.

Тоді новий неспокій оволодів Манею, як менш відпорною з сестер: кухня! А як же бути з кухнею. Кухня спільна ж!

— Я не витримаю, як він прийде сюди варити свій борщ на старій баранині... Відколи живу на світі божім, не можу знести сопуху баранячого лою. Кажу тобі наперед: або я тут скончаю на місці, або ти, Казю, вези мене задалегідь у психіатричну лікарню.

Цілий черговий день пролежала панна Маня з рушником на голові, а Данилов ані не показався на кухні. Не запоспало теж духом баранини і з його кімнати. Може, де в місті обідав? Вони звикли так. Для них: шматок чорного хліба, засушена рибка, цибулина — й готове меню.

Маня не могла розцінювати стриманості Данилова інакше, як вишукане хамство.

Грубо помилився б той, хто вважав би таку тактику за делікатність з його боку. Нічого подібного! Він, власне, в такий вирафінований спосіб підкреслює свої права на всю квартиру. Мовляв, дуже прошу, користуйтеся, пані, і кухнею, і ванною, вам це й так ненадовго. Тільки людина Сходу здатна на таке рафіноване хамство!

— Я принесла, панюсю, рахунок за квартиру. Маємо нового домоуправителя, панюсю... Шматка заарештовано.

— Хай Вовкова не турбується... він буде скоро на волі...

— Що панюся таке говорять! Це вже зовсім певно... прокурор санкцію наклав.

— Хай Вовкова не буде дитиною... круж крукові ока не видере... «Прокурор»! Смійтеся з цього, моя добра Вовкова! А прокурор хто — не ї х н і й?

Бреше. Не може такого бути, аби злодія випустили на волю лише тому, що він східняк. А якби так, тоді що? Тоді вона, Клементина Вовк, пішла б і сама заявила на такого прокурора. Чей же і над ним є хтось старший! Ні, ні, не може такого бути.

— Прокурор, панюсю, мусить робити так, як йому наказують закони... Радянська влада, а не як йому подобається...

— А чого це Вовкова так розпинається за Радянську владу? Що вона дала Вовковій? Як була Вовкова двірничкою, так і залишилася нею...

— Я перепрошую. У пана Вайнштока була я лише дозорцевою...

— А яка різниця, моя Вовкова?

От нещастя неграмотній людині! Коли домоуправитель говорив, то Вовкова розуміла, о, ще й як прекрасно розуміла, в чому різниця між старим дозорцем і нашим двірником, а самій передати те, що відчуває, словами — не під силу. Достойно, як та дитина, що щойно береться ходити. Поведи за ручку, то піде, ще й подріботить, а само — ні кроку.

— Велика різниця, панно Маню.

Поморщені коричневі губи показують шнур симетричних фарфорових зубів. Смішно панні Мані:

— В чому? На рани Христу́са, в чому та різниця, моя поцтыва Вовкова? Хто таке наговорив Вовковій? Хай Вовкова своїм розумом живе. Скільки Вовкова отримувала у пана Вайнштока? П'ятнадцять злотих місячно, а до того ще й хата, вода, світло, газ. П'ятнадцять злотих у місяць, та ж то були гроші, Вовкова! За п'ятнадцять злотих мала Вовкова п'ятнадцять кілограмів цукру! А тепер за свою зарплату може Вовкова купити п'ятнадцять кілограмів цукру?

— Та по державній ціні, то можу купити й двадцять кілограмів...

— А де ж Вовкова бачить той державний цукор, коли все на картки... А новорічне Вовкова не рахує? А чайове? Дехто з панства давав чайове, сама Вовкова знає...

— Та... хіба по п'яному або як пан Кароль вертався вдосвіта від пані Цецилії, то тоді вже й справді не скупували... Я не кажу, що мені тепер вже бозна-як солодко живеться, але все ж таки мені тепер,— заявляє пристрасно,— десять, сто разів... краще живеться, ніж тоді...

— Але чому? Чому, моя Вовкова?

— А тому,— зачерпує вона повітря, що затамувалося десь у грудях,— що у Вайнштока була я попихачем... замітайлом тільки... а сьогодні... мене люди мають за людину... Сьогодні всюди дорога відкрита...

— Чи не запізно грохи, Вовкова?

— Як не мені, то моїй дитині...

— А куди ж це Вовкова збирається посилати вчитись своєю Юзю? Чи не в саму академію часом?

— Може, і в академію. Як захочу, буде вона і академічкою... Напевно! — докидає вже вся багрова на обличчі.

Панна Маня з уболіванням похитус головою:

— Жаль мені, доправди, Вовкової. Вовкова сама не знає, що говорить. Хай Вовкова нікому не повторює про ту Юзину академію, бо піднімуть Вовкову на сміх. Вовкова не вміє висловитись по-людськи, а береться спорити...

— Може, й не вмію, але чого хочу — то знаю! Знаю, що моїй дитині буде вже легше житися, як мені, а моїй внуці ще легше... Це я напевно знаю! — І тут же додає вже спокійно: — Принесла я, напюсю, рахунок за квартиру...

— Ага, рахунок! Хай Вовкова не сердиться на нас. Ми тільки добра зичимо Вовковій. Прошу, заходьте ще колись до нас, наша добра, наша подлива Вовкова...

Знову клацає ланцюжок при дверях і з скреготом за-скакує автоматичний замок.

І лише на сходах Вовкова згадала, начеб хто їй пов'язку зняв з очей, що треба було відповісти. Треба було сказати: «Що ж то панюся бере мене за приклад? Мені випадково, таки зовсім випадково вдалося влаштуватися у Вайнштока на сторожівці. А скільки людей ходило по Львові без роботи? І то ще яких людей! Не мені пара, а спеціалістів з освітою! Панюся забули, вилетіли вже напюсі з голови демонстрації безробітних на Перше травня? А щодо моєї дитини, то хай панюся буде спокійною.

За пана Вайнштока не бачила б вищої школи, як свого вуха, а тепер — на зло вам — моя дочка таки буде в академії... Хай це інакше називається, хай не академія... але... буде!»

3. З ПОРОДИ КУКОЛЮ

Шляп-чап... шляп-чап...— суне ногами людина в домашніх пантофлях.

— Пане Яківчук, відчиняйте! То я! Двірничка! Вовкова!

— А,— підскакує, як на пружині, голос за дверима,— наша Вовчуня! Прощу... прощу ближче, серденько.

Вовкова в півсутені натрапляє на руки, що охоплюють її, наче кліщами.

— Руки при собі, бо зараз крикну на весь голос — і буде вам! Агі, старий та дурний!

— Ша... ша... ша... Стара скрипка добре грає, запам'ятайте собі, душко!

— Ей, а я чула, що тільки нова мітла добре замітає. Ха-ха-ха...

— Ша, душко, ша...

З кухні, звідки густо пахне зернистою кавою і печивом з корінням, показується голова Яківчукової. Молоде ще, рожеве обличчя під пушистим сивим волоссям виглядає, як у шапочці з ангорської вовни.

В Яківчукової довкола шиї білий, як папір, комірчик з янтарною брошкою. Сама вона низенька, кругленька, з ямочками на щічках і руках жіночка.

— Добрий день, Вовкова. Чим добрим порадуєте нас?

— Принесла, прощу пані, рахунок за квартиру.

— За квартиру? — дивується повільним голосом Яківчукова і ще раз перепитує: — За квартиру? Та чоловік передучора заніс гроші за квартиру, а сьогодні знову рахунок? Я нічого не розумію, моя Вовкова...

— А бо то, прощу пані, передучора була заборгованість за попередній місяць. А це вже за грудень... Маємо нового управителя, прощу пані. Тепер уже з усім буде порядок...

— Дав би бог,— без великої віри притакує Яківчукова.— Я... завжди за порядок, моя Вовкова. Тільки тепер так важко з тим порядком, як і з салом.

— Воєнні часи, пані Яківчукова...

Приємний запах печива дражнить ніздрі й наганяє слину.

— Так, це правда...

На фоні скляних дверей, драпірованих білим маркізетом, ледь значиться профіль дівочого силуету.

— А панна Дорця все за капелюшками?

Яківчукова маневрує так, щоб своєю фігурою прикрити двері.

— Та то... так... з аматорства, як то кажуть. Для близьких знайомих лише. Тільки з того має, що повертають їй за прикраси. Прикраси в неї, щоправда, ще польські. От псує собі лише очі, а чи послухає, коли кажу: кинь те все! Та знайомі приходять, просять, а вона вже така... вже така, що не вміє відмовити людям...

— Прощу пані, та чи я до фінвідділу лечу вже, що пані так виправдується переді мною?

Яківчук вальсовим кроком попихає Вовкову у глибокий коридор. Його короткі, непропорціональні до огрядної фігури руки тримаються Вовкової, як приліплені.

— Ти чуєш, Євуню, як наша Вовкова навчилася вже по-радянському говорити? Фінвідділ! Перший раз чую таке слово! То ніби як, Вовцуню? Треба тільки вам словечко шепнути тому товаришеві фінвідділові — і цик, уже по нас? Чи як? Жарти... хе... хе... хе... вільні жарти, серденько! Ні, ви, я знаю, не побіжите до того, як його там, фінвідділу, ні, нам нічого боятися... Все це жарти, душко. Але чого це ми поставали у коридорі? Прощу... прощу ближче тут до покоїчка, тут ми собі присядемо тріпки, а ти душко, внеси нам з кухні чогось такого... ха-ха... тепленького, щоб нам розігріло трохи кровіцу у жилах.

Жінка в шапочці «ангора» прямус назад до дверей. Щоб ті зовсім не зачинилися, на ходу притримує їх рукою.

— Ти бачила, душко! Ревнує... досі ревнує ще... Та хіба домашнього злодія встережеш?

— Геть від мене! Бігме, Яківчук, скажу жінці! Агі, здурів старий!

— Ша... ша... я жартую. Що ти, серденько, на жартах не розумієшся? — З коридора дають знати про себе кроки Єви.— Гм... тек... то... кажете, новий домоуправитель? Наливай, Євуню, бо наша Вовцуня чисто закостеніла. Аж носик бідняжці скорчився, наче фасолька... Беріть, душко, прощу...

Ніжка келишка така філігранна, що ледве містяться на ній згрубілі від ревматизму пальці.

— Дай, боже, дочекатися віднині за рік... Що від сьогодні за рік панна Дорця вже з мужем зустрічала Новий рік... На здоров'я!

Яківчукова зітхає від серця:

— Бог би з вас говорив, Вовкова...

— Тепер вип'ємо, душко, до пари, щоб нас не з'їли татари.— Темні очиді Амврозія Яківчука, втичені в пухке, біло-жовтаве обличчя, наче родзинки в тісто, набирають вологого вигляду.

— Та я буду чисто п'яна,— маніжитья Вовкова.

— Ой, п'яна... п'яна від свого пана... А тепер, Вовцуню, як побожні християни, вип'ємо за те, що господь бог, наш спаситель, в трійці перебуває...

Вовкова поштиво витирає пальцями кутки уст:

— Я вже, бігме, не можу більше...

— Е, що там не можете! Або те горілка? Такою горілкою, Вовцуню, тільки курчат заливати... Пийте, серденько, пийте... бо мені очі болять, як бачу налитий келишок... хе-хе-хе... Світло в очі ріже...

— Та хіба вже цю останню...

— Я, Вовцуню, можна сказати, оженився пізно...

Єва Яківчукова закочус очі вгору. Вона старається якось відгородити чоловіка від Вовкової. Нарешті сідає на кушетці якраз між кріслами Амврозія і Вовкової.

— От біда з чоловіком... Як тільки трохи вип'є, зараз починає свої історії розводити...

— А коли мені їх розводити, душко? Коли тверезий? Я оженився, Вовцуню, по тій війні... Було мені вже тридцять вісім років. Нічого собі вік, як на кавалера, що? За маєтком я не гонився, кажу вам щиро, як на сповіді. Я, Вовцуню, шукав серця. Серця... та й личка такого, щоб не було соромно поміж люди показати... Але коли я оженився, то зрозумів, що я, пробачте на слові, дурень... Дурень, душко, та ще в квадраті. Я зрозумів... ага, щойно тоді зрозумів слова покійного тата, що краси на тарілці не подають... ні, не їдять її... От що, душко...

Яківчукова підсуває Вовковій кльош з солодким.

— Куштуйте, моя Вовкова, та не слухайте, що цей тут верзе... А ти, Амбрози, не забивай своїми нісенітницями голови Вовковій... Ти гадаєш, що Вовкова має час слухати твої теревені? Може, Вовкова спішиться, а ти...

Вовкова сидить на кріслі, а має таке враження, немов летить на каруселі. Якби не соромилася людей, то примкнула б повіки, так легко, так солодко їй...

— А чого мені спшитися? — розмріяно відповідає Вовкова у кріслі, як у колисці. — Ще встигну...

— О, розумне слово «встигну»! Правда, що встигнеш, душко! Всі ми встигнемо. А історія, що її хочу тобі розказати, цікава, бо вона стосується не так мене, як нашої дитини, о! Жінка була в мене, Вовцуню, як яблучко, як розцвілий браток.

Єва починає нервово хрустити пальцями:

— Буде, Амбрози, буде...

— А ти, душко, не перебивай, коли говорить твій шлюбний чоловік, бо скажу тобі при Вовковій руське слово, а потім будеш нарікати на мене... Жінка була в мене... Ви слухаєте мене, Вовцуню?

— Слухаю, аякже ж!

— Жінка була в мене що називається пріма — перший клас, можна сказати. Було, як ідеш з нею містом, то люди оглядаються... Бачите, а Дорця наша вже пішла в мене...

Яківчукова знову підсуває Вовковій солодке. Пласти медівника (господи, а тут чоловік чорного хліба не може дозволити собі вдосталь!) наче вигаптувані родзинками та горіхами.

— Беріть, Вовкова, прошу... Не знаєте, чому тепер олія на ринку? Беріть, Вовкова, та не звертайте уваги на нього. Чиста біда з чоловіком: аби трохи випив, зараз починає свос... Кажуть, що з Закарпаття привозять дуже добру соняшникову олію...

Амврозій Яківчук робить знак хреста у повітрі:

— Амінь з олією! Я маю тепер голос. А мій голос таке голосить: кому нецікаво мене слухати, той може собі вийти фора з двора! А Вовцуні цікаво мене слухати... я знаю, що цікаво... Бо що то таке, припустім, кіно, чи хоч би книжка, чи навіть хоч би театр? Звідки беруть артисти ті історії, що показують публіці на сцені? З життя, душко, з життя! А щό моя історія, як не саме життя без сорочки, голеньке, як його мати породила? А моя жінка, бачите, не розуміє цього... Це допіру трагедія для чоловіка, Вовцуню. Двадцять вісім років життя вкрасти в когось, а потім, пробачте за слово, показати йому задницю...

— Амбрози, опам'ятайся, чоловіче! — голос Яківчукової дуже втомлений.— Коли вже па те пішло, то ще велике питання, хто в кого вкрав життя... Лише колись я брала собі до серця те, а тепер махнула на все рукою...

— За такі слова треба ще по одній випити. Вовцуню... Аби нині мені шлюбна жінка таке при людях сказала? Вип'ємо, душко, або мене тут зараз шляк трафить...

— Ви пийте, пане Амбрози, бо в себе в хаті, а я більше не можу, бо я на службі...

— Вовцуню, я сказав: або ви зараз тут вип'єте, або не знати, що я зараз тут зроблю з собою...

— Ні... ні... Я сказала, що не можу, то не можу... Навіть не просіть... Ой, чекайте, бо ще скатерть поплямиме... Ні... ні... красно дякую... Я теж знаю, де що можна, а де треба собі сказати «гов, тир»!

Амврозій довго мене носа.

— От характер в жінки! Таки раз — ні? Ані ціпінку? Ані отісечки? Ні? Якщо так, то вип'ємо самі за вас і за себе, душко... Ех-хе-хе... Чекайте, на чому ми стали? Ага, Дорка вже не вдалася в маму, а пішла в мене. Ніби не те, щоб негарна,— так про неї не можна сказати, боронь боже, але вже не має того ком цу мір¹, що її мамунця мала колись... Вже не те... не те, що мама була колись...

— Е, та наші Яківчуковій, богу дякувати, ще й тепер нічого не бракує...

Амврозій прикладає пальці до губ на знак, щоб Вовкова замовкла.

— Душко солодка, чого жінці бракує, а чого не бракує, вірте мені, найкраще знає... хе-хе-хе... чоловік! Ви гляньте, Вовцуню, яким оком дивиться на мене моя стара. А що, душко, хіба я неправду кажу? Але що з того, що моя жінка була як сливка у меді? Не було мамони,— пальці роблять жест, як під час лічби грошей,— і мусила за старого заміж іти. І що собі за спеціаліста вибрала? Ну, мав я власну крамничку з квітами і шматок оранжереї біля неї. Якось, Вовцуню, ні один інженер, ні один доктор не поласився на ту лялю... А була як персик в сиропі. Га, може, і знайшовся б такий механік, що хотів би виссати персик, а шкірочку з кісточкою поставити на старе місце на тарілці, але тут так стояла справа: хочеш лизнути м'якуша, ковтай персик разом із шкіркою і кіст-

¹ Тобто не така принадна (нім.).

кою... Т-тек... крамниця з квітами... пучечки квітів... квіти у вазонках... пальми... бульви... похоронні вінки... шлюбні букети... ювілейні коші... Не такий-то вже золотий інтерес, Вовцуню, ні... Треба було добре комбінувати, щоб якось вийти на своє... прогудувати жінку з дитиною і ще якийсь грошик відкласти. Комбінувалося, Вовцуню, ой комбінувалося! Треба було не раз з самим амуром на змову йти. Я мусив знати,— що ж, душко, нічого не порадиш, така спеціальність у чоловіка,— всі симпатії панів на вищих становищах... Були й такі гріхи, що дамі — скажімо у грудні — посилалося кіш білого бузку, а приятелеві дами секретний рахуночок... і платив... хе-хе... щоб я такий здоровий був, що платив! А різні комбінації з театрами, а потім з тими ніби комітетами, що то вітали різні знатності в нашому місті... Було, як приїздив Кепура до Львова, то що ви гадаєте? Мало треба було набігатися, напотіти, натанцюватися, аби дістати замовлення бодай на п'ятнадцять букетів? Правда, в таких випадках гроші не грали ролі, аби тільки букет був як лялька... А потім різні гокуси-фокуси, Вовцуню, то чорні тюльпани, то блакитні рожі. Тут уже і хімія йшла в рух... І так гріш до гроша... Але що то хотів я сказати? Ага, про Дорцю... Я на практиці своєї старенької,— не гнівайся за це слово, Євуню, так-так, від серця,— на практиці знаю, що дівчина, Вовцуню, може бути як райське яблучко, але як нема за нею якоїсь реальності... каменички чи кілька моргів ґрунту, то ціна тому яблучковій невисока. Моя була за те, щоб дівчину вчити... вчити... а я ні! Пощо дівчині здалися високі школи, коли за Польщі чоловіки з докторатами та різними магістратами сиділи без посади? Тепер, так... тепер придалася б їй освіта, але звідки я міг знати, душко солодка, що так усе на світі перекрутиться? Я змалечку помітив,— і чого ти, Євуню, дивишся на мене таким оком, наче тобі хто перцю синнув в нього? Що я хотів сказати? — я ще змалечку помітив, що дівчина має талант у пальцях... Ні, чесне слово, не жартую... Так, як Дорця вміла укласти букет, видекорувати кіш з квітами,— ніхто інший у Львові не потрапив... Це я кажу чесно... Хай поки що, міркував я собі, дитина бавиться букетами і дихає ароматом квіток, то здорово на легені, а я тим часом буду тулити гріш до гроша і... Ну, от добився я до того, що поставили ми собі ту халабудку, як знаєте...

— Та що ви говорите, пане Амбрози? Таж то хата була як голубник...

— І що з того, Вовцуню, що з того? Не пив я, хіба коли у велике свято чи бозна при якій нагоді, не курив, не знав, де в ресторані двері відчиняються, до театру ходив тільки тоді, коли діставав даровий квиток від когось з знайомих артистів...

— Про театри, Амбрози, ти вже краще замовчи... Через що я посивіла, як не через твої театри?

— Ви чуєте, Вовцуню! Не хотів я тебе, Євуню, паплюжити при людях, але мушу тобі сказати, душко, що ти дурна... дурна... як чобіт. Якщо я хотів дістати замовлення, припустімо, на бенефіс примадонни, то з ким я мав доходити інтересу? З директором театру, може? Треба було, як то кажуть, через святих до бога, але ти того не розуміла ніколи і не зрозумієш своїм бабським розумом... Кубіта, Вовцуню, була кубітою і вже вмере кубітою...

— Мовчи, Амбрози, бо мені вже починає голова розболюватися...

— Ти мені, душко, про свої болі не говори, бо я тобі не лікар тут. І так, Вовцуню, добився я домика. Розвів квітничок, правда, города того було стільки, що добра долоня, але на куц рожі вистачило... Ну, думаю собі, Дорця реальність має, тепер можеш уже спокійно вмирати, Амбрози...

— Тої самої... якраз ти в тому часі про смерть думав...

— Ви чуєте, Вовцуню? Піп у дзвін, а дідько у клепа-ло... Думав чи не думав, а ніби так говориться... І треба було, скажіть мені, Вовцуню, щоби бомба попала якраз у мій дім... То коби хоч німецька — то, може, менший жаль був би, а то, рахувати, своя... То мало у Львові державних будинків, мало різних халуп, що аж просяться бомби? То мусила біда якраз на мою хату впасти? І так воно вийшло, душко, що дівчина і шкіль не має, і буди-ночком чорт подавився...

— Бо я казала, що треба було дати дитині освіту...

— А я тебе просив, душко, щоб ти ніколи не тичила своїх три гроші, як я з людьми розмовляю, чи не просив? І вже першої весни вистрілила лобода на звалищах до самого неба... Але я себе тим потішаю, душко, що в сьогоднішніх часах важливіше від дипломів, від маєтку

навіть — от трахне вам у дах, і вже по вашому мастку — це голова на плечах... Кепеле, душко. А голова в нашій Дорці є, бігме, що є... Не стало квітів, то вона стала в'язати букети з фетру і шкіри.

Руки Єви починають без будь-якої мети переставляти посуд на столі.

— Та що там таке «в'яже»? Десь раз на місяць зробить капелюх для когось з знайомих, і тільки того, що за прикраси повернуть. Правда, прикраси в Дорці ще польські...

Яківчук бере жінку міцно, багатомовно за руку трохи вище згину:

— Дай спокій чарочкам, душко... Вони не винні, що я люблю собі з них потягти... Тобі потрібно руху? То, може б, ти мені скляночку водички принесла?

Єва зітхає і неохоче, як по свою смерть, іде по воду. Яківчук присуває своє крісло до Вовкової так, щоб поміж ними не вдиралася кушетка клином. Його коліна тепер на міліметр від колін Вовкової.

— Ти не слухай, душко, того, що моя старенька говорить... Бо то, Вовцуню, хай поміж нами залишиться, річ не тільки про капелюшки... Кепеле, душко... кепеле в нашій Дорці... З самих капелюшків не було б на столі ні медівників, ні сливової настоянки... Капелюшки капелюшками, а мануфактура і шкіра нас при житті тримають... Тільки ша! А то моя стара вмерла б від страху, якби знала, що я вам зрадив секрет... А я вам сказав, бо люблю тебе, душко... щоб я такий здоровий був, що люблю, тільки ти бицькаєся не знати чого...

Появляється склянка холодної, перлистої води на столі.

— А щодо капелюшків, то я все своє: не вірю, ану-ко зараз стріляйте мене тут... все одно не повірю, щоби советські фабрики могли випускати у світ елегантні капелюшки... то значить такі капелюшки, щоб шануюча себе дама могла вбрати їх на голову без сорому... Не перечу, що правда, то правда, є у Советів добрі танки — само собою мусять бути добрі, коли гонять німця, як куцого... Ще до тамтої війни, знаю, були в Росії славні на весь світ російські калози, але щоб у магазинах появилися елегантні капелюхи — голову свою даю навідріз...

— Амбрози, чому не п'єш? Ти ж хотів води...

— А, вода! Хай трішки пристигне, душко...

— Ти вже зовсім п'яний, чоловіче, от кара божа...

— А ти думаєш, душко, п'яному погано? Бігме, непогано. Дай, боже, всім добрим людям мати за що пити... Зле я кажу, Вовкова?

...Ой сусідко, сусідко,
позич мені решітку...

— А я вже таки буду йти. Красно дякую за гостину і перепрошую, що стільки часу забрала...

— Нічого, душко, нічого. Час для нас, а не ми для часу...

— А ви, моя Вовкова, не беріть все за правду, що тут той п'яний верз... Як тільки трохи калатне собі, починає язиком молоти таке, що ні приняти, ні прилатати...

— До побачення... Ох, я чисто п'яна...

— Заглядай, душко, до нас, бо тільки... моєї... радості в житті...

На сходовій клітці Вовкову відразу облишає легкість, що гойдала нею у Яківчуків, як на каруселі. Ноги стають, як мішки з піском. Навіть повіки над очима тяжать. Та й на серці якимось не зовсім гарно. Бо коли на хлопський розум розібратися: як же ж це так? Там, на фронтах, кривавляться наші діти, а ці тут кишені набивають, та ще й державі платити податків неохота?

А з другого боку, як так можна? Зайти до когось у хату, сісти в нього за стіл, випити, закусити, а потім піти і зголосити на нього у фінвідділ... Теж не буде гарно, правда?

Терпи, Вовкова, терпи! І май научку, жінко, що коль ти на службі, то не сідай за чужий стіл!

Служба — не дружба, товаришу старший двірник!

* * *

Перед дзеркалом стоїть дівчина, подібна до нарциса. Ясно-зелене платтячко облягає щільно її тендітну фігуру. З ясно-кремового у формі пелюстків нарциса коміра виростає, наче стовпчик квітки, струнка, перламутрова шия. Маленьке, овальне личко сяє під промінням золотих, може, трохи надто золотих трубчастих кучерів.

Кольорова дівчина крутиться і щєбече, як синичка:

— На мою думку, цей бік ронда треба нижче опустити — ви не вважаєте, панно Дорцю? — а цей бік трохи вище підкотити. А тепер? Як? Нічого? Чи як ваша думка, панно Дорцю?

Дорка Яківчуківна в сірій робочій сукевці з широкими криластими рукавами на фоні цього кольорового верткого створіння має вигляд кажана. Дещо висунута вперед долішня щелепа, повні коричневі губи, з яких злізла помада, у порівнянні з тамтим личиком здаються нестерпними для ока.

Дорка вислуховує дівчину терпеливо, як лікар пацієнта, і має свою протилежну думку:

— Панно Рено, це рондо взагалі треба забрати. Вам не можна носити капелюха з такими полями. У вас замале лице для цього. Ви здайтеся вже на мене. Я зроблю так, що буде добре...

Дівчина скидає капелюх, при тому струшує кучерями, любуючись їх мінливим блиском. Сідас зграбно, наче метелик на кушетці, виймає сигарету з срібного мініатюрного портсигара, і розмова, як видно, перервана примірною капелюха, триває далі:

— З доларами я вже покінчила. Шлюс міт дер лібе¹. Курс холерно летить, а крім того, я маю фурхт². Випадок з Штраерманом награв мені страху вище вух. Я знаю, ганц зіхер³ знаю, що як його забрали, то він мав при собі сімсот доларів. Донерветер, сімсот доларів — і не купився! Я була певна, що ті сімсот доларів витягнуть його, а він пішов і не повернувся більше, бідолаха. Що це таке! Я вірити собі не хотіла! Таж за сімсот доларів чортову душу купив би, а там лікс⁴. Дістав, сердешний, сім років, як дріт! Тоді сказала я собі: точка, крапка, пункт! З доларами я покінчила. Курс на долари падає, а карбованець іде вгору. Я не розумію, як може карбованець іти вгору? Тепер тільки одне вигідне: за золото скуповувати мебель у польських панків. Є такі, панно Дорцю, що за німців «доробилися», а тепер їм горить ґрунт під ногами і вони стараються чимскоріш виїхати звідсіль... Так, меблі, абер нур модерн...⁵ і хрустали...

¹ Покінчено з любов'ю (нім.).

² Я боюся (нім.).

³ Напевне (нім.).

⁴ Нічого (нім.).

⁵ Але тільки модерн (нім.).

фарфор... Це віркліх¹ золотий інтерес, а золота в Радянському Союзі подостатком... і знаєте, панно Дорцю, воно дешевше тут. Воно дешевше тут, як за Польщі було. Не зле теж скуповувати фортепіани... Знаєте, дехто під час війни «рятував» меблі у сусіда... Я купила вже два такі «врятовані» фортепіано... Ні, нема дурних, в хаті в себе тримаю тільки одне... кришталю буду мати так приблизно на тисяч п'ятнадцять-шістнадцять... Усміхається мені в одному місці — дер кукук золь дас голен² — горіхова інкрустована спальня. Добре збережена, але старомодна. Це вже така річ, що потребує знавця-аматора, а де такий знайдеться у Львові? Може, якби показати таку спальню у Ленінграді чи Москві, то, можливо, знайшовся б amator на неї, але тут? Поки що я щаслива тим, що вкрутилася на працю. Ум готес гімель³, що то за наївний народ! Ім, власне, — так мені говорили — треба було елегантної жінки, щоб уміла добре язиком орудувати... Габе ді ере⁴ відрекомендуватися: позаштатний агент держстраху... Як вам подобається, панно Дорцю? А як ви викручуєтеся від праці, панно Дорцю?

Дорка стукає себе вказівним пальцем по лобі:

— Комбіную, дороженька, як можу. Я все прошуся на роботу там, де знаю напевно, що мене не приймуть, і так якоесь рятуюся перед контролем домоуправи...

Вони знову беруться приміряти капелюшок. Тепер він не затуляє очі синички. Вони так само багатоколірні, як ціла її постать. Верхня повіка виразно рожева, спідня і краєчки обидвох повік в ясно-голубій туші. Вії аж товсті від генни. У внутрішніх кутиках очей ніжні червоні точки, яких метою є дати глядачеві ілюзію продовження ока. Ціле око грає, як райдуга.

— Так, ви мали рацію. Без ропада краще. Тільки ви причепіть мені ззаду бант. Широкий такий, щоб звисав мені аж по плечах. Ні... пі... данке шеп⁵, це затемний... Пошукайте десь ясно-золотого. Ес махт ніке⁶. Я, власне, хочу, щоб він гармоніював з волоссям.

¹ Справді (нім.).

² Хай йому біс (нім.).

³ Господи боже (нім.).

⁴ Маю честь (нім.).

⁵ Красно дякую (нім.).

⁶ Дрібниця (нім.).

Нарешті дівчина залишає квартиру, несучи пудло з фанери в руці. У пудлі (ще австрійського виробу) капелюшок з золотим бантом. Дівчина велично сходить вниз.

Вовкова, яка перестріла її на сходах, здивувалася і сама себе запитала, що́ може бути в тому пудлі, бо панна тримає його так, начеб несла в ньому вирок долі людини.

* * *

Тільки-но Дорка прибрала трохи в кімнаті (якби така химерна клієнтка щодня, то збожеволіти хіба довелося б!), як у передпокою знову лунає дзвінок. Від останньої неприсмності з представником фінвідділу обережність дуже загострена.

«Іудине вічко» показує жінку середніх літ у солідному костюмі з беретом на голові. Гладка зачіска. Товстий ніс. У руці портфель. Живцем знята з рекламної афіші державної лотереї.

А цій чого треба? Чей же не прийшла замовити собі капелюха спеціального фасону?

— Ви до кого? Кого вам треба? — питає Дорка з-за дверей через щілину для листів.

Жінка заглядає у блокнот, наче в довідник:

— Міндора Яківчук тут живе?

Серце нестерпно запило в грудях.

У відкриту пащу залізної пічки летить усе, що впадає в очі. Напихати пічку можна сміло. Нутро її вистелене сатином. Дорка в коридорі чує, як там біля операції з пічкою соне батько. Такий гарячковий рух вже не по роках йому.

— А вам навіщо Міндора Яківчук?

Жінка у коверкотовому костюмі витирає піт з чола.

— Та впустіть досередини, то розкажу...

Мама торгає за плече, щоб ні в якому разі не впускати досередини. Рух розведеними руками: нема дома!

— Прийдете іншим разом. Міндори нема дома...

— То, може, є хтось з її рідних... сестра, чи мама... Ну, і люди! Чого ж ви боїтеся мене? Відкривайте двері бодай на ланцюжок... От ще раз народ!

Коротка нарада в коридорі. Нарешті цокіт ланцюжка. Водночас чорною смугою прорізуються двері. Ніс, відірваний від поля обличчя, стримить смішно, як ніс клоуна поміж полотнищами картин на сцені.

— Справа ось у чому, товаришко Яківчук. В нас організується артіль «Червоний капелюшник». Ми чули, що ви великий майстер своєї справи.

А, значить не фінвідділ! Дорка відщипає ланцюжок і з'являється на порозі, про всяке не випускаючи клямки з руки.

— А тому, що нам запланували індопошив, ми хотіли б придбати доброго майстра, щоб...

— А пощо артілі, пощо індопошиви, коли крамниці завалені капелюхами?

Іронія бринить у Дорки поміж зубами, як дрімба.

— Воно, бачите,— посміхається трохи ніяково золотими зубами жінка в береті,— життя в людей буде кращати з кожним роком — ясно. Знайдуться і такі, що захочуть мати капелюхи на свій індивідуальний смак.

«Ті, власне, потраплять до мене,— думає Дорка,— і нема дурних підтинати дерево, на якому я сиджу... Шукайте собі іншого майстра. Я ще не з'їхала з глузду самій собі конкуренцію робити!»

— Я не буду довго розводити, товаришко Яківчук. Скажу вам коротко і ясно: ми пропонуємо вам місце завідуючої артілі і старшого майстра. Вас,— вона вичитала якусь думку в очах Дорки і на свій лад пояснила її собі,— очевидно, перш за все цікавить зарплата. Вона невелика в нас, але й не мала. Я не кажу вже про карточки та інше. Але з часом — як життя зовсім налагодиться, ми зможемо, маючи в себе такого спеціаліста, як ви, значно перевиконувати план, а тоді,— як ви, певно, знаєте,— за кожне перевиконання плану — премії. А вам як завідуючій і старшому майстру в першу чергу.

Дорка чує на потилиці тепле, приспіване дихання батька. Чи не іронія долі? (Пси губи лизали б такій долі!) То вона, Дорка, за якихось там н'ятсот чи сімсот карбованців працюватиме вісім годин в артілі та вчитиме ще штурпаків, як тримати голку в пальцях, а Рена за той час скуповуватиме кришталі та роялі. Досада підступає Дорці до горла і душить, як глисти.

— Я не знаю, звідки ви взяли, що я вмю капелюхи робити? Це вам хтось набрехав на мене... Колись я займалася цією справою... оскільки десь колись комусь з своїх знайомих переробила капелюх, але тепер й це покинула... Ви помилилися...

«Чому Рені, чому не їй прийшла ідея з тими росями? Золото... Це правда, що в Росії завжди багато золота. А тепер уже запізно. Ах, напевно. Ай, до чорта лисого ще й ця баба стирчить отут!» І Дорка, розстроєна своїми фіктивними втратами, починає кричати на жінку з блоком у руці:

— Що це за напасть на мене? Хто вам, питаю, сказав, що я роблю капелюхи? Ніяких капелюхів я не роблю, і не робила, і взагалі з тим ремеслом нічого спільного не маю... Не чіпляйтеся до мене!

Вона вовтузиться ще якийсь час біля дверей, бо тато з надмірної обережності заклав за її спиною ланцюжок впоперек дверей.

Здивована, запитливо дивлячись на Дору, жінка робить півкроку назад. Потім, збагнувши, в чому суть, вона робить два кроки вперед і починає і собі гукати у двері, за які ховається Дорка:

— Гаразд! А ви, там... запам'ятайте собі цей день... третього червня сорок шостого року, коли до вас на квартиру приходили пропонувати вам роботу! Фу!

* * *

Дорка Яківчуківна, незважаючи на те, що на грошовій реформі втратила понад тридцять з чимсь тисяч, не вважала себе за ворога нового ладу. Ворог в її понятті був той, хто палив і вбивав. Дорка ж не збиралася нікого вбивати.

Вона тільки не признавала, тобто зневажала все, що пошло марку радянського. Зневажала по-дурному, засліплено, беззастережно. Дорка не визнавала ні радянської техніки, ні культури, ні індустрії, ні науки. До всього вона прикладала, як печатку, одну і ту саму недокінчену в словах, зате закінчену своїм сенсом фразу: «Дайте мені спокій з тією їхньою... (технікою, культурою чи наукою)».

Коли заходила мова про радянську моду, то тут просто бракувало Дорці слів, щоб висказати своє презирство.

— Пхе! — вона робила гримасу своїми повними губами, від чого нижня губа набухала, як піріжок, а докінчувала промовистим порухом руки.

І тут було все ясно без слів.

Проте було таке, що на двадцять хвилин (а коли дія повторялася, то тих хвилин було вже не двадцять, а со-

рок) Дорка не тільки мирилася з Радянською владою, але й відчувала до неї щось наче вдячність.

Це було тоді, коли вона в центрі міста сідала на трамвай номер чотирнадцять і він віз її спадистими вулицями під гору мало не до самого будинку, де жили Яківчуки. Дорога з центру до лісного парку була тяжка, тяглась весь час під гору, так що коли Дора йшла пішки, то відчувалося не тільки серце в грудях, але й м'язи на ногах.

Справді, було за що відчувати вдячність до тих, що подбали, щоб цю дорогу можна було подолати сидячки.

Між іншим, цю трамвайну лінію почала будувати буржуазна Польща ще в тридцять шостім році. Ішлося тут не так про вигоди жителів міста, як про одну непогано продуману комерційку. Сучок був у тому, що один з крупних промисловців (ресторан і бані) виорендував в якогось графчика фон габе нікс¹ особняк на бар-ресторан під самим парком. Трамвай був потрібний власникові бару, як ліфт, який забирає би гостей з центру міста і доставляє їх у парк під поріг його підприємства. Промисловець був досить спритним, щоб, як радний міста, переконати міську раду, що трамвайна лінія в тій околиці — це одне з найважливіших завдань радних. Батьки міста погодилися зразу на цей проект, але, розкумекавши згодом де притичина, поставили в дуже завуальованій, делікатній формі питання про хабар.

І на цьому делікатному питанні зірвалися їхні переговори. Зачату трамвайну лінію так і не було доведено до кінця.

Либонь, обидві сторони вичікували, аж котра з них заміниться новим складом.

У вересні 1941 року було вжито деякі заходи відносно закінчення побудови нової трамвайної лінії, яка б служила для вигоди трудящих міста, зокрема у вихідні дні, але війна поклала всьому край.

Очевидно, ніхто з Яківчуків ще тоді не вірив, що вийде що-небудь з того діла.

В сорок восьмому році на Перше травня пішов перший трамвай з центру під гору.

Амврозій Яківчук до останньої хвилини не вірив, що насправді так буде. Коли нарешті на власні очі побачив з балкона, як краєм вулиці жене з дзенькотом червоно-

¹ Графчик фон габе нікс — графчик-голодранець (нім.).

білий жук, то Амврозій, аби не визнати поразку, почав бурчати:

— Як бозю люблю, а не сів би на той трамвай! Таж то стрімка дорога, а кому доручено водити тим трамваєм? Федеві з села, що відірвався від граблів і гною, а тут за півтора тижня, пане добродію, зробили з нього спеціаліста, і він... він нині, прошу я вас, машиніст на трамваї! Та якби мені, душко солодка, доплачували, то я не сів би на той їхній трамвай! Я розумію, як то колись було... Щоб вивчитися якогось ремесла, то треба було... так, треба було перших три роки добре наїстися штовханців пана майстра... добре, пане добродію, набігатися, налітатися за ті три роки за орудками пані майстровій, аби добратися до челядника. А де ще іспит на майстра? А тепер як, прошу я вас? Якісь курси... курсики... курсєнята... і вже тобі Федь номер шість перевернутий дев'ять... вже тобі товариш майстер... Ні, душко, ти собі як хочеш, а мені ще життя миле. Згадай моє слово, душко, що не пройде і тижня, як будемо мати трамвайну катастрофу в себе! Згадаєш — пес буде моє ім'я, як до тижня люди не поскручують собі шиї на цім їх трамваї! Це я тобі кажу!

Мишали тижні. Тижні заокруглювалися у місяці, а на катастрофу якось не заносилося. Амврозій, який в перших днях на кожний дзенькіт трамвая вибігав на балкон, щораз більше розчаровувався. П'янка надія, що, може... може... нарешті сповниться його пророцтво, спроквола відходила від нього.

Феді в українських сорочках з місцевими узорами водили не тільки трамваї, прибрані бузком, але й стояли за ліпотипами, за складними верстатами, за машинами новітньої конструкції, виступали на сцені, заповняли собою парти технікумів і середніх шкіл, ба навіть вищих учбових закладів.

Коли паде тобі на голову по одній краплині, то ти, чоловічку добрий, ще можеш відкинути голову вбік, і крапля буде падати повз твою голову, але що тобі робити, коли полле тобі дощ на голову?

Поволі-поволі почала користуватися трамваєм і родина Яківчуків.

Першою зважилася на цей крок Єва. Повернувшись якось з повним кошиком з базару, ще на порозі заявила своїм, що тепер, коли є трамвай, не соніти їй більше під

гору. Тож-бо! Сіла вона собі у центрі, кошик засунула під лавку і, як та пані, заїхала собі під саму гору.

Дай, боже, многая лета тим, що постаралися про трамвай на їх вулиці!

За її прикладом пішла Дорка, яка останнім часом часто виходила з дому, а нарешті і сам Амврозій піддався спокусі.

Правда, він користувався трамваєм тільки з міста, тільки під гору. Ні, ні, за жодні скарби світу не їхав би він тим трамваєм вниз. Він не виграв свого життя на лотереї, щоб виставляти його федям на ризик. Під гору — це річ інша. Під гору не буває трамвайних катастроф,— так виправдовувався перед самим собою Амврозій кожного разу, коли входив у трамвай номер чотирнадцять.

Тепер він сидів на балконі і дожидався Дорки, яка повинна б над'їхати.

Ніхто не здогадується, чого оце пан Амврозій сидить на балконі, хоч його звичайна пообідня година давно минула. Він сам неохоче говорить про це з собою.

Хай думають собі сусіди, що пан Амврозій, як щодня, вийшов на балкон дихнути зеленим листям Високого Замку та й залюбувався заходом сонця, що залляло полум'ям усе узбіччя Піскової гори.

Недобре діється, пане ласкавий, коло чоловіка, коли він мусить аж розколюватися надвоє, аби мати до кого промовити розумне слово.

А м в р о з і й пер ш и й. Іди, братчику, ховайся в хату, щоб тебе ніхто не бачив! На лиці в тебе, як у дзеркалі, відбивається чорна жура твого серця. І чого ти так мучаєш себе? Три війни пережив ти, Амврозію. І під час кожної з них не боявся ти так кулі, як голоду. А тепер, слава богу, вже не загрожує тобі голод. Ти був цими днями на ринку? Бачив, що там діється? Столи з печивом бачив? Булки домашні, шабасівки, бухти, кайзерки, булки пісні, булки здобні, домашні білі житні хліби «з кошика», пекарські хліби «з бляхи», калачі, штрудлі, пляцки з ожинами, бублики, пиріжки з м'ясом, домашнє солодке печиво, печиво крамничне, малаї з сиром, пончики з мармеладом, птисі з кремом, теплі капустачки,— тільки стій і дивися, а наситишся, брате, самою слиною! А столи (гей, та те як ряди крісел у театрі!) з фруктами бачив? А які яблука, Амврозію?! Одна піраміда жовтих, як морква, друга ще штудерніше складена, як яйця, білих, третя —

рожевих, پاکраплених червоними пружками, четверта — пунцових навіть у перекрою. А груші які! Надрізана на приману грушка показує тобі тонесеньку як курильний папірець, шкіру, а нектар золотиться в ній як янтар. Кажім сюди, кажім туди, таки за Польщі не бачив ти, Амвросію, на львівськiм ринку ні таких груш, ні таких яблук. Їх продавали тільки у крамницях з делікатесами, де вони лежали собі у невеличких, ялових скриночках, пересипані кольоровим сіном з паперу, і чекали на покупця-аматора. І хто то торгує яблуками? Колгоспники! Мужики, брате! Кажуть, що оті смуглі, як цигани, то буковинці, а ті, у білих сорочках поверх штанів, то ніби покутяни, а тамті, у солom'яних, з високим вузьким дном капелюхах, мали б бути аж з Закарпаття, а оті стрункі, русяві, в косоворотках, вишитих волошками, то зовсім, певно, росіяни. Ці навезли сюди цілі лантухи сушеної, великої, не подибуваної в наших краях вишні, бочки білого, твердого, як воцна, меду, сушеної риби, що аж спливає жиром, мотвила сушених білих грибів та цілі барильця червоної, наче недоспіла калина, клюкви. Смішно дивитися, брате, як наші жінки заглядаються на ту клюкву. Боком, одним оком, достеменно, як курка, що несподівано поміж зернинами ячменю знайшла червону пацьорку. От пішла чудасія, братчику Амвросію! А тих довгошійх, довгобразих, кажуть, з Херсонських степів, з кошами кавунів, динь, розових, цур та пек, як голова пемовляти, помідор, бачив? А молдаване у смушкових високих папках (і як то вони можуть витримувати їх на своїй голові у таку спеку!) з блискучими, пемов вишмаруваними оливою (вродливі бестії!) лицями, чув, як вміють запрошувати до винограду? Ще крапце, як грузини та вірмени до апельсин та урюку! Бачив, які гірлянди поробили з грон на жердках понад столами? А бджоли гудуть, як на пасіці. Помітив? Чоловіки поробили собі з газети смішні охоронні «чако» на голову, а жінки для жарту понадівали мужські кашкети дашками до потилиці. І що це має значити, Амвросію? А молоді купці до полудня, що вже по місяцеві без дружин та наречених, не скупують на вазі гарпеньким місцевим жіночкам. Навіть не треба тобі, брате, чути, до чого порівнюють вони свої мандарини, та не треба бачити, старий, як грають при тому своїми чорними очима, бо гаряче стає тобі десь аж у крижах.

Іди звідсіль, чоловічку, бо ще оскому дістанеш. Не на твої щербаті зуби ці фрукти. Завертай, братчику, праворуч поміж ряди з рибою. Дивись, стоять столи, ванни, відра, балії, скриньки з рибою. Риба сушена, риба сира, риба жива, риба жопчена, риба в'ялена, риба солена, риба маринована, риба морожена, риба морська, риба річкова, риба з ставків... риба... риба... риба... Хто ж, до біса, з'їдає у Львові таку масу риби? За старих, за добрих часів, між богом і правдою сказати, навіть ти, Амврозію, їв рибу тільки раз на рік. На святій вечір. Так чи не так? Колись риба була люксус, а тепер дивись — аж перламутриться від тієї риби, аж повітря водоростями заносить від неї.

А м в р о з і й д р у г и й. Ти мені не показуй, пане ласкавий, те, що я на власні очі бачу... Ти мені відповиси на ось яке питання: чому тих спекулянтів пускають до Львова? І чого вони шукають тут? Чого вони сюди приїхали? Чесним людям хліб відбирати? На гастролі?

А м в р о з і й п е р ш и й. Ти знаєш, брате? Ти, здається, вігадав! На гастролі, братчику, на гастролі! А їм що? Аванс на трудовні отримав... у полі передишка, так він, певно, і думав собі: давай, мовляв, поїду на оту Западшу та побуваю в тому Львові. А йому що — поїзд коштує? Ти не бачиш, що вашеці на колгоспній машині приїхали? Або навіть той грузин чи вірменин, що мусить заплатити поїзд, думаєш, розраховує на великі заробітки? Йй-бо, ні! Йому аби заплатити залізницю, та прохарчуватися, та нічліг, та жінці львівську хустину купити або собі западного тютюню, а головне, братчику, це світу побачити... То такий народ, брате Амврозію, що дороги не боїться, а до всього нового, кара, який цікавий... А чого це ти призадумався так важко?

А м в р о з і й д р у г и й. Хіба ж нема над чим призадуматися, пане ласкавий? То що то? То я, Амврозій Яківчук, ціле життя прожив у Львові, пане ласкавий, і ні разу не міг собі дозволити подорожувати для приємності, навіть думати про щось подібне не дозволяв собі... а тепер Федь номер шість переверне дев'ять, прошу я когось, сідає десь аж на Закарпатті на машину та й їде собі на Львів подивитись... так, наче то йому належалось! Чи ж не може, душко, від такої неправди чоловікові розіллється жовч, тріснути печінка, обірватися серце? Га?

А м в р о з і й п е р ш и й. А я все ж таки гадаю, брате,

що ти вже занадто до серця береш собі отакі речі. Мені все ж таки здається, що воно непогано, що людям стало легше жити... Адже попри людей і ми...

А м в р о з і й д р у г и й. І як же ж, душко, вести дискусію з тобою, коли ти нічого не розумієш? Так нічого не розумієш, як моя Єва, наприклад. Вона теж так, як оце ти, хоче мене, старого горобця, переконати, що я повинен радий бути від того, що ринок завалений харчами... а крамниці закидані мануфактурою та взуттям! І я повинен радіти тим, ха-ха-ха... Та дурепа не розуміє, що отой хліб, ота риба, ота мануфактура, оті модельні туфлі — то шнурок на мою, на її, на нашої дитини шию, о! Але Єві, пане ласкавий, дивуюся і не дивуюся, бо то тільки жінка, але тобі, душко, таки дивуюся... навіть дуже й дуже дивуюся... А може, ти радий, що я на старість з торбами піду? Кажі!

А м в р о з і й п е р ш и й. Но... но... розійшовся вже! «З торбами!» Зараз уже з торбами... Тобі треба спокійніше, братчику, підходити до того, що тепер настанє... Аякже ж! Ти дуже добре знаєш, що твоє серце оповите жиром, як ватою, і всяке надмірне хвилювання може привести тебе навіть... до катастрофи! Го, братчику, тобі ще далеко до торб! Мене ти не здурив! Ти можеш такими словечками залякувати свою Єву, а не мене! Апу-ко признайся, так поміж нами чесно, по-мужськи, як там у тебе з запасами золотих монет? Щось мені здається, що ти міг би ще не один рочок прожити спокійно...

А м в р о з і й д р у г и й. Говориш, як дитина. А як же ж, прошу я тебе, в цей час може розумна людина жити без запасів? Га? Певна річ, що трохи там тих... як кажеш... запасиків знайдеться... Але щодо того... золота, то не вгадав. Небезпечна штука, ласкавий панце! Пригадай собі сумний випадок з тим бідолохою Штаєрманом! Сказати тобі по щирості? Зібралось декілька відрізів... декілька комплектів на чоботи, та й то, як бачиш, не вигода перетримувати, бо ціли пануть стрімголов! Доводиться пускати за дешевшу ціну, чим купив, от що я тобі скажу. І то... і то ще добре, як покупець знайдеться. Ось ще минулого тижня повідносила дещо з товару Дорця до Рени (спритна дівчинка, обіцяла пустити по пристойній ціні) — і, як то кажуть, ні товару, ні Рени. Видно, не так легко тепер за збут. Пішла Дорця сама дізнатися, що і як...

А м в р о з і й перший. Ов, то твоя Дорця, твоє кепеле вже аж посередників потребує?

А м в р о з і й другий. А чи я ж тобі не говорив, душко, що тепер світ обернувся догори ногами? Що тут багато говорити? Колись, як сам знаєш, клієнтки не давали Дорці спокою, двері перед ними не замикалися, а тепер... тепер... вона, бідолашна, сама бігає за клієнтками, і — тільки то строго поміж нами — тих клієнток щораз менше... А ти хочеш, щоб я радів з того, що магазини завалені товарами. Нічого, анічого ти не розумієш, чоловічку добрий!

А м в р о з і й перший. Тобі тільки здається, братчику, що я вже зовсім таки темний... і нічого, анічого не розумію. Чи ти гадаси, що я не розумію, що той матеріал, що на вітринах, не можна рівняти до того, що його віднесла Дорця до Рени? І я щось більше тобі скажу... хто шукає матеріалу пріма, той не буде шукати його по магазинах, а таки звернеться до Дорці чи Рени... А ти кажеш, що я нічого не розумію. Я навіть розумію, що сімнадцять тисяч, що їх зараз принесе тобі Дорця від Рени, це тепер — після грошової реформи — великі гроші... А ти таке говориш, брате...

А м в р о з і й другий. Ша... ша... ша... серденько! Ша! Ти при мені ніколи навіть не згадуєш слова «реформа», бо то все одно... що про мою смерть мені чути. Так, чоловічку, так. Коли тих сімнадцять тисяч буду мати вже у хаті, тоді — твоя правда — заспокоюся на якийсь час. Тому і стирчу тут, на балконі, щоб не вибігати до кожного трамвая... та звертати на себе увагу сусідів та сусідок.

А м в р о з і й перший. Боїшся, щоб її в трамваї не обікрали... Все ж таки така сума...

А м в р о з і й другий. Що ти, чоловічку, що ти? Портфель їй з рук вирвуть, чи що? Кому снаде на думку, душко солодка, що портфель той паханий банкнотами? Ні... ні... я не того... Така вже вдача в мене, пане ласкавий, що щойно тоді вірю у гроші, коли маю їх у своїй жмені... І тому я такий неспокійний, як бачиш. Так то мене муляє, що досі нема Дорці... так то мене муляє, що навіть не в голові мені Вовкова, що лає там унизу участкового.

А м в р о з і й перший. Ха-ха-ха... вона участкового лає? То мені подобається!

Амврозій другий. А як ти гадав? Вона тепер державний службовець... старший двірник, ласкавий пане, сторож порядку на три вулиці... без бука й не пристулай!

Якраз у ту хвилину Вовкова помічає Амврозія на балконі.

— А, добре здоровлячко, пане Амбрози! Зійдіть-но, пане... зійдіть! Ви, як спеціаліст від квітів... порадите нам, які нам квіти посадити перед клубом... Зате як відремонтуємо залу, то я — чуєте, Амбрози? — піду першої польки з вами!..

— Моя полька, душко, вже під периною...

— Ха-ха-ха... а бодай вас! А я думала, що ви ще той-то... молодець!

Деся далеко, може аж на закруті біля облвиконкому, дуднить глухо трамвай: Яківчук забуває про Вовцуню. Перевішений через поруччя Амврозій весь, з душею і черевиками, біля трамвая, що над'їжджає саме.

Нарешті! Нарешті мелькнув Дорцин солом'яний капелюшок. (Ідіоти прокляті, покажіть мені другий такий фасон у цілому місті!)

Та хвилину пізніше на Амврозія вдаряє млість, начеб десь поблизу розкладений труп.

Дорця... Дорця... іде в напрямі брами неприродно жовта, з неприродно піднятими плечима, як манекен, і портфель, що його, здається, тільки одним пальцем держить в руці, і портфель плоский, як випорожнена кишка.

Тримаючись стіни, наче запаморочений, тягнеться Амврозій, щоб відчинити двері дочці. Почуває, як починають йому терпнути губи. Може, це вже смерть торкнулася його?

Господи, воля твоя, дай силу витримати!

Дорка тільки кліпнула на батька, кидається до нього, бере під пахву і відводить на отоманку в їдальні. П'єро з важкими, чорно-білими помпонами на гостроверхій шапці і не крєкнув, коли пан Амврозій присів йому на живіт.

— Лягайте, татку, бо я боюся, що ви впадете...

— Вкрали? — питає губами Амврозій.

— Ще гірше...

Амврозій мутними очима з відкритим ротом, якого забув стулити з приголомшення, повів очима по хаті. Оче-

видно, шукав когось третього, хто міг би йому пояснити відповідь Дорці.

«Що може бути гірше від того,— питали його обвислі, посинілі губи,— що людина втратила сімнадцять тисяч по реформі?»

— Рену... Рену... забрали цієї ночі, татку...

— А... а... арештували?

— Ні... вислали з Львова...

— А... твій матеріал... а тво... твої гроші?

— Татку,— нахилиється до нього Дорка, як до людини, що не дочуває,— я боюся, татку, що як Рена не буде тримати язика за зубами... то нас може чекати таке саме... Як соціально небажаний елемент, розумієте, татку?

Слова ці діють на Амврозія, наче бризки холодної води. Він одразу опановує себе. Підводиться з отоманки. Навіть голос його набирає сили:

— Нас? А нас за що? Я — хто? Злодій, бандит? Антидержавний змовник? О господи ти мій, та ще як і на нас мали б поважитись, то хіба немає вже крихітки справедливості на цім білім божім світі. Господи боже, ти найкраще знаєш, хто я. Розсуди сам... твоя воля — твоя сила...— Амврозій заковчує очі, але в душі не вірить уже тому, на самій горі.

Без божої волі, вірив колінь Амврозій, волосинка з голови не впаде.

«А тепер як розуміти твою науку, боже? Виходить одне з двох: або навіть ти держиш руку з ними, або — пробач мені, черв'якові, богохульство — ти так само безсилий проти них, як і я, грішний».

1949

Як візьмеш жменю зерна, кинеш його в зорану землю і не знаєш, де котра зернина впаде, так ти, Іване, не можеш знати, коли яка думка прилине тобі до голови. Ти гадаєш, що тільки минулої зими прийшла тобі та думка? Ніби вперше тоді... як побачив ти Анну, коли та везла дерево?

Як же це було? Як?

Іхала на зрубаному дубі, на оберемкові сіна, у великих чоловічих валянках, у рукавицях, і коли б не жіночий голос, яким вона безнастанно квапила коней, то її можна було б взяти за чоловіка.

Закутуються ж хустками і чоловіки у великі морози. Хіба ні?

А коні,— ти помітив це, Іване,— повертали голови і ніби шкодували, що жіноча рука править ними.

І що ти подумав собі тоді?

Подумав, що відколи живеш отут, під лісом, то ще не бачив, щоб жінки самі дуба стинали. Правда?

Але чекай. П'ять чи шість удовиць їхало з тими дубами, а ти собі тільки одну Анну запам'ятав. І що вона на руках мала, і що на ногах мала, і як на копей цмокала... га?

Певно, певно, жаль тобі стало бідної вдови. Але-бо ті п'ять чи шість жінок теж без газдів виїхали в ліс, а їх тобі не жаль? Може, в них діти дрібніші, як у Анни? Може, в них у руках менше сили, ніж в Анни? Чому ти не подумав про це, Іване?

А може, ті сани з дубами, що покурили тобі снігом попід вікна, пригадали тобі ще щось? Може... пригадали тобі одну зимову ніч, коли... теж курило снігом... жбурляло льодяними крупами в очі і крутило вихром так, що двері з рам видирало? Пригадуєш? Висипалась вас ціла громада з хати тітки Явдохи. Розпалене кожне з вас було (молода кров, Іване!) так, що пара бухала з усіх, як з коней.

Засидівся ти до півночі, треба було посидіти ще годину і провести Анну до хати.

А ти побоявся, Іване, що за ту годину сніговій замете тобі дорогу...

А може, Анна була б сама не пустила тебе в таку заметіль під ліс? Може, була б тобі наказала скинути чо-

боти і йти босими ногами, щоб не розбудити старих? Але ні! В цьому ти не був впевнений і тому волів уже вихор у чистому полі.

А воно он як вийшло! Федір виручив тебе, Іванку. Провів тоді дівчину — і повернувся додому аж над ранком, коли вихри ущухли.

Тепер Федора вбили на війні, а твоя жінка, Варка, померла. І зима ота давно пройшла, брате. І ще п'ятнадцять зим потягла за собою. Вже й про війну забули і молодість пройшла, Іване. І так, ніби хтось невидимий переніс з одного берега через кладку на другий по шматочку наше життя — може, ні?

І тільки ніби сон літньої ночі... Досить, досить!

От кури забігли в хату, виклювали тобі кулешу, і маєш клопіт, Іване. Не стільки шкоди, як досади. Але-бо й ти, Іване, геть-чисто дурний чоловік! Недарма ж стільки приповідок про тебе в народі! Чотири роки ти вже без газдині, чотири роки колотиш сам мамалигу і досі не знаєш, що, вивернувши кулешу на кружок, треба прикрити її рушником.

А як ти зробиш? Вивернув кулешу — хай застигає, а сам пішов гречку молотити... Та й забув про полуденок.

Кури помітили відхилені сінешні двері, забігли у хату, роздивились, що нікого немає, пожурились, повитирали дзьоби об підлогу, злетіли на стіл і почали клювати щойно прохолоджену мамалигу.

Але-бо й ти, Іване, був сміху вартий, коли влетів до хати з ціпом. Мой, бра, а хто ж з ціпом до курей кидається? Ти акурат нагадував собою того чоловіка з казки, що помінявся з жінкою роботою. До курей треба делікатно, чоловіче, а ти з гуком-фуком — маєш тепер купу трупів. До того ж і глечик з молоком розбитий, і скатерть кури покаляли, і вікно без шибки, і кулеші нема...

Став ти над череп'ям і... згадав Анну.

А чому ти якраз тепер згадав собі Анну? Може, прийшло тобі на думку, що її двір без чоловіка також десь отак виглядає, як твоя хата без жінки?

Жаль тобі стало Анни. Так щиренько розжалобилося твоє серце, що аж сам себе почав жаліти... Хіба це життя для чоловіка, коли самому треба посуд мити і за курми ганятись? А хіба це життя для жінки, коли мусить сама

в ліс по дерево їхати? Ще бракувало, щоб, сидячи на дубі, люльку закурила.

От, казали люди, що граната ще у війну пошкодила її дах.

Бідна жінка. Не досить, що чоловіка забрала їй війна, то ще хату спотворила ота граната... Але чому Анна не зайшла, не попросила тебе, — чей же ти не відмовився б їй допомогти!

А ти хіба, мой, Іване, дав би довго проситись? Ану-ко, признайся, чоловіче!

...Пораєшся ти собі на дахові біля крокви і чуєш, як приємний домашній дим лоскоче тобі ніздрі... Сидиш собі і знаєш, що там, у хаті, чийсь руки клопочуться для тебе. Ти тільки подумав собі таке, а тут виходить розігріта від плити молодиця, прикладає руку до чола і просить:

— А зійшов би ти, Іванку, до хати на обід. Прошу... як то кажуть, чим хата багата.

А ти й не дуже квапишся. Не тому, що ти не голодний, ні. Треба зберегти свою чоловічу гідність, без поспіху, статечно, та й молодиця хай понетерпеливиться трохи...

Ну що ж. Поїв, випив, закусив і можеш собі вже йти... Навіть буцімто за капелюхом оглядаєшся.

— Де то моя голова поділась? — жартуєш.

Ти тільки натякнув на капелюх, а вона підходить до тебе. Очі опущені вниз, кроки дрібненькі, руки на грудях схрещені:

— А може, б ти, Іванку, заглянув мені до стодоли, щось замокас там один кут від заходу. А коли, може, боїшся йти додому під ніч, то міг би й переночувати там...

Хіба б ти відмовився оглянути господарським оком удовину стодолу?

А вранці ти ще спиш, а вона приносить тобі свіженького молока, просто з-під корови, ще теплого, з пінкою. Пригублюєш, а пінка залишається у тебе на вусах, як після пива.

Смієтесь обоє з тих молочних вусів, а ти одною рукою витираєш їх, а другою сягаєш обняти жартома молодицю... Ху! Досить, Іване, бо щось ти думками надто далеко сягаєш і дарма оскому собі робиш...

Слухай, Іване, а якби ти так... раз у житті та зробив добре діло, га? Подумай сам: дітей ти не виховав, сиріток до хати не брав, з чим ти гадаєш вмирати?

Та воно так, жінка з двома хлопчиськами, хоч би і Анна, все ж таки не те, що дівка, хай би й не Анна.

Ех, і мудрий ти, Іване. Вже й удовиних дітей пере-лякався.

Ну, не задумуйся! Збирай, чоловіче, черепки, викинь решту кулеші поросяті, заклич kota, щоб вилизав молоко,— і гайда в село! Час, Іване, час і про дещо добре подумати...

* * *

— Тяжко тобі, небого, живеться. Як то кажуть, як горох при дорозі...

— А кому ж по війні легко? Поческай трохи...

— Хату, бачу, направила ти вже, сирото. Десь коштувало це тобі, небого, коштувало...

— Е, не так воно вже й коштувало багато... Правду сказати, то тільки й коштів було, що поставила людям пляшку горілки і курку зарізала. Зійшлись наші колгоспники та й до полудня було по всьому... Громада, Іване, великий чоловік...

— Ага, колгоспники! А як ви, жінки, можна сказати, бідні удовиці, возили дуби з лісу, то тоді ваші колгоспники не снішались вам допомогти.... Бо не було горілки й курки...

Га, добре ти заїхав їй отими колгоспниками, що? Мой, а вона чого регочеться?

— З тими дубами то, чуєш, так було, Іване. Ми хотіли, щоб сільрада поставила нам кладку через річку, щоб ми не ходили влітку вбрід, а взимку, як нема ще льоду, не обходили, аж куди дідько «добраніч» каже. А ті, з сільради, відмовились... ніби тому, що ніколи там кладки не було і вона не потрібна. «Ба,— кажемо,— мало чого колись було непотрібне, а тепер потрібне... Будете ставити кладку чи ні?» — «Ні»,— кажуть. «Як ні, то ми, жінки, самі собі поставимо».

Скликали ми жіночу раду, послали одну з наших до ліспромгоспу по наряд, дістали дерева і тепер маємо свою кладку. Але чоловікам не дамо нею ходити... Бігме, ну, я перша як побачила б чоловіка на ній, то зіпхнула б його у воду.

— А от я ішов тією кладкою, Анно...

Е, дивись, Іване, як в неї звужуються очі від насміху:

— А хіба ти чоловік, Іване? Та ти, здається, навіть на війні не був.

Що ти їй на це відповів, Іване? Ти чуєш, якою вона міркою чоловіків міряє?

— Не був, бо не брали...

— А я знаю таких, що їх не брали, а вони все ж таки воювали...

Чи не про партизанів вона гне, Іване?

— Не будемо про це говорити, Анно. Ти мені краще скажи, небого, як ти собі раду із своїми хлопцями даєш? Мой, таж хлопці потребують чоловічої руки, бо інакше що з них буде? Жаль мені тебе, Анно...

— Е, тепер, Іване, не те, що колись. Тепер у нас комсомол в селі займається вихованням молоді... Ані в гадці мені журитися ними... Я тобі скажу, що вони навіть набагато чемніші та уважніші до мене стали... Один піде восени до агротехнікуму аж до Рудки під Яворів. Буде колись колгосп агронома свого мати. А молодший має охоту до залізниці. Але йому ще не час. Ні, з дітьми, слава богу, нема вже мені великого клопоту...

— Та богу дякувати, Анно. Але як хлопці порозходяться з дому, хто буде тобі коло коня ходити, небого? Кінь... сказав би хто, німий, а який він розум має! Ти знаєш, Анно, що кінь не хоче слухати жіночого голосу. І що воно таке? Як тільки почує, що жінка біля нього, то затнеться тобі, як віслук, і хоч забий... Я чув, як ти цмокала на коня, коли ті дуби везла... Мой, та якби так газда прицмокував до них!

— Е, що ти мені про коней! В мене нема вже коня, Іване. Відвела я свою кобилу в колгосп. Нащо мені клопоту? Як треба воза, то їй так дадуть. Оце скоро будемо в колгоспі машину купувати. На неї вже не треба буде цмокати...

Ти чуєш, Іване? Візника їй не треба, бо вона збирається машиною їздити! Чого ще вичікуєш, дурний? Бери свій капелюх та й кланяйся низько... Ба, коли тобі не хочеться іти з цієї хати...

Приємно, що, Іванку? Приємно, як у хаті пахне жіночим духом, а на столі скатертина біла, а у вікні... шибки цілі. Дивись мой, та вона ще навіть не стара! Може, тільки обличчя видовжилось трішки. Що ж ти вп'ялив очі в жіночі рукави? Кажеш, в'ються над горшками, як білі птахи. Та чи годиться порівнювати бабський рукав до не-

бесного птаха? Ти вже щось ніби голову починаєш втрачати, уважай! Але з котрого кінця, з котрого боку ти підійдеш до неї? Ану-ко, ще з цього...

— Думаю, Анно, що хоч ти не даєш пізнати по собі, але самій тобі таки мусить бути тяжко, небого... Я вже не говорю про інше... але, скажімо, треба тобі в район піти, ну, чи до фінвідділу, чи то до соцзабезу... я ніби так... для прикладу... то ані порадитись з ким, ані заручитись ким... Все ж таки, скажімо, що бабська кучма, то не чоловіча голова.

— Е, не такий страшний вовк, Іване, як його малюють... Знаємо вже тепер і ми, жінки, де двері відчиняються. О, потрібно було нам наряду, потрапили і до директора ліспромгоспу, аж люблю!

Ну що ж, Іване? Хіба підемо? Не потрібно їй секретаря, бачиш. Ні секретаря, ні опікуна для дітей, ні візника для коня...

Слухай, Іване, а може, їй чоловіка потрібно, а ти не спитав?

— Зайшов би я до тебе колись, якби... ти мала час для мене, Анно.

— При неділі, Іванку, тільки при неділі, якщо... на курси рахівників не поїду. Приїздив оце до нас недавно аж з Золочева і говорив, що нібито мене та ще когось із села будуть на курси рахівників забирати.

Добалакався, що? Хотів знати, чи їй чоловік потрібний, і тепер уже знаєш? Чого ще вичікуєш? Он у куті твій капелюх, а перед носом двері...

— Піду вже, Анно, залишив дома кури незачинені, а знаєш, попід лісом усяке може трапитися чоловікові...

І ти аж віддих затамував у собі, так наслуховуєш... Ану, може, вона скаже залишитись? Може, не пустить проти ночі? Може, висміє тебе разом з твоїми курками і допіру від неї дізнаєшся, що світ на курках не стоїть? Може... скаже тобі, що вже раз пустила тебе під ніч у заметіль і... до сьогодні кається?

Ні, Іване, ні! Дарма тішити себе смішними надіями. Це ти хвилюєшся, як плесо води під вітер, а вона — глянь — яка спокійна!

— Ну, то бувай здоров, Іване...

Та чекай, чоловіче, не квапся, он вона виходить за тобою, ніби дівка за парубком... Це тобі нічого не нагадує, Іване?

— А ти, Іванку, трохи частіше заходь у село, бо геть-чисто здичієш отам, під лісом, і залишишся позаду від усіх людей...

І тільки всього? Тільки це вона мала тобі сказати? І варто було задля цього аж до воріт проводити?

— А хата моя при дорозі... Зайдеш води напиться — не боронитиму...

Мой, а ти чого так зрадив, як циган під сонцем? Куди ти так рвешся? Чого квапишся, дурню? Курей твоїх і так тобі піхто не рушить, — ти сам половину побив, а ніч все одно пропала. Не дадуть тобі спокою думки цієї ночі, Іване. Ой, бігме, не дадуть... Мусиш подумати, що воно — цей колгосп у селі, коли вже і вдова Анна отаке тобі чеше. Хе!..

- Мамо!
- А що таке?
- У вербах хтось є...
- Та хай собі буде. Цить! Не бачиш, що діється?
- Мамо, там хтось стогне...

Марія не озивається. Ох, чи один у цю хвилину стогне! Фронт ламається, ворог наступає, вночі ясно, як удень, день обертається на чорну ніч від куль і вибухів. І Іван десь... Син коханий, господар молоденький, між тими, що грудьми стали за матір Вітчизну.

Старий вчора відступив з нашими останніми частинами. Так порадив йому Сергій Степанович, секретар райкому. Головою ж сільради був. Першим агітатором за колгосп. І... кандидатом партії! Аякже ж!

Три дні й три ночі не пускали наші прикордонники ворога на рідну землю, стримували його, щоб дати час людям в тилу евакуюватись. А Сергій Степанович сказав у ту останню хвилину: «Не прощаюся назавжди, а кажу «до побачення». Напевно, напевно ще побачимося з вами, дорогий Сергію Степановичу! Не може такого бути, щоб кривда перемогла правду».

Поки що уцухло. Недобрий це знак. Певно, німець прорвав лінію і топче вже своїм чоботом земельку святеньку.

Невістка Катерина з довгастим личком підлітка, що надміру витягнувся, але вже з черевом перед собою, входить за свекрухою запитливими очима.

Відколи не стало свекра і чоловіка, свекруха тепер голова родини. На важкий час припало їй головування.

Сімнадцятирічна дочка, жвава, як білочка, хвилипки спокійно всидіти не може. Коли це вона почула той стогін у вербах? Куди її носило за ворота? Хто її посилав туди?

— Ти що... може, бачила його, Параско? В якому віп мундирі?.. Німець чи, може...

— Наш, мамо!

Невістка витирає рукавом піт з блілого чола. Вона, ніби не помічаючи Параски, звертається тільки до свекрухи:

— Шкода людини, а чим ми йому допоможемо? Хіба,

як стемніє, можемо, щоб ніхто не бачив, подати води та хліба винести.

«Це я вже зробила», — думає собі Параска.

— Не візьмемо ж ми його до хати на свою біду, щоб нас німці з димом пустили. — Вона вперто дивиться на свекруху своїми чорними, зіркатими очима.

Марія мовчить, і не знати, чи вона згоджується з невісткою, чи заперечує їй. Тільки горшки на плиті деренчать голосніше.

«Невже ж мама думає так само, як і Катерина? — кусає собі пальці Параска. — Господи, таж вона колись змилосердилася над осою, що тонула в медові! Ех, люди, люди! Ні, не може бути, щоб мама тримала Катеринину сторону!»

— Мамо! А як його знайдуть німці, що з ним зроблять?

— Не знаю. Звідки мені таке знати?

— Візьмуть в лазарет, — відповідає невістка, що аж на два роки старша від Параски. — Чей же не знімуть голови пораненому?

Марія починає підшморгувати носом.

— Мамо, він проситься, щоб його в хату забрали...

— Мамо, — стає поміж свекрухою і чоловіковою сестрою Катерина, — затуляймо подушками вікна, закладаймо штабою двері та й лягаймо спати, бо не знати, що нас завтра чекає.

Це правда. Тепер такі дні настали, що один страшніший від другого. Три доби теплої страви в роті не мали, три почі очей не склепили. Тіло вже таке стомлене, що хай би тобі загрожувала смерть на власній постелі, ти однаково потягнувся б туди.

Невістка лізе на піч. Там, за комином, наче безпечніше. Чути, як вона поправляє собі подушку. Хвилину пізніше в хаті розлягається хропіння.

Лягають і Марія з дочкою.

«Скоро всі відпочиватимуть, тільки там той у вербах стогнатиме й благатиме допомоги», — крутиться в постелі Параска. Та що це? Мати тихенько спускає на долівку спершу одну, а потім другу ногу (боїться, щоб не розбудити кого!), встає з ліжка.

— Мамо, ви куди?

— Іду подивитися, чи добре Катерина замкнула хлів. Тепер, знаєш, і свої злодії піднімуть голову.

Ага, хлів! А чого це мама там так довго пораяється? Чи, може, Параска заснула? Так і є. Мама збудила її.

— Параско, га, Параско!

— Де горить? Що горить?

— Цс-с! Ніде не горить, господь з тобою! Вставай, допоможеш мені. Таж у нього зовсім перебита нога... Я не справлюсь сама...

* * *

Параска розчісує коси перед шибою у вікні (в тій бомбовій завірюсі дзеркало впало з стіни і розтріскалося на шматочки), а руки трусяться в неї. Що скаже Катерина, коли дізнається, що боєць уже в притулі?

А Марія спокійна. Може, навіть спокійніша, ніж учора ввечері. Вона дає невістці час помитись, поспідати, хату замести (Марія вважає, що вагітним треба більше рухатись та нахилитись).

І нарешті:

— Таїться перед тобою не думаю: рапений боєць у нас у притулі.

— Ой мамо, що ви паробили собі і нам!

— Цить! Так воно повинно бути, Катерино. Тихо, тихо, не лементуй! Що більше нещастя спадас на людей, то більше треба стояти один за одним. Росіянин він, а геть усе чисто по-нашому, по-українському, розуміє. І навіть звати його, як і нашого,— Василем. Молодий такий, а вже скалічений. Гей, Катерино, Катерино, може, там десь і твій чоловік, а мій син просить у його сестри чи матері ковток води! Ти собі як знаєш, а я не можу інакше. Свій же він, не ворог! Як уже так дуже боїшся, то йди жити до твоєї матері. Лише зажди, я тебе не випущу з хати, доки отут, перед образом,— ти ж віруєча! — не присягнеш мені, що нікому ні слова! Ні мамі, ні татові, ні самій собі не спом'янеш уголос, що він тут! Нікому-нікому!

— Мамо, подумайте, що робите!

— Я вже подумала! А вчити мене тобі рано. Ще тебе одне прошу: перед ким лиш можеш, говори, що я і сяка, і така, що з хати вагітну тебе вигнала. Хай я вже буду тією злою свекрухою...

— Мамо, та в мене язик не повернувся б таке казати на вас...

— А я тобі наказую, і все! Так треба. Пакуй свої речі і йди з богом.

— Піду, мамо. Не можу тут залишатись. Ви маєте велику відвагу в серці, а я боюся.

— Не так, може, відвагу, немого, як любов, хочеш сказати. Кожній людині життя миле, і я теж боюся за своє життя, не думай собі.

— А я теж у грудях не камінь маю, але боюся. Боюся не так за себе, як за те, що має на світ прийти. Що сказав би мені Василь, якби я йому сина не доносила? Повірте мені, мамо, тільки страх за те, що ношу під серцем, виганяє мене з вашої хати.

Мати посміхнулася своїм суворим, засмаглим, з напрочуд правильними рисами лицем.

* * *

Рапа гоїться, але Вася Улапов вже на все життя залишиться кульгавим. Такий молодий, вродливий, з вівсяними бровами над синіми чистими-чистими очима, такий дужий (коли ліг, аж ліжко увігнулося під ним), і йому, такому богатиреві, судилося ціле життя з палицею ходити.

— І то ще дуже легко тобі обійшлося, Васильку,— каже дід, що приходив йому рапу лікувати.— На один волосок від гангрені було! Вже кров почипала розкладатися в тобі на сукровицю! Якби не ті зела і вогонь, було б погано, синку, з тобою. Маси щастя!

Вася теж вважає, що в нього багато щастя. Воно випромінюється з його очей, з вихристого чуба, з рота, повного білих, як дородні зубки часнику, зубів, з пісень, яких не може навіть війна заглушити.

Після перебутого страшенно хочеться жити Васі. Раніше паче і не знав ціни життю, а тепер, ех, братця, полюбив його, як найпалкішу кохану свою. Палиця? Дурниці! Єрунда, як кажуть в Росії. Коли дівчина полюбить, не подивиться, що нога в коліні зрошена.

Эх ты, жизнь, жизнь молодецкая,
Эх ты, девичья краса!

Вночі, коли село не сподівається візиту гестапо, виходить Вася у світлицю з комори-схованки через низькі, завішані килимком дверцята у кухні, сідає на низькому

стілечку, щоб не стирчала його голова у вікні, якби ко-
му цікавому схотілося заглянути.

І тоді летиться розповідь. Про село над Волгою. Про
чудову весну в рідному краю: на березі вже квіти зацві-
тають, а водою ще крига йде. Про відчайдушні, мо-
лодецькі ігри на тих кригах. Про зими такі, що воду
хлопнеш угору, а звідти лід спадає. Про пишноту свята
колгоспного урожаю, що давно вже заступило богороди-
чині храми. Про невидане багатство сільськогосподар-
ських виставок...

Слухаєш як зачарований, і, хоч віриш кожному слову,
здається все те казкою. Еге ж, такі страшні часи настали,
що все колись по-людському добре, звичайне видається
тобі неймовірним, чудесним.

Жахлива пора! Вчора в Глухому лісі гестапівці роз-
стріляли дванадцять комсомольців. Позавчора спалили
половину сусіднього села, бо хтось старосту-фольксдойче
вислав на той світ. Сьогодні з нашого села дев'ять праце-
здатних чоловіків і жінок погнали на каторгу до Німеч-
чини...

— Виїми-но, Парасю, з скрині рушник, той, з пів-
никами.

— А нащо його вам, мамо?

— Треба старості віднести.

— Мамо! — тільки зойкнула Параска.

— Цить! Як кажу треба, значить треба.

Через два дні знову:

— Парасю, а дістань-но мені з дна скрині скатерть,
ту, мережану навхрест.

— Мамо, робіть зі мною, що хочете, але цього я вже
не дам з хати!

— Мовчи, дурна! Треба лайтерисі¹ з баудинсту за-
нести! Якби не треба було, то хіба б я їм своє добро ви-
носила?

* * *

Весною Вася почав-таки добре ходити, хоч нога була
скоцюрблена в коліні. Спираючись на паличку, шкутиль-
гаючи, він досить швидко переходив через хату без чи-
єїсь допомоги.

¹ Л а й т е р и х а — начальникова жінка.

Марія стежить за його рухами люблячим оком матері: сину ти мій, сину, чи передчувала твоя ненька, що ти, бідак, на волосинку від смерті був?

У безмісячні ночі Вася виходить з хати трохи подихати свіжим повітрям. Іноді забариться надворі, і Марія починає вже непокоїтись, хоч тепер, правда, коли в поблизьких лісах з'явилися партизани — славні хлопці Ковпака, в селі стало безпечніше. Вона добре знає, що Параска і двері за ним замкне, і завісить вхід до притули, але не може заснути, доки Вася не повернеться. І чого це йому у той садок так кортить? Хіба повітря на призьбі гірше від того, що в садку? Треба напутити парубка, а то таке вийде, що берегли всю війну, а наприкінці падається.

— Василю, не дуже мені подобаються ті твої пічні мандри. Як подумаю, що з тобою може щось статися, то аж шкіра терше на мені. І чого, і куди тобі ходити?

Вася Улапов червоніє, піби хто виїмав його руку в чужій кишені. Опускає свої русі вії та й каже:

— Не гнівайтесь на мене, Маріє Петрівно. Весна надворі... Та й молодий ще я... Чим я винний, що ногу мені прострелили, а серце залишилося цілим? Є в мене дівчина... іноді приходять вона до мене в цей садок...

Марія пополотніла: що за дівчина? Хто вона така? Як звати її? Хто її рідні?

— Я невістку з хати прогнала, щоб тобі місце дати, а тобі любові забаглося? То ти без тієї любові й години пожити не можеш? Ти знаси, що важки не тільки своїм життям, але й нашим? А може, вона підіслана гестапо. Звідки ти, нещасний, можеш знати? Іди від мене, живи собі в тісі і не признавайся, ради бога, що ми з тобою знайомі. Здурів хлопець, чисто вам здурів!

— Нікуди я не піду від вас, тьотю, та й вам не вистачить серця вигнати мене. Вже я за цей час добре вас розпізнав! А в селі тепер не окунаційна, а радянська партизанська влада, і нам нічого боятися фашистів.

«Правду каже вражий син, що не прожене вона його з своєї хати. Правда й те, що фашисти стали полохливі, як зайці, відколи відступають та відступають. Кожного куца, придорожного хреста жахаються, чи не вискочить часом звідтіля партизан з кулеметом.

Та й добре, що знайшов собі якусь на селі. Ще чого не стало, щоб у мене під боком з Парасею любов крутив!

А все ж таки... говорім сюди, говорім туди, прикро то якось вийшло для нашого дому. На очах у нього дівчина, як маків цвіт, а він шукає собі, не знати кого і що... Гей, що то за нечиста сила та любов? Ніби й за ворота не виходив, і інвалід, вважай, і сонця божого вже скоро півтора року не бачить, а любов таки десь надібав.

Та про що я думаю? Що то моїй Парасі жениха не стане? Перестигла дівка, чи що? Буде і в неї жених! Го-го, ще прийде такий з орденами та медалями, що люди тільки ахнуть! Коби вже скоро наші прийшли, визволителі довгождані...»

* * *

І радісний, з нетерпінням очікуваний день визволення настав. Одержали вістку від Василя: він живий і, можна сказати, здоровий, тільки в руку поранений злегка. А татом не журіться, пише, тато працює конюхом в одному радгоспі і, мабуть, скоро дома буде. Він, Василь, хотів би, щоб тут дома так жилося, як татові живеться.

Катерина повернулася з дитиною. Ходить тепер по селу та сміється з тих, що повірили, ніби її свекруха з хати вигнала.

Згодом надійшов лист від Васиної матері. Аграфена Іллівна і починала лист подякою, і кінчала його подякою.

Звісно, мати! Вона розуміє все.

— Ну, і синок ти! — розпікає Васю Марія, як розпикала б і свого сина. — Листа написав, фото послав, а от чому сам до матері не поїдеш?

— Та поїду згодом! Хочу, щоб мати спершу до мене приїхала...

— А чому це так?

— А тому, що одружусь і треба спочатку весілля в молодій відгуляти...

«Що з того, що на ногу налягає, але зате постава яка! А плечі! А сила! А до діла який! Навчився шевського ремесла в своїй келії, а тепер відбою від клієнтів нема. Як піде в артіль, то, напевно, першим майстром буде! Нема в селі дівчини, яка б не пішла за нього. За безруких, за безногих ідуть, та ще й пишаться ними. І правильно роблять! Не в корчмі, не в п'яній сутичці скалічений, а в боях за матір Вітчизну».

— А з ким же ти женишся? Може, вже признаєшся

нарешті? — спитала Марія і зразу ж, як то кажуть, прикусила язика: ще парубок подумає, ніби вона заздрить, що її Парасі не бере.

— Та таки з вашою дочкою, мамо...

Марія як стояла, так і схилилася на одвірок.

— То... то... виходить,— не могла перевести подих від обурення,— ви мене в дурні пошили? Під боком кохалися, а ти мені баки забивав якоюсь дівчиною на селі... Чесно та гідно вчинили ви обоє, що й казати!

— Може б, вам ще й про те було розповісти, що в моїй комірчині зберігався архів партизанського загону?

— А якби признався, то що? Не заслуговую на довір'я, по-твоєму?

— Скажу лише: є таємниці, яких і рідній матері не можна довірити.

— Та я тобі не дивуюся, чужий ти мені, але ти, дочко! Де ж твоя совість була так обманювати мене?

— Мамо,— заплакала Параска,— простіть!

Як же тепер в очі матері дивитись? Загулила лице фартушком і вибігла з хати, тільки замиготіла хустина поміж вербами.

— Ти женитися можеш хотіти, але чи я за тебе Парасю дам, то інша справа...

— А то чому? Що ви проти мене маєте?

— Може, проти тебе нічого не маю, крім того, що ти обманщик, а от інші перешкоди виринають, коли справа на серйозне пішла...

— Наприклад? Я хотів би знати, що це за перешкоди.

— Можу сказати, якщо ти вже такий цікавий. По-перше, коли ви одружитесь, то ти забажаш у своїй стороні жити, а вона захоче тут, де народилася і зросла. По-друге, у вас там, в Росії, одні звичаї, а в нас, на Україні, інші...

— Ну, які? — ледве стримує усмішку Василь Уланов.— Які ще там звичаї, що так різнять українців від росіян?

— Та хіба мало їх? У вас варять щі, а в нас борщ...

— А далі?

— Далі... у вас хати рублені, а в нас білені знадвору і зсередини...

— І ще що? — Гримаса перекосила обличчя Васі.

— У вас по тому, як закутують хустини, не пізнати, дівчина то чи молодиця... Бачила я на знімках. А в нас

є різниця... У нас дівчата зав'язують хустину вище вух з вузлом на самій потилиці...

— І вже все?

— Та, певно, ще не все, але більш мені якось на думку не спадає.

— Тьотю, — каже Вася, а лице в нього таке нещасливе, що аж жаль бере дивитися, — тьотю, що з вами? Ви бачите дрібне, таке мале, що про нього й згадувати смішно. Якись борщі та щі... А те, що тут справжня любов... А те, що ви, українці, і ми, значить, росіяни, віти одного кореня, що мови наші схожі як сестри, що історія наша... ех! Ви побачили, що в нас хати рублені, а у вас білені, а те, що росіянин з українцем завжди пліч-о-пліч обороняли нашу землю від загарбників, цього ви не побачили? Та ви, — спересердя йому аж очі вологістю зайшли, — ви, матінко, навіть саму себе не побачили! Хіба ви в найлютішу для мене годину не прийняли мене, як рідного?

— Еге ж, прийняла на свою біду...

— То через які там щі та борщі, — сподобалася, видно, Уланову ця гра слів, — мали б ми з Парасеєю собі життя калічити? Та в нашому Радянському Союзі багато-мільйонні народи живуть дружно, як рідні брати, а ми в сім'ї не поладили б між собою?

Тут уже Марія не витримала і засміялася. Вона признається, еге ж, признається, що хотіла його трохи засмутити:

— Треба ж було чимось помститися за обман чи не треба? А щодо згоди, то правду кажеш: відколи світ світом, ще такого не було, щоб українець з росіянином полагодити не могли! Але де ж ділася наша наречена? Піді-но, Васильку, та гукни її, бо десь ще заблукає дівча поміж вербами...

На розі вулиці біля будки з цигарками згадав Петро Нагірний, майстер механічного цеху, що завтра день, який він разом з Тосею обіцяли не забувати до самої смерті.

Це не був день їх одруження, як, може, хтось подумав би собі. Ні, це був день, коли він познайомився з Тосею і вперше провів її додому.

Той день Петро вважав своїм великим виграшем у житті. Хоч цей виграш, зрештою як і кожний виграш, був справою сліпого випадку. Не дав би він тоді товаришеві затягти себе до клубу трамвайників, не зустрів би Тосю і не мав би сьогодні такої дружини, якою є його Тося.

Тося страшенно сподобалася йому з першого погляду. Стояла в групі дівчат, і хоч всі вони були подібні одна до одної, як ромашки в букеті, Тося виділялася з-поміж них. Приковувала до себе очі струнка шия, гарна голівка.

Коли Петро вперше побачив Тосю, вона саме сміялася чогось, і звук цього сміху пристав до його пам'яті, як буває пристане вперше почута мелодія.

Коли ж придивився до дівчини ближче, то переконався, що її тендітність — обман. Тося була таки міцного складу, проте чогось справляла враження ефірної особи, ніжної, як травинка.

Петро уявив на мить її поруч себе в дзеркалі: він смуглий навіть взимку, мускулистий, бровастий, з руками, як двос весел, з плечима, як двері, а воно — ніжне, немов хмаринка, біло-рожево-золотисте створіння, на яке, здавалося, досить дмухнути, щоб воно знялося в повітря і полетіло.

Чорт забирай! Йому вже тоді подобалася ця пара своїм контрастом.

До того ж дівчина ця приїхала у Львів десь з берегів Волги, а це для Петра багато значило.

Раптом прийшло на думку: було б зовсім непогано повернутися з роботи і застати вдома отакого кольорового метелика, що пурхав би собі по кімнаті і звеселяв око.

— Ви, мабуть, співаєте, — сказав під час першого вальса.

— О, а ви звідки знаєте?

Звідки знає? Він просто хотів би, щоб метелик, крім гарненьких крилець, мав ще й приємний голосок.

— Ви, напевно, любите розводити квіти у вазонах... багато вишиваєте... У вас на квартирі, очевидно, все за білими занавісочками, перетягнутими блакитними стрічками...

Тося дивувалася щораз більше:

— Ні, слухайте, хто вам встиг розповісти про мене?

Так почалося їхнє кохання, яке дуже скоро закінчилося одруженням. Варто згадати, що Петро вже з першого вечора був впевнений, що їхнє знайомство закінчиться саме так, а не інакше. Коли підійшли до брами будинку, де жила Тося, він, затримуючи її руку у своїй, несподівано для себе випалив:

— Що ж — все ясно!

— Ви про що? — запитала дівчина.

Петро розгубився. Ще, чого доброго, сполохає метелика — і тільки його й бачили.

«Хіба ж так можна? Хіба так треба? — лаяв себе по дорозі. — Хіба ж це підхід до дівчини-хмаринки? Тут, чоловіче, потрібна поезія. Може, навіть доведеться бігати з букетиками фіалок, а ти з бухти-барахти відразу — «все ясно»! Добре, він згодний! Але що ж діяти простій, без викрутасів людині, якій з першого погляду, власне, все ясно? Тоді що? Для пристойності, для так годиться не висловлювати вголос своїх думок, чи що? Ну, добре! Якщо це конче потрібно, то він стримається якийсь час».

Тося насправді виявилася мрійливою особою, яка любила сентиментальні, на думку Петра, пластинки, переписувала ліричні поезії в окремий зошит (і дуже дивувалася, що він цього не робить), заздрила дівчатам, яким їхні хлопці приносять квіти...

— Знаєш що, Тосю, — сказав їй якогось вечора Петро тоном батька, якому уже урвався терпець, — давай, розумієш, по-простому. Для мене ясно... Словом, для мене ясно, що не відстаю вже від тебе до кінця свого життя. Я тобі скажу відверто; не підходить мені роль галантного кавалера, розумієш? Якщо тобі вже так необхідно цієї романтичної церемонії, то давай в розстрочку... потрохи... зате надовше. А то, розумієш, тепер я буду тобі фіалки носити, а як одружимося, то, можливо, забуду, коли твій день народження. От чого, Тосик, ніколи не забуду, то

день п'ятого лютого, коли я вперше побачив тебе. Цей день, віриш, пам'ятатиму до смерті.

Тоня повірила.

Однак зразу ж після одруження виникло поміж ними невеличке непорозуміння, яке було небезпечне тим, що могло розгорітися у серйозний конфлікт.

Петро був здивований, майже розчарований, коли дізнався, що Тося і не думає кидати своєї праці в'язальниці на панчішній фабриці. Тут він не розумів свою молододружину. Він заробляє, можна сказати, порядно. Його заробітку вистачить на них обох, а то і на трьох, коли на те піде. Чого ж їй ще?

До того ж, чесно признатись, Петро не звик до такої, як він висловлювався, «форми», щоб жінка займалася ще чимось, крім дому, чоловіка і дітей. Його мати, мати його матері були тільки домохазяйкама (щоправда, зразковими!) і все своє життя парікали, що їм «ніколи вгору глянути». Як же ж Тося думає посягнути обов'язки хазяйки з роботою на фабриці? З власного досвіду знав, що це досить-таки важко. Він, будучи неодруженим, хоч і не варив дома, не прав сам, не латав, не прасував, а проте його квартира до приходу Тосі у кращому випадку нагадувала туристську базу під час авралу.

І тут несподівано для цього Тося вперше виступила перед ним, так би мовити, в новій ролі. Вона присоромила його:

— Я дивуюся, як ти взагалі щось подібне можеш вимагати від мене! Як же це ти уявляєш собі моє сидіння дома? Що я буду робити, коли ти підеш на роботу? Ну, приберу, ну, піду на базар, ну, зварю обід, а далі що? А потім — я просто дивуюся тобі! Начебто і свідома людина, а таке говориш... Як же ж це так, щоб здорова, молода людина сиділа без праці, без колективу? Пробач, але я не розумію цього...

Тут Петро був змушений «вистрелити» свій останній «набій»:

— Добре, добре, а що ти зробиш, як в нас буде мале?

Тося дзвінко засміялася, так, аж йому самому хотілося теж засміятись.

— Таж при нашій фабриці зразкові ясла... а у вашому заводі, кажуть, не дитсадок, а ціле дитяче містечко. Обов'язково колись загляну туди... Ха, знайшов, чим лякати!

Петро аж упрів від сорому. Воно береться його повчати! Світ кінчається, не що інше!

Треба сказати, що Тося показала себе справжнім майстром у хатнім господарстві. На перших порах Петро навіть став себе незручно почувати у власній квартирі. Він не відразу звик до того блиску чистоти, до того затишку, до тієї дівочої акуратності, що тепер панували в їхній оновленій квартирі. Спочатку це в якійсь мірі зв'язувало Петра. Але згодом він звик, що сірник кожного разу треба кидати в попільничку, що, напившись води, склянку обов'язково треба ставити на її місце в кухонному буфеті...

І от, завтра сповнюється річниця з дня першого знайомства. Петро пам'ятав це, а Тося (ось де вопа — жіноча лукавість!) павмисне причаїлася, не згадус про п'яте лютого, щоб пізніше понилити його трохи за те, що він забув цю дату.

Що ж? Перш за все треба купити дружині подарунок. На щастя, Петрові не довелося довго ламати голову над його вибором. Тосі дуже хочеться мати горностаєву шапочку.

Одного вихідного вони удвох уже вибиралися по ту шапочку, але по дорозі Тося нагледіла комбіновану м'ясорубку, і купувати шапочку сама собою була відкладена до більш слушної нагоди. Іншим разом, коли так само впевнено йшли по шапочку, Тосі впав у вічі казан для виварювання білизни з подвійним дном.

І ось тепер, вирішив Петро, така нагода, з якої Тося повинна нарешті отримати шапочку.

Шапочка, як виявилось, була в крамниці тільки одна, та й та лише, що на вітрині. Довелося витримати спочатку словесний бій з продавцем, а потім із завмагом, який не погоджувався «ламати рисунок вітрини», щоб нарешті шапочка з вітрини перекочувала у кишеню Петрового пальта. Він не йшов, а плив понад землею, мугикаючи пісеньку про дівчину, в чії льняні коси він закоханий.

Шапочка в кишені ще вище підняла і без того хороших настрій Петра.

Якось дівчина, що йшла поруч з Петром, підозріло і з виглядом ображеної гідності зупинилася, аби пропустити нахабу поперед себе. В неї були золоті коси, і вона сприйняла це як натяк.

— Добре! — аж радів Петро.— Йй-бо, добре, що мене ніхто в світі не цікавить поза моєю маленькою жіночкою.

У вікнах їхньої квартири вже світилося. Тосі з роботи було ближче додому, і вона завжди (за винятком тих днів, коли в них були збори чи якесь навчання) приходила раніш за нього. Отже, коли Петро повертався з роботи, його майже завжди зустрічало привітне світло у вікнах їхньої квартири. Звичайно, коли Тося бувала вдома, двері відчинялися перед ним раніше, ніж він встигав вийняти ключа з кишені. Тося якимсь незбагпенним способом відчувала його прихід.

Так було і сьогодні.

У ніздрі Петрові вдарив теплий, гострий запах коріння. Ага, мале готується до завтрашнього бенкету. Через відчинені двері Петро помітив на спинці крісла свою випрасувану сорочку.

«Так, брате,— подумав він не без пихи,— в цьому домі дбають про тебе! Чорт візьми, непогана штука одружитися!»

Він попрямував у кухню, але перед носом у нього замкнулися двері. Очевидно, це був наївний трюк з боку Тосі, про що він і сказав їй. Яка ж вона, їй-богу! Адже він ще на східцях відчув запах пирога!

— Ач, лукава жінка,— затагнув Петро арію Карася з «Запорожця за Дунаєм»,— значить, причаїлася, щоб пізніше мати привід пиляти мене: ти забув, ти не пам'ятав... А тим часом не вдалося, брате. Ось тобі доказ моєї пам'яті. Я хотів подарувати взавтра, п'ятого лютого, але раз на те пішло...

— Ай, моя шапочка! А ти звідки знаси, що я хотіла її мати?

«Ну і жіноча логіка!» — посміхнувся Петро.

Шапочка була наче спеціально пошита для Тосі. З рум'яним від духовки обличчям, з розвіяним у милому безладді волоссям, у тій непорочно білій шапочці, Тося чомусь нагадувала Петрові хлопчину «Новий рік» з плаката, що його недавно бачив в себе на заводі.

«Вона чарівна. Не тому, що моя дружина. Про неї всякий так скаже. Гм, аж дивно, що це — моє. Моє. Моє!»

— А між іншим,— приміряючи шапочку на різні лади і не відриваючись від дзеркала, заговорила Тося,—

я думала, що ти забудеш про завтрашній день. Ти останнім часом ходив якийсь такий похмурий... Задуманий, чи що...

— Так. Було, та вже пройшло...— А про себе подумав: «Не будеш задуманим, коли першу партію автовантажників здавали і весь завод три дні й три ночі чекав висновку приймальної комісії... аж нарешті пішла продукція...»

— А що було? — допитується Тося.

— Та... на роботі була одна така справа...

— І все гаразд?

— Еге ж! Ану, повернись до мене! Ну, просто як на замовлення зроблена шапочка!

«І так завжди, — думала Тося. — Я йому не товариш. Ні, пі, з товаришем ділять і радості, і сумніви по роботі... А він? Він звик, що його тато й дід не втаємничували баб у свої чоловічі справи і собі дотримується цього. А головне... головне, він навіть не підозріває, як глибоко ранив мене цим».

— А я теж приготувала для тебе несподіванку, — Тося намагалася зробити усміхнене лице.

— Я «почув» твою «несподіванку» ще на сходах...

— Неправда твоя. Мосі несподіванки ти не міг «почути»! Коли б ти хоч трохи здогадувався...

— То твоя несподіванка не була б сьогодні «несподіванкою». А щодо відгадування загадок, то ти знаєш, я не мастак на це...

Тося вийняла з шафи для білизни конверт, для більшої урочистості перев'язаний червоним бантиком, і з серйозним виглядом простягнула його Петрові.

Петро відразу подумав: виграла облигація!

Проте, коли торкнувся пальцями конверта, відчув, що папірець у ньому зовсім тоненький. Припускаючи якийсь дотепний жарт з боку дружини, Петро напустив на себе комічну поважність і розірвав конверт. Жовтуватий клаптик паперу так прилип до конверта, що його довелося обережно віддирати.

«Виписка з протоколу засідання ради по раціоналізації і винахідництву», — і тут же поруч якогось Ласійчука побачив своє, чи то пак, дружини прізвище.

— Так, значить... це ти, Тосю?

Питання було недоречне, бо ж документ в його руках стверджував цю істину.

— Значить... це ти співавтор «автоматичного вимикача в'язальної машини при обриві ниток»?

— Маю честь рекомендуватися: я!

Вона дивилася на нього роблено веселими очима, але Петро помітив у них стільки докору, що зовсім спантелгчився.

Чорт забирай! Десять місяців прожити з людиною, та не просто з людиною, а з дружиною, та не просто з дружиною, а з Тосею, і не знати її задушевних мрій, не знати, чим дише та людина,— це справді казна-що!

— Так от, значить,— до нього причепилося слово «значить», і він ніяк не міг позбутися його,— ти раціоналізатор? Гарно... тобто... дивно. Якже це ти раптом у механіки?

— Чому це «раптом»? Ми довго міркували над своїм проектом і з допомогою головного інженера багато попрацювали над ним. Бачиш,— Тося зняла шапочку і досить недбало поклала її на ліжко,— від обривів ниток фабрика зазнавала великих збитків. Якщо в'язальниця вчасно не помітить обрив, не ліквідує його, машина встигає натворити чимало браку. Тепер цей вимикач автоматично зупиняє апарат при обриві нитки і браку можна вже уникнути цілком. Звичайно, це ще далеко не досконалий пристрій... над ним ще доведеться поламати голову, але перші кроки вже зроблені...

— Т-так.. т-так...— Петро, видно, був дуже збентежений,— т-так... Значить, як же ж це так сталося, що я нічого не знаю? Дивно якось воно виходить... Ти працювала з механіком над вимикачем, а чоловік у тебе механік, і від нього, значить, секрет?.. Дивно, коли хочеш,— образливо!

Мав надію, що Тося заперечить, але вийшло павпаки — вона гаряче притакувала йому.

— Справді, як дивно! Чоловік у мене механік і ні разу не поцікавився моєю роботою...

— А звідки міг я знати, що ти, значить, можеш займатися такими справами... Я знаю, що ти в'язальниця... і в'язальниця...

— Так, так... в тім-то й справа! Ти взагалі не хотів бачити, що я цікавлюся ще чимось поза домашніми справами. Ти... Та що ти? Ти приходив з роботи, мив руки, сідав за обід, часом розповідав мені якийсь анекдот, потім

сідав за газету... А вільними вечорами ти брався за книжку, і так сходили дні за днями...

— Т-так,— почав терти скроні Петро, ніби це могло дати відповідь,— т-так, значить, свинство з мого боку. Але й ти, значить, не думав, що ти такими темпами... Ти, як це тобі сказати, рвонула вперед скоріше, ніж я встиг придивитися до тебе...

— Чому «рвонула»? А може, це мій колектив «рвонув» і потяг мене за собою.

— Так, правильно, колектив! Значить — колектив... Коли я рік тому познайомився з тобою, я й припустити не міг, що ось мине якийсь час — і я... не впізнаю тебе? Значить, у всьому винуваті темпи? — аж повеселішав Петро, що знайшов причину свого незручного становища перед дружиною.

Того вечора їм не хотілося сидіти в хаті. Коли вийшли на вулицю, з неба почало трусити лапчастим сніжком.

Лагідна вечірня пора і давно очікуваний сніг виманили на вулицю трохи не всіх мешканців міста. Люди раділи, приязно всміхались.

Сніжинки плавно кружляли в повітрі, потім граціозно сідали на пальта, на вії перехожих, на гілля голих дерев, на фрамуги вікон, на трамвайні дроти.

Сніжинки обліпили Тосі волосся, і воно злилося з білою шапочкою.

«От,— думав Петро, милуючись профілем дружини,— такі, значить, дитячі губки... такі стопроцентні кучерки... таке тобі чудесне личко, а все це, значить, омана. Чи здогадується хто-небудь з цих, що ідуть нам назустріч, що я веду під руку, значить, раціоналізатора? Темпи... значить, темпи такі...»

Лапчаста сніжинка сіла Тосі на губу. Не знаючи, як позбутися її лоскотливого дотику, Тося злизала її язиком.

Петро, який не спускав очей з дружини, помітив цей рух і усміхнувся. Тося і собі усміхнулася, хоч і не знала причини, чому це раптом стало так весело Петрові.

ЛЕГЕНДА ПРО СОН

— Коби ти знала, який чудовий сон приснився мені цієї ночі,— сказала старша жінка до своєї подруги.

— А що таке?

— Снилось мені, ти лише зваж, що відзискала владу над мужчиною.

— І це все? — Молода була явно розчарована.— Хіба ти не мавш влади над чоловіком, над синами?

— Ей,— нетерпеливилася старша.— Ти ж бо не слухаєш мене уважно. Я тобі говорю про владу над серцем мужчини, а ти мені про чоловіка і дітей...

— Розумію! Що ж, доводиться тільки жалкувати, що гарні сни так рідко навіщають людей... А втім, що таке сон? Одне павутиння, і тільки...

— Не кряч! — цикнула на неї старша.— А то й павутиння візьме і відлетить від мене...— Потім додала журно: — Ех, молоде, молоде, тобі як меду, то зразу ложкою!

В ТОМУ І ВСЯ БІДА

— Ма, коли люди розлучаються, вони повертають одне одному подаровані речі, правда?

— Здебільшого — так.

— А як з почуттям? Теж повертають одне одному? А може, їх спляють в печі разом з непотрібними паперами? Ма, а може, дарують двірникові на пам'ятку? Слухай, а може, залишають на старій квартирі десь у куточку разом з надбитими пляшками? Справді, мамо, що роблять люди з своїми почуттями, коли вони самі розлучаються? Не викидають же їх на смітник разом з побитим склом та консервними банками?

— Ні, почуттів не викидають на смітник. Для них викопують у серці могилу і туди хоронять їх. Хто парадно, а хто — от так, — аби запорпати.

— І пізніше людина ходить з могилою в серці?

— І то не з однією...

— І в моїм серці теж буде могилка?

— Напевно, доню.

— Ма, мені страшно. А що робити, щоб не було в серці могилки?

— Чи я знаю? Хіба ніколи нікого не любити.

— Що ти сказала, мамо? Ніколи... нікого... не любити? Це ж неможливі речі!

— В тому й вся біда, моя дитино!

28 травня

Грицько дурень.

1 липня

Ходили в ліс по гриби. Валька назбирала поганок. Хлопці дражнили її і прозивали Валька-поганка. Вона ганялася за ними з кропивою. Грицько знову хизував. Ніби він бачив справжню бомбу. Ніякої бомби в лісі не було. Це він просто — хвалько нещасний. Я йому сказав, що як не перестане видумувати, то буде битий.

5 липня

Хтось наябедив моїй мамі. Буцім збираюся бити Грицька. Мама відразу взяла і зчинила лемент. (Їйби вже тато скоріше повертався з війни). «Не смій його чіпати, — так кричала, аж жили її набрякли на шиї. — Не смій! Він сирота безталанний!»

— А як сирота, то хвастатися можна? Так?

— Не смій нікого бити, — а сама так і вимахує мені кулаком під посом. — Досить фашисти людей мучили... Не смій!

От мама. Та хіба можна бути хлопцем і ні з ким ніколи в бійку не встрявати?

8 липня

Хлопці тепер стали дражнити Грицька: «Сирота́, сирота́, а рот, як ворота». А дурень знову вихвалявся. Прийшов на вигін. Весь у пилюці і чванився, ніби їхав на танкові. Все це брехня. А Грицько таки дурень. «Сирота́, а рот, як ворота».

— Ти чого знову хвастатися став? — спитав я, щоб хлопці чули. (Валька-поганка теж була там).

— Бо я таки їхав на танкові.

— Неправда. Кажи, — говорю йому, — «я брешу», а то дістанеш позавуш. — А він ще й гороїжиться.

— А чого це я маю наговорювати на себе? Я таки їхав на танкові.

Я розмахнувся (страшенно не люблю, як хтось бреше у живі очі) і...

Грицько був би дістав своє, якби дядько Дашило не сіпнув мене за вухо:

— То твій батько на фронтах, можна сказати, кров проливає, а ти тут хуліганиш? Ану, марш до хати, допоможи матері дров наколоти!

А у мене вухо не дуже-то боліло. Зате дядько Данило зовсім політично неграмотний. Навіть не знає, що війна закінчилася ще дев'ятого травня. Як повернеться мій батько, то спитає дядька, яким правом він чужого сина та за вухо тягав. А їхньої корови не буду пасти більше. Хай пильнує її «сирота».

22 липня

Грицько став оминати мене на вулиці. А я й радий. Хвастася перед Валькою, що дістав листа від танкіста. Все це неправда. Колись тут я його перший зачепив:

— Ану-ко, покажи свою польову пошту?

— А мені не хочеться тобі показувати.

— Бо не маєш що...

— А маю...

— Ага, якби мав, то давно похвалився б! Такий чванько, як ти... хіба втерпів би?

— А от втерплю.

— А я не вірю.

— А мені що? То не вір. А танкіст пише, що колись заїде в наше село. Тоді забере мене на танку у Львів.

— Ти хочеш обірвати від мене?

— А хіба я говорю неправду? То ти сам брехун, коли нікому не віриш...

А може, й справді танкіст написав Грицькові? Не може такого бути. Все це неправда і чванство. Хіба ж танкіст не має що робити, як писати листи до хлопчаків? Грицько знову все видумує. Але він таки колись дістане від мене.

3 серпня

Наш тато змінив номер польової пошти. Напевно, перекинули його з піхоти у танкові частини. Ох, коби воно насправді так було! Втер би я тоді носа Грицькові-сироті!

Стоп, машина! А чому ж бо то мені хоч раз не обманути обманця? Йому можна видумувати, а мені зась?

Я таке розмірковую, а тут надходить сам Грицько.

— Ну, що там пише твій танкіст? Коли збирається тобі Львів показувати?

— А він ще не писав другий раз до мене. А потім, знаєш, як довго мусить іти польова пошта?

— Знаю, не бійся, сам пишу до тата на польову. А мій тато тепер у танковій частині. Оце писав, що скоро приїде в село на танкові і буде мене катати.

Як тільки я це сказав, а Грицько чогось закліпав очима і відразу поплотнів. Невже аж так здорово здригнеться мені? А потім, як минуло його, буркнув під ніс:

— Якби мого тата не вбили фашисти, то він був би не танкіст, а льотчик. І на вертольоті приїхав би до мене.

І тут хвастнув. От чванько, так чванько! Міг я за хвальство дати йому раз поза вуха, але чомусь не захотів. Хай там.

Увечері розповів я матері, як пожалів я хвастуна. Я думав, що мати похвалить мене, що я вже перестав битися. А вона як тримала мокру шматку в руках, та нею і бац мене по потилиці. (А ще сама говорила: «Не смій бити, не смій!»).

— Ах ти, погань,— так мама до мене, до свого рідного сина,— то, замість розрадити безталанного сироту, ти ще йому солі на рану сиплеш?

Я змовчав, хоч ніякої рани я йому не робив і ніякої солі не сипав. Коли мати розсердиться, краще не відзиватися.

5 вересня

Почалося навчання в школі. А хлопці і не думають вчитися. Страшенно цікаво. Попри нашу школу день і ніч їдуть військові машини і танки. В селі така курява, що аж листя на деревах і кукурудзі попеляєсте від пилуки. Наша класна керівничка казала заліпити вікна білим папером. Дівчата заліпили. Хлопці пробили «очі» в папері і однаково дивляться на дорогу. На танках часто написано: «Наше дело правое — мы победили!» А що, як і справді побачу я одного дня тата на танкові?

10 вересня

«Сирота, сирота, а рот, як ворота» взагалі перестав відвідувати клас. Пильнує при дорозі, коли його танкіст проїжджатиме селом. Сьогодні на останньому уроці всі хлопці до одного вибігли на вулицю зустрічати військо-

вих. В класі на дошці хтось виписав великими літерами: «Наше дело правое — мы победили!»

А може, й справді у Грицька є свій танкіст? Я волів би, щоб він і цим разом вихвалявся.

Пропущено багато днів.

7 жовтня

Повернувся мій батько. Все відбулося зовсім інакше, ніж я собі уявляв. Найперше мій тато — ніякий не танкіст. Потім — він мало подібний до того фото, що висить на стіні. На фото тато молодий і красивий. Тато мене зовсім не пізнав. Я його теж ні. Я ж бачив, як він проїздив машиною біля школи, — і нічого. Думав собі, що то якийсь чужий дядько, як інші солдати.

Дома мама стала заводити, що твориться на світі... син батька не впізнав.

А те, що мене батько не пізнав, то нічого.

Орденів батько теж не привіз з війни. Тільки дві медалі. Я спитав мами, чи багато тато подарунків навіз і де мої? Я не знаю, що ж я такого смішного сказав, що мама почала сміятися і приговорювати:

— О босяку ти мій! То ти не радий, що батько повернувся цілий і здоровий, тобі ще подарунків багнеться? А якого тобі подарунка кращого треба, як сам батько?

Але тато не сміявся. Він сказав:

— Молодець, Дмитрик! Бив фашиста — давай трофеїв! Нічого, синку, я тобі власними руками такий подарунок зроблю, що тільки гляди! А трофеї — біс з ними! Не задля них воювали ми. Ми з тобою як-небудь проживемо і без них, правда?

Та воно ніби правда, але все ж таки хотілося б мати якийсь німецький трофей. Не розумію теж, чому мама кинулася до батька, стала його цілувати і приказувати:

— Такий, як був... Такий, як був. І війна не змінила його характеру...

А що мені з того, що характер у батька не змінився, коли мої подарунки пропали? Найгірше, що не знаю, як Грицькові на очі показатися. Засміє мене «сирота».

12 липня

Грицько ні одним словом не спитав мене про подарунки. Я захотів теж зробити йому щось хороше.

— Давай, Грицьку,— сказав я,— підемо за село виглядати твого танкіста.

Грицько потупив очі й не захотів.

— А знаєш, його, напевно, вбили,— сказав, і відвернув від мене лице.

— А як же ж його вбили, коли він вже по війні катав тебе на танкові?

— А різні банди? Хіба ти не чув, як говорила в класі Марія Іванівна?

— Може бути,— не перечу, бо мені чогось по-справжньому стало шкода Грицька.

І мені так захотілося, щоб він більше ніколи не говорив мені неправди. Хай би видумував комусь іншому, а мені щоб тільки одну правду.

— Грицьку,— повертаю його обличчя до себе,— а бомби ти такі не бачив?

— Якої бомби?

— От і забув, що набрехав. А тієї, що в лісі.

— А, тоді в лісі? Бачив. Присяй-бо, що бачив!

— Божиться, а ще піонер!

— А ти чому не віриш?

— Грицю,— говорю йому,— ти іншим видумуй, а мені не треба, хочеш? Ну, признайся, ну, по-хорошому: не бачив бомби? Вигадав, правда?

— І чого ти присікався до мене? Кажу, що бачив! Що не вигдав! Аби мені повилазило, коли не бачив.

— А може, то не була бомба, а... каска?

— От смішака! Хіба я не знаю, що таке бомба, а що таке каска? Коли вже так дуже кортить тобі правду знати, то скажу. Бомбу таки бачив, а от танкіста видумав.

— Та ні... Це ти навмисне так говориш,— раптом мені дуже захотілося, щоб Грицько мав свого «живого» танкіста.

— Видумав, Дмитрику. Правду говорю.

— А ти ж дістав польову пошту. Валька-поганка казала, що бачила адресу на твоє ім'я.

— І що з того? Як хочеш, то я і тобі зроблю польову пошту. Я сам, розумієш, написав до себе.

— А номер? Польова пошта має свій номер.

— Ти знав того солдата, що стояв у тітки Ярини на квартирі?

— Знав. І що?

— Ось я і попросив, щоб він дав мені номер своєї польової пошти. А ти не віриш...

— Таж ти приїхав тоді з танка весь у пилюці...

— О, теж мені! Я ж сам обсипав себе пилюкою. Чесне піонерське. Може, зо два відра висипав на себе.

Ось воно як! Який він — той Грицько! Мовчимо обидва. Ще ніколи не було такої відвертої розмови між нами.

— А твій батько — піхота? — перший починає Грицько.

— Піхота.

— А ти казав...

— Давай не будемо.

— А орденів багато у твого тата?

Отут вже Грицько показав себе нерозумним. Та хіба, якби в мого батька були ордени, я б мовчав про них?

— Значить, одні медалі привіз з фронту.

— Умгу...— мугикаю, а самому неприємно-неприємно за батька.

— А скільки?

— Дві.

— Малувато,— каже Грицько.

— І сам знаю, що малувато.

Грицькові, мабуть, теж не дуже весело, хоч і свистить. Я колупаю грудку носком черевика.

— Грицьку,— говорю, бо ж як довго можна так по-дурному мовчати,— давай будемо з тобою заодно.

— Як — заодно? — не розуміє, а може, прикидається, що не розуміє, Грицько.

— Ну, будемо дружити.

— А ми що, хлопець і дівчина, щоб дружити? — сміється Грицько і показує свої рівні, як зубки часнику, зуби.

— Тю на тебе,— злегка штовхаю його у плече.— А хіба з дівчиною можна дружити?

— Правда, що не можна,— погоджується зі мною Грицько.— Добро — дружим. Тільки... тільки ти не приставай більше до мене з тією бомбою.

Аж тепер вірю, що він її дійсно бачив. Все було б добре, тільки чому він натрапив на бомбу, а не я?

15 жовтня

Беру своє слово назад. Грицько — не дурень. Грицько — мій найперший друг.

16 жовтня

Новина! За селом будуть вишки. Будуть добувати нафту. Смішно. Навіщо нафта, коли є електрика?

18 жовтня

На нашій вулиці за ніч виросла хата. Чесно. Кілька днів там лежало якесь тесане дерево. А потім ходили до вишок на екскурсію. А коли я прийшов додому, був голодний, і було темно. Вранці мама будила мене до школи. Я виглянув через вікно, чи не падає дощ, а там стоїть нова хата. Я спитав у мами, хто житиме в новому будинку.

— Бурильний майстер. А тобі що?

А мені нічого.

20 жовтня

Мама каже, що той майстер, що будуватиме піч у бурильного майстра, буде пересипати пічку і в нас. Тоді Грицько на зиму буде жити з нами. Бо в тітки Ярини об'явився зять і Грицькові тісно. Грицько сказав мені по секрету, що в тітчиного зятя чоботи смердять дьогтем. Він буде теж працювати на нафтопромислі. Скоро в нашому селі буде новий клуб і великий промтоварний магазин. Валька-поганка каже, що буде ще й багато ОРСів в нас. А що це таке, не знаю. Спитав у тата, бо у Вальки не хочу питати, щоб пізніше не задавалася.

21 жовтня

Подумаш, ОРС! Це теж магазин, тільки для робітників.

23 жовтня

У бурильного майстра є три дівчини і один хлопець. Він називається Славко і ходить у четвертий клас. Славко мені не подобається. Він куди йде, то вічно щось переживує. Грицько каже, що від цього у Славка буде міцна щелепа. І він зможе добре боксом займатися. Славко-боксер. Майже так, як Валька-поганка.

24 жовтня

У Славка веснянки на носі, як у дівчини. А Грицько має чорні очі і красивий. Який я — не знаю. І не маю кого спитати про це.

А Грицько все ж таки хвалько. Тато монтує нам велосипед, а він похвалився перед «боксером», що мотоцикл. Він ще більше понавидувався:

— В його тата (тобто у мого!) золоті руки. Він хотів нам танк збудувати. Але ми самі не захотіли, бо тепер війни немає. Правда, Дмитре?

Мені соромно, коли Грицько бреше. Але дурний Славко повірив йому. Він почервонів (от цікаво, людина почервоніла, і веснянки зникли з носа і чола) і вигукнув:

— А зате в мене батько Герой!

— Ану, ти, повільніше на закрутах,— підійшов до нього грізно Грицько,— «Герой»! А може, наш тато ще більший Герой від твого!

— А неправда! В мого тата Золота Зірка!

— Дивись,— забувся я, що Грицько слухає,— ще один чванько об'явився на нашій вулиці.

— Бреше він,— розлютився Грицько,— бреше, аж з носа йому куриться.

— То дай чесне піонерське.

— Масш: чесне піонерське.

Не можна не вірити людині, яка дала чесне піонерське. Все ж таки Грицько поснитав:

— А якщо у твого тата Золота Зірка, то чому він її не носить?

— А вона прикріплена у нього до чорного піджака. А тато надіває чорний піджак тільки у свято і коли йде на вибори. А ти що? Хотів, щоб тато із Зіркою на роботу ходив?

— Слухай,— Грицько і собі спітнів,— я тобі кажу... Якщо ти, Славку, збрехав, то можеш на вулиці не показуватися.

Грицьком аж теліпає спересердя, а Славко хоч би що. Жус собі щось та тільки носом підшморгує.

— Як то правда, що ти тут наговорив, то мусиш нам показати Золоту Зірку твого тата.

О, тепер вже наш «боксер» трохи розгубився:

— А як же я буду виносити з хати батьків піджак? — говорить.— Ви хитрі оба! Аби мене пізніше тато сварив?

— А ти не винось із хати. Як нікого з ваших не буде вдома, ти візьми і покажи нам піджак із Зіркою крізь вікно.

— Так може бути. Тільки нікому не говоріть, а то тато будуть сердитися.

6 листопада

Правда. Страшна правда: Славків батько — Герой. Мені так боляче стало за нашого тата, що я аж заплакав. Мама відразу помітила, що в мене червоні очі.

— А ти чого плакав?

— Ага, зараз «плакав»! Ви краще не жалійте копійку та купіть більшу жарівку, тоді й очі не будуть боліти.

Не знаю, чи мама повірила мені, бо якимось дивно-дивно подивилась на мене.

Ми повечеряли, і тато напився води. Він завжди п'є воду після їжі. Я примостився біля нього і попросив бай-дуже:

— Тату, а ви б розказали, як оце люди на війні Героями стають?

А тато й не здогадується, чого це я його питаю так. (Тільки Грицько шепнув мені, аби я дав спокій батькові).

— Що ж, — відповідає тато, — вчинить людина славне, сміливе діло, скажімо, просто подвиг, от і в нагороду Золота Зірка може бути.

— А скажіть, тату, кожний солдат може вчинити подвиг, як ви кажете?

Батько подумав (от, дорослий, а й то мусить насамперед подумати), подумав, а тоді каже:

— Ні, не кожний...

— А чому не кожний? — це вже Грицько від себе запитав.

— А тому не кожний, хлопці, бо не всі люди однаково відважні. До того ж мусить бути ще й ситуація така, щоб людина могла проявити свою мужність.

А я на це (так воно мені якимось вирвалося):

— А в бурильного майстра, Славкового тата, є Золота Зірка?

— Та я це давно знаю.

Тато давно знав, що у бурильного майстра є Золота Зірка, а чому ж я тільки-но дізнався про це? Несправедливо.

— Тату, а може бути таке, щоб хтось був на війні і відважний, і мужній, а не дістав Героя?

Чого це тато раптом наче пригас? Аж рукою лоба витер, ніби хотів привести себе до пам'яті.

— На війні, синку, всяке може трапитися. Для того вона і війна. Та хіба справа тільки в нагороді чи похвалі? Аби діло було зроблене, а там відмітять чи не відмітять, як чие щастя. А тепер, хлопці, давайте поговоримо про наш велосипед.

А мені нецікаво про велосипед. Грицько, як собі хоче, хай говорить з татом, а я думаю своє. Одна й та сама думка не дає мені спокою ні вдень ні вночі: чому це Славків, а не наш тато дістав Героя?

8 листопада

Коли заїхала під клуб «Побсда», ми думали, що приїхали в село артисти. А то були не артисти, а просто дядьки, що мали промови говорити. Я забув ще сказати, що в нашому селі було відкриття великого клубу.

Отож один з-поміж дядьків, що приїхали, почав говорити. Та ну його! Достеменно говорив все, що я і без нього знаю: як за селом об'явилася нафта, як стали будувати вишки, як в селі був малий клуб, як стали будувати новий. Страшенно нудно було слухати. Потім був концерт. Приїхала до нас самодіяльність аж з трьох сіл.

Наш тато сидів в другому ряді, поруч з бурильним майстром. Не повинен був тато там сидіти. У бурильного майстра Золота Зірка на чорному піджаку, а у нашого тата дві палочки від медалей.

Мені знову стало так боляче, так соромно за тата, що я мало що пам'ятаю з концерту.

Дома я сказав про це (хоч і зразу пожалів) мамі. Але мама жіночого роду і тому мене ніколи не розуміє.

— Ах ти, лобуряко,— це ніби жартома, але таки добре змісила мені спину кулаками,— чого тобі ще забажалося? Героя подавайте йому! Ти що,— взяла мене за підборіддя і круто повернула до себе,— волів би посмертного Героя і пенсію по ньому?

Я понурив голову, щоб мама часом не вчитала мені з очей, що я думаю. Так, я мовчав. Затиснув кулаки, зціпив зуби і мовчав. Але страшна думка, ніби мене хто голкою вколів, промайнула мені крізь голову. Хай би посмертний — аби тільки Герой.

Потім, вночі, я не міг заснути й тихенько плакав у подушку. Так мене совість мучила за ту погану думку.

А коли батько захропів у своїй кімнаті, я зліз з ліжка, навшпиньках пішов туди і поцілував тата в руку. Він спав і нічого не чув.

Далі листопад.

Я дуже люблю нашого тата. Один хлопець з Деренівки дістав мені трохи сідолю. Такого плину, що ним чистять офіцери свої зірки на погонах. Я так ним вичищу татові медалі, що блищатимуть, як щире золото. Відмовляюся від пенсії (її так всю забрала б мама) посмертно-го Героя.

Сьогодні я сказав Грицькові на англійській:

— Хочеш, будемо мого тата звати «наш тато».

Я думав, що він дуже зрадіє, і зачне дякувати мені. А він — ні. Лише засміявся тихенько:

— От новину сказав. Та я давно так зву нашого тата. Не віриш, спитай у хлопців.

Грицько молодець. Він сам не знає, який з нього молодець.

Багато днів пропущено.

25 листопада

Це була середа і почав падати перший сніг. І не сніг, а білі крупинки. Ідемо ми з Грицьком із школи (не знаю, чи я писав вже, що Грицько живе тепер в нас), а він каже:

— Дивись, дорогою щойно проїхала легкова машина.

Ми за слідом, а біля наших воріт стоїть сива «Побса».

— Це, напевно, мій танкіст приїхав до мене, — відразу зрадів Грицько. Забув, що сам видумав того танкіста, чи що?

Я зразу метнувся у велику кімнату, а мама — гов! — загородила собою дорогу й не пускає:

— Нічого тобі туди йти. До батька люди приїхали. Іди на кухню! Там в духовці маєте обід для двох.

Грицько послухався, бо ж він все-таки не дома. А я — ні. Мені дуже хотілося знати, що то за люди до батька приїхали і чого їм треба від нього. Я приклав вухо до дверей, але тут якраз надійшла мама з пивниці з моченими яблуками. (А ще казала, мочених яблук не будемо починати до Нового року!)

— Ти чого тут стримиш? Пішов на кухню...

Я ще опирався, але мама поставила миску з яблуками на підвіконня, і... я втік. Але не на кухню, а надвір. Там виліз на піддашся курника і звідти заглядав у вікна кімнати. Нічого не чув, але бачив, як за столом їли і частувалися. Лише не знаю, горілкою чи нашим виноградним вином. Хоч мама і казала, що те вино має рік відстоюватися. Потім Грицько відшукав мене і приніс кусок м'яса з хлібом.

А коли дядьки почали прощатися і цілуватися з татом, я зіскочив зі стрішка. І знову опинився у сінях.

Мама проводжала дядьків поза поріг і витирала очі фартушком. Я злякався. Яку це недобру вість принесли дядьки нашому татові? Але зараз же перестав журитися, бо батько був дуже веселий.

— Мамо, що сталося? — забіг я боком дорогу мамі.

— Іди... іди... Чого ти знову тут?

— Мамо, а чого це ви плачете, а тато веселий? Що сталося?

— Дай мені спокій, дитино! Що сталося?! Справедливість перемогла... от що сталося,— і знову у сльози.

Бачу, що з мамою не договоришся. Як виросту, то ніколи не буду женитися.

Став я прислухатися, про що саме говорять дядьки з татом. А вони, мабуть, вже трохи випивши, тож і не говорять багато, а тільки стискають батькові руки, то плескають по плечі.

— Ну і характер у вас, Миколо Степановичу (це так до мого батька), ну і характерець! Якби не докопалися, то так і застигло б... Ну й характерець!..

А тато на те їм:

— Ех, що там... Найважливіше, аби діло було зроблене...

Яке діло, що то за діло — п'як не розкумекаю.

Нарешті дядьки сіли в машину і від'їхали.

— Тату, хто це був у нас? — міг я вже спитати тата, але тато якийсь такий розгублений, що й не чує, що я до нього говорю.

Аж мама мусила відповісти за тата:

— Дай спокій батькові, синку. Чого знову присікався? Один з них з облвоєнкомату, а другий інструктор обкому партії.

— А чого це вони до нас?

— Ой господи,— забідкалася не знати чого мама,—

який же ти надокучливий, Дмитре! Не жив би, якби всього не знав. Нашому татові треба їхати у Москву... Героя отримувати...

А я як запищу не своїм голосом:

— Якого Героя, мамо?!

В одну мить мені видалося, що я сплю або.. зійшов з розуму.

Напевно, дуже й на обличчі змінився я, коли сам батько взяв мене на руки, притиснув до грудей і... зарідав сам. Ой, як страшно, коли плачуть дорослі чоловіки! Більше не можу писати сьогодні, не можу...

Через кілька днів.

Ми з Грицьком дістали дьогтю і хотіли написати на хаті: «Наше дело правое — мы победили!»

Тільки навели на стіні букву «Н», коли мама підняла такий крик, що ми мусили втікати, аби не попало.

Найгірше, що в куцах загубили мазницю, а вона позичена в дядька Данила (а то так, що він і не знав про те). Але я пропустив найважливіше, за що саме мій тато дістав Героя. Правда, я вже стільки про це нарозповідався нашим хлопцям і тим, з Дренівки, що вже й неохота записувати у щоденник. Та хоч про мого батька було у всіх газетах, та я все ж таки запишу для історії нашого роду.

Було це так. Наші війська мали брати Дністер недалеко міста Ходорова, в селі, що зветься Підвістриани.

(Тато казав, що навесні поїдемо туди з Грицьком).

На одному березі були наші, а на другому фашисти. Наші наступали, фріци відступали. На «своєму» березі німці спалили село дощенту. Їх війська вже подалися в тил, і їм треба було притримати наших бійців. І що ж вони зробили? У підвалі однієї такої спаленої хати вставили кулемет і давай строчити по наших бійцях, які пускалися перепливати ріку. Зразу наші не знали, де той кулемет прихований. Вкінці кулеметники здогадалися, де міститься вогнева точка. (Дулю Славко знає, що таке вогнева точка!). Як кулеметники довідалися, так відразу і доклали командирові: так, мовляв і так. В тих румовищах приховується кулемет у підвалі. Командир скликав бійців і каже:

«Хлопці! Нам треба знищити вогневу точку ворога,

інакше ми не зможемо наздогнати фашистів і розгромити їх, як належиться. Ви бачите, що то за клята вогнева точка, не дає нам перебратися через Дністер? Заки ми дочекаємося, як вони вистрочать всі кулі, фашисти втечуть. Треба комусь з нас що б там не було перебратися на другий берег, а потім зайти ззаду і гранатами розгромити тих у пивниці. Завдання,— ще сказав командир,— нелегке. Хто зголошується виконати його?»

Зголосилося декілька бійців, але командир вибрав нашого татка. А татко наш хитрий, не бійся! Чого це він буде перепливати Дністер на очах у фашистів? Він пішов собі далі ген-ген понад Дністром, перебрів у мілкому місці на кущуватий берег, а коли посутеніло, закрався до сховку ворога і... виконав завдання. Коли кулемет втих, бійці відразу ж переправились на другий берег і давай наздоганяти фашистів.

Коли батько доклав командирові, що завдання виконано, той відразу ж представив тата до нагороди. А тут — в наказі перекрутили прізвище батька. І треба ж було, щоб така притичка трапилася якраз з моїм батьком! Замість «Підлісний» було написано «Підліжний». Одна-однісінька буква замінена, а яку вона силу мала. Прийшло з головного штабу, чи звідки там, що нагороджують Підліжного Золотою Зіркою, а такого немає у частині. Ага, я ще забув додати, що згодом тата перевели в іншу частину. То було саме тоді, коли я думав, що він служить танкістом.

Шукають, питають за Підліжним, а батько не знає, що то про нього мова, та й мовчить. Ну, звичайно, якби так на мене, то дзуськи мовчав би. Але в мого батька такий вже характер. І треба було стільки часу, щоб нарешті доглупатися, що тоді зайшла помилка. От і наш тато! От і характер!

І так я став сином Героя!

28 листопада

Я ще хочу розповісти, як то було, коли батько повернувся з Москви з Золотою Зіркою на грудях.

Коли батько мав приїхати київським поїздом, то на станції в нашому селі зібралося людей, наче проводи в армію. Не встиг тато зіскочити з сходинки вагона, як відразу чоловіки підхопили його на руки, наче на футбольному полі. Надворі морозно, а вони розпинають йому

пальто, аби всім була видна Золота Зірка. Мені аж жаль стало, що всі хапають тата, а я, його рідний син, дотиснутися не можу до нього. А батько то наш, виходить, і Золота Зірка наша, Підлісних.

В хаті стало ще тісніше. Але я таки зумів якось пропхатися до тата. Мусив аж в ногу щипнути тата, щоб він мене помітив.

Тоді тато взяв мене при всіх на руки, підніс угору і спитав:

— Що ж, синку, тепер вже не соромно тобі за свого батька?

А мені й справді стало соромно, але цим разом за... себе. Та, на моє щастя, я не розгубився і голосно відповів, щоб всі чули:

— А чого це ви так питаєте, тату? Аби діло було зроблене. Хіба справа в одній нагороді?

А народ довкола так і зашумів:

— Ач, яке мале, а як правильно зміркувало!

А я сховав лице в батька на грудях і не дивився на людей. Перед Грицьком ніяково.

Адже він добре знає, що я не свої слова сказав, а повторив те, що від тата чув.

Чому ви вважаєте, що я жінка-одиночка, яку не сподобав собі жодний мужчина? Це ж не так. Я не одиночка, не вдова, не розлучена й не покинута. Я просто чекаю свого вибраного.

Задовго чекаю, скажете?

Ой, які ж бо ви, та хіба воно так легко відшукатись в цьому метушливому багатотисячному місті?

Звичайно, я, можливо, давно поникла б духом, якби не свідомість, що мій коханий так само чекає мене.

Хіба вам нічого не говорить та обставина, що він і досі не жонатий? Він, як і я, не втрачає надії, що наші стежки кінець кінцем таки зійдуться.

Так часто марю: ось зараз відізветься дзвінок, я відкрию двері й онімію від радості. А мій коханий, не дивуючись, не випитуючи ні про що, звичним рухом поставить валізки на підлогу й скаже просто:

— Ось я й прийшов.

І зразу буде ясно, що він з цієї хати нікуди більше не піде, бо сталося те, чого не могло не статися.

І так, як бачите, обом ми роками чекаємо на цю благословенну хвилину.

Часто ввечері, лаштуючись до сну, розраджую свого коханого:

«Не журися, єдиний, що й сьогодні не поталанило нам. Потішимо себе тим, що завтра цілий, ще не займаний день перед нами».

А він в свою чергу розважає мене:

«Про мене не турбуйся, єдина. Я виносливий, аби ти тільки не втратила віри. А навіть коли б недобра доля не дала нам зустрітись, то хіба ми і без того все своє свідоме життя не належали одне одному, хіба і без того не була ти мені дружиною, а я тобі чоловіком?»

І тому ви помиляєтеся, коли думаєте, що я жінка-одиночка, яку не сподобав собі жодний мужчина. Я просто-напросто чекаю свого коханого. Свого вибраного, коли хочете знати.

Дорогий приятелю!

Кваплюся, щоб ще в цьому році лист потрапив до твоїх рук. Вважаю, що в наступному буде непристойним для шістдесятилітньої жінки писати ліричні листи до чоловіка, який не є для неї ані чоловіком, ані братом.

Крім того, не забувай, що в новому році ми досягнемо пересічного віку нашого сучасника. А Ти знаєш, що це означає. Це означає, мій дорогий, що кожний день за цією межею буде нам ніби дарований. До того ж звідки певність, що при тому розгاردіяші, який, очевидно, паує на небі (Ти тільки уяви собі,— ні, це навіть уявити важко,— скільки мільярдів людей понавмирало до нас), ми відшукаємо одне одного? Будемо так снувати віками поміж не знайомих нам людей і загризати себе докорами, що за земного життя не сказали собі всього, що відкладалося на серці.

В останньому листі Ти написав, що Твоя «Буковинська рапсодія» повинна перевищити все, що Ти створив дотепер, бо це Твоя лебедина пісня.

Я мала великий жаль до Тебе за ці нерозважливі слова. Пробач, я не так висловилася. Я мала претензії не до Тебе, а до того старшого добродія, що своїми роздумами про смерть (Ти уяви собі тільки, які бувають злобні люди!) хотів притьмарити Твій ясний образ у моїх спогадах.

Це мене так обурило, що я аж голос підвищила на того старшого чоловіка.

— Ідїть собі! — крикнула я йому.— Ідїть геть з моєї хати! Ідїть, ідїть! Ви сплутали адресу...

Проте згодом, коли я Твого листа прочитала ще раз і ще раз, я була схильна повірити, що Ти і той старший чоловік з гіркою складкою довкола рота — одна і та сама особа.

Не можу сказати, що я працюю над останнім своїм твором, хоч повість, яку пишу тепер, може залишитися і незакінченою. На даровані дні далеко не розмахнешся...

Ні, ні, Ти не думай, що я вже так дуже боюся смерті. Мені просто дуже подобається жити.

І все ж таки Твоя «Буковинська рапсодія» примусила мене задуматись над впорядкуванням мого паперового

господарства. Повинна Тобі сказати, що ви, музиканти, по смерті у вигіднішому становищі від нашого брата — письменника. Ви залишаєте по собі папери, записані нотними значками, які може розшифровувати кожний по своєму і при цьому ніколи не розкривати схованої в них таємниці вашого серця.

А тепер дивись, яка небезпека загрожує по смерті письменника кожному його зафіксованому слову!

Слова, які аж ніяк не були призначені ні для сторонніх вух, ні для сторонніх очей, по нашій смерті так звані впорядники літературної спадщини виволікають на світло денне. Небагато допомагає, що слова ті не даються, пручаються, ховаються за нерозбірливий почерк, за пропущені літери, за незрозумілі діалектизми, за невідравні кінцівки,— їх однаково по-варварськи роздягають догола і за копійки продають цікавим разом з своїми (о, як часто фальшивими) коментарями.

Уявляю собі, як заіскрилися би очі в такого «посмертного» впорядника, коли б він поруч з листами батька моїх синів знайшов і Твої, написані до мого одруження, за життя мого чоловіка і вже по його смерті.

Пілати від літератури, не давши Твоїм листам і слова сказати на своє виправдання, винесли б з місця вирок: розіп'яти на хресті!

А фариसेї, милуючись їх муками, промовляли б до людей:

— Ось вам заслужена покута за гріхи тієї, що їх породила! О, то була велика грішниця, люди! За життя вдаючи з себе людину твердих моральних принципів і осуджуючи інших — о людське лукавство, де твоя межа,— вона вела подвійне життя, що й засвідчують розіп'яті перед вами листи її коханця.

А люди — от як люди, вони вічно поспішають, їм завжди ніколи — навіть не завдали б собі клопоту розібратися хоч побіжно в тому, що почули... І понесли б хулу далі... Тому я вирішила, коли відчую, що наближаюся до неминучого кінця своєї дороги, спалити Твої листи. Їх не так уже й багато. І такі вони скромні, що, напевне, й не посміють запротестувати проти такого роду смерті. Вони зрештою досить розсудливі і знають: все, що народжується, мусить рано чи пізно померти.

Але як Ти даси собі раду з моїми листами? Їх, перше, значно більше (суди, напевне, приєднаються і ти,

невислані), і це вже одно очко на їх користь. Потім не забувай, що вони не вийшли, як Твої, з-під руки аматора, а професіонала. І тому, на нашу з Тобою біду, розуміють свою літературну перевагу над Твоїми. Признаюся Тобі, що я не зовсім певна, чи їм не забagnetься жити і по нашій смерті.

Ти дивись, щоб не мав клопоту з ними! Не виключене теж, що їм може скортіти вступити в бій з фарисеями! (Ніби від цього буде нам легше у гробі лежати).

Проте коли заглибитись у суть, то, власне кажучи, провини за нашими листами немає ні на макове зерно.

П'ятнадцять, рівно п'ятнадцять,— а мені донедавна здавалося, що Ти на рік старший від мене,— зелених років і одне зелене літо у буковинському селі.

І — все.

І — все!

Ні, не все! Є ще шкатулка спогадів, яку я вже сорок п'ять років зберігаю з такою ревністю, як фотографію матері.

Інколи, залишаючись сама з собою, виймаю шкатулку із сховку, відчиняю і щоразу наново дивуюся, що спогади в ній ані крапельки не втратили свої росяної свіжості.

...А я буду маандрівником. Побачиш! Ось закінчу гімназію і виберуся у світ за очі...

Я подумала з болем: мене мама не пустить у світ.

— Сам, без нікого підеш?

— Сам. А що?

— Нічого... Хотіла спитати... А не буде тобі страшно самому?

— Пхі!

— І довго будеш мандрувати світами?

— Доки не повернуся на те місце, звідки вийшов. Адаже ти знаєш — земля кругла.

Я знала: земля не тільки кругла, але й дуже велика.

— Це, напевне... триватиме багато років?

— Напевне...

Я душилася від сліз. Нарешті Ти помітив мою муку, взяв своїм гарним жестом мене за підборіддя і сказав, очі до очей:

— Але я на те саме місце вернуся, звідки вийшов... Адаже земля кругла, правда? Коли я вирушу з Веренчан-

ки, то буду мандрувати... мандрувати... мандрувати і знову вернуся до нашого села, на те саме місце, звідки вийшов. Тільки ти чекай мене... але на правду чекай мене...

Які можу сьогодні мати претензії до Тебе, мій друже, коли я покинула наше село раніше, ніж Ти вирушив у дорогу навколо світу?

Може, коли б чекала на тому самому місці...

Та що про це говорити тепер, коли ми з Тобою переступили межу пересічного людського віку нашої доби, а мої діти мають уже своїх дітей...

А все ще й тепер, коли іноді слухаю музику, що мене зворушує, чи дивлюся на красвид, що вражає мене незвичайною гармонією барв, чи у вуличному натовпі наткнуся на винятково благородне у своїм рисунку обличчя, то настільки реально відчуваю Твою присутність, що простягаю руку, щоб потиснути Тебе за лікоть. І щойно по миті усвідомлюю собі, що поміж нами океан і час. Наші передостанні листи розминулися в дорозі. Варто було бачити, як вони розкланювались один одному, перелітаючи океан.

Хоч речинець офіційної жалоби по чоловікові минув ще у грудні, Олена Річинська щойно навесні спам'яталася, що її гардероб вимагає чималої переробки. По-перше, зайшли деякі зміни у моді. Занижена талія піднялася вгору і зайняла своє нормальне місце на лінії стану. По-друге, чи від того, що не було кому водити тепер Олену на прогулянки, чи, як кажуть в Нашому, на spacerи, чи було пов'язане це з критичним періодом в жіночому організмі,— досить того, що вдова поповніла дещо.

Поки що тих кілька кілограмів зняли з Олени тільки вуглуватість (не завжди приємну у підлітків, а тим більше в жінок по сороківці!) і цим самим надали рукам, шиї, овалу лица, литкам, ба навіть бедрам певної м'якості форм.

Вчора надвечір Ольга, наша мала господинька, забачивши маму, як та повертається з городу з першими нарцисами в руках, вигукнула спонтанно:

— Слово честі, наша мамця помолоділа! Ще як надіше ясне плаття — фурор готовий!

Олені подобається і не подобається таке панібратство з боку дочок, але хай там!

Поки що того плаття ще немає.

Олена сидить при відчиненому навстіж вікні і бритвочкою поре одну з своїх «ще зовсім порядних», але не модних на сьогодні і дещо завузьких у грудях сукенок. Лілову, з рожевими переливами, тонку бельську шерсть може Олена довірити тільки кравчині або власним очам та пальцям.

Сонце перекотилося через верхів'я горіхів і світить тепер Олені просто у вічі. Відсувається вона з своїм кріслом і табуреткою, на якій лежить коробка з різними кравецькими приборами, в глиб кімнати і поре далі.

... Аркадію, ти мене чуєш? Наша мала господинька виходить заміж. Не за такого, скажу тобі правду, якого ми собі бажали б, але вона, розумієш, щ а с л и в а. Вона любить його ще яко н а р е ч е н а, не те що я. Моє блискавичне нареченство — чи добре я висловлююся, Аркадію? — не давало мені жодних прав... Хіба одні кайдани наклали мені на руки. Так, на руки, але не на серце... І ось як воно вийшло, мій мужу: я тебе не зрадила з

іншим ні ділом, ні помислом, ні думкою, а в парі з тим ні одної днини, ні одної ночі моє серце не належало до тебе... а тамтому моя вірність була однаково, що торішній сніг...

Якщо Оля зустрінеться з ним у місті, то повернеться додому десь аж поза північ. Право нареченої, тату...

Ольга не умовлялася на той день з Бронком Завадкою, а тому повернулася додому ще за дня.

Очевидно,— як пізніше тлумачила собі Олена,— не побачивши її на парапеті вікна, мусила подумати, що мама порастється у кухні чи в городі. Тільки так можна тепер пояснити факт, що Олена стала мимовільним свідком розмови Ольги з Маринею, яка біля криниці (ой, боже, це треба було зробити ще у березні) пересаджує кактуси.

Слова долітали до Олени дещо приглушено, проте жодне не загубилося по дорозі.

Голос Ольги. Що я хотіла сказати... Мариня так боялася, що муситиме обслуговувати мого чоловіка...

Голос Марині. Ще 'го паннуця не мають...

Голос Ольги. Але скоро буду мати...

Голос Марині. Паннуця так кажуть, як би не знати яке терно¹ виграли.

Голос Ольги. Може, й виграла... хто знає...

Голос Марині. Я паннуці не ворог, але я казала і кажу: Завадка — в хату, я — з хати. Не дочекає його, аби я мала синові старого Завадки пуцувати черевики чи виносити за ним...

Голос Ольги. Мариня не може делікатніше?

Голос Марині. Можу, але мені не хочеться...

Голос Ольги. А, то що інше... І Мариня припускає, що Бронко дозволив би, щоб йому Мариня черевики чистила?.. Як Марині не гріх навіть подумати щось подібне?

Голос Марині. А, гріх! Я гріх в міх, а зверху буком! Не знаю, чи дозволив би, чи не дозволив би Броник, щоб я йому черевики пуцувала, але з мене все їдно сміялися б люди.

Голос Ольги. А чого це мали б з Марині люди сміятись?

¹ Терно — виграш на лотереї.

Голос Марині. А паннунця гадають, що з паннунці не сміються?

Голос Ольги. А що на мені смішного?

Голос Марині. Ади, сміються, що дочка священика віддається за комуніста, який з криміналу не вилазить...

Голос Ольги. Та хай собі сміються... я в тому нічого смішного не бачу.

Голос Марині. То зле, що паннунці все їдно, що про неї люди думають. Мені мій гонор ще милий, а тому я таки буду стояти на своїм: Завадка — в хату, я — з хати.

Голос Ольги. Може Мариня і надалі стояти на своїм, бо ми їй так житимемо окремо.

Голос Марині. Як-то «окремо»? А їмосць?

Голос Ольги. Мамця буде жити з Маринею... Мариня сама цього хоче, правда?

Голос Марині. А їмосць... то знають, що мала господинька хоче покидати їх?

Голос Ольги. А от зараз піду і скажу мамі...

Голос Марині. Йой, та їмосць як вчують, то хіба на місці трупом впадуть.

Олена не впала, лишень, чекаючи Ольги, відклала роботу. Удар був настільки сильний, що біль прийшов згодом.

Ольга застала вже маму, як звичайно, у спокійній задумі, з шитвом на колінах. Таке було враження у малії господиньки. Порвана стихією своїх почуттів, Ольга оглухла і осліпла на все, що не стосувалося безпосередньо її переживань. Інакше не могли б пройти повз її увагу закостеніле, наче у паралітика, обличчя матері і обезкровлені пальці на шитві. Не видалося їй підозрілим і те, що мама з сухими очима без опору і застереження погодилася з тим, що їй остання з п'яти дочок покидає батьківський дім.

А втім, Олену саму бентежив тупий спокій у ній. Звечора навіть заснула, як звичайно, коло десятої. І щойно по півночі, коли линув той шалений дощ, Олена, прокинувшись від лопоту дощових батогів по шибках, пролежала без сну до самісінького ранку.

Кам'яний спокій Олени, хоч і пізначно було, що роблений, вибивав Мариню з душевної рівноваги.

Дівка не знаходила собі місця.

Олена завважувала, як Мариню, змордовану підозрінням та різними припущеннями, не бралася ні робота, ні їжа.

— Мариня має мене щось спитати чи, може, мені щось сказати? — перша здалася Олена, якій напружена, понура атмосфера в домі ставала щораз дужче незносною.

«В Мариню вступив дух. Я собі чомусь зразу подумала, що то не той добрий дух, а той, з ріжками. От прошу!»

— А то файс — їмосць давали колись свою голову навідріз, що хто як хто, але мала господинька ніколи не покинула б їмосці. А тут диви, лише показали штани, а вона відразу і хвіст задерла!

— Мариня собі забагато дозволяє, — непримиреним, таким чужим поміж ними тоном з місця скартала Олена дівку.

«Але в даній ситуації я не можу ще й Мариню мати проти себе, бо тоді залишуся зовсім одна. А в хаті навіть kota нема. Скажу їй сумирно».

— Я просила Мариню не раз, щоб Мариня... наведу... хоч трохи культурніше висловлювалася.

— Ет, тої самої! Їмосць як не знають, що відповісти, то зараз культури чіпаються. А я не люблю у напірці завивати. Я така... що на умі, то на язиці!

— Моя Мариню, між щирістю, правдивістю і грубістю — велика різниця. Звідки Мариня взяла, що я не знаю, що відповісти Марині? Коли таке було?

— Або я пам'ятаю? Знаю, що було.

— Я Марині скажу більше, — Олена пристановилася на мить, чи бути їй щирою до кінця, — я прийшла до такої думки, що Мариня краще пізналася на моїх дітях, ніж я, їх мама... Так, Мариню, сумне це, але правдиве...

Олена прислонила долонею очі. Не була певна, чи не прийдеться їй колись пожалкувати за цей вилив щирості.

Мариня прудко, наче курка, окинула Олену поглядом, відвела голову вбік, зайнявшись вся нервовим рум'янцем. Признання Олени для неї велико значило.

«Вона могла б виглядати значно молодшою і зовсім симпатичною, коли б захотіла бути хоч трохи добрішою», — зробила Олена для себе відкриття.

— Прощу їмосць, я давно говорила, що наша Олечка

не то, як на боже лято. Я ще з осені знала, що вони захочуть по шлюбі жити окремо.

Олена здвигнула плечима, Мариня неделікатно заскоро зробила ужиток з довіри, якою її обдарувала Олена: що просте, то просте.

— Мариня, доправди, ніби пророк який...

«Шкода натуги: моя іронія не досягла її».

— І чого зараз окремо?! І так мали б окрему спальню. Само собою, як кожна молода пара.

Мариня розрегочується по-простацьки:

— А може, їм захочеться колись і вдень переночувати?

Олена мовчки взялась за скроні і підійшла до вікна. Небо перетворилося в решето, з якого лляв мутними шнурами дощ. На вибоїнах дороги поутворювались брудні калюжі, які, здавалося, кипіли під ударами дощових кульок. Від вікна заносило розмоклим дочорна футринами. Земля приймала в себе дощівку і тут же позбувалася її надміру у вигляді димкових випарів.

Дощ був теплий, хлібодайний. У Лісках знали йому ціну.

«А що, коли Мариня має рацію?

Господи, що та природа потрапить витворяти з людьми! Що значить «з людьми»? Що мене обходять чужі люди? Мова про малу господиньку. Втілення дівочої скромності. Зразок прив'язаності дитини до батьків. І раптом все це — не так?

Допоможи мені, Аркадію, — може, тобі звідти видніше, — розмотати цей клубок: була мала господинька в дійсності чи тільки в нашій з тобою уяві? Мовчиш? Гарзд. Я теж мовчатиму».

— Їмосць зажурилися, де ми знайдемо мешкання? А нам не треба шукати, бо воно нас само знайшло.

Новина ця не врадувала, а, навпаки, насторожила Олену.

— Що Мариня говорить? Яке мешкання чекає нас?

— Їмосць пригадують собі, як тому рік оглядали ми той домок на вулиці Крутій, під черепицею?..

Олена, хоч відразу знала, про який будинок Мариня веде річ, задумалася: чи не про господиню того дому чула, ніби та померла якоюсь загадковою смертю?

Мариня інакше витлумачила собі задуму Олени:

— Три кімнати... на горбику і такий запущений го-

род... порічки там... А господиня як дізналася, що ви — вдова по священику, то не хотіла й говорити.

І що-то за неделікатна натура: згадувати неприємні справи! Від найбільшої неприємності в Оленинім житті, Аркадієвої смерті, на все негативне реагує вона з підвищеною чутливістю. Якщо б Мариня хоч трішки розумілася на речі...

— Ну і що хоче тим Мариня сказати?

— Хочу сказати, що та господиня ще півроку тому померла...

Ага, виходить, таки правда.

— Дивно, що Мариня допіру тепер згадала про це.

— Не говорила-м, бо-м поклялася, що буду тримати язик за зубами.

— Я не розумію Марині...

— Їмосць хочуть, щоб їм все на лопаті викласти...

— Мариню!

— Ну, бо... бо, може, я не можу всього всказати?

— Мені Мариня не може сказати?

— А як я скажу їмосці, що докторова дала п'ятку, аби-м мовчала.

— Моя дочка дала Марині п'ятку, аби Мариня промовчала переді мною про смерть чужої, можна сказати, незнайомої особи? Мариня п'яна, чи що?

— Ага, п'яна-м! Впила-м ся доцем, бачать їмосць, як періщить по шибях? Пані докторова не казали мені а курат їмосці про це не говорити, але вдале нікому, а я така: як нікому, то нікому. П'ятка пішки не ходить, а нам якраз тоді так грошей треба було...

— Я далі не розумію, в чому справа...

— Та в тому, що та жінка отруїлася...

— Та я щось чула одним вухом.

— А то файс! А чому мені їмосць нічого не казали? А як їмосць чули? Чим вона отруїлася?

— Моя Мариню, я маю досить своїх клопотів, так що чужі не дуже тримаються моєї голови.

— Е, та-бо то цікаво! Вона, ніби покійниця, малювала собі якоюсь бідою — чують їмосць? — не брови і не кліпавки, а попід очима... І десь був там прищ чи остуда, досить того, що дістала ціпняка — і фертіг.

— Але я далі не розумію, причому тут наша докторова?

— Та не про докторову йдеться, а про пана доктора...

Першого покликали до неї нашого зятя, а пан доктор щось не міг зразу пізнатись на хворобі, а як привезли другого, то було вже запізно.

— То виходить, що вона не отруїлася... а... Хто це Марині наговорив такого?

— Одна жінка на базарі казала мені.

— Скільки я Марині говорила, щоб Мариня не приносила з базару жодних пліток!

...Допікаю їй тим базаром, а по правді, якби не Мариня і не базар, то я не знала б, що у світі діється. Так, Аркадію, так, тепер базар весь мій світ, а Мариня вікно в нього... Значить... Фількові не пощастило... Якщо Мариня дістала п'ятку, то скільки заплатила Катерина родині покійниці? А лікарі-конкуренти, які тільки й чигають, щоб їхньому колезі поховзнула нога... Чим... чим... заставив він їх мовчати... хіба одним тим, що у свій час не зробив ужитку із скандальних випадків у їхній практиці... рука руку мис, бо обидві брудні. А мої діти затаїли переді мною... але це не з жалощів до мене, що нібито зараз всім проймаюся... ні, ні, не з жалощів, Аркадію, а... якась дурна недовіра до матері... А особливо Катерина, знаєш, яка вона...

— Їмосць щось кажуть?

— Ага, кажу. Кажу, що наколи пані докторова дала Марині п'ятку, щоб Мариня мовчала, то хай Мариня мовчить.

— Або я комусь говорю?

— Ну добре, вже добре... А звідки Мариня знає, що чоловік покійниці готовий винаймати нам будинок? Та він, напевно, має великий жаль до нас всіх, хоч ні я, ні Мариня не знаємося на медицині і небіжки не рятували.

— А бачить їмосць, що не має.

— Десь Мариня все знає....

— А то файс! — за своєю улюбленою звичкою скресала Мариня долонями.— Чай-ко не виссала я того з пальця! Сам, прошу їмосці, говорив мені про це.

— Говорив Марині, що не має жалю до нас?

— Не це... не це... говорив, що готовий тепер винаймати нам той будинок.

— Дивно... А чого це Мариня тримала це дотепер у секреті переді мною?

— Та тому, що до сьогоднішнього дня я не знала на зіхер, чи будемо жити разом з молодятами.

— А що це мало до речі? У помешканні з трьох кімнат могли б і молоді приміститись.

— Ага, тої самої! Господар не хоче, щоб з нами жили й молоді.

— Так казав?

— Ая, казав. Ще казав, що йому дотепер неприємно, що покійна відмовила нам... питав мене, чи їмосць не образились...

— Та за що я там мала так дуже ображатись? Мене цікавить що інше: чому він не хотів, щоб молоді жили разом з нами?

— Їмосць, бігме, як дитина. А хто нині хоче брати мелоду пару на мешкання? Їмосць не знають, як воно є? Де двоє, там до року трос. А їмосць знають, як-то в хаті, коли мала дитина... купцяння... хлюпцяння... пелюшки... вільгость в хаті... стіни мокріють... А нині кожному його праця дорога, кажім сюди, кажім туди. А, крім того, може, йому не до влодоби й те, що Бронко — комуніст.

— Так казав?

— Та що їмосць пристають до мене, як прокуратор: казав чи не казав... Не казав, але міг подумати.

— Я не знала, що Мариня вміє читати чужі думки...

— Ага, вмію! От зараз їмосць скажуть мені, що тепер нема у Нашому комуністів, бо їх розігнали ще влітку минулого року!

— О, то Мариня аж так добре поінформована?

«А чому б не була поінформована, коли по базарі валансається повно безробітних «просвітителів».

— Що їмосць кажуть?

— Хочу сказати, чи Мариня не застановлялася над тим, що для нас двоїх трохи забагато мешкання з трьох кімнат? Мариня не думала над тим, що з чогось треба ті покої оплачувати?

— А чому не думала-м? Думала-м.

— І що надумала Мариня своїм розумом?

— А надумала-м то, що для нас три покої в сам раз. В одному, тому найменшому, будемо жити самі. В другому, тому від кухні, будемо тримати столівників, а до третього візьмемо студентів на станцію, бо я не гадаю сидіти склавши руки.

— Мариня має фантазію.

— Прощу їмосці, якби не моя фантазія, то їмосць, як

інші вдови по священниках, не вилазили б з єпископської канцелярії.

Олена зціпила зуби. Натяк був грубий і дошкульний, але слухний.

* * *

Олена перечекала, аж випогодилося, щойно тоді вибралася на переговори з власником будиночка під черепицею.

В міру того, як ущухав дощ, улягались і збурені материнським жалем почуття в ній. Прийшла настільки до рівноваги, що могла подивитись на се очима сторонньої людини.

За малим винятком, одружені діти (притому у всіх суспільних верствах) волюють жити окремо. Такий закон життя. Чого ж тобі, нерозумна мамо, робити трагедію з того, що сама природа визнала законом?

Олені згадується розмова з Орестом Білинським, коли її дочка Неля тайком від усіх обвінчалася в тюрмній каплиці з людиною, засудженою на досмертя.

— П'ять дочок маю, а чи пан меценас знають, що, властиво, я залишилася одинока?

Орест Білинський співчутливо потиснув їй руку:

— Перебільшуєте, Оленко, повірте мені, що перебільшуєте. Те, що діти відходять від нас, — не трагедія, а природний порядок речей. Що сказали б ви про квочку, яка водила б за собою здоровенних молодих курок? Трагедія була б щойно тоді, коли б ваші панни ніколи не покинули батьківського дому.

Як же придалися їй тепер слова друга юності! Стали для неї кладкою з надійним поруччям, якою могла пройти понад розбурхану ріку почуттів на берег розсудливої рівноваги, хоч серце не переставало пощемлювати.

На передмісті, де тротуари заступали стежки понад придорожні фосо, змогла Олена наглядно побачити зміни, які зайшли у природі після довготривалих громових дощів. Горбисті ґрунти були наче навмисне попоясані повздовжніми рівчаками, а низові зрівняв намул до того, що викохані господинями чепурні грядки перетворились в одну незугарну зелену площу.

Проте всюди буяла зелень, яка здавалася ще соковитішою на чорному фоні вологої ситої землі.

Поділася кудись людиною визначена різниця між бур'янами і корисними рослинами. Все буяло, цвіло і видавало запахи, навперейми заманюючи до себе бджіл і комах, що їх назви знають хіба одні ентомологи. Мала враження, що бачить голим оком, як пульсує кров на листячках.

Ідучи стежкою почерез луку, яка мала завести її на вулицю Круту, Олена відчула, що цей буйний вегетативний рух у природі впливає і на її психіку.

...Я одинока? Так, але — не покинута!

Самітна? Так, але водночас вільна!

Вільна! Слово це зазвучало в її свідомості новим, але яким сильним акордом, що відразу сповнив всеньке її нутро неоприділеною субстанцією, надаючи водночас її думкам, рукам, ногам неймовірної, незвичайно приємно відчутної легкості.

Не йшла, а пливла поміж трав і квітів!

Вільна!

Вільна від чого?

Міг це бути голос її власного розсудку. Міг він належати і Аркадієві...

Отже, допитувався голос, від чого вільна? Від прив'язаності до рідних дітей?

Так, — відповідала, не дуже турбуючись кому, горда у своєму зухвальстві, — вільна від рабської прив'язаності до дітей, яким я давно не потрібна, якщо не сказати більше, — і за що, власне, осуджувати мене?

Відтепер мій вільний час буде належати тільки мені і моїм мріям! Мала сорок п'ять (фактично ще їх не скінчила!), тільки сорок п'ять і волю, якої не зазнала до тепер.

Чула про таку одну, що в юності повинувалася матері, пізніше свекрусі, пізніше невістці, а наостатку обзавелася собачкою, щоб і собі, хоч на старість, покомандувати кимсь.

А хіба зі мною не було таке саме? З тією різницею хіба, що матір заступала мені тітка Ладикова, свекруха моя найстарша дочка, а за невістку мені — Мариня.

Олена свідок, як без фальшивого сорому і мізерної, притаманної тільки людині турботи про майбутнє потомства рослинний світ кохався і запилювався на очах всього людського і тваринного роду. Голубе дівоче небо видавало з себе, здавалося, світлову мелодію, доступну

лише з досконалішим від людини слухом рослинам і звірам. Вся ота симфонія барв, ліній, світла, звуків і маси незбагнаних, невідомих поки що, а може, й взагалі недоступних людині елементів прекрасного творили єдину рачію, єдине логічне виправдання життя на нашій планеті.

Опинившись на вулиці Крутій під номером три, Олена постояла хвилину у ваганні. Хвилювалася, як завжди, коли чекала її ділова розмова, тим паче, що їй передувала не зовсім приємна історія із зятем-лікарем. Врешті, перехрестившись у думці, піднялася камінними східцями вгору до будинку.

Відчинені навстіж вікна, обперті об стіну хати грабельки з слідами свіжої глини на зубцях, решето на сходах ганку свідчили про те, що господар десь недалеко. І справді, з гуці молодих щеп вийшов їй назустріч простоволосий, у залізничній приношеній формі, з неприємно білим чолом і загореними щокми чоловік. Не був ще старий. Міг бути приблизно її віку. Пошмагане вітрами, з передчасними суворими повздовжніми бороздами лице говорило за те, що людина перебуває багато під голим небом без огляду на погоду, але здебільша у службовій шанці на голові.

— Цілую ручки,— випередив Олену з привітанням. Заки та встигла відповісти, нахилився і цмокнув її по-простацьки голосно в руку. Відколи покинула село, відвикла вже від того роду манер. Не здивувалася, що залізничник відразу взнав, хто вона. Була б здивована, якби було навпаки, особливо після тієї історії з зятем. Весь час чекала, коли залізничник почне про це мову...

...Якби що до чого, то я тут ні при чому. Зрештою, повинен розуміти, що лікарські помилки трапляються і найбільшим світилам. А взагалі я зробила дурницю, що після такого скандалу прийшла сюди. Діти, ні, не похвалили б мене за це. Особливо Золя.

— Я переказував вашою служницею, бо сам якось... не мав сміливості зайти...

— Мариня в нас не служниця...

— Так... як звав, так звав, аби щось дав.

— Я теця доктора Безбородька.

От такої! Не вдова по каноніку Річинським, якого комуністи загнали на той світ, а теця доктора Теофіла Безбородька, який допоміг твоїй жінці переправитись на лоно Авраама.

— Я знаю, прошу пані. Ви вже раз оглядали цей будинок ще... за небіжки. Прикро, що воно якось так неладно вийшло тоді. Небіжка, дай їй, боже, царство небесне, була досить шорстка з людьми. Коли покійна, як той казав, чим нарушила ваш гонор, то я перепрошую пані і за неї, і за себе.

...В тебе є якась задня думка, чоловіче, тільки я не можу впіймати її за хвіст.

— Залишім небіжчиків у спокою, пане. Ваша жінка була така, як треба. Вона відразу, повинна я вам сказати, зорієнтувалася, що ціна не по нашій кишені, і, натурально, не було їй інтересу вести даліше розмову з нами. Я їй тепер не маю надії, що діб'ємо торгу, хоч будиночок, що тут таїти, мені сподобався.

— Дякую,— відновів, зворушений похвалою.— Я просив би пофатигуватись і оглянути зсередини... як той казав, будувалося власними руками і для власного ужитку.

Відчувалося, що він багато праці і серця вклав у той будинок і тепер він для нього — наче жива істота.

Олена більше з вдячності за його такт, як з практичного зацікавлення (щораз менше мала надії, що зійдеться на ціні аренди), погодилася оглянути будинок зсередини.

— Прошу — пивниці. Хай пані звернуть увагу на догідність входу. Електрика ззовні, прошу пані. Це має свою вигоду. А на ці гаки, прикріплені до сходів, накладаються в разі потреби спеціальні дошки, по яких можна легко викочувати і скочувати бочки. Прошу звернути увагу, що вхід до пивниці збоку, а не напроти сходів на горище. Це свого роду гарантія проти нещасливого випадку. Не так давно на сусідній вулиці Медовій був такий нещасний випадок: жінка з наруччям сухової білизни сходила з горища й не добачила, що напроти — сходи у пивницю відкриті... Щастя, що обійшлося на переломі ключиці і кількох вибитих зубах. А шпартат в кухні, прошу ласкаво звернути увагу, так штудерно додуманий, що його теплом можна довільно (це найголовніше!) ogrівати суміжну кімнату: треба мені тепла в кімнаті, замикаю цей шубер, а відмикаю онтой або навпаки. Тепер пішла не така мода. Що значить мода? Зайшла потреба на віконниці. Прошу, ні, прошу навмисне подивитись, як це штучно приспособлено: пані добродійка можуть сидіти собі в теплій хаті і тільки крутити ручкою

вліво або вправо, а віконниці будуть вже самі або замикались, або відчипяяться.

Олені в голові крутилося від усіх отих закамарків. Ішла за ним безучасна, знервована, запитуючи себе: навіщо це все мені бачити й знати, коли я й так не житиму тут?

«Правду каже Мариня, що я у своєму намаганні нікого не вразити сама перетворююся у смішну жертву своєї власної нібито доброти».

— Все добре... будиночок мені сподобався, нема що, але й хотіла б все ж таки знати, який чинш, бо в мене,— почервоніла від муки,— до диспозиї тільки вдовина пенсійка.

— А хіба я вас питаю за гроші, прошу пані? Я радий, що вам дім подобається, а решта пусте!

— О ні, далеко не пусте!

Олена хоч не втручалася в гендлеві справи свого покійного чоловіка, то все ж таки знала, що означає і чим воно, як кажуть, пахне, коли людині пропонують товар, не питаючи про гроші.

...А що ти скажеш на це, Аркадію? Придивись йому уважніше. Мені здається, що він не виглядає на лайдака... або я зовсім не розуміюся на людях.

— Пані, бачу, гей здивувались, що я таке повів, але, як той казав, між своїми можна...

— Я вас трохи не розумію.

І справді, поняття не мала, на яке посвоячення він натякав.

— Таки не впізнасте мене? Ану-ко, придивіться мені ближче....

Сам дивився на неї з мольбою, виставивши себе всього на оглядини. Аж прикро було за нього. Олена шкірою відчувала, як його думка напружено намагається допомогти її пам'яті.

— Але ж ви знаєте мене... ви добре знаєте мене... то тільки роки так змінили чоловіка...

— Ні,— щиро, навіть із жалем призналася Олена,— я не пригадую собі вас...

— Я працював колись сезонно у пана лісничого Ладика у Лісках. Василь Лукаш...

— А... а...— мало що не скрикнула, вся в одну мить перемінена, але не від того, що впізнала Василя Лукаша,

а від того, що він назвав Ліски, які в її пам'яті асоціювалися з найкращими спогадами її життя.

Відразу став для неї своєю людиною, далеким, а водночас якимсь чином і близьким свідком її юності.

— Ліски... Ліски... І треба було, щоб мої опікуни померли від отруєння грибами. Вони, що знали ліс і в лісі, як власну хату. То було страшно... я у перші роки повернутися не могла у ті сторони, а пізніше... збиралася поїхати туди, але якось не вийшло. Зразу малі діти приковували до дому, потім... коли з Вишні переїхали в Наше і діти почали ходити до шкіл, заєдно виринали якісь справи, що не пускали з хати: то отець віддалявся з Нашого, то хтось з родини гостював в нас, то самим треба було бувати у гостях.

— Аякже ж,— докинув він поштиво,— як люди вважать у нас, то треба і в людей.

— А втім,— замислилася, ніби не до нього кажучи,— властиво, я поза лісничівкою не знала нікого з людей. Навіть не знаю, до кого мала б я там заїхати. Цікаво, а сад, що його садив вуйко Ладик, напевно, вже постарів?

— Але мене-то пригадуйте собі?

З усього, що вона тут наговорила, його цікавила тільки та одна, для нього найважливіша, справа.

— Але ж так! — не завагалася Олена скривити душею. Зрештою, що зміниться від того, чи вона пов'яже цього підстаркуватого, добре лисавого чоловіка з одним з тих чорнобривих чи білобрисих сільських парубчаків, що вешталісь на лісничівці, чи буде стояти на своєму? Вся вартість його особи була для Олени в тому єдиному, що він зростав у тому раю, що і вона, знав її опікунів, а може, чого доброго, і студента Ореста Білінського.— Пригадую собі вас, аякже ж... тепер вже пригадую, хоч на вулиці була б ніколи не впізнала.

— Літа, прошу пані. Я тоді ще й у війську не служив.

— Так, так... а ви, може, пригадуєте собі сестрінка учителя Максимовича, студента Ореста Білінського? Приїздив інколи у Ліски на вакації...

— Пригадую собі,— обрадувався, що щораз більше ниток з минулого зв'язує їх.— Такий високий... все любив ходити з книжкою під пахвою. Збирав нас, молодих, у читальні та вчив хору. Хтось мені казав, що адвокатусе

тепер у Нашому, але, відай, якби-м зустрів його тепер, то так не впізнав би, як ви мене.

Меланхолійна посмішечка заграла Олені на губах.

— Напевно. Пан Білінський запустив бороду, як липован (хотіла ще сказати, що й полисів доценту, але подумала, що це було б неделікатно з її боку). Один голос в нього хіба що той, що колись...

— А, і голос, напевно, не той! То тільки так вам здається! Голос теж старіє, прошу пані. Ади, я говорив з вами, а ви мене не впізнали по голосі, хоч не раз, бувало, ми перекидувалися з вами словом.

Так, самій було їй цікаво знати, серед яких обставин це могло траплятися.

— Про що ми з вами говорили?

— Та... так, щоб акурат про щось, то не можна сказати. Але не раз було панночка вибігали на ганок і гукали: Василю, де ти, Василю? Внеси-ка води, чи дров, чи скоч до Мошка по сіль, чи що там вже треба було. А ви не дуже змінилися, — сказав раптово, знітившись сам від своєї сміливості, проте докінчив думку: — Я всі ті роки, що ви у Нашому, приглядаюся вам... певно... здалека... тільки коси не ті, що колись, і, певно, тепер ви, перепрошую, як той казав, за сміливість, більше в тілі... але, як на мій густ, то навіть краще...

...Мені треба зараз, у цій хвилині, встати і піти, поки не пізно. Але бабська цікавість (за яку я себе не хвалю!) приклеїла мене до крісла, на якому сиджу: невже ж насмілюся б? Вдова по отцю каноніку Річинським — і колійовий. Ні, не може бути, щоб він посмів так подумати! А чому не може бути? Міг Бронко Завадка, людина без певного шматка хліба, скомпрометована тим своїм комунізмом, сягнути по дочку отця Аркадія, то чому не може він, державний службовець, власник двох будинків, попробувати щастя у вдови по тому ж отцю каноніку? До того ж, як каже Зоня, наш домашній адвокат у спідниці, вдова по священику — то найгірша фірма у фінансовому світі.

— Хотів би я почути ваше слово, прошу пані, — колійовий ступив крок вперед.

Олена передбачливо сховала руки за спину.

— Яке я можу мати слово, коли ви досі ціни не назвали?

— Ви фурт своєї! Хай вас за ціну голова не болить.

Спроваджуйтеся і жийте на здоров'я... хай хата пустою не світить...

— Слухайте, пане Лукаш, те, що ми з вами давні знайомі, ще не дає мені права використовувати вас...

— А може, я хочу того використовювання? — спитав з розпачем, чи від того, що його не хочуть зрозуміти, чи від того, що програє, коли зрозуміють, до чого він річ веде.

Олена в розгубленості не знайшла нічого іншого, як захиститись перед ним своїми прибораними батьками:

— Мої опікуни вчили мене, що нічого не дається людині задармо. За все треба раніше чи пізніше платити... А я вам згадувала, що у мене нічого, крім удовиної пенсіїки...

Піт зросив йому чоло. Виймив з кипені досить свіжу як на вдівця картату хустину і вимакував нею чоло і перднісся.

— То щось на те подобає, що я, гей той казав, про образи, а ви про гарбузи, але як вже так дуже дарованого боїтеся, то чого? Можна б його, як той казав, якось уладити, щоб вовк був ситий і коза ціла. От ішов би я з роботи та повернув час до часу, а ви б мені подали ложку теплої зупи чи гарячої, ще з під покринки, бульби... А там.. час най би робив свос... Може б, ми обзнайомились краще... Привикли одне до одного... пізнали краще натуру ви мою, а я вашу, і, як то кажуть... далось б видіти...

...Мене недвозначно сватають, Аркадію, і ти подивись х то... І це тобі байдуже? І тут сама мушу виплутуватись... Може, дійсно, найкраще зробила б, коли б відразу тоді встала і пішла? Пропало...

— Дякую вам за честь, пане Лукаш, але я не гадаю вдруге заміж виходити.

— Я розумію,— він дивився Олені просто у вічі і це було найприкріше,— що, як той казав, зависокі пороги на мої ноги... Я все тото розумію, але я гадав собі, що поскільки ми знаємося ще з молодих літ, можна сказати, з самого дитинства, то я так поміркував собі, що воно, може, й не зле було б... все ж таки, рахувати, не зовсім чужі...

— Не знаю, пане Лукаш (свідомо тицяла те «пане» де треба й не треба), чи вийшло б воно нам на добро чи

зло, але я по м і н и л а ¹ собі вдруге заміж не виходити, а ви знаєте, що це значить...

Знав, аякже ж, що це означає; помінити для побожної людини — однаково, що присягти.

Був безсилий перед доконаністю факту, проте тим більше проймав його душу пекучий жаль: чого... чого поспішилася з присягою?

Дивився на Олену німо сльозавими, скривдженими очима і лишень водив двома пальцями по губах, намагаючись якимось успокоїти їх.

Нахабство залізничника (сміх і сором людям признатись, що він собі надумав!) погасило в Олені співчуття до нього, як людини.

В міру того, як спускалася східцями вниз до дороги, осідало в ній збурене нутро, ніби фуси в каві.

Звичайно, нічого не помінила вона собі, бо й не було потреби в цьому. І без того не вийшла б ніколи вдруге заміж. Не з сліпої вірності Аркадієві, ні! Хоч це, може, й була б справедлива пімста за те, що у свій час, скориставши з права, що йому надало євангеліє і свячена вода, кинув її, сімнадцятирічну, нашівпритомну од страху, в постіль на поталу своїй розгнузданій, безмилосердній пристрасті.

Вона давно усвідомила собі, що належить до тої категорії жінок, яких жіночу природу стати тільки на одного мужчину. Так само, як і серце, необачно в юності офіроване Орестові Білінському (любов до дітей — то окремішній великий світ!), не могла вже подарувати Аркадієві ні жодному іншому мужчині. Коли Аркадій переконував її, що фізична близькість не виключає кохання сердець, а, навпаки, ще більш скріплює його, Олена мовчала, сповнена бунту і зненависті за його блюзнірство.

Цікаво, як би діти поставились до зальотів Василя Лукаша? Напевно, зареагувало б кожне по-своєму.

Зоня, розуміється, обурилася б. Хам! Як сміє?

Мала господинька шукала б золоті середини: якби так доктор Гук запропонував мамці руку і серце, ми б не мали нічого проти такого вітчима.

Неля, бідна романтична душа, напевно, шепнула б:

¹ Обіцяла.

наша мамця пішла б тільки за пана Ореста Білінського, коли б він був вільний...

«Ні, дітки, не пішла б я навіть за Ореста Білінського, хоч спогад про нього вмурувався в моє серце, як рильце мушки в янтарі».

Орест Білінський... Орест Білінський... Господи, прости богохульство, але варто вимовити ці два слова вглот, коли на серці стає легше, ніби від щирої молитви.

Не треба ідеалізувати того цілого Ореста Білінського, всі вони, чоловіки, одним ликом шиті, хоч... коли це нікому не заважає, а мені додає отухи до життя, то чей же не гріх — гріха в цьому немає?

Раптом почула своє ім'я. Хоч ніхто вже не кликав її по імені (родина і то воліла її Гелею називати), чомусь була певна, що це саме її стосується. Оглянулася. Праворуч на березі, чи то пак на камені, вистеленому паперами, кілька кроків від берега, у штанах, закованих по коліна, без піджака, у поламанім солом'янім брилі стояв з вудкою в руках Орест Білінський.

— Цілую рученьки, Оленко! Що за мила несподівана зустріч! Пропу вас, зійдіть сюди, тут якраз берег не стрімкий...

Коли була при воді, зіскочив з каменя, аби привітатись з нею. Не випускаючи її руки з своєї долоні, спитав довірено:

— Що сталося?

— Нічого, — відповіла, почервонівши за свою неправду.

— Ви це можете кому-небудь іншому говорити, але не мені... Отже?

— Ай, нема про що згадувати. Мала щойно досить дивну розмову з одним залізничником...

— Якась неприємність?

— Боже борони...

— Чесно?

— Я, здається, ніколи не говорила вам неправди...

— Ви мене присоромили, Оленко. До речі... я не пригадую собі, щоб ви коли-небудь назвали мене на ім'я...

— Ми так мало з вам зустрічаємося, пане меценасе...

— Оресте...

...Я й в думках не називаю тебе інакше, як «Орест Білінський»...

— Не хочете назвати мене на ім'я?

— Що ж ви тут наловили, пане меценасе? Дрібнота сама... буде ваша пані мати роботу на сьогодні ввечір...

— Мою жінку не обходить, що я роблю. Має синів та спорт, і це їй вистачає. Ви розумієте, що це значить?

— Не треба пояснювати, Оресте Білинський...

— Але одну сімейну тасмницю таки дозвольте відкрити вам: не знайшов я у сімейному житті того, чого сподівався,— і, ніби вичитавши в її очах запитання, випередив його своєю відповіддю,— але й вам не дав би того щастя, на яке ви, безперечно, заслужили.

— Я, здається, ніколи не нарікала на своє подружжя з Аркадієм,— сказала, піднявши дещо голову.

«Яка в неї молодеча ще шия,— подумав Орест Білинський.— Жінота стільки уваги приділяє шкірі під очима, а, власне, старість починається в них від шиї...»

Олена думала паралельно: «Не зазнати щастя в подружнім житті — особиста справа мого серця, але нарікати з цього приводу — це вже справа честі моєї родини, пане меценасе... Мало тобі того, що я всеньке своє життя промарила тобою, тобі ще й хочеться бачити мене нещасною?»

— Я давно вас не бачив, але мушу зробити вам комплімент, Оленко: чудово виглядаєте! Слово честі...

— Пане меценасе, ви вірите у долю... ну, признання, скажім?

— Я вже вас просив, не називайте мене «меценасом»...

— Тільки хіба що на людях.

— Буду щасливий і цією крихітною тасмницею поміж нами. Чи я вірю у призначення? Ні, Оленко! Не вірю так, як і не вірю, що «кожний є ковалем своєї долі». Випадок, звичайний ординарний випадок грається людиною...

— Так,— погодилася по надумі,— коли б я двадцять вісім років тому не поїхала з своїми опікунами на те весілля у Зелену, то не була б познайомилася з Аркадієм Річинським...

— А я... коли б на тому весіллі, замість згаяти час на дурну дискусію з ксьондзами про «йорчик», зайнявся був танцями, то хто знає, чи ви були б їмостою Річинською...

— Вся біда в тому,— докинула, бавлячись пальцями

по воді,— що старість приходить заскоро, а розум запізно...

— Ви... до чого це?

Мав враження, що вела внутрішню розмову з ним, і це була її відповідь.

Вона змовчала, а він не спішив допитуватись. Врешті Олена підвелася з-над води і, стріпавши воду з пальців, вимакувала долоні об поли сукні. Яке чудове поєднання: достигла формами жінка і цей дівчачий рух,— та вона поняття не має про це! Але чого це його обходить?

Коли глядів на неї отак з профілю, що чітко обрисовував лінію рубенсівських грудей і дівочу плоскість живота, виглядала йому на ту, якою колись марив, яка і пізніше поставала перед очима душі, особливо після гострих конфліктів з дружиною, і... яка, можливо, була б йому найбільш потрібна саме тепер, на останньому, такому вражливому на самотність етапі його життя. «Хто ти, мила з'яво? — І відповів собі словами Шекспіра: — Ти тільки тінь милої тині».

Побувши ще трохи над берегом (а вода пливе і пливе... пливла до нас... буде плисти і по нас), Олена збагнула в котрійсь хвилині, що її присутність зайва. Не було їй прикро від того, що Орест Білицький не дуже затримус її, хоч потиск його руки при прощанні був вимовнішим, ніж при привітанні.

Опинившись на стежці поза річку, Олена начеб завагалася. Могла зробити невеликий закрут і повернутись тією самою дорогою поміж трав, якою вийшла з дому. Могла б знову пройтись тим місцем, де навідало її душу таке чудне, не зазанане досі відчуття душевної невагомості, що було наче вираженням найвищої, найчистішої свободи людини.

«Небилиці все це! — і пішла дорогою, куди пустилася.— Сон наяву! І не повториться воно більше у моїм житті, як не повторюються сни. То тільки людям здається, що можна один і той самий сон снити двічі».

Це душевне замішання, що пережила на луці годину тому, видалося їй тепер не тривкішим за пушок кульбаби.

...А тебе, Аркадію, я ще раз обдурила. Моє призначення — не подружня постіль, а материнство. Щоб ти знав, хоч ледве чи там пригодиться тобі це знання, що жінка, маю на увазі нормальна жінка, ставши раз матір'ю, вже не може нею не бути. Навіть коли її єдина

дитина померла, а вона сама не мала надії народити другу.

Про яку душевну незалежність можу думати я, якої тіло п'ять разів перемололо, а душу п'ять разів потрясло материнство? Може, я не в дітях, це інша справа, але зате всі вони разом і кожне зокрема — в мені!

І на це нема ради, як нема ради на смерть.

Мариня має рацію. Треба буде винаймати мешкання з трьох кімнат. В одній будемо жити з Маринею. В другій будемо тримати студентів на станції. В третій, ні, в третій столівників не буде. В третій буде стояти стіл, два крісла, шафа і ліжко із завжди свіжою постільлю. Буде це кімната душевної відради для кожної моєї дитини, що захоче виплакаться на маминій подушці.

Згадались слова покійного опікуна (може, під впливом розмови із залізничником про Ліски), глибокий зміст яких аж тепер дійшов до неї:

— З рідним домом, як з батьківщиною: половину життя можна прожити на чужині, але до останнього свого віддиху треба мати свідомість, що десь є та батьківщина...

ЗУСТРІЧІ Й ЛИСТИ

СЛОВО, ПРОЧИТАНЕ НА ВЕЧОРІ ПРОГОЛОШЕННЯ
ЛІТЕРАТУРНОЇ НАГОРОДИ ЗА 1935 РІК
ДНЯ 30 СІЧНЯ 1936 РОКУ¹

Трохи жаль, що не можу особисто бути на сьогоднішньому зібранні. Та жаль той остуджую думкою, що, може, краще так. Може, ті самі обставини, що не дозволяють мені особисто явитися тут, роблять мені прислугу, якої я навіть не догадуюся? Адже рішення літературного журі не було тільки для мене одної несподіванкою. І тому, може, я не хотіла б так ще засвіжо попадати в цей фермент признавання рації та її заперечування. Відзначення, що мене зустріло, вважаю за дуже велику честь для себе. Таку велику, що аж бентежить. Не обіцяю нічого наперед. Аж занадто добре здаю собі справу з того, як зобов'язує таке відзначення перед своїми й чужими.

Скажу тільки те, що з ментом, коли прийняла вістку про це відзначення, постановила собі не тільки писати, але й працювати багато над написаним чи задуманим.

Тепер хочу працювати над тим, що задумаю написати, та чи вийде це на користь чи шкоду моїм речам,— покаже час і критиків слово.

З дотеперішньої критики — від найліпшої через застережну, аж до тої, що не признає мосму «Химерному серцю» рації існування в літературному світі — скористала я дуже багато.

Ні до одного з критиків, що досі сказали що-небудь про мої книжки, не маю найменшої урази за несправедливий суд, бо кожний з них із свого становища мав рацію.

Може, навіть і той, що критикував не мене, але попередню критику на мою книжку.

¹ В 1936 році на літературну премію львівського Товариства письменників і журналістів імені Івана Франка дивним збігом обставин були висунуті три письменниці: Катря Гриневичева, Наталена Королева і початківець Ірина Вільде.

Другу премію (першої і третьої не присуджено нікому) отримала я за повість «Метелики на шпильках» і оповідання «Химерне серце», що й викликало гостру, з огляду на моїх «співконкуренток», не безпідставну зрештою реакцію з боку деяких критиків, в основному з клерикального й націоналістичного табору.

З цієї причини не бажаючи являтися особисто на вечорі вручення премії, я виступила з листом у пресі. (Прим. авт.).

Зрозуміло й природно, що при найліпшій волі не можу взяти під увагу всіх домагань критиків різних напрямків і всім їм старатись у майбутньому догодити.

Постараюсь відділити злобне й офіційне (під цим словом розумію те, що ті критики мусили написати з огляду на тенденцію і напрямок журналу, де була друкована їх критика на мене) від здорового й критичного — і засвоюю собі те останнє.

Одне знаю наперед, що скоріше перестала б писати, ніж дала б себе наломити силоміць до чогось, що не відповідало б моїм поняттям про літературу.

Роблять мені докори, що я не торкаюся національних чи суспільницьких проблем. Це правда, хоч докори й не слухні. Можливо, що якби наші письменники з більшим пієтизмом і з більшим почуттям відповідальності ставилися до національних проблем у літературі, то я теж була б зважилася торкнутися їх. Поки ще не можу зважитися. Вважаю, що ці справи заважні й засвяті, щоб писати про них як-будь. Боюся, що перо моє ще замало вироблене й загартоване на них, одначе кажу щиро так, як кажеться довіреним приятелям, що коли б я й хотіла бути замітною письменницею, то тільки тому, щоб зробити своєю працею прислугу українській культурі.

Хтось сказав, що життя випереджує літературні вигадки. Саме так вчинило життя щодо мене та Софії й Савелія.

З Савелієм життя нав'язало мені клопіт тим, що хлопець не хотів зареєструватись на рідній землі як репатріант з Франції. Він домагався, щоб його визнали тут за радянського партизана, дарма що воював на французькій території і у французькому партизанському загоні.

Софію передав мені завідуючий районної лікарні, знаючи, що я повинна займатись такими справами з обов'язку. Та несподіване сюжетне втручання життя виявилось в тому, що Савелій був останнім, який бачив батька Софії, коли той «загинув безвісти». Савелій і розповів дівчині про страшну ніч з п'ятого на шосте липня сорок першого року. Сталося це на Поліссі. Але де саме? В селі чи містечку? Чи, може, де в чистому полі? — допитувалась Софія, яку переслідувала думка відшукати бодай могилу батька. Та Савелій не міг точно визначити місця. На Поліссі, та й годі. Наві відступали, гітлерівці наступали і бомбили. Однієї такої страшної ночі палетіло кількадесят сталевих круків з чорними хрестами. А може, й менше. Але тієї ночі все двоїлося в очах. Не думав живим дочекатись ранку. І справді — ранок зустрів Савелія мертвим. Власне, ранок зустрів Савелія полоненим, а це одне і те ж.

Чи було страшно? Правдоподібно, але сильнішим за страх було почуття ганьби. Це була велика душевна мука, і вона привела до того, що Савелій з одним французьким хлопцем Жаком утік з табору полонених.

Чи дуже було небезпечно? Важко сказати. Не було в тому випадку ні «трохи», ні «дуже». Були тільки дві можливості: життя або смерть. Вибираючи життя, належало бути готовим на смерть. Цю готовність померти на шляху до волі мав у собі Савелій. Мав її і Жак. І тому їм пощастило. Інші не мали її і тому загинули або в канавах табору, наповнених людськими відходами, або при спробі втекти.

Отак Савелій, український хлопець з берегів Десни, опинився у французькому партизанському загоні. Методи

боротьби з окупантами були у французів інші, ніж на нашій території.

Коли закінчилась війна, зупинився Савелій у маленькому, не позначеному навіть на карті містечку південної Франції Жардені. І в цьому самому Жардені познайомився він з Аннет. В житті не бачив Савелій більш чудових очей, як мала Аннет. Подовгасті, смолясто-чорні, блискучі, завжди запитливі очі ті мали ще й властивість з'являтися там, де їх, по суті, не було поблизу...

Але до Аннет ще повернемося. Поки що досить знати, що живе вона у містечку Жардені і має вісімнадцять років.

— Це вже тепер вісімнадцять, — спростовує Савелій. — А тоді їй було лише п'ятнадцять і чотири місяці.

В той час, коли Савелій перебував у Франції, Софія і її мати вірили в повернення батька з війни. Так, тоді ще вірили. Як же ж чекали вони його! Кожна машина на шляху змушувала колотитись їх серця. Часто, було, прокинешся вночі мати, бо їй причулось, що хтось прається біля воріт. Або Софія, щоб не розбудити матір, тихенько підходить на пальцях до вікна, бо їй привиділось, що чиясь тінь відбилась на протилежній стіні. Багато загинуло людей під час війни. Проте хіба не було й так, що навіть повідомлення про смерть прийшло, а потім виявилось, що це тільки фатальна помилка, і померлий повертався додому живим.

Тим часом оновлене життя бігло своїм струмком. Найперше мати Софії взялася за школу, якою відала. Це ж була школа, вірніше будинок, який пережив фашистську окупацію, а тому що він був одним з кращих будинків у селі, часто служив квартирою небажаним гостям.

Мати взялась ремонтувати, тобто шкребти, білити, шурувати, мити, лугом випарювати, щоб і духу не залишилось від проклятих. Це були перші місяці визволення. Отже, куди не ходила мати за матеріальною допомогою, всюди чула одне і те ж: постарайтесь організувати матеріал для ремонту на місці.

Почали організовувати. Деревообробний комбінат в районі ще не працював — чекали машин з Ленінграда. Отже, парти ті довелось самим батькам разом з вчителькою комбінувати...

Відбудована, свіжовибілена, з блискучими шибками, школа на горбочку була немов символ нашої оновленої, відбудованої після війни країни.

В сараї школи знайшла Софія три німецькі мундири.

— А з цим що зробимо, мамо?

— Давай те дрантя сюди, спалимо,— сказала мама і зараз же крикнула навздогін,— не руш руками!..— Але Софія стояла вже з блузами у дверях сарая.— Спалимо... димом викуримо слід за ними...

Вночі збудилась Софія від того, що мати не спала. Можна сказати, що збудив її якийсь внутрішній неспокій за матір, бо мати лежала спокійно.

— Ти не спиш, мамо?

— Ох, чи не розбудила я тебе? Ні, не сплю. Дуже мені голова болить.

— Мамо, а може б, покласти листок сирої капусти?

— Не треба... не pomoже... Так ніби мені хтось долотом відколює по кусникові черепа...

— Завтра піду до сільради, щоб викликали лікаря з району... Добре, мамо?

Нема відповіді. По хвилині:

— До завтра ще дуже далеко, дитино...

Так сказала мати. Чи вона вже тоді передчувала, що завтра заберуть її в районну лікарню, де ствердять висипний тиф? Через кілька днів відвезли в лікарню і Софію.

Коли Софія прийшла до свідомості, то, природно, перше її запитання було про маму. Де вона і як себе почуває?

— Мама, дитино, почуває себе добре, а ти лежи спокійно і не думай ні про що.

Через кілька днів, коли Софії вже було дозволено кілька ложок бульйону, вона знову спитала про матір. По суті, питання це переслідувало її навіть уві сні. Тепер спитала спокійно, але вимогливо. Вона ж добре пам'ятає, що мати захворіла раніше за неї, природно, і раніше за неї повинна видужати. Чи не могла б мати написати до неї бодай кілька слів?

Сестра не знала, що відповісти малій. Дівчина налягалася. Нарешті сестра здалась на прохання і пішла запитатись чергового лікаря про стан здоров'я Софіїної матері...

Відчинилися тихо двері. Хтось увійшов у палату. Так, це черговий лікар. Білий, з аптечним запахом халат на ньому. Теплі, світлі, трохи наче перевтомлені очі. І руки. Чуйні, добрі, заспокійливі, в які можна з повним довір'ям покласти свою надію на життя. Руки ті торкаються Софіїноho чола, сковзають по блідих щічках, потім ніжно і смутно тулять її голову в долонях.

— Докторе, я хотіла б знати...

— Ми все зробимо для того, щоб було добре. Будь спокійна і слухайся. Все буде добре... Ми вже подбасмо про те...

— Але чи не могла б мама хоч одне слово написати мені?

— Мама поки що нічого не може... і поки що,— лікар зробив невеселу посмішку,— ми будемо заступати тобі маму...

Зміст слів лікаря Софія зрозуміла трохи пізніше. Софія дізналася, що її мати не живе. Серце не витримало...

Мами нема. Це факт. Але факт цей не може бути правдою. Він може собі бути подією, а не правдою, бо ж не може такого бути, щоб одного дня не стало мами на світі.

— Кого ж ти маєш близьких, що могли б заопікуватись тобою?

Дівчина не розуміє питання. Досі «близьким» була тільки мама.

— Нікого не маю... десь у Польщі є далекі родичі мого тата... тут нікого нема...

— Буває,— промовив завідуючий районною лікарнею, а про себе подумав, що буває й так, що директор лікарні мусить взяти на себе і роль опікуна над малолітніми.

Так, через того ж лікаря, я познайомилась з Софією.

Першим враженням Софійки, коли вона ввійшла у двір дитячого будинку № 2, на вулиці Лисенка, у Львові, було: наче вона потрапила у рай.

— А ти бачила вже рай?

— Читала в казках і бачила на картинках. Він мені дуже сподобався.

Картина, яку собою являє дитячий будинок № 2 назовні і всередині, справді святкова.

Дитячий будинок складається з кількох корпусів під пагорбком, засадженим фруктовими деревами. Східцями пройшовши через старовинну браму, проходимо до головного, триповерхового корпусу. Обабіч від нього ще два менших корпуси. Подвір'я довкола корпусів обсажене живим плотом бузку. За головним корпусом розташований великий сад. З пагорба, в кінці саду, розгортається перед очима чудова панорама старовинного Львова. Сад ще молодий, і тому міжряддя засаджене городиною, здебільшого помідорами і огірками.

Повітря в цій частині міста таке, що, як кажуть у народі, хоч рану під нього підставляй.

Софія була так вражена двором і садом, що не мала великої охоти заходити до приміщення. Можливо, дівчина боялась, що, раз переступивши поріг, вона цим відітне собі дорогу в світ. Але де та дорога і де той світ? Немає іншої дороги, крім цієї, у будинок № 2. І тому даремно вагаться. Єдине, що я можу зробити, щоб підбадьорити дівчину, це разом з нею оглянути весь будинок.

Оглядини ми почали з кухні. Найперше, що впало у вічі, це — іншого слова не можу тут вжити — аптечна чистота. Це вже не просто гігієна, а якась санітарна вишуканість. Долівка виложена чистими плитками, що стає ніяково ступати по ній у черевиках. Піч і стіни до половини викладені бездоганними, сніжно-білими кахлями. Плита опалюється газом.

Весь кухонний персонал в білих халатах, з білими очіпками на голові. Не кухня, а лабораторія. А втім, може, в деякому відношенні це одне й те саме.

В їдальні всі столики були застелені білими скатертинами, і діти, навіть з дошкільної групи, вміли так акуратно їсти, що скатертини ті і після обіду залишались без плям. Їдальню поділено на два зали: для дітей дошкільного віку, з малими столиками та стільцями, і для старших.

Чергують при видачі обіду старші і малюки, яким, правда, допомагає хтось із старшої групи. Хлопці чергують біля стола нарівні з дівчатами.

Обід. Та обід був такий, що Софія після нього шепнула мені:

— А ви скажіть мені, тут щодня так годуватимуть, чи вони, може, тому...

— Ну, що ти! — мусила я скартати дівчину.— По-перше, ми з тобою потрапили сюди випадково, а по-друге, не вважай себе за таку персону, що на її честь стане куховарка готувати спеціальний обід.

— Ні,— змішалась дівчинка,— ні... Я так не думала... А все ж таки, коли-то я їла останній раз манну кашу на молоці? Солодку манну кашу з маслом...

Я про себе подумала, що самою манною кашею не будеш ситий, і для мене важливішим фактором було те, що діти, попри солодке, отримали і порцію м'яса з помідорами.

Після обіду вихователька пропонує мені подивитись на приготування до «мертвої години» в наймолодшій групі.

Ні, чесно визнаю, коли б мені хтось раніше сказав, що три-чотирилітні діти можуть бути до такої міри дисципліновані, то, маючи сама материнський досвід, не могла б повірити.

Лунає наказ: «спати». І дрібнота стає в пари, взявшись за руки, без галасу і шуму. Діти ідуть до ванної, де миють руки і ноги. Скупані парами розходяться по спальнях. Тут вони власними руками стелять собі ліжечка, покриті ясно-зеленими шовковими покривалами, роздягаються, акуратно складають свої речі на табуретки, одягають спальні майки і дружно шугають під простирали.

Офіційну частину закінчено. Тепер десятки очей розплющуються і десятки дитячих рученяток тягнуться в сторону виховательки:

— Мамо, поцілуй мене!

— Мамо, і мене!

— Ще й мене, мамо!

— І мене! І мене! І мене!

Я подивилась на Софію. У дівчинки тремтіли сльози на віях. І я теж відчула в себе на очах підозрілу вологість.

— Як я вам вдячна, що ви мене примістили в такому дитбудинку.

І якось воно сталось, що дівчина сховала своє обличчя у мене на плечі, а мої руки приголубили її.

— Як добре, що ви... примістили мене у цьому дитячому будинкові.

Мала егоїстка. Чи мала я право залишити за нею це почуття вирізненої особи? Мабуть, ні. Тим більше, що тут не йшлося тільки про Софійку-сироту. Десь почнеться формування світогляду молодого радянського громадянина, і моментами, що прокладали б шлях цьому формуванню, легковажити аж ніяк не можна.

На прощання ми ще раз вийшли у садок, на цей раз тільки удвох, і я, взявши на себе роль педагога, поміж розпитами про товаришок, з якими Софійка тільки-но познайомилась, розповідала історію про одну нашу дівчинку, яка виховалась в дитячому будинку і потім, чесно працюючи на благо Вітчизни, стала відомою людиною на всю країну.

А щодо цього дитячого будинку,— мусила я «розчарувати» дитину,— то таких, як цей, є не сотні, а тисячі в Радянському Союзі.

А чи знаєш ти, Софійко, скільки вчених людей на високих військових посадах, літераторів і художників вийшли з дитячих будинків?

Так, отже, пам'ятай, мала, що твій новий рідний дім не випятковий в Радянському Союзі, але винятковий в світі поза рубежами твоєї країни...

Я вирішила деякий час не провідувати дівчини. Хай звикає.

Минуло майже три місяці. Одного дня, вже під осінь, завітала я до дитячого будинку.

Ой леле, як виросла дитина за цей час. Та не тільки зовні. Її внутрішнє «я» теж набуло нових сил. Це була вже не та несмілива сільська дівчина, яка три місяці тому трималась моєї спідниці, коли ми з нею вперше прийшли сюди. Наші ролі тепер докорінно змінилися. Я була трохи вражена самовпевненістю і балакучістю господині. Я була гостем, а вона — господарем, який знає ціну своєму господарству.

Я найперше мусила ввійти в курс подій, що відбулися тут за останні три місяці.

Перш за все канікули! Їх возили на відпочинок до піонерського табору у Брюховичі.

Та хіба їм потрібен був відпочинок? Та хіба там відпочинок був? Був ліс. Безконечно довгий ліс. Були намети в тому лісі. Було вартування справжнє, військове, біля тих наметів. Вдень і вночі. Ах, ночі! Вони приймають

зовсім інше обличчя, коли стоїш на варті і чатуєш сон своїх товаришів. Звідкись береться таке почуття поваги до самого себе, що аж трохи смішно стає, коли підводиться сонце. Було піонерське вогнище. Були чудові оповідання біля вогнища... Було... що ж, було так, як ще ніколи досі в житті, їй-бо, правда.

Ну, а другий місяць канікул?

Другий місяць треба вже було трохи попрацювати. Так велить статут дитячих будинків. Старші групи, крім примусової (так, так!) «мертвої години», примусових сонячних і повітряних, в тіні, ванн, мали займатись працею: хто в майстернях, хто на городі.

— А ти чим займалась?

— Я весь час працювала у швальні: допомагала шити костюми для балетного гуртка. На Жовтневі свята буде в нас великий вечір самодіяльності.

— А якою самодіяльністю займаєшся ти?

— Я? — Софійка, видимо, образилась, що я про це не знаю.— Та хіба ви не чули! Я виступаю в балетному гуртку. Кажуть навіть...

Вона замовкла, щоб не сказати забагато. Почуття такту, видно, не чуже дівчині. Та про своїх товаришів повинна вона розповісти чи ні?

Отож є тут серед них один хлопець. Мишко на ім'я, що малює не тільки дерева і будинки, але навіть портрети. І то ще які портрети! Зразу можна пізнати, кого намальовано. Цілому будинкові розмальовує зошити та щоденники. Всі говорять, що з нього художник буде, а він чомусь хоче інженером стати.

— А скільки ж років тому Мишкові?

— Не знаю точно. Мабуть, десять ще не буде... у третьому класі вже...

А є ще один хлопець тут такий. Ну, цей вже старший. Йому дванадцять минуло. Так той у партизанах був і навіть медаль має. Звичайно, зразу ніхто не вірив у ту медаль, та він книжку з печаткою показав... У школі його вже другий рік обирають старостою класу. А ще одна дівчина тут є. Ця здалека. Аж з Туркестану. Ох, як вона співає! Всі в будинку говорять, що вона довго тут не буде. Заберуть її до Києва, а може, навіть до Москви в спеціальну школу обдарованих дітей. Чи я чула про таку школу?

Дивлюсь пильно на дівчину. Ага. Он куди стежка в горох.

— Знаєш, Софійко, поки що в нашому Союзі Лепешинська одна, а балерин — тисячі...

Щоб пом'якшити якимось своє зауваження, я сказала:

— Попрошу у виховательки дозволу і заберу на цю неділю тебе до свого дому.

— Я дуже вдячна... це дуже добре... але цієї неділі я не зможу...

— Чому?

— Бо... цієї неділі ми чекаємо своїх підшефних...

— Яких підшефних?

— Та хіба ви не знаєте, що ми — шефи одного госпіталю? А я думала, що про це всі знають... В газеті ж було... От зранку ми чекаємо до себе легко хворих, а поплудні виберемось до тих, що не можуть ще ходити.

— А як же виглядає ця зустріч?

— О, це чудово виглядає. Коли хворі бійці приходять до нас, то ми запрошуємо їх сидати, частуємо фруктами, а потім показуємо свою самодіяльність...

— А з тяжкохворими як?

— З тими інакше. Їм несемо гостинці до госпіталю. Чергуємо біля них. Пишемо листи до їх рідних. Іноді потихеньку заспіваємо...

Три роки прожила Софійка в дитячому будинку. Дівчина сама призналась мені, що вона їй незчулась, як минули ті роки і як стала вона майже дорослою, з свідоцтвом за семирічку.

За віком Софійці вже не можна було залишатися в дитячому будинку. Треба було шукати нових шляхів у житті.

Знову життя поставило перед нею питання: куди далі? І дівчина ще глибше відчула, зрозуміла, чим був для неї оцей рідний дім, як важко буде їй розлучатися з ним.

Директор будинку при мені покликав Софійку до себе.

— Я хотів ще сказати, що, згідно з законом, тобі належить «посаг» від нашого будинку: одержати певну суму грошей, комплект зимового і літнього одягу і... — він змінив тон, — наше запевнення, що в кожній важкій хвилині свого життя можеш розраховувати на нашу підтримку... — Раптом директор глянув на Софійку, урвав. — А навіщо сльози? Чи я не казав, що з хлопцями простіше?

А ці... з плачем приходять і з плачем відходять. Маріє Іванівно, ходіть-но сюди... заспокойте її...

Марія Іванівна взяла Софію в обійми, і тоді... заплакали обидві: вихователька і вихованка.

* * *

Чи не нагадує життєва ситуація, в якій опинилась Софія після смерті матері, подекуди подібний момент з життя французької дівчини з містечка Жарден — чорноволосої Аннет?

Правда, є різниця в тому, що історію Софійчиного життя ми знаємо від неї самої, а про Аннет відомо лише з розповіді Савелія. Повернувшись з Франції, Савелій був у такому стані, що часто говорив лише про Аннет.

Кілька слів про самого Савелія. Незважаючи на всі перипетії його життя, він падалі залишався, по суті, найвним хлопчиком.

Він, наприклад, признався, що раніше, поки сам не побував у Франції, йому здавалось, що Франція — це країна найбагатших, найзадоволеніших людей. Бо мати розповідала йому про дочок поміщика, які проживали здебільшого в Парижі, а коли приїздили в село, то розмовляли між собою тільки французькою мовою... Правда, Савелій і трохи не сумнівався в тому, що його вчили в школі. Але йому чомусь в дитинстві здавалось, що у Франції живуть люди в таких палацах, як граф Дунін мав у їх селі.

Ні, справді добре іноді самому побувати за кордоном і в усьому перекопатись на власні очі. Звичайно, у самому Парижі Савелій не побував. Але, крім містечка Жардена, він бував у Туріні і в інших містах.

По той бік міста Жардена, саме проти виноградної гори, — великий яр, на дні якого пливе річка, а понад річку іде залізниця.

Саме містечко Жарден, коли дивитись на нього з тієї ж таки гори, — як писанка. Більшість будинків тут під червоною черепицею і обведені зеленими садочками.

На жаль, цей ефектний краєвид зникає, коли до містечка придивитись ближче. Червоні дахи належать не тільки будинкам з цегли і дерева, але й будинкам з бляхи, тобто вагонам, пристосованим під людське житло. До війни побіля Жардена прокладали залізничну лінію. Від-

нота міста закупила собі кілька десятків старих вагонів під «будинки». Мер міста дозволив цей новий спосіб забудування тільки з однією умовою, щоб не псувати загальної картини міста: «будинки» повинні мати покрівлі, пофарбовані червошим.

Аннет з батьками теж жила в такому вагоні-будинку, який служив їм за кухню, спальню і їдальню. Батько Аннет працював до війни на фабриці порцеляни.

Ставлення мосьє де Лявуа до батька Аннет спочатку було зовсім бездоганим. Він покликав Андре, ще кілька робітників і сказав їм: «Я поки що платитиму вам менше, ніж ви могли б деінде заробити. Але ж ви самі бачите — я тільки починаю, і ще невідомо, що з мого почину вийде. Якщо підприємство утримається на ногах, тоді я підвищу вам плату. В міру того, як буде краще мені, буде краще й вам».

Це були слова, яким дуже хотілося вірити. Але одне гадав батько Аннет, а друге зробив мосьє де Лявуа. Як тільки він побачив, що підприємство на хорошій дорозі, то зараз же почав думати про машину, що заступила б частину робітників.

І ось тоді нависла загроза звільнення батька з праці. Ясно, що звільнити всіх робітників мосьє де Лявуа не може. Мосьє де Лявуа почав вести хитру політику. Він говорив кожному робітникові зокрема: мій друже, ти старайся, щоб твоя праця була продуктивнішою за працю інших, а тоді коли й доведеться декого звільнити, то, у всякому разі, жереб не впаде на тебе.

І от серед робітників, хоч намір старого всім був ясний, знайшлися такі, що й на цей раз повірили мосьє де Лявуа. Але батько Аннет, Андре Декаре, не вірив уже йому і тому, не маючи великої надії, що затримається на фабриці, почав пити. Правда, спростовує Савелій, у Франції всі п'ють вино, навіть малі діти, але цей пив уже пропале.

Савелію ще й сьогодні стискається серце з жалю за Аннет. Вона розповідала йому про цей період родинного життя з плачем. Це були чорні години в родині Декаре. Батько губив у вині рештки свого розсудку. Мама кожної суботи чатувала коло контори, щоб захопити його з грішми. Але він завжди умудрявся якимось так, що гроші залишались при ньому, а далі найкоротшим шляхом потрапляли в касу ресторатора Фроша.

Тому, коли батька покликали на війну, Аннет не заплакала з цього приводу, і, на її думку, це смертельний гріх на її недовгому житті. Тепер їй раз у раз здавалось, що батько не повернувся з війни тому, що вона не заплакала в той день, коли стільки жінок і дівчат обливалися слізьми!

Мати, коли прийшло повідомлення, що батько загинув безвісти, мала надію, що матиме працю на фабриці мосьє де Лявуа. Не раз, коли приносила чоловікові обід, придивлялась до його праці і вважала, що може її подолати. Та ба! По війні народ дуже зубожів, і пан де Лявуа сказав їй, що тепер люди думають про протези, а не про порцеляну. На додаток, ще й пенсію по батькові не могла виходити. Хтось доніс на батька Аннет, наче він в останні місяці війни бився в загоні радянських партизанів десь під Польщею. Отже, ніхто не відмовляв жінці в пенсії, але жадали від неї документів і довідок, яких вона ніяк не могла дістати.

О ля... ля... ля!

Не тільки пенсії по батькові не отримала, але створилась така атмосфера в містечку довкола їх прізвища, що багаті навіть не хотіли на роботу до себе брати.

О ля... ля... ля!

І в той критичний для Аннет з матір'ю час одна з сусідок дала знати, що в ресторані мосьє Фроша є вільне місце посудниці.

— Твій чоловік, — підбадьорювали сусідки, — потопив у тій баюрі не один франк. Кому ж, як не тобі з дитиною, належить тепер працю там?

А де ж ділась дівчина, що досі мила там посуд?

Де ж ділась дівчина? О ля-ля! Не вам кажучи, — поїхала на село дитину родити. І то вже третя, чуйте. От біда — не дядько! І лисий, і кульгавий на одну ногу, а своїх робітниць псує, як іграшки.

Та стривайте! Як же ж це так? Всі про це знають і Фрошеві безкарно проходить його підлота?

О, в тому й справа, що дядько Фрош хитрий, як сам бісів син. Він зробить з робітницею, що йому подобається, а потім зручно підсуне її якомусь із своїх гостей, а сам з цієї історії виходить чистий, як краплина роси. Так було і з двома попередніми. А остання, коли хотів її відправити до матері на село, поки пішла — трохи не весь посуд перебила. І обіцяла: як тільки підведеться на ноги,

знову повернеться до його господи, але вже не посуд змивати, щонайменше — касою завідувати. О, ця вже йому показала так, що він тепер буде боятися знову молоду до кухні брати.

— Іди, Жаннет, іди! — підбурювали матір.— Ти хоч і нестара, але так тебе та війна виссала, що можеш бути безпечна... Іди... по праву. Тобі й належить працювати в того павука. Якби не його нора, то твій Андре залишив би який франк тобі... Іди.. іди!

І що мала робити бідна мати?

Пішла. Стала просити в нього, а він начебто погодився (хоч не зразу, не зразу), але не забув додати від себе (ці слова передала Савелію з стенографічною точністю):

«Я тебе приймаю на роботу, хоч ти сама знаєш, що нікуди не годишся. Беру тебе для того, щоб, коли до чого, ти могла б засвідчити, що дядько Фрош допомагав бідним вдовам загиблих на війні... Розумієш? Я одною рукою беру, а другою — роздаю... щоб ти пам'ятала собі, що маєш про мене говорити... Часи тепер такі проклятущі, що людина мусить на всі сторони оглядатись. Ну, тепер марш на кухню. Дістанеш два франки і обід...»

Обід — це означало змитати у свою тарілку подоїдки з тарілок гостей. Все ж таки ця посада давала матері змогу годувати Аннет. Мати вже так маневрувала тими подоїдками, щоб до Аннет потрапляли шматки, яких ніхто не торкався устами.

І так якимось потяглось життя. Сусідки казали, що Аннет навіть повніти стала, відколи мама працює у дядька Фроша.

Тривало це до того часу, коли однієї ночі мати і Аннет раптово захворіли. Почались страшенні болі голови і рвоти: в Аннет більші, в матері менші. Мабуть, це й вирішило, що Аннет залишилась в живих, а матір не пощастило врятувати. Лікарі в містечку одностайно ствердили отруєння тухлою рибою.

Всі знали, в кого працювала мати Аннет, і тому про тухлу рибу заговорили кумасі в містечку. Звичайно, такі розмови не могли бути до смаку дядькові Фрошу, який зовсім слушно розмірковував, що від таких пліток можуть потерпіти інтереси його ресторану.

А що це була людина до біса хитра, то на другий же день після смерті матері він з'явився до Аннет і запропонував їй чималу суму за те, щоб вона ствердила, ніби

рибу мати принесла не з його буфету, а що вона лежала в неї в замислику вже кілька днів. Крім того, він запропонував Аннет місце у своєму ресторані.

Що мала Аннет робити? Де мала подітись? Вона була одна-однісінька на світі і боялася дня, коли може забракнути сухої скоринки хліба... Аннет шукала думкою людей, які могли б допомогти, але не знаходила жодної людини...

Аннет було тоді п'ятнадцять років. Була сама на білому світі і тому пішла до павука Фроша.

До речі, як же ця сторінка з історії Аннет різниться від тієї сторінки історії з життя Софійки, коли вона дізналась передчасно, що в неї вже немає матері!

Та коли ми вже згадали про Софійку, продовжуймо її історію так, як склало її саме життя.

Софійка блукала в ті дні по саду, наче прощаючись з деревами і квітами... Можливо, що розлука з природою завдала їй болю парівні з розлукою з людьми того дому. Невже ж справді доведеться їй покинути цей рай і переселитись кудись між мури, де ні повітря, ні простору?

Правду сказати, Софія досі наче й не розлучалась з природою. З зеленого царства на селі потрапила вона в зелене царство дитбудинку, і одне було наче відміною другого, а тепер прийшов край одному й другому...

Місто, яке досі було таке ласкаве до Софійки, повертається до неї кам'яним чолом. Щастя, що Софійка не сама. Випускників семирічки в її будинку є кільканадцять, і всі вони тепер заметушилились, мов черідка сполоханих гусей: «Куди ти? Куди я? Куди він? Куди вона?»

Звичайним порядком речей більшість із них повинна опинитись у технікумах. Але технікумів у Львові тепер стільки, що в голові крутяться від самих назв.

Софійка зупинилась якось перед великою дерев'яною таблицею на площі Данила Галицького, і їй в очах зарябіло від назв технікумів. Як же вибрати щось одне, яке б стало провідною ідеєю твоєї праці в майбутньому?

— На що ти рішилась? — запитує Марія Іванівна, вихователька і друг.

— Ще не знаю... Ще нічого не знаю, Маріє Іванівно. Так тужу за селом. Коли ж подумаю, що мені треба буде розлучитись з нашим городом, з садом, то...

Марія Іванівна і на це знаходить раду:

— То, може б, ти поступила в педагогічну школу?

Я допомогла б тобі у підготовці до іспитів... І тоді ти могла б учителювати на селі...

— Ой, тільки не вчителювати... тільки не педагогічна робота, люба Маріє Іванівно! Я надивилась за ці роки на вашу працю...

— Я не можу нарікати на невдячність своїх учнів, Софійко.

— Ви! Ви ж — виняткова! До вас не можна інакше ставитись, як усі ми ставимось...

— Ні, дитинко. Я просто радянська вчителька — от і все. А як же бути з тобою?

Ні, не так легко вирішити це питання. Хіба це не так, що ніби стоїш на брамі свого рідного дитбудинку, а перед тобою ліворуч і праворуч десятки стежок. На яку ступиш першим кроком, тією й потече твоя життя. Але на яку ступити, коли всі вони однаково привабливі і однаково невідомі?

Довго ходила Софійка до таблиці з пазвами технікумів, довго подивлялась на останні сторінки місцевої преси, а врешті-таки знайшла: сільськогосподарський технікум в селі Вишня, Рудківського району, Дрогобицької області, п'ятдесят кілометрів від Львова. Три роки навчання, забезпечення стипендією і гуртожитком, а наприкінці титул молодшого агронома. Чого ще більше?

— Ви підвезете Софійку? — запитус мене Марія Іванівна, а по її очах бачу, як вона дуже хоче, щоб я саме так зробила.

— Ні, Маріє Іванівно. Мені завтра треба відвідати одну хвору людину в лікарні.

— Розумію... Але пізніше, згодом, ви провідаєте її?

— Безперечно!

...Поїзд, задихавшись, зупинився на станції Рудки. Пасажири швидко посходили і направились до міста.

— Куди до Вишні? — питається молоде дівча людей.

— Ось туди, — показала якась жінка головою, бо в руках тримала покупки, — поїд ліс, через Рудки, а потім ще трохи полем — недалеко.

...Широкою польовою дорогою, на якій видніють зубчасті сліди трактора, мимо прорідженого дубового лісу (сліди війни) іде з клуночком в руці дівчина. Її молодість позначається в надто вже виструнченому корпусі тіла і трохи непропорційно довгих руках. Обличчя колись буде, безперечно, дуже красивим, але зараз воно ще не вийшло

з дитячих форм. Тільки очі, великі, ясно-каштанові, не змінять вже своєї форми.

На голові в дівчини квітчаста хустка — охорона проти червеного сонця і веснянок, що лізуть, непрошені, на ніс. Вишивана блузка і темна спідниця, як і личить українській дівчині. Дівчина іде не поспішаючи, і по тому, з якою зацікавленістю роздивляється вона навколо, неважко зміркувати, що іде вона цією дорогою вперше.

Іде дівчина тінню попід лісом. Іде, аж ось перед її очима маячать перші будинки районного центру Рудок. Як звичайно, найвищий будинок в ньому — це колишня ратуша, на якій повіває червоний прапорець. Дівчина у квітчастій хустині прямує на червоний прапорець.

...Містечко з ратушею і готичним шпилем костюлу вже далепіє. Дівчина з клучочком пройшла вже Рудки. Тепер перед нею тільки небо та поле. Ліворуч — поле, порізане межами, за якими строкатіють пшениця, кукурудза, картопля. Праворуч — суцільний лан золото-червоної безвусої ярої пшениці. Красивий лан. Колгоспний лан! Ось дорога ліворуч, газдівська. Дівчина, зупинившись на мить, завертає на цю дорогу. Столітні липи обабіч дороги затішують її так, що дівчина ступає дорогою, наче зеленим тунелем. Нарешті, за якусь сотню кроків, дорога звертає праворуч. Липи кінчаються. Тепер дорогу обступив високий живопліт з глоду. З-за живоплоту виглядає верхів'я фруктових дерев.

Скільки тих дерев? Скільки того саду, бо дорозі кінця не видно, а чубчикам дерев за живоплотом теж краю немає. Тут треба зробити одну фактичну вставку: саду при Вишенському технікумі вісімнадцять гектарів.

Дорога, якій, здавалось, краю не було, кінчається, чи, вірніше, вривається в парк, на фоні якого червоніють дахи корпусів технікуму. До будинку з білими колонами веде вже не дорога між глодом, а алея туї.

...ой люлі, люлі... люлі...
до сну колишуть туї...

Але як же ж вони можуть колисати — такі стрункі й непорушні? Вони можуть хіба тільки своїм запахом заколисувати на сон. Дівчина у квітчастій хустині зриває гілочку туї і розтирає її вічнозелене січепе листячко між пальцями. Пахне ладаном і ще чимось, дуже далеким.

Внизу оточений плакучими вербами став. Піти б туди та помити запарошені ноги, а тоді вже з'явитись до директора, га?

Про свою зустріч з директором технікуму Софія розповіла мені згодом, аж після того, як виправила свою першу двійку з математики. По суті, намітивши собі піти до сільськогосподарського технікуму, вона, між іншим, розраховувала й на те, що математика в цьому закутку не досягне її.

На додаток, картина, яку вона побачила при першому кроці на території технікуму, зовсім переконала її, що тут першу скрипку грає практика.

Група дівчат обліпила черешні. Світлі блузки рябіли на зеленому фоні дерев.

— Гей ви, практикантки! — гукали їм хлопці, що саме над'їхали з чотирма фірами спонів.— Дві черешні в рот, а третя в кишеню?

— А пізніше, як зірвете фрукти в саду і позволите збіжжя, що тоді робите? — спитала Софійка в чорноокої круглявки, яка взялась повести її до директора.

— Пізніше? Молотимо збіжжя, варимо мармелад з фруктів та готуємо джеми і соки на зиму...

«Ні, це таки чудесно»,— подумала Софійка і сміливо постукала у двері директорської кімнати.

Директор подивився на повонрибулу нильним оком:

— Вихованка дитячого будишку? Добре. Такі в нас звільнені по закону від плати за навчання. Якщо складете на задовільно вступні екзамени, тоді гаразд. Забезпечимо вас стипендією, гуртожитком... І взагалі створимо умови для того, щоб ви могли закінчити освіту. Але, попереджаю, у нас доведеться вам чимало вчитись...

— Я розумію — практика...

— Практика, моя мила, практикою, але у нас, крім практики, ще двадцять два предмети, які ви мусите опанувати. Так, моя мила, фізика, математика, історія СРСР, хімія, ботаніка і тому подібне. Так, моя мила... двадцять два предмети!..

Еге, «моя мила», а милій аж у голові закрутилось від несподіванки.

— Ну, і що? — чорноока круглявка чекала Софійку під дверима кімнати директора.

— Знаєте,— призналась мені Софійка пізніше,— якби не та чорнява дівчина, я б... утекла. Я була зовсім пере-

страшена... Мене просто приголомшили оті двадцять два предмети... Я це розумію... землеробство, чи плідівництво, чи хоч би тваринництво, але навіть математика і фізика? І ви знаєте, Ганна розповіла мені одну історію. Минулого літа поїхала Ганна на виробничу практику у колгосп «Нове життя» на Вінниччині, передовий на всю область щодо механізації і врожайності, а агроном там, так би мовити, старішої дати, з тих, у яких не стільки теорії, як досвідом набута практика. Звичайно, якась там освіта в нього є, але не те, що ми три роки по двадцять і два предмети...

Приїхала Ганна в колгосп, а там механізація — як на виставці сільськогосподарських машин: і зрошувальне приладдя, і найновішої марки обприскувачі, і якась прополкаплужок власної конструкції того ж агронома... Більшість з тих чудес агротехніки Ганна вперше побачила... А товариш агроном, Хома Васильович, заклав собі по-хазяйськи руки за спину і, покурюючи люльку, каже при людях:

— Ану, подивимось, що наші студенти вміють. Ми люди прості, невчені... побачимо, чому вони нас навчають. Ну, товаришу молодий агроном, візьміть оцей обприскувач і покажіть-но колгоспникам, як треба дерева обприскувати і яких хімікаліїв застосовувати?!

А Ганна стоїть, лише очима клінає. Потім зібралася з духом, приступила до того обприскувача, зважила в думці, обчислила віддаль, пригадала хімічні формули і якимось викрутилась. А Софійка ще ставить наївне питання: навіть їм фізика та математика? А електрифікація колгоспів — то що, не фізика? Не математика, може, скажеш?

Я не зовсім певна, чи саме ця історія переконала Софійку, що математика — це такий «ворог», якого треба здолати в ім'я вищих інтересів, і вона під впливом Ганни не проміняла цього технікуму на інший. У всякому разі, я не визнала в ньому моєї малої приятельки.

Софійка писала мені про те, як вони засаджують землі Львівщини мічурінським морозостійким сортом винограду «конкорд» і яке на смак і колір вино буде з нього через кілька років. Га, як вам подобається така етикетка: «Львівські вина»? Як вони (все «вони») засвоюють на цій землі морозостійкі мічурінські повзучі сибірські сорти яблунь. Яблуні ці гіллям буквально повзуть по землі, наче вусики полуниць. Цьому сортові дерева не страшні найлютіші морози: воно зігрівається під пуховою периною

снігу так добре, як озима пшениця чи жито. Як вони, на-решті, домоглись того, що державна комісія затвердила ними виплеканий шляхом гібридизації новий сорт черешні під назвою «липнева чорна», хоч, щоправда, бідкалась у листі Софійка, можна було більш поетичну назву придумати для неї. Як їх колекційний гурток, збираючи сорти картоплі (досі назбирав їх щось п'ятдесят з чимось), хоче виплекати таку картоплю, що була б найкраще пристосована до цього ґрунту і якій дуже пасувала б назва «галичанка»; як вони взяли шефство над молодим колгоспом у своєму селі Вишня; як вони разом з секретарем райкому допомагають колективізувати довколишні села; як вони це, як вони те... а для мене, щиро правду сказати, з того всього була найприсмніша свідомість, що наша дівчина, не свідомо навіть цього, так морально виросла!

Звичайно, після такого листа я відклала всі справи і одного ранку таки з'явилась у сільськогосподарському технікумі у Вишні, точніше — коло Вишні, бо до села від садиби технікуму таки досить далеченько.

Осінь того року була така ласкава, що збивала з пантелику не тільки людей, але й природу. Худоба рвалась з стаєнь на луги, бо відчувала молоду зелену траву на них.

Директора технікуму я зустріла в садку з молодими щенами, коли він разом з завведом навчав студентів зимової охорони деревин.

— Чи не зарано про зиму думати? — жартую. — По календарю у нас січуть вже осінні дощі з сніговими крупами.

— Ні, моя мила, думати не зарано, а от з самими роботами ще затримаємось на якийсь час... То, кажете, подивимось наше господарство?

Ми оглядали корівники, свипоферму, клуні, але, по суті, ми дивились не так на те, що вже є, як на те, що ще буде.

— Цей ставок ще цієї осені (добре, що впорались вже з молотьбою) вичистимо і навесні напустимо мальків дзеркального коропа, і на другу осінь наші студенти смажитимуть вже рибу. На ці теплиці ви навіть не дивіться, бо це ще не є теплиці. Ми побудуємо тут центральне опі-вання і тоді будемо постачати Львову протягом цілої зими не тільки свіжу зелень, але й шампінйони. Ви знаєте, моя мила, які колосальні прибутки може принести ця

штука? А навесні розведемо ще плантацію полуниць. Якщо вже полуниці, то тільки «ніцейські»; хоч — до біса, чому наші мічурінці не можуть виплекати новий сорт, скажімо, «українські»? Ще одна така справа... Ми думаємо, як би нам газифікувати технікум. Тоді ми могли б подумати і про виробництво мармеладу, соків та вин. Що ви на це сказали б, моя мила? — І, не чекаючи відповіді, додав: — А ввечері просимо вас завітати на засідання нашого літературного гуртка...

— Невже ж? — мимоволі вирвалося в мене.

— Авжеж! У нас, моя мила, завівся цілий інкубатор літераторів. Хто тут не пише? Викладач української літератури пише... Його дружина пише... студенти пишуть... Почуєте, побачите...

На літературному вечорі в сільськогосподарському технікумі було дуже приємно. Приємно не тільки від того, що безпосередньо літературою цікавляться ті люди, які, здавалося б, небагато з нею мають спільного, але й від того, що літературна продукція, яку вони продемонстрували, була на зовсім пристойному рівні.

Коли ми вже заговорили про поезію, мені хотілося б торкнутися ще одної властивості технікумівського колективу: він має силу відмолоджувати людей. Справді. Мені відрекомендували викладача ґрунтознавства товариша Гапяка як одного з найстаріших віком у колективі. Він був першою людиною, яка взялась ще під час війни власною охотою відбудувувати будинок технікуму, занедбаний в часи німецької окупації. Ще гриміли поряд гармати, коли товариш Гапяк вичищав уже бруд і мішками виносив його на власній спиші. Німці в нижніх кімнатах будинку тримали коней...

Коли я поговорила з цим найстарішим чоловіком, мені стало соромно за мої власні літа.

Он у парку, починаючи від парадного входу, іде алея туй. Молодь мріє прокласти таку алею через цілий парк і назвати її Комсомольською.

Софійка повела мене в парк. Повітря було прозоре, наче дзвінке. І від того синь неба здавалась просторішою.

— А ви знаєте,— заговорила дівчина, чомусь ніяковіючи,— яюсь після молотьби ми робили культпохід у Львів. Оглядали там музеї, історичні пам'ятники, побували в театрі... І от, коли ми виходили з етнографічного музею, нам зустрілись якісь молоді люди, на мою думку,

студенти... Мені привиділось, не знаю, може, це справді тільки привиділось, що й Савелій був між ними....

Он як. Я подивилась на дівчину. Вона з мукою, але все ж витримала мій погляд.

— Ти пригадуєш собі його?

— Так... тільки часом... плутаються мені в пам'яті деякі події до моєї хвороби...

Щоб перевести розмову, я запитала:

— Чи туї зберігають свою зелень і взимку? О, то це прекрасно. Ти тільки дивись, який гострий запах має їх листя. Знаєш, це нагадує мені... любисток... Ти бачила коли-небудь любисток — це, напевно, поєднані два слова «люби листок», в який твої бабуні вірили, що він має силу привертати парубоцькі серця.

— Це забобон...

— Звичайно, але чому ти стверджуєш це таким розчарованим голосом?

— Я? Та що ви? Скажіть мені, — дівчина оглянулася чомусь. — А що він вам ще розповідав про ту французенку? Ви бачили її фото? Вона справді така красива?

Мене почало розбирати на сміх:

— У всякому разі, вона мені красива, ніж ти... цікава. А тепер слухай, що я тобі скажу. Савелій справді у Львові, і дуже можливо, що ти бачила його між студентами, бо він вчиться в політехнічному інституті... Але це ще не все. — Я навмисне зробила паузу. — Він збирається провідати тебе тут, у Вишні...

— Та ні!

— Та так!

Дівчина спалахнула і раптом згасла, як свічка на вітру.

— Коли б то до того часу встигла вишити свою блузку... Знаєте, на рожевому маркізеті яворівський узор... А все ж таки, що він розповідав ще про ту Аннет? Це по-нашому Ганна — чи так?

Пройшовши не існуючу ще алею, ми сіли над ставком, під вербами. Я розповіла Софійці про Аннет...

...Кінець війни застав Савелія в околицях Жардена. По суті, як розповідав Савелій, у Франції ще до дев'ятого травня сорок п'ятого року не було вже війни. Правда, частина Франції, саме та, до якої належав і Жарден, була ще окупована німцями, але й тут фактичними господарями були французькі партизани. Німці обминали ті місця,

де могли натрапити на партизанів. До того ж під кінець війни була цілковита можливість перебігти до своїх, проте Савелій свідомо не пішов на це.

Аннет? Ні. На той час перебування у Франції Савелій ще не був знайомий з тією дівчиною. Ішлося у цьому випадку про зовсім інші речі. Савелій хотів принести на Батьківщину не тільки своє життя, але ще й не запламувати честь радянського воїна. Він хотів перш за все оформити всі документи, які б могли ствердити, що він утік з табору полонених і був у французькому партизанському загоні. Справа з оформленням документів хоч і проста теоретично, але фактично досить ускладнювалась. Перш за все люди, що могли б ствердити діяльність Савелія, як на лихо, розбрелись по цілій Франції, і треба було просто знайти в собі терпіння і чекати.

І так, силою обставин, виникло питання про тимчасову працю. Крім того, кортіло пізнати побут трудящих Франції. Та й час у праці скоріше пливе.

З такими думками зайшов він одного вечора на кухню вина до дядька Фроша, де й побачив Аннет за прилавком.

Побачив і закохався з першого погляду. Що? Ні, зовсім не так. Це було б надто романтично. По правді, то справа сталась трохи інакше. Увагу Савелія привернули заплакані очі дівчини. Такі очі не повинні плакати. Природа створила їх для веселощів, а не для смутку. Крім того, побачивши цю заплакану красуню за прилавком рестораника дядька Фроша, він одразу пригадав усі анекдоти, що розповідали хлопці на дозвіллі між партизанськими діями про Фроша.

Савелій, попиваючи вино, став пильніше приглядатися до дівчини за прилавком. Була вона красива, несмілива й перелякана, як ті дівчата, що довелось йому зустрічати в глибоких горах. Це наштотувало Савелія на думку, що павук тільки збирається проглинати свою жертву. А поки що обмотує павутинням. Допивши вино, Савелій попросив ще один кухоль, щоб тільки мати нагоду бачити її.

— Так, мадемуазель, дайте ще один кухоль вина і попросіть господаря, мосьє Фроша, до нас.

Появився дядько Фрош, і Савелій ледве стримав посмішку. Невисокий на зріст, кривоногий, дещо кульгавенький, з продовгастою, як груша, лисою головою, фіолетово-червоний на обличчі, з обвислою верхньою губою.

Але, приховавши усмішку, Савелій спитав тихим голосом, чи не міг би він дістати сяку-таку працю в мосьє Фроша.

Тільки він вимовив перші слова, дядько Фрош зразу здогадався, що має діло з чужинцем «етранже».

Він показав себе навіть великодушним. Га, свого, може, й не взяв би, а от етранжера візьме, бо він знає, що етранжери — це добрі робочі воли. Го, в минулі роки на його винокурні працювали люди з Польщі. А Савелій звідки? З Польщі? Ні, Савелій з України.

Україна? Україна? Ні, мосьє Фрош не пригадує щось собі такого міста. Чи, може, це країна?

Ну, добре. Савелій буде в нього фурманом. Буде привозити городину з поля. Буде їздити до міста по вино. Іноді трапляється таке, що треба пана мера додому відвести, як він не може вже своїми ногами йти. Чи згода? Чому би ні?!

В перші дні Савелій не помітив нічого підозрілого. Згодом дядько Фрош використовував його і поза фурманськими обов'язками: Савелій допомагав кухареві на кухні, тягав бочки з вином до ресторану тощо. Савелій, по правді, був радий, бо це давало йому можливість частіше бути поблизу Аннет. Був уже схильний думати, що сльози Аннет були випадкові і не мають ніякого зв'язку з тими брудними історіями, яких він наслухався про дядька Фроша.

Однієї ночі Савелій спав на сіні в сараї, де стояла конячка. Він прокинувся від зойків у квартирі Фроша над рестораном. Савелій спустився на долівку, вийшов з сарая і, ставши під вікном на другому поверсі, міг докладно розрізнити лайку дядька Фроша від плаксивих слів Аннет. Савелій прислухався. Ба, Фрош вже не кричав, а погрожував, що він притягне Аннет до суду за борги. Падали тут такі слова, як «борги батька-пияка», «похорон матері», «зимове пальто для Аннет». Ясно, що тих боргів було більше, ніж могла сплатити Аннет.

Савелій вирішив, що настав час дії. Він збіг східцями нагору, але двері до квартири були замкнені зсередини. Постукав раз, другий. Нарешті почувся голос дядька Фроша:

— Тобі чого тут?

— Відчиніть, дядьку Фрош, бо кінь чогось захворів...

Дядько Фрош відімкнув двері. Савелій рішуче ступив через поріг і, заслонивши широкою спиною Аннет, став проти дядька Фроша:

— Вам чого треба від дівчини?

Та дядько Фрош не в тім'я битий. Може, коли б перед ним стояв хто-небудь з корінних мешканців містечка, то він і збентежився б про добру славу свого підприємства. Але етранжера чого йому боятись? Він гримнув на Савелія:

— А хто ти такий? Га... га... га... дивіться на нього! Відколи це етранжери підносять голос у Франції? Пройди-світ! Га... га... Це мені подобається! Ти дивись, щоб завтра я тебе не прогнав на сім вітрів!

Савелій дав дядькові Фрошеві спокійно виговоритись. Коли той заспокоївся трохи (вірніше, здивувала його спокійна постать Савелія), Савелій забрав слово, йому тепер не сходила глумлива посмішка з уст:

— Голля, голля, дядьку Фрош, ви помилились трохи. Ви прийняли мене за білогвардійського етранжера з Росії, що тут служили у вас лакеями. А я вам не білогвардійський емігрант і не затурканий робітник з Польщі, якого ви тут за бидло вважали... Я такий етранже, дядьку Фрош, якого ви ще не чували...

Дядько Фрош вирячив очі.

— Комуніст? Мосьє комуніст? — спитав посинілими губами.

Савелій мусив розсміятись. Такий смішний був страх Фроша перед панамі комуністами.

— Чи, на вашу думку, повинен я подарувати їй пальто?

Савелій зміряв його з ніг до лисої маківки:

— А ви не говорите, що дівчина вже сьомий місяць працює вам задарма... за самі харчі... Чому ж ви не платите їй, не жадаєте від неї грошей за оте нещасне пальто, а вимагаєте платити їй честю? Ви ж дуже добре знаєте, що та ціла історія з тим пальтом і боргами, які ви приписали померлим,— це тільки маневр, ваш випробуваний спосіб зловити дівчину в тенета так, щоб у неї не було іншого виходу...

— Мосьє комуніст, не говоріть мені такі речі. Наше законодавство карає, коли на людину роблять безпідставні наклепи. Крім того, ви не забувайте, що я вже завтра можу звільнити вас з роботи...

— Не трудіться, мосьє Фрош, бо я сам піду ще сьо-

годні від вас... але, поки піду, скажу от що: я етранже, за яким стоїть не якийсь там емігрантський комітет, а наймогутніша держава, мосьє Фрош, наймогутніша у світі. Я—громадянин Совет Уніон. Компрене, мосьє Фрош? Ви мені сказали, що у Франції карають законом за безпідставні наклепи, а в моїй державі покарали б довголітньою тюрмою за зведення неповнолітніх безборонних дівчат... Я піду од вас, мосьє Фрош, але я житиму поблизу і слідкуватиму за долею Аннет. Я слідкуватиму за нею навіть тоді, коли повернусь на свою Батьківщину... пам'ятайте про це, і горе вам, коли цій дитині станеться кривда з вашої сторони... Ми можемо ще раз зустрітись, мосьє Фрош, і ця зустріч може мати не зовсім приємні наслідки...

Більше Савелій не розмовляв про це з Фрошем, але з того часу почалась його сердечна приязнь до Аннет.

В ім'я справедливості треба признати, що втручання Савелія дуже допомогло в її службових взаєминах з дядьком Фрошем. Дядько Фрош скорився перед моральною силою радянського етранжера. До того ж повернулась з села Марієтта з дитиною і, як погрожувала колись, за сіла за касою в ресторані дядька Фроша. Звичайно, вона чула про втручання Савелія в справи Аннет, і це теж дало їй моральної сили. Були такі, що говорили, ніби Марієтта просто пригрозила Фрошеві радянським хлопцем. Що? Він відмовляється прийняти її з дитиною? Гаразд! Вона поскаржитья хлопцеві з Совет Уніон, а тоді побачимо, якої заспіває дядько Фрош.

З приходом Марієтти Аннет почула себе ще упевненіше. Вона тепер не просила, а вимагала того, що їй належало по закону. Наприклад, уперше за сім місяців вона завела вихідні дні для себе.

Ці вихідні дні були справжнім святом для Аннет, бо їх проводила вона в товаристві Савелія.

Аннет ходила з Савелієм на далекі прогулянки по околицях Жардена, і тут, серед тополь і ромашок (Савелій говорив, що там цілі лани вкриті ними), вони вели довгі розмови про Радянський Союз. Аннет призналась Савелію, що вперше в житті мала змогу бачити «живого радянського громадянина», і горіла цікавістю дізнатись якомога більше про ту легендарну країну. Савелій, невтомно відповідаючи на всі її запитання, в такий спосіб, бодай частково, гасив свою тугу за Батьківщиною.

Аннет, як дитина, все зразу хотіла знати.

І він розповідав їй про піонерів в червоних галстуках, про піонерські табори, про комсомол, про молодіжні бригади на заводах, про Артек, про роль партії в житті радянського народу, про радянські театри тощо.

Одного разу, коли Аннет було вже відомо, що Савелій має незабаром назавжди покинути Францію, вона попросила:

— Савелію, я теж хочу туди... на твою Батьківщину...

Пригорнув її до грудей і мало сам він, загартований партизан, не заплакав над її долею.

— Тепер це неможливо, маленька... тепер, коли в мене вже документи на руках і я повинен, не затримуючись, виїхати... Чому ти раніш про це не сказала?

Дівчина кохала і тому була щира з ним:

— Хіба раніш ти був мені такий близький, як тепер? Хіба раніш я так любила твій Союз, як тепер?

Це була логіка, якої не можна було не визнати.

Савелій признався, що, покидаючи Францію, йому було дуже важко розставатися з Аннет.

Дещо з його розповіді довелось просто пропустити. Я не повторила Софійці, наприклад, таких його слів:

— Цієї дівчини я ніколи в житті не забуду... Ви не дивіться на мене такими пасмішкуватими очима... Я знаю, що ви думали в цю хвилину... Але тут не те... я не знаю, чи коли-небудь в житті знайду дівчину, подібну до неї... Ні,— потер за звичкою долонею чоло,— одна Аннет на світі, і другої не буде...

На цей раз сховала я посмішку в собі. Тільки подумала, що всі ми колись думали те саме і діти наші в цьому відношенні не будуть оригінальніші за своїх батьків...

З Савелієм я не бачилась досить довгий час і не знала, чи їздив він до Софійки в технікум. Зустрілась я з ним якось ранньою весною випадково на околиці міста.

— Ну що ж, Савелій, були ви у Вишні?

Хлопець якось розгублено притакнув головою:

— Так...

— І якою ви знаходите нашу студентку?

Савелій почервонів:

— Дуже похорошила. Виросла так... просто не пізнав...

І знаєте,— він потер чоло долонею,— вона... не знаю, може, це мені так... наче якась подібна до Аннет зробилась... А може, і краща... Правда, ви не бачили живої Аннет.

— Не бачила, але знаю.

— Що ви знаєте, Ірино Дмитрівно?

— Маю трохи більше за вас літ, Савелію, і знаю з досвіду свого життя і інших... що такі подібності трапляються в житті доволі часто...

— Та що ви, Ірино Дмитрівно, я серйозно...

— Я теж, Савелію Павловичу...

Хвилину ми йшли мовчки. Над нами не дуже високо летіли дикі гуси.

— Із вирію. Трошки запізнилися,— перервав мовчанку Савелій і зараз же додав: — А знаєте, такої чудової весни, як у нас, ніде немає...

Він зупинився. Дивився кудись у простір, по-молодечому піднявши голову.

— Про що думаете, Савелію Павловичу?

Хлопець зніяковів і посміхнувся. А потім сказав:

— Так, цієї весни, Ірино Дмитрівно, Софія вже агрономом буде...

— А ви на другу весну — інженером...

В цьому селі (для точності: Чернівецької області, Чернівецького сільського району) повела мене мама вперше до школи. Такі хвилини не забуваються.

Тому хай читач пробачить мені, коли деякі події, що торкатимуться, власне, цього села, я пропущу крізь призму особистих сприймань.

Спочатку дещо про природне положення мого села. Треба сказати, що природа обійшлася з Лукавицею, як зла мачуха: ні близьким лісом, ні врожайною землею, ні річкою не наділила.

Розташувалася Лукавиця на самому кордоні колишньої австро-угорської монархії і румунського королівства. Природним кордоном поміж обома державами був струмок, який, мабуть, від слова «кордон» так і прозвався Курдуном.

Кордон той, очевидно, був повітряного історичного походження, бо всі села вздовж Курдуна мали паралельні назви: по цей бік Курдуна — Лукавиця Руська, по той — Лукавиця Молдавська; Маморниця Руська і Маморниця Молдавська.

До речі згадати, що ці молдавські села, які належать тепер до Герцівського району, на основі договору між СРСР і Румунською Демократичною Республікою увійшли до складу Української РСР.

На початку нашого століття, як розповідає мій батько, в селі Лукавиці не було серед старшого покоління жодної письмений людини. Найвищою формальною владою в селі був двірник, або інакше — начальник громади, єдиним символом влади якого (дійсно багатозначний символ!) була палиця. Крім нього, в селі ніхто не мав права носити палиці. Двірник теж був неписьменний. Всю канцелярську роботу виконував громадський секретар. Основним обов'язком пана секретаря було вказувати двірникові місце на документі, де той мав прибити печатку, яку носив за пазухою.

А фактичною владою села був піп — здебільшого румун і реакціонер найвищого гатунку. За кілька років перед першою світовою війною село поділилося на два табори, партії. До партії румунської (читай — попівської) належали куркулі, підкуркульники, а до так званої руської

партії — вся біднота села. Тут слід згадати, що в селі не було жодного корінного румуна, проте війна поміж партіями провадилася під прапором нібито національної боротьби, хоч, по суті, мала виключно соціальний характер. Йшлося саме про те, котра партія здобуде перевагу у громадській раді села.

Обрання до громадської ради давало, крім честі, ще й матеріальні вигоди. Громадська рада, наприклад, провадила розподіл шарварку, тобто обов'язкових робіт кіньми і людьми, громадського податку або деяких дуже незначних філантропічних подачок.

Звичайно, вся оця філантропія крайового сільського відділу була однією з форм агітації за найяснішого і носила не стільки економічний, скільки політичний характер. Була це кістка (перед тим старанно обгризена), за якою мусила, за задумом панів, гнатися біднота села, не чуючи і не бачачи куди важливіших справ.

Ця маленька ілюстрація тогочасних соціально-політичних умов по селах Буковини є ще одним доказом проти тих, що висували теорію про «однорідну українську селянську націю».

З хвилюванням, яке важко заглушити, вступаю я в рідне село, де не була тридцять п'ять років.

Що може запам'ятати десятирічна дитина?

Багато. В моїй пам'яті збереглися (правда, всі оті форми трохи гіперболізовані) не тільки розташування вулиць, вигляд хат, але навіть контури дерев. А люди! Людей я не впізнала так само, як і вони мене. Не тільки тому, що час став поміж нами і мої колишні подруги вже стали бабусями в повному розумінні цього слова, але й тому, що Лукавицю заселяють тепер інші люди і по своїй психічній структурі. Інша, нова дійсність прийшла в село. У людей змінилася не тільки їхня лексика, але й категорії мислення.

ТІ, ЩО НА ЗМІНУ ЙДУТЬ

Я прийшла в село із своїм супутником саме в той час, коли вся Буковина готувалася до обласного Дня колгоспного урожаю і обласної сільськогосподарської виставки.

Все правління колгоспу перебувало в той день у сусідній Молодії, де закривалася міжрайонна сільськогосподарська виставка.

За столом у будинку правління застали ми лише молодого хлопця, що, як згодом виявилось, був секретарем комсомольської організації і помічником бухгалтера.

Він був такий молодий, що моє прізвище йому нічого не сказало. Треба було відрекомендуватися документами.

Микола Шепіт відчув себе досить ніяково перед письменниками.

— Я знаю, що вам треба матеріал для книг... Я це добре знаю, а тут, як на зло,— його смугляве лице стає щораз темнішим від рум'янцю,— просто сором людям у вічі дивитись... колгосп ще й досі не має Героя. В цьому році (цок-цок-цок по рахівниці) колгосп буде двічі мільйонером... Маємо три ордени Леніна... І мало-мало бракувало, щоб Василина Гуцуляк дістала Героя, а от посуха підвела нас! Ви вірте мені, що якби не посуха, то, безперечно, Василина мала б Героя, а так... просто сором на всю околицю... А ще перед такими, що шукають матеріалів для книг...

Мій вісімнадцятилітній друже! Поживеш на світі довше, прочитаєш більше книг і зрозумієш, що матеріал для письменника — це не тільки одні Золоті Зірки. Твоє заклопотання від того, що ти не можеш похвалитися своїм колгоспом перед сторонніми людьми так, як би ти бажав, твоє почуття моральної відповідальності за весь колектив, той факт, що ти почуваш себе хазяїном мільйонного мастку на цій землі, де ще твій батько служив наймитом,— чудовий, повір мені, матеріал.

На обгородженому, густо засіяному дикою ромашкою подвір'ї гуляють діти. Напевно, колись із них повиростають брүнети й шатени, а поки що всі вони світлогелові, як гусенята.

Нашу увагу привертає така сцена: воявничі, як можна судити по їх рухах, дівчатка років шести-семи намагаються силоміць посадити на велосипед, може, п'ятирічного хлопчика. «Мужчина» з сльозами на очах відпрошується від такої приємності, признається прилюдно у своєму страху, але енергійні подружки таки наполягають, щоб хоч раз-разісінький спробував.

— Гей, діти, ви чії? Цей хлопчина що — ваш братик?

— Ні! Ми в садку...

Дитячий садок! Тридцять п'ять років тому село не могло навіть мріяти про таку річ, як дитячий садок, з тої

простої причини, що для того, щоб мріяти, треба уявляти собі омріяне, а в селі ніхто поняття не мав, що це таке — дитячий садок.

Нас помітили з вікон будинку, бо на порозі з'явилася няня, що, здавалось, була не зовсім задоволена нашою появою.

— Можна говорити з завідуючою садочком?

З будинку вийшла літня вже жінка в сільському одязі. Вона статечно, не кваплячись, відрекомендувала себе. Дізнавшись, що має справу з письменниками, вона заясніла:

— Ви не могли б щось написати для наших дітей? Мало пишуть, а ще менше книжок для дітей продають у Чернівцях. Кому б це пожалілись, добрі мої, до кого б то написати, щоб побільше книжечок надсилали у райони? Прошу, заходьте, подивитесь на наших дітей.

Чисті ліжечка в дитячій спальні. Гарненька, можна сказати, елегантна обстановка в ідальні: столики, накриті біло-голубими цератками, мініатюрні стільчики, вазони на вікнах, білі мережані занавісочки, картинки на стінах.

Страшною була в минулому доля дітей у цьому (та хіба тільки в цьому?) селі. Мати, ідучи в поле, залишала немовля під ошіку старших сина чи дочки, а ті скоро забували про свій не зовсім приємний обов'язок і тікали до гурту на вулицю. А дитинча тим часом кричало в хаті, доки не хрипло й не знесилювалося так, що вже не могло видушити й звуку. Мухи обсідали очі й рот дитини, і вона втрачала людську подобу. Коли дитинча підростало, а старший брат чи сестра йшли пасти худобу, воно залишалося саме в хаті. Випробуванням способом було залишати дитину в діжці з-під хліба, прив'язавши її про всякий випадок попід пахви. Залишали дитині шматок хліба й мисочку борщу. В діжці дитина їла і, знесилена від плачу, засипала.

Згадавши це, я запитала:

— А як же тут годують дітей?

Пишна молодиця з тонкими губами відповіла на питання запитанням:

— А ви не видите по дітях, як їх тут годують? Не бійтеся! Я у своєї мами на великдень того не бачила, що вони тут повсякдень їдять. Білого хліба, цукру, молока, масла, м'яса — аби тільки з'їсти змогли! У жнива в нас дуже багато дітей, тепер трохи менше. Мами порозбирали

дітей, бо, кажуть, хочуть натішитися ними. Аби ви виділи, як діти плакали за нами! Сміх один!

— А цю чорняву як звати?

— Зоя.

— Як?

— Зоя. То її тато десь таке ім'я з театру приніс. Вона має вісім місяців, але все розуміє. Тільки що не говорить... Була тут одна така молодиця, що не любила усміхатися до дітей. Все чогось понура ходила. І завідуюча відправила її.

Наші діти люблять, щоб їх любили. Це ж діти комунізму! Діти сонячного завтра! Правильно зробили ви, товаришко завідуюча. Жінки, що не вміють усміхатися, не підходять для роботи в наших дитячих установах.

Оглядаючи царство малих, я подумала: коли б Радянська влада не дала Лукавиці нічого, тільки цей дитячий садок, то й за це одне належала б їй глибока вдячність і земний уклін.

КАТРИНИНІ КЛОПОТИ

Подруга дитинства, Катріна, повновіда молодиця з грізними бровами, відтягає мене вбік, у тінь бузини. В неї спеціальна справа до мене. Хоче душевно порадитись, як їй бути з дочкою. Дівчина закінчила тільки чотири класи. Катріна думала, що для дівчиська цього буде досить. Коли врахувати, що мати Катріни була зовсім неграмотна, а сама Катріна ходила до школи тільки одну осінь, то чотири класи — це в безконечне число разів більше, ніж мала баба, і вчетверо більше, ніж мала мати. І от вона, очевидно, хвилюється, бо раз у раз витирає пальцями сухий рот і не може впоратися з тороками хустки.

— Воно-то так,— не знати котрий раз починає Катріна. Нарешті вона зважилася і випалила: — Хлопець сватається до Маргіоли. Не те що сватається, а, так сказати, поки що залицяється. Сам він з Молодії. Тракторист. І от якось заговорили вони обоєчко, а він так просто і сказав: «Як хочеш, мовляв, щоб із нашої муки був хліб, то мушиш, серце, піти вчитись. Я сьогодні,— так і сказав Маргіолі,— тракторист у Молодії, а завтра поступлю у вечірню школу, потім у вечірній політехнічний, то що тоді з тобою буде? Не встигнеш за мною, а потім нарікатимеш на свій дурний розум...» Подуріли хлопці!..— аж обури-

лась Катріна.— Сам ледве підписатися вмів, а від бідної дівчини бозна-яких ніверзитетів вимагає!

І то не тільки він один — ні!

І от звідси в неї й просьба: чи не могла б я десь влаштувати її дочку в місті на роботу або просто в школу якусь. Розповідають, що в місті є такі школи, що дають навіть одяжку і годують.

— А скільки твоєї дочки?

Я бачила Маргіолу. Таких малюють іноді на спортивних плакатах. Боюсь, що до профшколи вона вже не підійде роками...

— Я б уже не проти, щоб хоч і десятий кінчала...

— Га-га-га! — знепацька розсміявся якийсь чорт під бузиною.

Катріна аж відскочила з переляку. А «чорт» тим часом виставив голову. Виявилось, що цим «чортом» є вуйко Махтей Тудоріків, сторож сільради.

— Мене антиресує, хто ж з-під корів гній викидатиме, якщо всі захочуть вченими бути? Га-га-га!..

На лобі Катріни густо заперлився піт. Її тепер, напевно, вже не стільки турбувало питання освіти дочки, стільки той факт, що Махтей підслухав нашу секретну розмову про жениха. Ще рознесе по селу, гультінака, і піднімуть дівчину на сміх такі песиголовці, як він сам.

«Чорт», що заходився від сміху, і стурбована Катріна (здавалося, що на її обличчі навіть брови припишкли) почали привертати увагу гурту.

Ось підійшов секретар комсомольської організації Микола Шепіт:

— Що тут? Чого ж ви так засумували, матушко?

Замість Катріни відповів вуйко Махтей:

— Та ти хіба не чув? Усі сільські хлопці та дівчата мають десятирічку кінчати...

— Е,— зневажливо махнув рукою Микола,— я думав, що дійсно що-небудь нечуване! А то новину сказали! Таж про це вже і в газеті написано...

— Як-то написано? Де написано? — Махтей підступив ближче. Глибокими борознами пооране обличчя свідчило не так про старість, як про довговічність.

— А я хіба винний, що ви не читаете газет? Де написано? Було б читати! — Та так і не пояснивши спантеличеному Махтеєві, що про це було написано в директивах

ХІХ з'їзду партії, він, зсунувши кашкета на потилицю, пішов поміж дівчат.

Треба було бачити ту усмішку триумфу, що осяяла Катринине обличчя. Вона хотіла щось додати від себе, але, змірявши погордливим поглядом Махтея, так нічого і не сказала. Підійшла тільки ближче до мене і міцно потиснула мені руку.

ЩАСТЯ ТРЕБА ВІДСТОЮВАТИ

Стежкою, повз колишній город моїх батьків, повертається пара з поля. Ідуть мовчки, наче незнайомі.

— Це хто?

— Марійка Шийкова... цсс... а то подумає, що ми вже розповіли вам... цсс!

Потрібно було декілька хвилин, щоб Марійка пригадала мене. Час обійшовся з нею по-батьківськи. Тільки лице, може, трохи загострилося. Навіть ямочка на лівій щоці збереглася.

— А це хто? Твій чоловік?

— Та ніби чоловік...

«Ніби чоловік» відчув себе не досить добре від такої рекомендації. Він застережливо кахикнув. Я придивилася до нього пильніше: здається, він не радий був, що існує на світі. За турботою, що оповила його лице, не видно було ані тонких рис, ані молодості. Проте мені чомусь здалося, що він молодший за свою дружину.

Доки можна стояти отак без слів? Першою заговорила Марійка:

— Іди, Георгію, додому, я зараз прийду...

Коли Георгій віддалився, Марійка, ще раз оглянувшись, чи, бува, не підслухує хто, запитала таємничо:

— Хіба тобі в селі ніхто не говорив про мене?

— Ніхто!

— Ти правду кажеш? — недовірливо перепитала ще раз.

— Правду.

— А то, — слези ручаєм побігли з її очей, — мені здається, що про мою долю і перепелиці у полі співають. Слухай. Ще в сорок першому році забрали мого Миколу на війну. Пішов і пропав. Дев'ять років не було вістки від нього. Писала я. Тепер плещуть, що не писала. Писала всюди, і завжди приходила відповідь: «Пропав безвіс-

ти». А тут саме Георгій повернувся з війська. Почав заходити: то це, то тамте наладить в господарстві... А люди почали шептатися. От я йому і сказала: хочеш, женися, а так не ходи. От він і оженився. Зажила я — ніби вдруге на світ народилася. Як жила з Миколою, то думала, що так і треба, щоб жінка навшпиньках біля чоловіка ходила... А з Георгієм, ади, разом і в поле, разом і на збори, разом і в клуб увечері, а то, бува, я пораюся на кухні, а він і газету мені прочитає... Ну, не життя, а одна радість, одне щастя. Аж тут, тому чотири місяці, написав Микола з Франції, що він живий і здоровий. Як прийшла вістка від нього, старих в селі, а головне, баб, ніби хто запалив: покидай Георгія і покидай, бо об'явився твій шлюбний чоловік. Той шлюбний, а цей який — пагуляний? «Ти, — кажуть, — тамтою у церкві присягала». Перед ким присягала? Перед попом? А цьому я на радянські закони присягала, і ще й, бідна моя головонько, прив'язалася я до нього, як до найріднішого на світі. І не питають мене, чи я хочу тамтого. І як мені тепер бути? І що мені тепер робити?

Розраджуємо зажурену молодицю, що старі баби — це ще не совість села, що радянські закони міцніші, ніж присяга попові. До того, що ж це за чоловік, що дев'ять років мовчав і аж на десятому написав про себе? Бажаємо їй від душі щастя. Мій товариш від себе додає мужьку пораду, щоб сміливіше відстоювала те своє щастя, і все буде гаразд.

СЦЕНА У СІЛЬМАЗІ

У сільмазі, який розмістився у великому будинку в центрі села, натрапили ми на родинну сцену. Початку ми не бачили. Здогадалися тільки, що дочка забігла до сільмагу по капрони, а розлючена мати слідом за нею.

Мати, огрядна молодиця гоголівського типу, кричала до дочки:

— Ти що, з віри виходиш? Капрунів тобі захотілося? Капрунів? Твоя баба, твоя мама ходили в капрунах? Ходили?

— Не за ваші гроші, мамо, — намагалася спокійно відповідати дочка, хоч лице її пашіло вогнем.

— Не за «ваші»? А за чії?

— За мої...

— А ти чия?

— Своя!

Це було те слово, що переповнило чашу. Мати не зважала на присутність сторонніх людей і потрясла кулаком дочці під носом. Знявся загальний регіт. Це сміялася мо-лода Лукавіця над пересудами старої.

— Чого ви, матушо, так розходилися?.. Таж ті капро-ни вічні... та то зі скла! — відіззався якийсь сміливець. Жінка зробила рух, ніби оглядалась за віником чи пра-ником.

— Ах ти, смаркачу, ти ще сміятимешся з мене в жи-ві очі...

— А я й не сміюся, матушо. Аби я так жив... Спитай-те їх,— кивнув він на нас.

Жінка, здається, тільки тепер помітила нас. Вона збен-тежилася так, як кожна б на її місці.

Очима вона запитала мого супутника, чи можна пан-чоху з тонкого шовку називати склянкою.

Мій товариш притакнув, давши при тому коротку (на-скільки це було йому доступним) довідку з технології капронових панчіх.

Це досягнення текстильної техніки спочатку заціка-вило, а потім розлютило матір непокірної дочки. Лише тепер її досада звернулася на продавця:

— Скляні панчохи! А щоб тобі... ти, пуцьверінку... ти... ти... А тобі язик відпав би порадитися із старшими, що довозити до кооперативу?

— Та чого ви чіпляєтесь до мене, матушо? Я беру то-вар ходкий, мені аби товарооборот був...

— Ой перобе, як я тебе зараз тут оберну? А ти, дочко, кинь йому ті панчохи, хай тобі гроші верне...

— Я панчіх не віддам.

— Та то хоч віддавай, хоч не віддавай, а я грошей не поверну,— поклав продавець руку на шухляду з грішми.

— Чистее окаящіс... суду, суду божого на вас мало...— жінка добирала ще більш колоритні слова і фрази. Вони долітали вже з того боку крамниці. Мати йшла серединою вулиці й вигукувала, який тепер світ настав: дочка не слухається матері, молодь не питає порад у старших, а все лихо, мовляв, від того, що дають (треба було під цією безособовою формою розуміти правління колгоспу) такі ве-ликі гроші таким шмаркатим, як її дочка.

Літня жінка з глибокими карими очима на вузькому довгому обличчі не може зрозуміти, як я її не пам'ятаю.

Сафта, бабина Сафта — невже ж я забула?

Бачу, що моя погана пам'ять завдала їй великої прикрасі. Справа в тому, що вона прийшла запросити мене, як свою добру подругу, на обід.

І від поновлення дружби з милою господинею, і від обіду відмовитися не було сенсу.

Тільки коли ми пройшли толоку і завернули у вуличку, яка дугою тяглася у верболози, моя пам'ять почала поволі приходити в себе. Тепер пригадувала я вже собі хатину-ліп'янку на горбочку і ціле стадо голопуних дітей як зимою, так і влітку.

Зрозуміло, старої хати вже немає. Проте по ній залишився слід: самітний, старий, покручений кущ калини, що ріс біля вікна. Сафта з чоловіком хотіли зрубати той кущ, але мати не дозволяє. Так і сказала: поки вона жива, хай росте собі і та калина.

Хата в Сафти не сьогоднішня. Вона покладена, мабуть, ще до визволення, але все коло хати й у хаті по-новому нове, якщо можна вжити таку тавтологію. Найперше (зрештою, я цю рису помітила в усіх селах Буковини) — в людей посилилося прагнення до більшої краси, а це по-вий прояв якогось морального задоволення. Хати, підведені раніше тільки глеєм і жовтою глиною, тепер майже всі оздоблені понад призьбами, довкола вікон і дверей чудовим народним орнаментом.

Перше, що впало мені в вічі в Сафтиній хаті, — це предмет, якого тридцять п'ять років тому не було й у першого дуки в селі: етажерка з книжками. Правда, книжки тут займали тільки одну третину місця, а решта була закладена всякими декоративними дрібничками, однак оця етажерка з однією полицею книжок у колгоспній хаті дуже багато сама про себе говорить.

Показуючи мені свою хату, господиня так зманеврувала, що я заглянула і в її комору.

Так, це насправді була комора багатого колгоспника.

Тільки вийшли ми за ворота гостинного дому, як перейняла нас моя колишня сусідка — також подруга юних літ.

— То так файно? То так робить давня товаришка? То

так личить? — накинулася на мене градом докорів Фрозіна. Її повні губи аж тремтіли від образи чи обурення.

Треба було досить часу, щоб я зрозуміла, в чому моя провина перед Фрозіною: я погордила її бідняцькою хатою, а пішла на обід до багачки.

Таке тлумачення я аж ніяк не можу зрозуміти, а треба сказати щиро, воно досить неприємно різнуло моє вухо.

— Постривай, Фрозіно, так ви, здається, тепер у колгоспі на однакових правах... Навіть склад родини у вас однаковий...

— Ага, так тільки говорять. А я тобі скажу, що і в нашому колгоспі є бідняки, а є й багачі...

— Чекай... чекай... Сафта разом з родиною виробила дев'яцот три трудовні... З них вона сама виробила триста п'ятдесят вісім... Скільки ж ти виробила трудовнів?

Потупивши очі, відповіла Фрозіна крізь зуби:

— Або я рахувала... Щось шістнадцять чи кілька там... Не стало в мене до норми, то я й записала на свою старшу дочку.

І тут я згадала основний, такий простий принцип колективного господарювання: хто більше працює, той більше й одержує.

Я спробувала цю думку довести до свідомості Фрозіни. Вона, як виявилось, зрозуміла її прекрасно і без мого пояснення:

— Дурна була, та ще й слухала дурніших від себе... От і все...

— Нічого, Фрозіно, колгоспна весна не за горами, отже, незабаром наспіє час, коли можна буде виправити свою помилку. А за науку ти добре заплатила. Було б не слухати дурніших від себе!

* * *

У рожеве надвечір'я покидаю я рідне село. Обіцяю собі, що навесні наступного року, коли запахнуть мигдалем розквітлі черешні, я знову побуваю тут, і вже наперед упевнена, що Лукáвиця не буде такою, як я її тепер залишаю. Вона змінюється і росте навіть у хвилини мого з нею прощання.

Відвідали ми Лукáвицю вдруге, коли вже черешні дозрівали в садах.

Від автобусної зупинки до села — чотири кілометри дороги. Приємно було йти, хоч і жара надворі. Праворуч безмежні лани цукрових буряків. Свіжа зелень їх листя розливається по полю, і здалеку можна прийняти це за сіножать з молоденькою травою.

Невеличкі деревця лісозахисних смуг, що минулого року були ще такі кволі і бідні, тепер вкрилися ніжним, салатого кольору, листячком. Пройде ще декілька весен — і втомлений спекою мандрівник знайде в їх тіні приємний перепочинок.

Поки що ми зупинилися в затінку вишень МТС, що знаходиться на півдорозі між автобусною зупинкою і Лукáвицею.

На прямокутній площадці, обсадженої деревами, стоять почищені, відремонтовані сільськогосподарські машини.

Мій супутник ретельно занотовує собі назви всіх цих «універсалів», «дететеків», «пнатиків», «сотиків», лобогрійок, самоскидок, локомотивів та інших машин. Я ж задовольняюся їх привабливою зовнішністю.

Назустріч нам іде людина. Довідуємося потім, що це завгосп.

— Кажете, порядок. А як же в такому ділі без порядку? Га? — запитує він нас. Розповідає нам, що частина цих машин повернулася з походу — з прополки, сапання — і тепер «відпочиває». Друга частина готова до жнив і чекає лише наказу.

В МТС довідуємося, що вечірній час — це найкраща пора, щоб застати голову колгоспу в будинку правління. Направляємося в село.

Здалека у гострих червоних блисках вечірнього сонця на шляху бачимо дві вантажні і легкову машини. Певна ознака, що в колгоспі гості з району, а може, й з області.

Заходимо в будинок правління.

— Можна бачити голову колгоспу?

— Будь ласка! Але почекайте хвилину, голова зараз зайнятий... — відповідає нам бухгалтер, молодий рухливий

чоловік, з неслухняним чубом, і примощує нас на м'якому дивані.

— Приїхав хтось з Чернівців?

— Ні, звідки ви таке взяли? У голови прийом колгоспників. Знаєте, вранці ніколи, бо ж треба і йому, і людям на поле.

— А легкова машина на подвір'ї чия?

— Наша.

— Минулої осені не було у вас її.

— Минулої осені в нас була тільки одна грузова, а тепер дві і легкова.

Бухгалтер, як видно,— балакуча людина і, нікуди правди діти, любить похвалитись своїм колгоспом.

Ось ми в кабінеті голови. Василь Григорович Шепіт, міцний, середніх літ чоловік, з засмаглим вольовим обличчям, на якому ясні очі здаються ще яснішими, як ввічливий хазяїн, просить пробачення, що не міг зразу приділити нам уваги. Сам завів порядок приймати людей вечорами, то не буде ж тепер відміняти це.

Товариш Шепіт — скромний і скупий на слова. Нам здається, що йому легше налагодити справу, ніж розповісти, як він збирається це зробити.

— Минулої осені не було біля будинку правління цього садочка,—починаємо загальним вступом у надії «розкачати» мовчазного Василя Григоровича. Він робить рукою рух, який можна пояснити собі: дрібниця, нема про що й згадувати.

— Та це ми більше для прикраси тут понасаджували оті деревця...

Бухгалтер очима просить голову дозволити йому дати пояснення у цій справі:

— Василь Григорович правду каже. Ці деревця, так сказати б, для декорації... Бо ми запланували в Луківці і сусідньому селі Кут-Баїнському сад на сто гектарів і виноградник на сорок гектарів. В цьому році,— нічого, Василю Григоровичу, нічого, хай записують,— ми вже засадили сорок гектарів саду...

Цифра ця викликає в нас чимале здивування. Чули ми про ліси на сотні гектарів, але щоб сади у нас такі...

— Ви записуєте? У Кут-Баїнському є не придатне для ріллі одне узбіччя гори — отож там і закладаємо свій виноградник.

— А як у вас з планом по тваринництву?

Искорка іронії з'явилася в голубих очах Василя Григоровича:

— План! План по тваринництву виконаний і переви-конаний. От, наприклад, свиней у нас на сьогоднішній день рівно сто штук понад план, але що з того!

Тут знову бухгалтер взяв слово:

— План поголів'я,— це одне, з ним ми давно впоралися, а от з продуктивністю тваринництва у нас ще не так, як ми цього бажали б. Правильно говорю, Василю Григоровичу?

Мовчанка на знак згоди.

— А як у цьому році у вас з Героєм? Вашому колгоспові, двічі мільйонеру, таки годилося б уже мати Героїв Соціалістичної Праці...

— Василю Григоровичу, я відновім товаришам письменникам,— це знов бухгалтер і, не чекаючи згоди голови, починає виклад: — Позаминулого року був чи, вірніше, була в нас одна кандидатка в Герої — це Василина Гуцуляк. Минулого року переміг у соціалістичному змаганні ланковий Василь Савка. Дав він у середньому 519 центнерів буряків з гектара. Ну, минулого року нас жерла посуха... Тепер, здасться, наш колгосп матиме зразу двох Героїв. Знаєте, як-то іноді буває в родині: немає дітей, немає, а потім відразу двох...

Ми засміялися з цього порівняння, а Василь Григорович зберіг серйозний вигляд. Не хвалив, видно, дотепу свого бухгалтера.

Я, що добре знаю минуле людей цього села і наче крізь мрячку часу бачу безпросвітне минуле Василя Шепіта, який у заморозки бігав босий до школи, цікавлюсь тепер одним питанням: як відбувся процес зростання цієї людини від неможливого одноосібника до адміністратора кількасотгектарного господарства. До встановлення Радянської влади на цих землях всі поля, що належать тепер одному укрупненому колгоспові імені Шевченка, були власністю трьох поміщиків, а кожний з них мав по одному управляючому, а ці, в свою чергу, мали по кілька економів. Все це були люди з спеціальною господарчою освітою. А тепер колгоспом завідує один Василь Григорович з бригадирами та бухгалтером.

А правління? Правління, безперечно, теж допомагає, але до нього належить більш, так би мовити, теоретичне вирішування питань.

— Все ж таки доводилося вам побувати на якихось курсах підвищення кваліфікації? — починаю обережно, щоб, бува, чимсь не образити Василя Григоровича. Але він не криється з тим, що йому приходится багато вчитись. І далше, говорить, буде продовжувати своє навчання, бо він — комуніст:

— Був я шість місяців на курсах голів колгоспів, їздив на екскурсію у Вінницьку область для обміну досвідом. Потім був ще один місяць на курсах, а взимку, мабуть, знову поїду...

— А що ви проходите на тих курсах?

— Що потрібно... і агротехніку, і агрономію, адміністрування і бухгалтерію...

— Га... га... га... — раптом голосно засміявся бухгалтер.

— Ти чого смієшся? — здвигнув плечима Василь Григорович.

— Та це їх вчать на тих курсах бухгалтерії, щоб нас перевіряли... га... га...

— Правильно, — це нітрохи не здалося сміпним голові колгоспу. — А що в цьому дивного?

Бухгалтер і сам відчув, що його сміх виявився недоречним. Щоб зам'яти неприємну для нього справу, він продовжує далі знайомити нас з планами колгоспу, але тут його покликали написати якусь довідку. І він радий, що трапилась нагода вийти...

— Не те що плануємо, а такі вже почали цього року очищати два ставки, — сказав по хвилині Василь Григорович. — Думаємо розводити дзеркального коропа, який непогані прибутки повинен дати колгоспові... Ви пригадуєте собі цей ставок? — звернувся він безпосередньо до мене.

Пригадую. Вельможне панство навмисне давало йому заростати комишем, щоб мати «мальовничий краєвид». Не раз на терасі сиділа панянка з мольбертом, малюючи з натури. Їй конче потрібні були і комиш, і ряска, і водяні лілеї. Більш нічого на світі їй не цікавило... Тепер на ставку виблискуватиме своїм перламутром дзеркальний короп, і, можна сподіватись, ставок буде ще більш мальовничим.

— Як у вас в цьому році буде з оплатою на трудодні, товаришу голова? По скільки зерна плануєте?

— Думаємо не менше ніж по три кілограми... А крім того, врахуйте, що в нас основна культура все ж таки — цукровий буряк... Минулого року люди непогано заробили. Будете в селі, то почувете, як висловлюються про працю в колгоспі...

Цієї осені колгосп обов'язково вже закупить (це обов'язково» вимовляє Василь Григорович з притиском) динамо. Тоді в колгоспі багато робіт буде механізовано. Підуть на повний хід автопоїлки, кормозапарники, механічна подача корму, автоматичне прибирання гною...

Нас цікавить, як колгосп-мільйонер допомагає непрацездатним. Виявляється, що таких людей, яким потрібна допомога, в колгоспі імені Шевченка небагато. Є старі люди, але вони мають дітей, які не погоджуються, щоб батьки брали допомогу з колгоспу. Діти самі в змозі утримати своїх родичів. Все ж таки за минулий рік колгосп видав на це із свого спеціального фонду 150 центнерів жита, близько 800 центнерів пшениці, близько 20 центнерів соломи, а картоплі, городини, ба навіть фруктів, скільки треба було.

— А чому не згадати б, — не може втерпіти бухгалтер, який повернувся і вже кілька хвилин прислухався до нашої розмови, — про хату, яку колгосп збудував минулого року вдові в Кут-Ваїнському, чому не згадати, що ми в цьому році будуватимемо хату дівчині-сироті в Лукавиці?

— Та ви про це не питаєте мене, — ніби виправдується Василь Григорович перед нами, — тому я і не розповідав.

Колгосп планує поширити городнє господарство, адже до Чернівців всього чотирнадцять кілометрів.

— Між іншим, куди б то написати, щоб прислали нам насіння червоноголової капусти? — питається товариш Шепіт. — Я звертався у цій справі до деяких організацій, але безуспішно, а місто, зокрема бази, що обслуговують ресторани, домагаються цього сорту. Чи не змогли б ви допомогти колгоспові в цьому?

Обіцяємо написати в сільськогосподарський журнал.

Відчуваємо, що наш візит затягується. Вже двічі товариша Шепіта викликали у якійсь справі на подвір'я. А це найкращий сигнал, що нам пора йти. Ми попросили пробачення з те, що відняли у господаря стільки дорогого часу.

Ідемо до голови сільради, щоб повідомити його про своє перебування в селі.

Минаючи колгоспний дитячий садок, бачимо біля огорожі двох дівчаток і хлопчика, в якому впізнаємо минулорічного «парубка», що боявся сісти на велосипед.

— Як тебе звуть? — задаємо стандартне запитання першій скраю чорнявій дівчинці. Вона збентежено схилиє голівку.

— Її кличуть Марійка, — відповідає за неї хлопчик.

— А як тебе звуть? — питаю іншу. Вона, мабуть, сміливіша за першу, проте також чомусь вважає, що треба схилити голову, коли незнайомі люди звертаються з запитаннями.

— Вона називається Гарафіна, — знову виручає «мужчина».

— А тебе як звати? — звертаємось, нарешті, безпосередньо до нього.

— Я? Я си пишу Свачук...

Ось вам зразок зухвальства: дівчат назвав по імені, але у нього — «чоловіка» — на першому місці родове прізвище.

Переходимо через толоку. Біля битої головної дороги міститься будинок сільради, який потопав у пахучих горах.

Застасмо голову за виписуванням довідки якомусь юнакові. Як стало нам відомо, ця довідка потрібна хлопцеві для пред'явлення у технікум.

— Чи багато дітей з Лукавиці поступає вчитися у Чернівці?

— Не можу вам точно сказати ще. Знаю лише, що на сьогодні вже одинадцятому даю таку довідку...

Дякую. Для нас вистачить і цієї скупой інформації, щоб скласти собі приблизне уявлення про тягу колгоспного села до науки.

— Може, тепер трохи «присядуть». По канікулах і в нашому селі відкривається восьмий клас, — не без гордості додає голова.

З ввічливості мовчу, але в душі не вірю, щоб молодь від цього «присіла». Мабуть, даремні сподівання голови сільради: довідки треба буде виписувати і в майбутньому, тільки вже не для подачі лише у технікуми, а й у вузи...

Катріни, отієї самої, яка минулої осені образилася на мене, що я до багачки пішла обідати, не застаю дома. Маргіола (як розцвіла, як похорошила ця дівчина!) пояснює, що мама пішла на весілля до Георгія Михайлового.

— А чому ти не пішла?

Дівчина крутить вінчик в руках:

— Е, багато говорити, а мало слухати... Не хотіла-м здибатися там де з ким...

Невже-таки покинув тракторист з Молодії? Чи він вчора ізвечора кращу неї полюбив? Маргіола могла б закінчити десятирічку таки у своєму селі, тоді «встигла б» за своїм милим, а то, може б, і перегнала цього чванька.

«А зрештою,— подумала я,— може, й краще для цієї дівчини, що тепер вони розійшлися. Гріш ціна тому коханню, сила якого вимірюється атестатом зрілості чи взагалі якими-небудь дипломами! З усього видно, що той тракторист тільки голову дівчині крутив...»

— І хто там жениться у Георгія Михайлового?

— Син його, Штефан. Ой, там таке цікаве весілля...

— Чим воно цікаве?

— Адіт, він комсомолец, знаєте? І не захотів у церкві віпчатися. Старі бунтувалися, бунтувалися, але таки мусили пристати... тільки вимовили собі, аби весілля було по-стародавньому... з заводинами...¹ з обливанням водою... геть-чисто, як належить.

— А яке весілля буде в тебе? — запитала я не зовсім тактовно, щоб остаточно в'яснити собі ситуацію.

Дівчина зайнялася червінню, мов вогнем:

— Аби-сте знали, що таки в мене буде весілля! То його мама колотить воду... вже фельдшерку йому вишукала, а він — ні... він і знати нікого не хоче... то все його мама...

Ах, ось воно як! Добре, що хоч с матері на світі і є на кого звалювати провину в таких випадках... Не маю відваги сказати Маргіолі, що не його мати, а він сам рік тому погрожував, що піде вчитись, а вона не наздожене його і потім сама плакатиме на свій «дурний розум».

Минув час, і його «розумний розум» скорився серцю, і, мабуть, добре зробив, бо таких подовгастих, як мигдаль,

¹ З а в о д и н и — весільний хорівід.

очей, такої стрункої шиї, такої чарівної усмішки йому важко буде знайти не то що в Молодії, але навіть в самих Чернівцях.

На підвір'ї у Катрини з'являється делегація від молодого і молодой: «Просили вас князь і княгиня, і неньо і мама князя, і неньо і мама княгині, і ми бояри, вас просимо зробити нам честь і прибути на наше весілля».

Цікавість у нас занадто велика, щоб не піддатися їй, і, власне кажучи, для чого відмовлятися?

Потрапляємо саме на кінець заводин, коли ватажіл¹ веде останніх гостей за стіл.

Ідуть в рух ложки, вилки та чарки. Батько «князя» вже напідпитку (випити з третьою гостей — це не жарти, а бувають і такі вередливі люди, що не підпесуть до уст чарки, якщо першим не вип'є сам господар!) і починає переповідати зміст «до слова». За старим звичаєм, три дні перед весіллям батьки молодого і молодой сходяться для обговорення приданого. Найголовнішим пунктом тут колись було питання землі. А сьогодні? На місце старого змісту прийшов новий, форма залишилася давня. Населення буковинських сіл ще притримується цього звичаю, хоч вже трохи і глузус з нього.

Батько молодого раз у раз звертається до гостей:

— Та прошу, та дозволяйтеся, та сягайте! — А між цим розповідає: — Сват кажуть: «Я даю дівчині чотири подушки, а що ви даєте свосму синові?» — «А я,— кажу,— даю за своїм сином характеристику з його роботи», га... га... га... Сват миг-миг та й каже: «А я даю зимове пальто, куплене в Чернівцях, і дві пари чобіт, одні про село, а другі про місто...» — «Ага, ти мені такої? То я тобі, брате, ось такої! Я,— кажу,— даю два пальта: одне зимове, а друге осіннє і... курс театральних декораторів в Одесі...» Бачу, га... га... га... мій сват аж за вухом почувався... Прошу, сягайте, прошу, призволяйтеся... Бачу, що загнав я доброго клина в голову сватові. Але він ще не здається, ні! Ще таки має надію перемогти мене. «А я,— каже,— даю,— і при тому не спускає ока з мене,— скриню посуду і корову...» — «Ага, корову даєш? То і я тобі дам свою «корову»! А я,— кажу,— даю... даю... — а його матуша, бачу, аж дихання стримала,— я даю... диплом про закінчення нафтового технікуму! А тепер змір-

¹ В а т а ж і л — старший дружба.

куйте, де більше багатства? Ану-ко, зміркуйте, ану-ко!» І вони змовкли. Правда, свате, що-сьте змовкли на таке слово?

— А певно, що на слово «диплом» змовкнеш! — чогось дуже яро обізвалася літня молодиця з-за другого стола. Була чимось схвильована, бо спересердя почала швиденьким рухом раз по раз струшувати кришки хліба з скатерті біля своєї тарілки. — Диплом! Десять корів, десять фалеч поля не перекрыють одного диплому! І тому таки найкраще, щоб той з дипломом брав собі теж до пари таку, що має диплом, а то побереться нерівня, а потім одне тягне до біса, а друге до ліса...

— Це що за одна? — пошепки питаю свого сусіда зліва. Той так само пошепки пояснює мені:

— То мама того тракториста, що сватається до Маргюли Катріни Петра Васильового...

Тепер мені все зрозуміло. Поглядаю на Катріну: засоромлена, вона ніяково щось пояснює на вухо своїй сусідці. Головою ручуся, що виправдується за свою дочку, звалюючи вину на хлопця.

— Ей, матушо, — якийсь молодий чоловік бере на себе місію примирити майбутніх свах, — тепер, слава богу, всі на рівних правах... і ті, з дипломами, і ті, без дипломів... аби любов поміж ними була!

— Любов, любов, — передражнює його мати тракториста, — любов теж хоче за щось любити...

Суперечки набирають сили. Ватажіл, боячись, щоб вони не перейшли в сварку, підносить вгору символ своєї влади — завітчану палицю, — і голоси втихають.

— Мамо і тату, князю і княгине, дорогі гості, чесні сусіди, шануючи ваші голови (тут він на мить затявся, але, зміркувавши, що слова з пісні не викидають, докінчив), святі образи, лави і дівочі коси, питаюся вас: у чім справа?! Чого це ви заводите бучу поміж собою? То таки ніколи, а ніколи не має бути згоди між народом? Та ми на те тільки страждали й боролися, аякже, не можна сказати, що пани нам кілля на голові тесали, а ми мовчали покірливо. Та на те ми терпіли і боролися, щоб у своїй державі знову чвари заводити? Ви, нанашко¹, пишастесья, що ваш син закінчив курси трактористів... а ви, вуйку, виноситеся з дипломом свого сина, а я вас запитаю: ваша

¹ Н а н а ш к а — хрещена мати.

то заслуга? Я вас, май, ще дальше запитаю: то заслуга вся вашого сина? А якби не Радянський Союз,— бачили б ваші сини технікуми та різні там курси? Га? Кажіть мені! А то виходить таке, що Радянська влада дала синові освіту, а мама вже так зазналася, що й з людьми вітатися не хоче... А хіба так личить? Агій! — І він, нахмурившись, стукнув злегка об стіл завітчаною палицею. Але вмить його лице випогодилось, і він уже іншим тоном закінчив: — А тепер прошу... оцього медику — за здоров'я молодих!

По правді сказати, дехто скучив уже за чаркою і не давав довго проситися.

Коли всі випили, ми звернулися з проханням заспівати деяких весільних пісень. Свашки неохоче йдуть на це, бо за столом після одруження не співають вже цих пісень. Треба було довго просити й переконувати, поки нарешті зважились поламати звичай і заспівати нам:

Марусю, Марусю, як тобі здається,
ти така молода, а вже віддався.
А на тобі краса, як на траві роса,
з тебе спаде краса, як зерно з колоса...

Старовинна пісня, минуле життя... Що ж може краще передати скороминучість жіночої краси, ніж порівняння ці? Але навіщо пагадувати було про це молодій?.. Сумна, сумна пісня! Гей, чи немає якої веселішої, якої бадьорішої? Є веселіша! Є!

Шануй мене, мій миленький,
як ластівку в стрісі.
Як мі будеш шанувати,
так мі будеш мати.
Я тобі не наймичка
все поле зробляти...
Я тобі не наймичка,
я тобі газдиня,
куди підеш, звідки вернеш —
хата не пустиня...

— Те... те... те... — сміється якийсь гість, як можна здогадуватися по одягу, з Чернівців. — Якраз то правда, що «хата не пустиня»! А скільки-то разів буває так, що приходжу додому і замість жінки застаю записку на столі: «Обід в духовці, пішла культпоходом в театр». Співайте, співайте, якраз вам хтось повірить!..

— А,— подає голос свашка напроти чоловіка в галсту-

ку, блиснувши при тому зальотно чорним оком,— ви хотіли б і далі нас за коси до лав прив'язувати! А, минулося ваше мужське панування над нами, минулося!!

У куточку, де сходяться лави, поплакує молодиця. Про людське око вона широко всіміхається, витирає раз по раз хусточкою ніби піт на лобі, щоб при тому витерти і непрохану сльозу з очей. Її сусід справа нахилився до неї, мало що голову свою не поклав перед нею на стіл, доказує щось, але вона перебиває його одними і тими ж словами:

— Дай спокій. Що це тепер допоможе вже?

Він не дає спокою, бо сам його не має. Він підносить голос так, що навіть нам стають зрозумілими його слова:

— Ти не гадай собі, що я тебе не любив... ти не думай собі, що я легко перепіс, як ти за нього пішла...

— Дай спокій, Іване. Що це тепер допоможе?

— Ти не гадай собі, що мені про той шматок пасовиська йшлося, бігме, ні! Видиш, минулося, скапарив я собі свій вік, але кажу тобі святу правду... не про те пасовисько мені йшлося, тільки мене заболіло, що твій тато обдурити мене хотів... На сватанні говорив одне, а як дійшло до слова, почав крутити... А я чоловік з гопором...

— Дай спокій. Що це тепер уже допоможе?..

— Але якби я був знав, що те все так по-інакшому піде... Якби я знав був, Марійко, то я б додав ще їм і те, що мав, щоб тільки тебе взяти, бо, ади скапав мені вік, як воскова свічка...

Худорлява, з посіченим зморшками лицем жінка за протилежним столом відклала ложку й сердитим поглядом кинула на цю пару.

— Дай спокій, Іване, твоя Олена дивиться в наш бік... Пасовиська тобі захотілося... Не переч, знаю, і тому відступив ти від слова. А тепер вже запізно... аби-сь серце своє виймив з грудей і поставив передо мною на тарілці — нічого вже не допоможе... Іди сідай коло своєї жінки, аби люди не зглядалися та не посили нас в зубах...

Але в людей, тобто у свашок, бистрі очі. Вони вже помітили те, що їм треба було. І, наче змовившись, заспівали хором:

Не можу си вперезати,
не можу си вбути,
не можу я миленького
ніколи забути...

Бабська розвага — не розвага, а колька в бік. Хіба так треба?

В цю хвилину з-за стола підвівся кременезний чоловік з молодим обличчям і русими бровами, як два ячмінні колоски.

— Я хотів би запитати щось. Тут між нами присутні письменники...

Такий виступ насторожує всіх і особливо нас.

— Хотів би я запитати, прошу пробачення, що такі дурниці порушую, — чому-то в поезії тільки одного дуба оспівують як сильного і витривалого? А хто є більш витривалий, ніж верба? Чому її називають тільки кучерявою і чому ніхто з поетів не описав, яка в неї сила, яка страшна живучість в тієї верби? Та то, я прошу пробачення, що завів про отакє... з верби можна і кору злупити... і вогонь під нею розпалити... і пруття всі до одного зрубати... і стрижень з пня вииняти, а вона все перенесе і залишиться при житті... Я вважаю, що це несправедливо для верби лише дубову силу вихваляти... Мені здається, що письменник має не тільки прислухатися, що інші говорять, але й сам звіряти все власними очима завжди, і в погоду і в негоду... Я перепрошую, що втручаюся у не свої справи, але так мені здається...

Слухаю цю людину дедалі уважніше.

— А ви самі, — питаю через хвилину, — ніколи не складали пісень?

— Е, хто їх не складав?..

— А тепер чому покинули?

— Що там горобцеві цвірінькати, коли солов'ї співають!

Розмови сходять на культурні теми.

Мій товариш дитячих років розповідає, що зимою він звільнився з роботи завідчуючого сільським клубом і перейшов на посаду технічного працівника.

— Шкода, Митре, шкода... Ви розумієтеся на диригуванні, і режисер з вас, кажуть, теж непоганій...

— Та що з того, Дарко, коли не міг я витримати з ними...

— З ким це — з ними?

— Та з молодими. Ви собі гадасте, що така молодь тепер, як була колись? Го! Тепер молодь — то вам як весняний потік, як той океан... — З виразу мого обличчя Митро-

здогадується, що його поетична мова потребує деякого пояснення.— То так, щотижня... але то щотижня... давай їм виставу, або концерт, або якийсь конкурс, або якусь читацьку конференцію, або зустріч із знатними людьми,— а де ж я годин того всього надати їм? Та то для того треба сили, а мені вже під п'ятдесят, Дарко... Я вам кажу,— то бистра гірська ріка, та наша молодь. Я ніяк не можу дотримати кроку з нею. Кажете, шкода? Я й сам знаю, що шкода, а що робити, коли не годин? Лишив я свою силу на панських ланах...

«Океан» тим часом преспокійно витанцьовує собі на вимощенім току перед вікнами. Трохи жалібно, по-весільному грає музика. Але з бадьорих голосів і сміху, що на-вперемінно вдираються у тони скрипки, можна здогадатись, що жалібна музика не впливає на веселий настрій молоді.

На весняному небі меркнуть зорі вже, коли покидаємо гостинний дім батьків «князя».

Хоч за нами безсонна ніч, але схід сонця зустрічаємо бадьоро. Щось неповторно гарне й чисте, як краплина роси, що повисла на гострім листку подорожника, співнило наші серця.

БУДИНОК В САДУ

У яблуневому саду знаходиться лукавицький родильний будинок. Недалеко пасіка. Дзижчать бджоли, вколюючи породіль до сну.

Накинувши на нас білі халати (поги треба було витерти об ганчірку, спеціально змочену дезинфікуючим розчином), чергова сестра показує нам кімнати — родильну, санітарну, інструментальну. Все тут ідеальної чистоти.

У великій залі з семи чи з восьми ліжок зайняте тільки одне. Біля матері — ліжечко-складанка з новонародженим.

В цю кімнату, незважаючи на наші білі халати й дезинфіковані підошви черевик, не впускають. Будь ласка, з порога можна подивитись й привітати щасливу матір.

— Як же називатимуть дитину?

Мати ще не знає. Мусить порадитися з чоловіком. Аякже ж? Поки що дитина з одним лише прізвиськом — Вівчар.

Громадянка Вівчар міцно спить, стуливши кулачки біля висків. Мати раз у раз обганяє з неї ніби мошку чи

мушку, яких тут і близько немає. Це інстинкт охорони дитини так проявляється.

— Як же ж почуваете себе? — питаємо матір.

— Добре... вже добре...

— Вона вчора, — втручається в розмову фельдшер-акушерка, молода ще дівчина з золотим буйним волоссям на голові, — боялася, щоб не вмерла. Правда, справа була де-що ускладнена... Але зроблено відповідні заходи. В нашому родильному будинку ще не було нещастя. Я говорила, Олено, що і з тобою буде все гаразд...

— Ви вже в Лукавиці всіх людей знаєте?

— Ще б пак! Четвертий рік працюю тут. Звикла так, що не знаю, як буде, коли прийдеться покидати...

— А чого ж вам покидати?

— Як чого? Треба вчитись. Хочу поступати в медінститут. Знаєте, такі часи йдуть, що ще трохи — і буде незручно лишатися тільки з спеціальною середньою освітою... Але я вже вирішила: закінчу інститут — обов'язково повернуся в Лукавицю... Обов'язково!

— А скажіть, будь ласка, за ці чотири роки своєї праці тут що ви вважаєте своїм найбільшим досягненням?

Дівчина не збентежилася, але трохи призадумалася:

— Бачите, в Молодії, в лікарні, куди ми безпосередньо належимо, вважають найбільшим досягненням нашого родильного будинку саме те, що у нас за весь час не було потреби звертатися до них за допомогою. Значить, ми непогано справлялися з своїми завданнями. Це, може, й так... Але я особисто вважаю своїм успіхом те, що наші лукавицькі селяни стали не тільки з довір'ям відноситися до медицини, але й признають тепер профілактику. Щоб перевірити стан свого здоров'я, в амбулаторію почали заходити здорові люди, матері з здоровими дітьми... Оце, — вона щиро всміхнулася, — можете й записати. Не заперечую... Цей нахил до профілактики у наших людей вважаю своїм найбільшим досягненням.

Я згодна з цією молодою кучерявою дівчиною.

Кому з наших селян-бідняків приходило на думку колись іти до лікаря, щоб перевірити стан свого здоров'я, коли ще хвороба не звалила з ніг? Адже за це треба було платити, а у них часто-густо не було гроша на сіль та сірники. Лише тоді, коли хворий був близько до смерті, його починали відживляти, у найкращому разі варили для нього курку. Недаром говорилося, що мужик їсть кур-

ку тоді, коли він вмирає або курка здихає... Крім того, формально поборювані, а фактично підтримувані церквою забобони були причиною недовір'я простого народу до медицини. Говорилось, що лікар все одно нічого не допоможе, якщо комусь судилось вмерти; не одмінити, мовляв, того, що кому богом призначено...

До молоді матері з візитом прийшли сусідки. Вони вже знають, що в палату їм заходити не можна і розмовляти довго теж заборонено. Тож привіталися з-за порога, побажали здоров'я і вийшли.

— Чим ви годували сьогодні маму Вівчар? — запитує фельдшера.

— Вранці лише чай з молоком, а в полудень — тарілку манної каші...

Мимоволі мені пригадуються деякі не так давні часи. Колись першого ж дня після пологів у породіллі починались почастунки. Приходили кумки з горілкою, пили самі «на здоров'я», а також «на здоров'я» примушували пити хвору жінку, та ще й закушувати чорним хлібом з часником. На другий, третій день породіллі, щоб не залишатись в боргу, вставала пекти хліб, бо ж приходитимуть люди. Потішала себе, що це їй нічого не шкодить. Справді, породіллі від таких почастунків не вмирали відразу, але скільки їх хирлявіло-хирлявіло і молодими сходило в могилу, як говорили, «не знати від чого»...

В саду, на лавочці, під крилатою грушею, зібралися ті жінки, що поприходили з візитом до Олени Вівчар. Їм хочеться трохи побалакати, коли вже раз вибралися з дому.

— ...А ти б його подала в суд на аліменти! Не хочеш жити — не жий, а на дитину плати! В суд його, Марійко!

— В суд? — дивується Марійка, і біль від сорому пробігає по її засмаглому личку. — Публіцитись¹ перед народом, що в моєї дитини такий батько? Та коли він сам не почуває обов'язку, — а я буду йому нагадувати аж судом, що в нього — дитина? Ні... Навіть не говоріть мені таке... Не хоче — не треба, свою дитину я сама прогочую і виведу в люди... Слава богу, ще мене стане на те... це не колишні часи.

Її вродливе дрібне личко набрало такого гарного вигляду, стільки гідності було в інтонації її голосу, що я ми-

¹ Публіцитись — набиратися сорому.

моволі подумала, чи не про її, бува, предків писала Ольга Кобилянська, що в їх жилах «пливе кров будучності».

— Слухай, Марійко, а він тепер весь час перепитує про тебе...

Мовчанья.

— Яюсь іду вечором, дивлюсь, а він заходить у ваші ворота. Я стала за дерево і чекаю, що-то далі буде: зайде в хату чи ні? А він ступив на подвір'я, постояв під твоїм вікном, постояв та й пішов у сад...

— А, хай собі!

Марійка не хоче навіть говорити на цю тему. Дитина, що бавилася сподалік пісочком, раптом опиняється на її руках:

— Моє ти, моє... моє...

Дивлячись на цю милу дитину, я вірю, що її батько побурлакує трохи і таки прийде до дочки і дружини. Є в цій молодій жінці щось таке, що змусить його повернутися і попросити пробачення...

Д О Б Р Е

Вчора на весіллі я встигла тільки кількома словами перекинутись з Фрозіною, з тією самою моєю подругою дитячих років, що минулої осені ще так різко поділяла колгоспників своєї артілі на багатів і бідняків. Іду до неї, бо завтра мені треба вже від'їжджати.

— Як же тобі живеться, Фрозіно?

— Добре. Аби я так здорова була, що добре! Нарешті, жіпко, розум мій став на мірі. Я тепер бачу, що в колгоспі таки ліпше. Ти таки правду говорила, Дарко. А чому не питаєш мене, скільки трудоднів виробила я в цьому році по цей місяць?

За таке питання мені хочеться розцілувати Фрозіну. Адже в цьому випадку, сестро моя, не так важлива цифра вироблених тобою трудоднів, як твоя свідомість, твоє пробудження. Ти ж зрозуміла нарешті, що твоє майбутнє зв'язане з процвітаням артілі і що артіль та не зможе рости без твоїх і твоїм подібних рук.

Що ж, і пізні квіти бувають прекрасні...

— А то, жіпко, було так: в колгоспі мало що робила я, бо не вірила, що буду з того щось мати, та й... слухала дурніших від себе... Тинялася отак і все чогось чекала... Сьогодні як згадаю, то аж мені, повір, страшно стає:

скільки часу промарнувала надармо! Люди за той час придбали до хати, що треба, та й у пошані стали якій, а я все чекала вчорашнього дня. Та в цьому році по червень місяць в мене вже вісімдесят трудоднів... а до кінця року вироблю ще бодай сто п'ятдесят... то я тепер уже знатиму, на що чекаю. Я тобі, жінко, скажу ще одне: відколи люди стали ретельніше робити в колгоспі, то і колгосп став багатший, і люди більше одержують на трудодні...

Стара істина, але в устах Фрозіни звучить вона, як відкриття. Нарешті зрозуміла правду найбільш відстала ще до минулого року жінка в селі.

Фрозіна вгощає мене обідом, серед якого не бракує навіть компоту з слив.

— А як там поживас Марійка? Знаси, ота, що чоловік її десь пропав у Франції, а вона одружилася з Георгієм Мафтеєвим?

— Добре. Аби я так здорова була, що добре... Розписалася з ним... Гарно так газдують собі... Тільки мені не подобається, що він вже надто її читати змушує. Навіщо-то жінці забивати голову тими всякими сторіями, що по книжках? Хто знає, чи воно й справді так було, як пишуть, а жінка бере собі все те до серця... переживас... Навіщо це? Чи не краще про господарство та чоловіка думати, ніж якимсь пустим забивати собі голову?..

Не в усьому ще у Фрозіни розум на мірі став. Але хіба це її вина, що виросла і постарілася неписьменною?

* * *

На другий день, вранці, як сонце допивало росу на деревах, я йшла до контори колгоспу.

Дорога випала мені попри колгоспний сад. За садом — широке поле прекрасно оброблених буряків. В душі я нарікаю на себе, що знаходжусь в селі в таку пору, коли прополка і сапання закінчилися, а жнива ще не розпочалися і нема можливості побачити завтрашніх Героїв за роботою в полі...

У саду, бачу, дівчата зривають черешні. Заходжу туди. Вони і не помічають мене, з такою запопадливістю працюють, щоб ні одна черешенька не пропала.

Он струнка, як смерека, дівчина, мабуть бригадир, дає якісь розпорядження, щось записує у книжечку.

Я задумала підійти до дівчат і поговорити з ними. Але навіть забирати в них дорогий час,— розміркувала я і пішла непомітно далі.

Голова колгоспу хоче підвезти нас до Чернівців легковою автомашиною, але ми відмовляємось. Не треба надживати гостинністю людей, та й ми воліли йти пішки, щоб ще раз подивитись на нову Лукáвицю.

...Ось ми на горбку вже. Звідси все село видно, як на долоні: з новими, під черепицею, колгоспними будівлями, з спортивним майданчиком, з новими, ще не побіленими будинками колгоспників з молодим парком.

На небі радується весняне сонце.

Село, зовні таке погідне, таке спокійне, насправді бурлить. Ще формується нова свідомість хліборобів Лукáвиці. Ще йде боротьба нового з старим. Ще воюють дочки з матерями, сини з забобонами батьків, але мужніє молоде покоління, спаяне славним Ленінським комсомолом, зростає якісно і кількісно партійна організація, і старе, віджиле, не встоїть у цьому рухові вперед, в боротьбі переможе нове, світле, прекрасне.

Очевидно, життя справді-таки випереджає нас, коли навіть сьогодні нам, тим, що знають колишню Коломию, трудно зіставити такі поняття, як Коломия і інститут, Коломия і державний театр, Коломия і оперна студія, Коломия і тридцять бібліотек, Коломия і чотири технікуми, Коломия і семирічна державна музична школа. Усе це дійсність, усе це є в сьогоднішній радянській Коломійі.

Почнемо з учительського інституту. Приємний на вигляд будинок буквально «обложений» кількома десятками людей з чемоданами. Це приїхали заочники на вступні екзамени.

— В цьому році,— розповідає директор інституту товариш Фалько,— у нас перший випуск місцевих вчительських кадрів. Два роки тому ми переїхали з Лебедина в Коломию з своїми викладачами, приладдям і студентами, а тепер от випускаємо 235 учителів, з яких більше як вісімдесят процентів — уродженці західних областей України... А з нового навчального року наш учительський інститут буде перетворено на педагогічний.

— Поздоровляємо вас, товаришу директоре, і Коломию! А куди ж дістали призначення цьогорічні випускники?

— В західні області України, здебільшого у свої рідні села.

— Невже така велика потреба в учителях? Чим же це пояснити?

Звичайно, питання недоречне. Це видно з виразу обличчя товариша Фалька.

— Пояснення просте, товариші письменники. Де була початкова школа, там в новому навчальному році буде семирічка, а де семирічка — середня школа. Тепер візьміть до уваги той факт, що в новому навчальному році всі міські семирічні школи стануть середніми.

Просимо у директора дозволу побувати на державних екзаменах. Ідемо на екзамен з педагогіки. Чорнява дівчина з засмаглим личком впевнено розповідає про моральне виховання в радянській школі.

— Буде «п'ять»? — запитуємо після всього одного з членів комісії.

— Не думаю.

— Але чому? Відповідала ж так впевнено.

— Еге ж, форма викладу в неї була непогана, а от зміст не задовольнив комісію.

— Ви що, — жартує директор, — хотіли зробити скидку на Коломию? Ні, у нас вимоги не менші, ніж там у вас, у Львові. От шкода, що ви не чули, як відповідала Олена Пугач...

Відшукуємо в коридорі серед студенток Олену Петрівну. Ось і вона. Теж чорнява. Мабуть, цей тип жіночої вроди найбільш притаманний покутянкам.

Біографія Олени Пугач, на перший погляд, нічим особливим не відрізняється від біографій багатьох її ровесниць. Батько загинув під час Великої Вітчизняної війни. Мати, селянка, залишилась одна з малолітньою дочкою. І ось ця дочка в цьому році одержує диплом радянської вчительки. Що ж тут дивного? В наших умовах це звичайне явище.

В наших умовах — так. Але от постає питання: яка доля чекала б дочку бідної вдови в «не наших» умовах? Що ж, відповідь на це питання нескладна: найми до білої коси, а там — прошений хліб... У кращому разі, одруження з багатим старим, бо молодий хотів би, може, взяти, та рідня не дозволила б, як співається в тій пісні:

Гой ти, мій милий, гой ти, мій любий,
скажи мені правду, чи мене любиш?
Любити ті люблю і ходити буду,
скажу по правді — сватати не буду.
Сватати не буду — за жону брати,
забідна-с, дівче, сварить мі мати.

...Дівчина у шовковому платті — по очах видно — чекає на запитання з нашого боку.

— Розкажіть нам, як ви опинилися в інституті.

— Як опинилася? Так, як усі. Просто, скажу відверто, схотіла вчитись — і все!

І з тієї одної короткої фрази «Схотіла вчитись — і все!» (хай це не здається читачеві перебільшенням) дихнула на нас наша славна епоха. Тільки б бажання, а молодим усюди в нас дорога відкрита, і не стоять на цій дорозі перешкодами до мети ані соціальне походження, ані національність, ані майновий стан батьків. Схотіла Олена Пугач стати вчителькою — стала нею. Коли б поставила собі за мету стати інженером, чи лікарем, чи льотчиком — з таким же успіхом стала б.

Прийшла на світ Олепа в селі Новоселиця, Заболотівського району, Станіславської області. Тут закінчила вона семирічку, а потім перейшла в десятирічку в районний центр.

— Важко було вашій матері утримувати вас у місті?...

— Так,— не заперечує молода вчителька,— спочатку було важкувато. Вступила мати до колгоспу, а справи зразу там теж не ладилися, бо головою помилково обрали було людину безгосподарну. Ну, та це тимчасове явище, колгоспники обрали нового голову. Зажило наше село іншим життям, і мати не відчувала нестатків.

Закінчивши десятирічку, пішла Олена вчителювати у своє-таки рідне село. Дивно було зразу односельчанам, що вона, Оленка, та й учителькою стала, не звикли вони до цього. Треба було досить часу і такту з боку Олени Петрівни, щоб переконати своїх односельчан, що дружба дружбою, а служба службою.

Учителюючи, вступила Олена заочно в педагогічний інститут в Чернівцях, а коли відкрився вчительський інститут у Коломиї, вона вступила туди на стаціонар і оце закінчує. Тепер же думає вступати на заочний відділ новоутвореного Коломийського педагогічного інституту. Призначення на роботу вже відоме: село Кути.

— Чи добре там? -- запитус мене. А мені хочеться відповісти їй: «Тобі буде всюди добре серед радянських людей, бо ж ти всією душею любиш свою роботу».

Олена говорить прекрасно літературною українською мовою, і, слухаючи її, згадуєш чомусь мимоволі жарти про мову галичан на зразок: «Яким ішов, Трохим не впав, мало-м Яся не забив», що має означати: «Коли я ішов, трохи що не впав, мало я не забився».

Знайомимося з випускником цього ж інституту М. Мочернюком. Походить він з села Ключів біля Коломиї. 1922 року народження. Член партії.

— Пізнавато ви задумали вчитися, товаришу Мочернюк! Можна знати, які причини цього?

— А чому б ні? Це ж не секрет. Бачите, повернувшись з війни, я вважав, що мені вже пізно вчитися... Вступив на роботу до райфінвідділу.

— І коли ж ви відчули себе знову молодим?

— Ви жартуєте, а воно — серйозна річ... Послали мене на тримісячні фінансові курси до Львова. От тоді і зародилася ідея готуватися паралельно до вступних екзаме-

нів у Всесоюзний фінансовий інститут. Сказано — зроблено. Склав я екзамени в інститут і щойно оформився, аж тут пишуть мені з дому, що в Коломиї, ви тільки подумайте собі, в Коломиї відкрився вчительський інститут. Залишаю я фінансовий і складаю екзамени на фізмат у наш коломийський інститут. А тут, виявляється, треба складати деякі інші, нові дисципліни, а часу в мене зовсім-таки мало на підготовку.

— Одним словом,— втрутився в нашу розмову директор,— кандидат у студенти нашого інституту не був підготовлений як слід. Але він сказав таку одну фразу, коли ми його приймали, таку фразу, що я повірив йому і прийняв. На власне сумління, можна сказати, прийняв. Він сказав: «Йой, та коби мене прийняли в цей інститут, то я так вчився б, так вчився б, що ви ніколи не пожаліли б, що мене прийняли...» І він додержав свого слова. Закінчує інститут відмінником.

Дирекція інституту звернулась до Міністерства культури Української РСР з проханням залишити т. Мочернюка завідуючим фізкабінетом при інституті.

— Думаєте ще продовжувати навчання, товаришу Мочернюк? — цікавимося ми.

— Обов'язково!

— А не вважаєте вже, що ви застарі для того, щоб вчитися?

— Вважаю, що старість в наш час — поняття умовне.

— Це ви говорите як математик?

— Ні, як радянська людина!

* * *

Вечір проводимо у колі своїх знайомих коломийців. Розмова сходить на те, що нас найбільше цікавить: про величні перетворення на Покутті.

— А хто тепер головою міськради?

— Примачук. Він з Коломийщини, з села Дебеславці.

— А де ж попередній голова? Він теж походив з Коломийщини?

— Ви про Гаврищука? Він тепер директором міжобласного мебльового тресту у Станіславі. Депутат Верховної Ради СРСР.

— А головою обласної Ради хто тепер у вас?

— Паптелюк, з Заболотова. Він тепер обраний у вищі партійні органи. А секретаря міськкому партії товариша Сьому знаєте?

З товаришем Сьомою ми вже встигли познайомитися. Походить він з села Конюшки, Бурштинського району, Станіславської області. За панської Польщі закінчив п'ять класів народної школи, і батько, спонуканий злиднями, вирішив, що Олексієві досить вже тієї науки. І справді, навіщо йому вчитись? Підписатись уміє? Вміє! Прочитати завізане до суду вміє? Вміє! А попом все одно не стане. Навіщо ж тоді сушити голову наукою і, основне, звідки взяти гроші на неї?

Згодом життя привело Олексія в підпільну комсомольську організацію. Дійовий, небоязкий хлопець, патхнений революційними ідеями, стає одним з учасників і організаторів страйку сільськогосподарських робітників у селі Конюшки.

Робітники бурякових плантацій вимагали підвищення плати й нормованого робочого дня. Їх очолив Олексій Сьома.

Цей протест доведених до відчаю галицьких селян спочатку приголомшив папа, власника плантацій. Він вступив у переговори з бидлом, побоюючись, очевидно, ще гіршого. Переговори тривали досить довго, а буряки були не прополоті. Правда, пан скоро показав зуби — після підписання умови між ним і страйкуючими в село прийшли жандарми і заарештували чотирьох чоловік. Двох забрали з собою, а двох замкнули в сільській буцегарні.

І от вночі група молоді, серед якої був і Олексій Сьома, ввірвалася до буцегарні, зв'язала вартових і випустила в'язнів на волю.

З того часу поліція пильно стежила за кожним кроком молодого Олексія. Чим він займається, що говорить, де буває. Шукали пани найменшої причини, щоб хлопця посадити за ґрати. І, мабуть, йому не обминути було Берези Картузької, якби не прийшов золотий вересень 1939 року.

В 1941 році товариш Сьома вчився в дев'ятому класі, а там — армія, війна, поранення, потім завод у Свердловську і заочне навчання в педагогічному інституті. Після визволення західних областей України повертається Олексій Павлович у Станіславську область, де після закінчення річної партшколи працює на партійній роботі, закінчуючи водночас заочно інститут.

Коли ми були в Коломиї, товариш Сьома щойно повернувся з Москви, де складав вступні екзамени в Академію суспільних наук.

...Серед гурту наших друзів — Іван Петрович, бухгалтер Коломийської фабрики щіток. Один з наших співбесідників дозволив собі пожартувати по-дружньому:

— Коби хоч якась серйозна фабрика, а то — щітки!

— Ну, слухайте, — не стерпів Іван Петрович, — таке може сказати тільки несерйозна людина! Ти, певно, маєш на думці ту майстерню щіток, що була тут до 1939 року? Та тепер у нас, чоловіче, справжня фабрика з багатьма цехами, як треба, і, головне, майже вся робота механізована! Візьми тільки одно: кількість робітників у порівнянні з 1939 роком зросла вп'ятеро, а продукція зросла в двадцять п'ять разів. Ми тепер за одну зміну даємо більше продукції, ніж та «фабрика» давала колись за весь квартал!

— Хо-хо! — не здавав своїх позицій товариш, до якого була звернена ця палка тирада. — Подумаєш, яка важлива штука — щітка!

— Так, щітка! — вів далі Іван Петрович. Його світле обличчя стало на тон рожевіше, а голубі очі на тон темніші. — А ти знаєш, що таке ота щітка?! Щітка до зубів, щітка до одягу, щітка до волосся — це, якщо хочеш, може послужити своєрідним мірилом зростання побутової культури народу. І ось тобі одна цифра: потреба в нашій продукції порівняно з 1939 роком зросла в 600 разів! Ось тобі я, бухгалтер, даю цифру, а висновок ти зроби вже собі сам...

— Годі про фабрику! — втручається Марія Володимирівна Левицька. — Починайте про мистецтво, коли навіть за столом не можете втриматись від ваших суперечок.

— Розумію, — кидається неспокійно на своєму стільці Іван Петрович, — для нас мистецтво вигідна тема, а от про фабрику щіток вислухати до кінця у вас нема терпцю...

Марія Володимирівна зовсім збентежилась: ще хтось подума, що вона хотіла дочками похвалитися! А вона, їй-бо, без усякої задньої думки хотіла просто змінити пластинку, бо ж відомо: коли Іван Петрович допаде до свого улюбленого коника, то пропав вечір — усе про щітки буде йти мова.

Щоб не бентежити Марії Володимирівни (уявіть собі жінку поза сорок, з русими, по-дівочному закладеними ко-

сами і добрими материнськими очима), ми самі розповімо про її дочок, Дзвінку і Лесю.

Дзвінці минуло оце дев'ятнадцять років. За свій недовгий вік вона вже встигла закінчити десятирічку, музичну семирічку і музичне училище у Львові,— усе на «відмінно».

Читач помітив, мабуть, що у нас вийшла невеличка неузгодженість: десятирічка — це значить десять років навчання, семирічка ж і музичне училище, разом взяті,— одинадцять. Вся справа в тому, що обдарована дівчина «перескочила» в музичному училищі два роки і, працюючи одночасно концертмейстером в одному з львівських клубів, закінчила училище в цьому році і поступає в консерваторію.

Ми не згадали ще про молодшу з сестер Левицьких, Лесю. Дівчинці в цьому році сповниться шістнадцять. На її життєвому балансі вже дев'ять класів середньої школи і музична семирічка. Обидві закінчені на «відмінно».

— Таж у вас є ще й третя дочка, Маріс Володимирівно?

— Оксана? Та їй всього тільки одинадцять...

— А як же вона?

— Поки що не відстає від своїх старших сестричок. В одній і другій школі у неї круглі п'ятірки. Кожному з нас,— перемагає Марія Володимирівна свою песмилівість,— Радянська влада принесла щастя в сім'ю, але мені здається, що моїй сім'ї вона дала найбільше. Коли б не Радянська влада, дівчатка мої ніколи-ніколи не побачили б консерваторії. Як часто я про це думаю, друзі мої, коли б ви знали. Як часто!

ЦЕ НЕ ЛЕГЕНДА

Коломийський деревообробний технікум нагадує скоріше санаторій, ніж учбовий заклад, бо він весь у деревах, кущах і травах.

Ідемо поміж деревами високою конюшиною, чуємо, як то тут, то там, заховавшись у високій траві, зубрять вголос студенти.

В кабінеті директора технікуму застаємо чергового, викладача спецтехнології товариша Коптюха. Директор, завуч та інші вчителі — на екзаменах. Тут дістаємо перші інформації. Ось вони: Коломийський деревообробний

технікум має два відділи — механічний і технологічний. В новому навчальному році планується ще й третій, лісо-заготівельний.

Нашу дальшу розмову перервала поява нової людини: у кабінет ввійшов статечний, з молодим лицем, хоч і сивим волоссям гуцул. Привіталися, і він зразу ж виклав справу, заради якої прийшов.

Десь його малий почув про деревообробний технікум, і нема тепер батькові спокою від нього. Колись хлопець побував з ним на тартаку аж у Долині, і з того часу немає дома спокою — вічно малий щось майструє та будує. Толку ніякого, а коровину попасти нема кому. В цьому році закінчив хлопчисько сім класів і почув про деревообробний технікум, — і вже ні про що інше й чути не хоче. Він, батько, задумав було послати його в нафтовий технікум, аж у Львів. Стипендія там пристойна, і все ж таки Львів є Львів, а цей вперся, та й годі. Давай йому деревообробний технікум: хоч гинь, а давай.

— Кажу я до старої: та то не штука дитину пустити з хати, але треба знати, як і що. Піду, кажу до своєї, та й розвідаю, пооглядаю сам. Подивлюся своїми очима на той технікум, бо то, чуйте, я таки хотів був його до Львова. Не до вас кажучи, Львів є Львів, і викладачі там, так сказати б, львівські...

Коли б мені хто розповів про це, коли б я на власні очі не бачила цього вуйка і з вимови та одягу не переконалася, що він — місцевий гуцул, то могла б сприйняти це як хорошу вигадку.

На мить перенеслася думками в минуле. Перш за все, його малий не мав би фактичного права на вступ до жодної спеціальної середньої школи просто тому, що для цього й тоді треба було мати закінченими сім класів, а це для нього було б недосяжне. Уряд панської Польщі ухитрився не відкривати семирічок в селах і тим самим без великого шуму-галасу замкнув десяткам сотень дітей бідного селянства дорогу у світ. Український селянин мав перед собою дві дороги: або працювати безземельним зарібником на селі, або тинятись безробітним чорноробом по містах. Навіть коли б він, припустимо таку утопію, заробив собі якимсь чином грошенят і хотів купити клаптик землі, то й на це не було йому дозволено — перед самою польсько-німецькою війною набрав чинності закон, який забороняв селянинові-українцеві купувати землю або збу-

вати її в непольські руки. Коли б у той час батькові такого підлітка сказати, що його син поїде в Коломию вчитись і що там його забезпечать стипендією і гуртожитком, то він або сприйняв би це за панський жарт, або вбачав би в цьому якийсь підступ з лихом для себе.

А сьогодні оцей самий, подібний до тисячі таких, як він, гуцул з почуттям гідності, з свідомістю всіх прав, гарантованих йому Конституцією Радянського Союзу, вибирає, надумується, куди б йому послати вчитись свого малого.

— А гуртожиток міг би я оглянути?

— Будь ласка!

Відремонтовані кімпати, з яких ще не вивітрився запах вапна, пові ліжка, шафи і тумбочки справляють приємне враження на батька майбутнього техника.

— А клуб при технікумі є? — запитує старий.— Бо, знаєте, я не хотів би, щоб хлопець після науки займався чим-небудь пустим. Дома, було, як кінчить учитись, я зараз же займаю його руки якоюсь роботою, бо, знаєте, не мені вас учити, безділля — великий ворог у такому віці... А хай би почитав книгу чи в шашки пограв, аби тільки не сидіти без діла...

Товариш Контюх пояснює, як у них працює клуб. Є тут і бібліотека, різні ігри, працює кілька гуртків.

Легка усмішка появляється на обличчі його супутника.

— Ви що?

— Смішно мені, як деякі горе-філософи журилися, що довговічна неволя виробить у нашому народі рабську психіку, яка передаватиметься з покоління в покоління. Бачили щойно на живому прикладі, як цей народ скоро і впевнено підняв голову, як розцвів він на волі! Це ж народ — господар! Яка, до біса, може бути мова про якусь там рабську психіку! Ви чули, Коломия вже начебто завузькувата для його сина, бо ж «Львів є Львів».

Залишаємо товариша Контюха з його новим знайомим, бо перед нами ще ткацька фабрика, а гість зацікавився дипломними роботами випускників. Це вже ради себе самого: адже сам різьбить по дереву, тож цікаво, чого досягають у цьому ділі ті, що школи кінчили...

Сьогодні це вже не легенда.

Був-жив собі ткач. Працював він на панській фабриці, де не було ні світла, ні свіжого повітря. Малі, як у тюрмі, віконця були забиті пилом, наче мохом. А пил той осідав не тільки на шибки вікон, але й на людські легені. Згорблений над верстатом, у вічному страху перед появою нової машини на фабриці, що могла принести з собою безробіття йому, ткач снував нитку пряжі і нитку долі своїх героїв: у нього був справжній талант письменника. Писав письменник свій роман не рік і не два, хоч знав, що повість та не побачить світу.

А ось настав спасенний для мільйонів трударів західних областей України 1939 рік. Фабрика перейшла в руки народу. Письменника-ткача запросили зараз же до Львова, у Спілку радянських письменників України, запропонували закінчити свій роман, що називався «Ткачі».

І «Ткачі» вийшли б на широку дорогу. Їх автор до цього часу написав би вже не один новий твір, якби не чорна навала гітлерівців. Письменника вбили фашисти, а твір його загинув разом з ним.

Як на більшості коломийських підприємств, так і на території ткацької фабрики чимало новозведених, ще без даху і вікон, будівель.

Оцей будинок зразу ж при вході на територію фабрики — майбутня прохідна і кімната гігієни. Це велика, простора будівля.

— А ось тут, — показує рукою секретар фабричної парторганізації Журавльова на двоповерховий не закінчений ще будинок, — на першому поверсі будуть столярний і ковальський цехи, а над ними — наш фабричний клуб, та такий, щоб був усім клубам клуб! Адже є проекти, що на базі нашої фабрики створять комбінат. Розумієте, розширяться асортимент продукції, самі будемо фарбувати, придумувати узори.

— Ми бажали б познайомитися із ким-небудь з передовиків.

Секретар парторганізації подивилася на нас з усмішкою:

— А на нашій фабриці нема непередовиків.

— Тоді ми хотіли б поговорити з головою жіночої ради.

— Добре! Вона у нас комуніст, депутат міської Ради, одна з найпередовіших...

Анна Петрук, чорнява дівчина з енергійно зведеними бровами, не дуже, правду кажучи, зраділа з нашої появи. Розмовляючи з нами, вона все поглядала на верстат, від якого її відірвали. Згодом нам пояснили, від чого ця нетерплячка: Анна щойно повернулася з Вишнього Волочка, з РРФСР, куди їздила переймати досвід роботи на автоматизованому ткацькому верстаті, який коломийська фабрика одержала з Іваново.

— А від'їжджаючи з Вишнього Волочка,— розповідає Анна,— ми уклали договір на соцзмагання між їхнім комбінатом і нашою фабрикою.

Мій колега висловлює вголос думку:

— Чи не забагато взяли ви на свої плечі? Таж вишньоволочківський комбінат проти вашої фабрики — все одно що дорослий проти дитини, яка щойно починає вчитись ходити...

— Нічого, нічого. З сильним змагатися — честі більше,— сміється Анна.

Біографія Анни Петрук багато в чому подібна до біографій передових людей Покуття. Походить вона з села Дебеславці на Коломиїщині. З цього самого села, з якого походить і голова виконкому Коломиїської міської Ради товариш Примачук, і завідувача відділом міськкому партії по роботі серед жінок Олена Семенюк.

Після війни сім'я Петруків переїхала до Коломиї, де Олена зразу ж вступила на ткацьку фабрику.

— Вам ще б учитись, Олено Андріївно...

— А я й учуся. Працювала я у прядильному цеху, а тепер перейшла в приготувальний. Бачите ж — освоїла новий верстат...

— Я маю на думці вечірню школу...

— Та в цьому році вже піду. Треба було ще п'ять років тому зробити це, та думала, що пізно вже, а тепер вирішила твердо — піду.

* * *

Чи це дійсність, чи оптичний обман, що в Коломиї ніч настає більш по-східному, тобто більш раптово, ніж у Львові?

Коли ми вийшли з ткацької фабрики, сонце ще відбивалося на стінах будинків, і видно було, як у повітрі літали коричнево-золотисті жуки.

Поки ми дійшли до центру міста, небо набуло темно-синього кольору, сонце кануло за ліси, і від Пруту протягло холодною вологістю. Тільки пам'ятник Леніну, весь із рожевого граніту, ще різкіше вимальовувався на фоні неба.

Загорілися вогні десь на заході, і в місті стало наче ясніше.

Так! Радянська влада, крім того, що дала волю, землю, право на працю і освіту трудящим західних областей, дала їм ще одне неоціненне: справжню заслужену гордість за свою прекрасну Батьківщину.

ЧОРНЕ І БІЛЕ

Посередині міста, напроти ратуші, де сходяться чотири магістралі, споруджено, з граніту й бронзи пам'ятник Леніну. Підніжжя пам'ятника обведене живим килимом квітів, які здалека здаються не живими (хай це буде компліментом для квітів), а намальованими. Тут і там блищать перлинками на них роса.

Між пасажирями, що чекають на автобус,— жінка з чотирма дітьми, віком десь так від дев'яти до дванадцяти. Хоч діти й однаково одягнуті, всі у червоних галстуках,— проте на вигляд такі різні, що не можна прийняти їх за рідних.

— З дитбудинку? — спитав хтось з пасажирів.

— Ні, з дитприймнику. Везу в дитбудинок до Снятина.

— Підібрали? — спитав літній чоловік, мабуть сам педагог.

Жінка стягнула брови. Було помітно, що їй не подобалося слово «підібрали».

— Доводиться допомагати дітям, які з різних причин збиваються з дороги. Ось ця,— вказала вона на старшеньку дівчинку.— Мати померла, а її «мудрі» сусіди почали дитбудинком лякати... От дитина й втекла з дому. А тепер вона їздила зі мною в дитбудинок... оглянула все там і вже з радістю їде туди...

— Але ви будете мені писати? — відізвалася дівчинка.— Ви ж обіцяли.

— Обов'язково буду! Не тільки писатиму. Навіщати буду тебе...

Зрадівши таким запевненням, дівчинка перша вскочила в автобус, а за нею ввійшли троє менших і жінка. Старша з вікна помахала нам ручкою.

Ця коротка, але така тепла зустріч пригадала мені чомусь одну страшну сцену, яку я бачила на цьому ж місці п'ятнадцять років тому.

Було це так: я відпочивала на одній з лавочок у сквері, коли це поруч мене присіла молода дівчина, я б сказала, дитина, і почала раптом без усякого зв'язку лепетати мені різні слова, раз по раз перериваючи їх сміхом, торкаючи мене за руки та заглядаючи у вічі. Діялося це все присмерком, поблизу не було людей, і мені стало страшно божевільної.

Я поглянула кругом, шукаючи людей. На початку алеї в світлі електричної лампи блиснув кашкет поліцейя. Дівчина подумала, що я покличу його на допомогу, конвульсивно вхопила мене за руки, злякано зашепотіла:

— Говоріть до мене... Хай йому здається, що я ваша знайома...

Коли поліцейя, дійсно підозріло поглядаючи в наш бік, пройшов мимо, я запитала: в чому справа? Я вже була переконана, що ця мала нормальна.

І дівчина-підліток відповіла мені без хвилювання:

— В мене є наречений... Він посилав мене трохи підробити на вулицю, а лягаві хотіли б мене книжкою нагородити, а мені це не хочеться... Ще вспію,— засміялася негарно.

Не зразу я збагнула, в чому справа. А коли дійшло до мене — я відчула, як стерпла в мене шкіра.

— Дитино, що ти говориш? Втікай, рятуйся від такого «нареченого».

— Ага, «рятуйся»! А ви знаєте, яке добро він мені зробив? Він же мене, стрижену, вирвав з приюту сестер-кармеліток!

І тут же дівчина почала мені розповідати такі історії з життя приюту, що у їх світлі в той час навіть проституція видавалася мені меншим злом...

Читач управі запитати: що ж я, що моя совість зробила для того, щоб допомогти дівчині стати на іншу дорогу?

Нічого я не зробила. По-перше, тому, що єдиним порятунком для тієї дівчини могла бути праця, а де ж мала

я її взяти, коли в ту пору у мене сиділи без роботи чоловік і батько? А по-друге, історія тієї дівчини у ті часи була не випадковим явищем, і боротись з цим суспільним злом треба було не філантропією, а від кореня, тобто від повалення того суспільного ладу, на ґрунті якого виростили і ті горезвісні приюти кармеліток, і проституція.

І тому помах дитячої руки тепер з вікна автобуса на фоні цієї чорної плями минулого здається мені ще радіснішим.

Дитина їхала у велику культурну сім'ю, де її чекала не тільки тепла страва і чиста постіль, але й родинне тепло дружнього колективу.

Саме у цей час, коли стояли, ми побачили, що рух на вулиці перервався. Згори, від поштамту, на велосипедах рушив потік дівчат у темно-синіх спортивних костюмах. Враження було захоплююче.

— Що це? Хто це?

— Це заводські змагаються між собою.

Немислимо було вступати з дівчатами в розмову, бо вони мчали наперегін з вітром. Але це нічого. Нічого те, що ми не знаємо, котра з них скільки процентів виконала понад план, котрій належить раціоналізаторська пропозиція, що не ознайомлені з їхніми побутовими і сімейними умовами.

Для нас поки що вистачить того, що бачать наші очі, а бачать вони здорових, життєрадісних, фізично розвинених, з слідами літнього загару дівчат, про яких зовсім певно можемо сказати, що вони задоволені собою і життям. Знаємо зовсім певно ще й те, що матері цих дівчат не займалися велосипедним спортом. Матері їх, як і сотні інших жінок і дівчат,гнули свої спини в наймах у панів та куркулів, інші займалися в'язанням філе, тобто гардин.

Випускала ті гардини німецько-польська фірма десь аж у Познані. Фірма та мала свого агента у Західній Україні, чи то пак Малопольці. Той агент, в свою чергу, мав свого заступника у Львові, а той — свого представника в Коломиї. Представник у Коломиї мав своїх агентів у містечках і селах. І от цей штаб в цілому займався організацією визиску в'язальниць.

Отже, в'язальниця діставала роботу чи не з десятих рук і тяжкою працею, що аж в очах їй темніло, працювала на всю цю зграю — власника фабрики, його агентів

та посередників. Середньовічне мануфактурне виробництво в ХХ столітті! Ті самі гардини пізніше поверталися до Коломиї, але вже під маркою познанської фірми, і, само собою розуміється, коштували вдесятеро дорожче.

Через цей самий довгий міст посередників проходила і праця килимарів у Коломиї. В цьому промислі працювали так званими надомниками навіть і дошкільні діти, причому у страшних антисанітарних умовах. Здобутки техніки пливли собі десь попри мільйони закріпачених рабів, нічим не змінюючи їхньої долі...

І тому саме так схвилював нас загін дівчат на велосипедах. Махаємо їм руками. Відповідають нам широкими усмішками і мчать далі, бо ж перед ними дорога до мети, дорога, яка вимірюється секундами.

Не в кращому становищі від робітників була в минулому й трудова інтелігенція цієї землі, зокрема українська інтелігенція. Це були люди, на яких дивились, як на уцінений товар. До соціального гніту долучався ще й національний. Українська і польська буржуазія розналювали національну ворожнечу, викликали антагонізм між трудящими. Антагонізм цей іноді набирав карикатурних форм. Наприклад, в місті Коломиї до 1939 року українці мали своє кладовище, а поляки — своє, щоб, бува, і небіжчики не посварилися...

Частина української інтелігенції, вірніше буржуазія, була навіть у часи страшного соціального і національного гніту на теплих посадах. В погоні за популярністю, яка потрібна була їм для того, щоб утриматися на керівному становищі в установі чи на підприємстві, які, до речі, здебільшого утримувалися на кошти українського трудячого населення, вони, оті доморослі буржуа, полюбили грати роль меценатів і порадників.

— Що? Влаштувались? — спитав такий один товстопуз мого друга.

— Ні. Як тут улаштуватись? Державної посади не дають, бо маю на документах «за національністю українець», а на посаду до приватних установ не можу дістатись, бо не маю багатого дядька...

— А вам треба подумати про власне підприємство. Треба вміти заграти на патріотичній струнці. Не забувайте про лозунг: «Свій до свого» — це велика сила у промислі й торгівлі...

— Для торгівлі треба капіталу...

— А ви пошукайте такий вид промислу, щоб не вимагав відразу великого капіталу. Стривайте... чого в нас ще немає свого, наприклад... О,— вдарив він себе долонею по лобі,— є ідея! Ви заведіть собі українське похоронне бюро. Дайте відповідну рекламу — і жодний свідомий українець не піде більше замовляти труну до польського похоронного бюро. Ви спочатку заготовте три труни різного розміру...

— І що ти на це? — спитав мій чоловік, людина з дипломом інженера-лісничого.

— Я люблю життя і не можу займатися справами, що зв'язані з смертю...

Ця розмова відбувалася в Коломиї, і їй теж не більше п'ятнадцяти років.

Тепер в Коломиї все стало по-іншому. Все тут змінилося, набрало нового змісту.

Зникли, між іншим, злої пам'яті кнайпи, де сходився бездомний, жебрацький і кримінальний люд міста. Взимку тут шукав затишку перед морозами бездомний безробітний, полювала «на гостя» змучена голодом вулична дівчина, полагоджував свої темні справи маклер. Тут продавали й торгували всім, включно до совісті...

Тепер чайні в Коломиї навіть зовні мають інший вигляд. На вікнах гардини, білі скатерті на столах, квіти у вазонах.

В обідню пору ми зайшли до одної з таких чайних. Ми примостились біля літнього самотнього чоловіка, перед яким стояв недопитий кухоль пива. Він весь час розмовляв сам з собою, не звернувши на нас жодної уваги:

— Хай мені хтось скаже, як-то радіо не любити? Баба на селі сидить і слухає собі радіо, а ця ні... а потім ще претензії до мене має, що іноді виходжу з хати. Мушу вийти, бо хочу знати, що у світі діється... «Ти пияк був і таким залишився!» — І тут же, ніби до своїх давніх співбесідників, несподівано звернувся до нас: — Прошу, чого в жінок такий вузький розум? Пив я за панської Польщі. Останній гріш, бувало, пуцу... Як же ж не пити було? Дітей багато, все оте неодагнене, невзуте, ходиш безробітний, вічно голодний, аж тобі свічки в очах привиджуються, а як трапиться, заробиш щось, подивився, що за те все одно не нагодуєш дітей, то й вип'єш. Вип'єш — і все тоді стає байдужим. А тепер? Прошу я вас, це інша ситуація! Син — директор школи, отутечки, під Коло-

миєю; одна дочка фельдшером; один — змінним майстром на мебльовім комбінаті, а одна ходить у дев'ятий клас. Я ж собі працюю столяром, заробляю — не жаліюся. І чому-то людина, коли їй добре, не може собі вийти поміж люди й випити кухоль пива? Ні, для баби: «І тоді пив, і тепер п'єш!» Її мозок не може розрізнити: тоді було інше, а тепер — зовсім інше.. І як тут радіо не любити? Чиста комедія!.. Радіо не любити?!

Наші симпатії стали на боці підхмеленого Карася, на якого дома чекала Одарка. А й справді: як та жінка не може зрозуміти, що між тією причиною, що спонукала його колись заглядати до кнайпи, і тією, що тепер іноді приводить його до чайної, проходить границя не тільки двох світів, але двох епох.

Увагу привертає молода пара біля сусіднього столика. Він у формі залізничника, вона, як можна здогадатись з розмови, приїхала до нього в гості десь з-під Снятина.

— Як тільки сказав я, що «сестра» приїхала,— зразу відпустили...— посміхається він їй очима, а вона закриває свої віями. Стільки в них щастя, що, здається, ніби воно освітлює все навколо в просторому залі.

— А що твоя мама каже про нашу дружбу? — питає хлопець.

— Мама? От, як всі мами! Сиджу я оце якое і задумалася, а мама підгледіла і питає: «Ти над чим так замислилася?» Я їй кажу: «Ні над чим». А вона сміється і каже: «Не вірю! Знаю я, дочко, про що ти думаєш». А я як почервонію, як почервонію, ніби мене хто окропом облив...

— Значить, мама не заперечує,— зробив хлопець для себе висновок.

— А твій тато... що сказав про моє фото? Він бачив його, правда?

— Пхі! — сміється хлопець.— А татові що? Йому хіба вперше бачити дівочі фото у мене?

— Як це — уперше? — голос дівчини втихає, а очі стають вологі-вологі. Хлопець щойно тепер спохвачується, що необережно обмовився:

— Та це все ще до знайомства з тобою, що ти? Хіба ж я тепер посмів би? Ну, усміхнись!

Вона хоче вволити його бажання, але усміх не виходить. В її серце вже закрався сумнів. Її думки пішли вже по іншій лінії:

— І мої листи читаєш колективно, як інші? Так?

— Я читаю колективно твої листи? Що ти? Що ти?

Та голос зрадив його.

— Чому ти говориш мені неправду? — шепоче вона з докором.— Я ж відчуваю, що ти говориш мені неправду.

— Сказав, що не читаю, значить не читаю.

— Чесне слово?

— Яка ж бо ти... ну, чесне!

— Чесне комсомольське?

Його простягнута рука в ту ж хвилину сіпається назад.

— Стану я на всякі дурниці чесне комсомольське давати!

— Ах, так! Мої листи — дурниці для тебе. Я так і знала... Я так і знала...— впадає в розпач дівчина.

Вона закриває долонею очі. Ніщо їй тепер не миле. Ні білий світ, ні його близька присутність. Йому боляче від того, що боляче їй. Йому й не хочеться, щоб вона втратила віру в нього. Його рука несміливо опускається на її опалену вітром, зів'ялу руку.

— Як вже на те пішло, то скажу щирю правду: читаю твої листи тільки Миколі, але,— застерігся покvapливо,— там, де про почуття... там пропускаю...

— Не пропускаєш ти нічого,— вона говорить це таким переконливим голосом, що совість не дозволяє йому заперечувати.

— А якщо й не пропускаю, то що в цьому поганого? Коля теж читає мені свої листи... А ти думаєш, що то вже так дуже погано, коли читати колективно?! От в нас був такий випадок... Сашко...— знаєш Сашка? — діставав листи від Наталки, а потім, дивись, стали приходити листи від Люськи... Звичайно, коли почали появлятися листи від Люськи, він перестав писати Наталці... А Наталка, до речі, хороша дівчина... комсомолка, передовик, а тамта — хтозна-що. І от як взялись ми... значить, колективно за Сашка, як взялись — все!

— Що «все»?

— Все! Перестав писати до Люськи...

Дівчина закопилила губи:

— Не хотіла б я, щоб тебе колектив заставляв любити мене...

Вона зробила рух, немов збиралась встати і піти. В очах хлопця блиснув страх:

— Чого ти? Що я не скажу — зараз все береш до серця... Хіба тебе можна порівняти з ким-небудь? Скажи сама: можна?

Личко дівчини прояснюється. Тепер вона йому вірить, бо їй, напевно, самій здається, що вона — незрівнянна. Все ж таки за ним ще чимало провин. Він зрештою і сам це розуміє, коли підсуває їй цукерки:

— Прощу, чому не їси? Може, замало солодкі, то кажи, я зараз інших дістану!..

«Може, замало солодкі...» Для неї немає тепер нічого солодшого над його слова, яких він, напевно, має ще для неї великий запас. Буде частувати її навперемінно солодкими і гіркуватими словами, бо життя не є для них одноманітним, аж доки не стануть обом на тій межі віку, коли єдиним бажанням є спокій і статечність...

НАШІ СКАРБИ

Було б гріхом бути в Коломиї і не відвідати музею прикладного мистецтва «Гуцульщина», який розташований в просторих кімнатах колишнього Народного дому. Вже сама назва говорить про те, що цей будинок був колись на трудові народні гроші, але треба сказати, що народ тим приміщенням майже не користувався.

Коломийська українська буржуазія влаштувала тут свій клуб «Бесіду», і Народний дім перетворився на... картярське казино.

Перше, що відчувається в музеї, — це багатство народного мистецтва, широкий його розмах, такий притаманний нашій славній епосі. Навіть важко уточнити, в чому він конкретно полягає, але його відчувасмо так, як відчуваємо свіже гірське повітря, не знаючи його складників.

На стінах довгого і світлого коридора висять великі портрети горян, так зроблених і розташованих, що у вас складається враження, ніби це живі люди, які запрошують увійти до музею.

Музей складається з двох частин: минуле і сучасне. До сучасного треба пройти через минуле.

Серед багатьох надзвичайно цікавих і цінних експонатів виділяється велика, важка, з слідами часу медаль, про яку кажуть, що вона начебто дана Б. Хмельницьким одному з синів покотської землі, який брав участь у боротьбі з польською шляхтою. Не встановлено точно, чи це

історичний документ, але цікавий уже сам переказ, що йде з роду в рід.

Адже відомо, що п'ятнадцять тисяч гуцулів під проводом Височана приєдналися до військ Богдана Хмельницького і воювали під його прапорами за звільнення українських земель з-під польсько-шляхетського ярма і за возз'єднання з російським народом.

Привертає увагу кераміка відомого Бахматюка, який забрав з собою в могилу секрет виробу своїх витворів. Був письменний, бо на деяких виробих підписувався «Бахмінські», очевидно, з комерційною метою. Незважаючи на те, що пізніше технологія фабричної кераміки все ж таки вплинула на поліпшення виробів народних майстрів, Бахматюк надовго залишався неперевершеним.

Крім визначного таланту, мав він тонке відчуття гумору, почуття класової диференціації суспільства. На кахлях, зроблених руками Бахматюка, зустрічаємо такі жанрові картинки, як селянин па снігні крамаря, або зображення товстопузого паниська з мордою свині.

Є в музеї кілька виробів талановитого сина Карпат — Шкрібляка. Жив він у 1823—1885 роках. Як Бахматюк у кераміці, так і Шкрібляк у різьбі на довгі роки залишився неперевершеним. Шкрібляк не ховався з своїми творчими секретами а, навпаки, згуртовував довкола себе учнів, вчив їх художньої різьби.

Одним з таких учнів Шкрібляка був і славний різьбяр Девдюк з Косова. Розповідають, що, зустрівшись з Шкрібляком, талановитий хлопчина не заспокоївся, поки не набив руку у різьбі. Проте Девдюк розумів, що йому буде важко бодай зрівнятися в майстерності з Шкрібляком. Неспокійний з натури, він пустився у мандрівку по світу. Десь аж у югославських горах натрапив на новий спосіб інкрустації кольоровим камінням. Це було те нове, чого не знав Шкрібляк.

Повернувшись на свою батьківщину — Гуцульщину, він почав застосовувати у своїй роботі інкрустацію, але скоро зрозумів свою помилку: у югославських горах було чимало кольорового каміння, чого не було в Карпатах. Наприкінці свого життя Девдюк відмовився від інкрустації, визнавши її за не властиву гуцульській різьбі.

Мені пощастило бути особисто знайомою з художником. В 1940 році з письменницею Агатою Турчинською ми провідали дідугана у його домику в Косові.

Сивий, як голуб, у довгій білій сорочці, сидів він у тіні крилатої груші, а по подвір'ю поралася молодиця, гарна, як маків цвіт. Старий помітив, що ми задивились на жіночу вроду, і тут же розповів нам історію свого одруження з набагато молодшою від себе Анничкою.

...Вона не косівська. Ні. Походить з-під Коломиї. Їхав він якось з Коломиї верхи, а кінь втомився — якщо б не напоїв його, то хіба звалився б з ніг карий. Аж тут бачить під хатою колодязь. Не встиг він зіскочити з коня, як з хати вийшла дівчина, як писанка. Він їй не то жартома, не то поважно:

— Напій мі, дівчино, коня, то будеш моя...

А вона приклала долоню до очей подивилася на нього і відповіла:

— Аби з золота відро давали ви мені, не напою я вашого коня, бо застаріє для мене!..

А він їй на те:

— Не грайся зі мною, крале! Напій по-доброму, бо як злізу з коня і піду на твоє подвір'я, то вже не сам повернуся додому, а з тобою...

А вона не злякалася такої погрози, лише засміялася, та таким сміхом вражливим, дівочим, що майстрові аж мурашки пішли поза спиною, та й відповіла:

— Як чуєте в собі таку силу, що можете взяти мене проти моєї волі, то злізайте і напійте собі коня...

От він і зліз, привів коня на подвір'я, напоїв і... таки потім оженився з Анничкою і забрав її до Косова. Злі язички твердили, що різниця віку між подружжям все ж таки давала себе знати і старий не зазнав щастя з молодю жінкою, проте він на людях тільки хвалив її.

Нам він говорив тоді:

— Нічого мене так не мучить, як те, що я помру, а вона залишиться одна... Хто їй допоможе, порадить?..

Була це турбота не про матеріальний стан, бо жили вони в достатку. Може, були це ще й ревності? Проте даремно переживав старий, бо Анничка померла за два роки до його смерті. Спекла молодиця житнього хліба, з'їла гарячого і до вечора не дочекала...

Особливістю оригінального, неспокійного таланту Девдюка було те, що він не міг зробити дві ідентичні речі. Розповідали, що за Польщі якийсь пан з Варшави хотів замовити собі в нього кабінет в гуцульському стилі. Виходячи з свого розуміння мистецтва, запитав він Девдюка,

скільки коштуватиме одно крісло. Різьбяр назвав йому ціну.

— Значить, друге буде дешевше, бо вже не треба вам придумувати орнамент.

— Ні, — відповів Девдюк, — друге буде дорожче, третє ще дорожче, а четверте будете хіба вже самі робити, бо мені не стане терпцю...

Серед експонатів привертає увагу великий, чорний від диму і часу чумацький віз, знайдений на Покутті. Є здогадка, що чумаки приїздили по сіль аж до березівських солянок на Коломийщині.

Є й такі експонати, що дуже нагадують собою часи Київської Русі, хоч насправді вони недавнього походження. Наприклад, жіночі головні убори, перемітки чи дівочі головні прикраси «чільця» прямо-таки копіюють головні убори часів XII сторіччя.

Зали, що представляють період після возз'єднання українських земель, заповнені здебільшого експонатами учнів вижницької і косівської шкіл прикладного мистецтва. Радянська влада створила всі умови для навчання обдарованих дітей, забезпечила їх стипендією, гуртожитками.

Перше враження у залах сучасного мистецтва — багато сонця: новий, ясний у прямому і переносному значенні світ!

Тема визволення, тема возз'єднання, тема любові до партії, тема нового побуту, нових умов праці — ось що хвилює уми й серця митців. Молодь неохоче згадує про тяжке минуле, вона живе прекрасним сучасним, мріями про світле майбутнє.

Експонатам сучасних народних майстрів відведено п'ять великих кімнат. Відкриває цю галерею так званий Великий зал. На першому плані дві скульптури, тематично пов'язані між собою. Перша з них — «Возз'єднання» А. Здиховського. У півтора разу більша за натуральну величину фігура гуцула. Одяг на ньому подертий, але спина випростана і лице усміхнене. Біля ніг гуцула лежать кайдани, які він щойно скинув. Вираз обличчя настільки промовистий, що запам'ятовується надовго.

Під протилежною стіною, на одній лінії з цією скульптурою, виставлена робота Николишина, яка також називається «Возз'єднання». Тут возз'єднання символізують дві дівчини: одна — у гуцульському вбранні, друга —

у приднірянському. Старша сестра з любов'ю обнімає молодшу.

Великий інтерес становить різьба роботи талановитого учня Девдюка — Семена Каршюка з села Яворова.

Ваблять очі декоративні вази М. Волощука. Він майстер використовувати українські народні форми: баранчики, гладунці та інші — і водночас вдається до мотивів мистецтва інших народів. Така, наприклад, ваза у формі вужа.

Дуже цікава робота Я. Тонюка — бочечка-графин з відерцями-чашками. Це витвір тонкого і вигадливого мистецького смаку. На наше прохання екскурсивод «прочитав» нам письмо, як називають майстри рисунок різьби, і ми довідалися, що різьба зроблена лукатим письмом з вплетеними туди кривульками, медівничками, ряскою, сливочкою та колокольцями. Робота злегка інкрустована синіми і білими намистинками. Саме оця легкість тобто почуття міри, говорить про справді мистецький смак майстра. Професіональна критика, між іншим, скаржиться, що останнім часом у різьбі починається тенденція переваження кольоровою інкрустацією. Цього аж ніяк не можна закинути Тонюкові.

А яка гарна вишивка-гобелен роботи молодої дівчини, студентки Вижницького технікуму прикладного мистецтва В. Марчук. Тема роботи — возз'єднання. Обрамуння вишивки чисто гуцульське. Композиція зроблена так, що фон поділяється на дві частини: одну становить перспектива індустрії, другу — перспектива колгоспних лаїв. На цьому фоні — постаті робітника і селянина, а між ними жінка — символ возз'єднання України. Вдалині ніжними тонами, наче хмаринка (дивуєшся, як могла дівчина їх передати нитками), мріє силует Кремля. Щасливі обличчя робітника, селянина і жінки, натхнені внутрішнім творчим горінням, виразно промовляють, в якій епосі вони живуть.

Директор музею Ілля Степанович Ковалів син відомого письменника Степана Ковалева, помітив наше зацікавлення вишивкою.

— Найцінніше в ній — внутрішній світ людей, показаний вишивальницею. Це нелегко передати пензлем, а тим більше нитками. Ви подивіться, який промовистий вираз обличчя цих людей. Вони щасливі. А колись у Бориславі, недалеко від будинку, де ми жили з батьком,

снувалися виснажені люди, а напроти у Шаймана виграла музика і купалися у розкоші багатії...

Пригадуємо це місце з «Оповідань» Ковалева. Картина справді жахлива: «Ось змучена працею і залишена без одержі людина — копиця костей лежить на подобу чоловіка, покритого шкірою глинкуватої краски. Ось на толоці лежать, мов старці, купи змізерованих робітників, весь Борислав одна смердюча яма, в якій чад і вічне пекло. Скрізь бруд, крайня пужда, невимовні страждання».

Після такого спогаду ще світлішим, ще життєрадісним здається нам гобелен Єлизавети Ключан «Колгоспна молодь на дозвіллі». Крім досконалого розуміння законів композиції, треба відзначити в ньому надзвичайно сміливу, свіжу, оригінальну комбінацію кольорів.

Чудовий гобелен «Ленін у Розливі». Такою роботою гордився б і столичний музей. Люди підходять близько до цього гобелена, щоб переконатися, чи це справжня нитка, чи, може, олія.

Крім творів народних митців в музеї є картини і різьби наших видатних художників В. Касіяна, О. Кульчицької, А. Монастирського. Гарні роботи «Ленін і Крупська в Татрах» Є. Єржевського і «Ліс — новобудовам п'ятої п'ятирічки» Б. Кліповата.

Ще слід сказати про одну людину, яка все своє життя віддала праці для цього музею. Це В. Кобринський. З 1941 по 1952 рік товариш Кобринський був директором цього музею. Під час тимчасової окупації він зберіг до 500 примірників творів класиків марксизму-ленінізму, дві тисячі примірників художньої і політичної радянської літератури. За те Коломийський виконком міської Ради виніс товаришу Кобринському подяку.

Тепер В. Кобринський уже на пенсії, але своїх зв'язків з музеєм не пориває, часто приходить сюди, чим може, допомагає.

В художній оправі на різьбленому столику лежить книга вражень. Вписуємо туди і свої. Хто ж це перед нами лишив записи. Слова цих не знайомих нам людей варті того, щоб їх навести тут:

«Ми, росіяни, пишаємося нашими братами українцями, зокрема гуцулами, їхньою майстерністю і працьовитістю, їх високою обдарованістю. Справжній розквіт українського національного мистецтва став можливий тільки завдяки постійному піклуванню і допомозі Комуністичної

партії і Радянського уряду, допомозі всіх народів нашої країни великому українському народові».

Заки я думала, що нам вписати б у книгу, мій товариш по подорожі подав мені ручку для підпису.

Текст нашого запису лаконічний:

«Схвильовані, очаровані, з вдячністю і жалем прощаємося з музеєм «Гуцульщина».

Так, доля талантів Гуцульщини в надійних руках.

1952

Одного ранку на початку сорок шостого року до прийомної директора львівського газового заводу ввійшла невеличка на зріст, тендітна, підкреслено чепурненька дівчина.

Привітавшись з секретаркою, дівчина відразу направилася до директорового кабінету.

— Дозвольте! — зупинила її секретарка.— Ви в якій справі?

Дівчина не то з цікавістю, не то з подивом глянула на людину, що стала їй на дорозі.

— Я — до директора.

— Розумію. Але в якій справі? Може, вашу справу полагодити хтось інший...

— Я хочу поступити на роботу на ваш завод.

— Отак зразу і говорили б! Вам треба в цьому питанні звернутися до завідуючого кадрами, кімната...

— Та я ж хочу з самим директором поговорити,— не здавалася дівчина і при цьому, може й несвідомо, підвищила голос, бо враз відчинилися двері кабінету і з них виглянув директор.

— У чому річ? — звернувся він до секретарки.

— Оця (може, мала на думці сказати «громадянка», але, глянувши на тоненький стап дівчини, так і сказала), оця дівчина хоче влаштуватися у нас на роботу. Я направляю її до завкадрами, а вона...

— Еге ж,— перебила її дівчина,— я хочу спочатку з вами поговорити...

— Ну що ж, коли справа варта того,— прошу! — всміхнувся директор, якому наполегливість дівчини видавалася, проте, несумісною з її тендітною фігуркою, з ще дитячим виразом обличчя.— Заходьте... Я вас слухаю.

Дівчина сіла в м'яке крісло, глянула на розкішну вогняно-червону квітку у вазончику на підвіконні і якось враз відчула себе домовито в цій обстановці. «Хто ходить тут біля цих квітів, що вони так буйно розцвітають? Це ж треба знати, скільки і коли сонця та води вони потребують...»

— Я слухаю вас,— повторив директор, дивлячись на дівчину, що, задалегідь нервово переживши зустріч з самим директором, тепер якось розмагнітилася, зайнявшись тією вогнистою квіткою.

— Я називаюсь Софія Бідак...

— Як? — перепитав директор, бо йому здалося, що він чогось не дочув.

— Софія Бідак...

— Ага... Прошу, що ви хотіли?

— Я хотіла б стати на роботу на вашому заводі та здобути спеціальність слюсаря.

Директор вийняв хустку з кишені і приклав її собі до уст.

— Добре, — сказав він спокійно, мимоволі глянувши на тонкі, складені на колінах руки дівчини. — Добре, Софіє Бідак. В нас саме тепер провадиться набір робітників... Але тепер відповиси мені на одне запитання. Чим саме приваблює тебе спеціальність слюсаря, Софіє, чи як тебе мама зве?

— Зоня...

— Отож скажи, Зоню, чому тобі, власне, захотілося саме слюсарем стати. Оскільки мені відомо, досі тутешні дівчата не вибирали собі таких професій...

Зоня почервоніла.

— Я не знаю, чи можу з вами говорити одверто...

— От тобі й па! — не зміг директор втриматися, щоб добродушно не засміятися з наївної безпосередності дівчини. — Зі мною треба розмовляти тільки щиро і відверто. А як же інакше?

Зоня зиркнула на свої памп'якюрені нігті, потім на директора, потім знову звела свій погляд на власні руки в подолику сукні.

— Признаюсь вам щиро... Я не зовсім вірю всьому тому, що пишуть газети...

— А це чому?

Дівчина замість відповіді вийняла з торбинки складену вчетверо газету «Вільна Україна», розпростерла її перед директором і мовчки показала пальцем місце, обведене червоним олівцем. У невеличкій газетній замітці писалося про знатну стахановку одного з московських депо, яка, досконало опанувавши слюсарську справу, щодня на триста процентів виконує встановлену норму виробітку.

— Ну, прочитав. І що далі?

Зоня підвела на директора свої великі, зараз насторожені очі:

— Я... хочу переконатися... чи це справді реально... можливо і тут... у Львові... Ви не дивіться, що я така

тендітна на вигляд... У мене в руках досить сили і... років мені також значно більше, ніж здається... Я не від сьогодні працюю на себе. Заробляла на себе й до тридцять дев'ятого року, до визволення... Але тоді, скажу вам відверто, моя стать була моїм нещастям. Єдине, що я, дівчина, могла в таких умовах, — це служити по панах... На заводах якщо когось і приймали — останніми роками, власне, більше звільняли, — то в першу чергу чоловіків... Жінок брали лише на поденну роботу, та й платили за неї значно менше, ніж чоловікам... Не досить було, що вдома мама мені дорікали, що на їхнє нещастя народилась я дівчиною, перед якою світ дошками забитий, та ще й серед людей витикали мені перед очі мою стать. Ні... ні... ви цього не можете зрозуміти, бо ви в інших умовах росли й виховувалися... І от тепер — ви тільки не дивуйтеся — коли прочитала в газеті, що в нас дівчата можуть навіть слюсарями бути, та ще й слюсарями-стахановцями, вирішила сама переконатися, чи це справді можливе... Ви не дивіться, товаришу директоре, що в мене руки такі... наче німці. Як треба буде... вони не зрадять мені... знаю їх... Тому прошу, якщо на вашому заводі є місце...

— Місце-то воно є, Зоню. Я ж сказав тобі, що саме тепер провадиться в нас набір робочої сили... Але мушу попередити тебе, що праця слюсаря — то нелегка праця.

— Товаришу директоре, та хіба ж я дитина? Хіба не розумію, що таке слюсар-механік?.. Ви не відбирайте в мене надії, товаришу директоре!

— О ні! — розсміявся директор. — Це було б злочином — відбирати надію в такої запальної дівчини, як ти... Але знаєш що, розкажи-но мені, як це ти потрапила на наш завод.

* * *

І тут почалася розповідь про небагату на факти історію життя Зоні Бідак, яка природним порядком взяла свій початок від матері Зоні, Катерини Бідак...

Задивилася молода Катруся на чорні очі та й пішла заміж за бідака, ще більшого, ніж вона сама.

— Гей, молодиче! — зустрів її на ярмарку в Судовій Вишні парубок з сусіднього села, який тому два тижні знав її ще дівчиною. — За кого це ти заміж пішла?

— За Бідака. А тобі що?

— Так-таки зовсім за бідака!

— Тьху, дурний! Це мій чоловік так тільки прозивається, а живемо ми собі... як усі люди...

Це правда, що жили вони собі, як більшість людей у Довгомостиськах, тобто бідували. Хоч поля в них обох і було гектар з чимось, але яке то поле в Довгомостиськах! Піски та й піски. Сама тільки картопля родила, і то не кожного року.

А тут як на те — щороку по пророку: Володимир, Василь, Михайло, Йосиф, Ольга, Ганна, Стефа, Микола і дев'ята — Софія.

— Та коби хоч ще хлопець, а то знову дівка... Бідна ж моя голівонько, що я робитиму з ними! Хіба потоплю їх, як котенят... Іншого виходу нема ні їм, ні мені...

Батько був по натурі спокійніший за матір. Він завжди зважував кожне слово, поки, як сам говорив, випускав його між люди.

— От сама не думаєш, що говориш... Не крикай мені над дітьми. Оці мої малі Бідаки — це моє багатство. Ая! Ще раз кажу: багатство. А цією маленькою чорнушкою ще, може, буден пишатися колись. Правда, Зонцю?.. Володько цього року поїде до Львова... може, знайде собі там якийсь заробіток. Вже легше буде. А там, може, десь і Василя примістить.

— Все в тебе, Іване, «може»... А «може» — то все одно що горобець на стрісі. Фрр... і нема.

Та життя було таке, що довелося навіть на це непевне «може» вирядити найстаршого на роботу до Львова. Яка це мала бути робота і хто мав дати її йому — зовсім невідомо.

Відомо було батькам і самому Володимирові тільки те, що мусить із села рушати, бо не проживе на ріднім піску. Поїхав Володимир, а згодом і Василя потягнув за собою.

Писали сини додому рідко, і тільки ген-ген по літах признався син матері, що вони з братом умовилися писати до батьків тільки тоді, коли була в них робота, щоб дома прочитали: «Маю працю, мамо, живеться мені непогано...»

За братами подалися до Львова, чи, як говорилося в Довгомостиськах, «у світ», і сестри. Спочатку — найстарша, за нею — середуща.

Коли Зоні словнилося тринадцять років, доля її була вже вирішена: поїде й вона до Львова на службу.

Та в родині Бідаків уже знали, що, виїжджаючи «у світ», треба у гміні взяти папір.

— Піди сама по папір,— сказав дочці Іван.— Треба тобі привчитися самій дбати про себе.

— Я сама буду говорити, аби дали мені засвядчене з гміни, що проживаю у Довгомостиськах, але нехай мама підуть зі мною...

Пішла Катерина з дочкою до гміни та тільки сорому набралася через дівчуря. Десь-то люди совість загубили — про такі речі дитину розпитувати. Де ж так! Підійшла Зоня з матір'ю в гміні до секретаря, щоб дав їй довідку, що вона з Довгомостиськів, а він, безсоромник такий, каже:

— Підпишись тут на папері, що не матимеш претензій до громади, аби громада тобі дитину утримувала...

— Та що ви, пане секретарю, яку дитину? — аж почервоніла Катерина.

— А ви не перебивайте мені... Самі знаєте, яку дитину... Кожна, що поїде до Львова на службу, повертається пізніше в село вже з дитиною, і гміна мусить опікуватися тією дитиною. А тепер ми хитріші за них стали. Хай підписується, що зрікається претензій до гміни. Тоді видамо папір... інакше... нема! Навчили вже нас...

— Мамо, що це пан говорять? Та я не знаю, чи пані пустили б мене з паненям на село...

— Йой пане, таж дитина навіть не розуміє, про що ви говорите!

— Вона не повинна розуміти, а повинна підписати оцей папір... Що воно було б, якби сякий-такий брався все розуміти. Писати вмієш? — спитав у Зоні.

Вміла писати. Ще б пак! Закінчила ж чотири класи пародної сільської школи...

...У Львові, дякуючи тому, що дві сестри служили вже в цьому місті, потрапила Зоня, як казали сестри, на «добре місце».

Вона не була голодна і мала на зиму взуття, але зовсім втратила тут усе своє особисте, свої маленькі дівочі радощі. Правда, на селі, в мамі, була гірша їжа і з взуттям на зиму був клопіт, але там, незважаючи на матеріальні нестатки, вона мала радісну свідомість свого особистого існування: в неї були свої приятельки, з якими ніколи не можна було доскочу наговоритися, в неї були свої пісні, якими висловлювала вона свої ще не викристалізу-

вані, ще підсвідомі почуття й думки, а над усім — там була мама, правда, безнастанно зайнята роботою, заклопотана, але все-таки її рідна, ніким не підмінна, ніким не заступна матуся, а тут усього цього й бракувало.

Тут вона цілком залежала від настроїв і волі своїх господарів. Власне, її, як живої людини, не було в цьому домі. Був тільки неповнолітній робот, слухняний і мовчазний, як годиться на службі... Їла вона тільки те, що залишалося від обіду в їдальні, і то не на підносах, а на панських тарілках. Це давало право Зониній господині говорити своїм приятелькам, що «в мене дівчина їсть те саме, що й ми з чоловіком». Спала дівчина в кухні. Але тому, що господиня вважала, що ліжко для наймички в кухні належить до поганого тону, Зоня не мала ліжка. Спала вона на старій скрині, яка вдень вдавала з себе канапу.

Першого-таки дня своєї роботи дівчина, охоплена тугою за домом і рідними, повісила собі над скринькою фотокарточки і якийсь наївний образочок, але пані відразу ж наказала зняти те з стіни, бо воно псує їй стиль кухонної обстановки. Зоня зняла. Псував стиль і клуночок Зоні, тому віп міг стояти лише в стінній шафі у передпокої.

Співати Зоні було категорично заборонено. І заборона ця мала свої логічні підстави. Коли пані була вдома, то співати було заборонено тому, що пані не терпіла «невиробленого» «сільського» голосу, який різав її витончений слух. Коли ж пані не було вдома, то не можна було співати з тої причини, щоб сусіди, боронь боже, не подумали собі, що в пані Н. надто вже знахабніла служба...

А чи дозволено було Зоні плакати? — само собою напрошується запитання. Дозволено. Тільки так, щоб пані не бачила цього, бо мала вона дуже вразливі нерви й не могла терпіти сліз навіть у песика.

При цьому щодня, буквально щодня, чула Зоня від пані, яке, мовляв, щастя випало дівчині, що потрапила вона в такі «добрі руки». Зоня повинна пам'ятати про це і, під загрозою втратити «єдине в світі добре місце», не в'язувати знайомства ні з ким: ні з дівчатами, а тим паче з молодими хлопцями, які нічому доброму не можуть її навчити, тільки вона, її пані, може навчити Зоню. Вона навчила її так розумітися на годиннику, що Зоня точно знала, скільки хвилин їй потрібно на те, щоб забігти до ризника, скільки для того, щоб справитися на ринку, в

молочарні. А коли траплялося затриматися, мусила дати докладний звіт про кожну хвилину запізнення.

— Це для твого добра, Зоню,— не раз казала їй господиня.— Такий режим виробить у тебе почуття акуратності й точності, а крім того, убереже тебе від небезпечних знайомств...

Та все ж прийшов такий день, що поламав цей випробуваний режим пані Н.

Ранком 16 квітня 1936 року пішла Зоня на ринок і... повернулася аж над північ.

— Бійся бога, дівчино! Де це ти була? Де пропадала? — накинулася на Зоню господиня, хоч і добре знала, які події відбулися в місті того дня.

— Поліція оточила вулицю Пекарську і не випускала звідти нікого. Якби не змогла довести, що працюю у пана судді, була б попала до комісаріату поліції.

Це була правда, але правдою було й те, що, зустрівши демонстрацію безробітних, Зоня, керована потягом до близьких їй по духу людей, сама включилася в демонстрацію і тому потрапила в облогу поліції. Ті кільканадцять годин, що їх провела Зоня за замкнутою брамою якогось будинку в розмові з робітниками-демонстрантами, не те щоб залишили слід, а ясно позначили в житті дівчини межу, від якої взяв свій початок її новий світогляд.

Вона залишає роботу в судді. Їй хочеться будь-то влаштуватися десь на фабриці. Правда, небагато тих фабрик у Львові, а все-таки є кілька: горілки і лікерів, трикотажна, шоколадна, косметичних виробів і ще якісь.

Та ба! Куди не звернеться, всюди дістає приблизно однакову відповідь: у зв'язку з економічною кризою робітників звільняють, а не те щоб приймати нових, до того ж жінку. Навіщо їм жінки, коли тепер такі часи, що фабрика може за безцінь мати робітника-чоловіка! І ще — відколи це сільські дівчата не хочуть служницями найматися, а на фабрику пруться!..

Що робити! Повернутися в Довгомостиськи? Навіщо! Он старший брат Володимир уже там. Хоч і не повернувся він, як побоювалася гміна, з дитиною, але привіз з собою важку недугу і лікується в батьків (вже і в самого свої діти підрастають).

І знову наймається Зоня на службу, але цим разом уже з твердим наміром за всяку ціну влаштуватися на фабриці чи на будь-якому підприємстві хоч безплатним

практикантом. Правда, як поденна робітниця, вона не заробить на фабриці більше того, що має, як наймичка, але то пусте. Головне інше: в об'єднаному спільними інтересами колективі людина зовсім інакше відчуває себе морально. Зоня сама мала нагоду переконатися тоді, в квітні тридцять шостого, що в робітничих колах кожне чергове звільнення, кожне чергове обмеження ще більше згуртовує робітників і вони сприймають його не тільки як лихо, а і як новий поштовх до боротьби за свої права...

І Зоня наполегливо добивалася свого. У вересні 1939 року вона вже працювала безплатним практикантом у торговельному закладі «Народна торгівля».

Визволення західних земель та возз'єднання їх з Радянською Україною відкрили широкі перспективи не тільки перед родиною Бідаків, а й перед усіма бідаками колісь знедоленої Галичини. В ті знаменні дні в людях не тільки пробуджувалася роками приспана творча енергія, але до багатьох поверталось й саме життя, яке, здавалось, вже залишало їх.

Як же міг дозволити собі хворіти Володимир Бідак, коли його країні потрібно було стільки здорових чесних рук?

Стара Катерина тільки головою похитувала:

— Говорили: допоможе це і допоможе оте... А бач, у чому були ліки на нього... Може б, ти ще на селі побув, кажу. А він мені: «Ні, мамо! Тепер я вже видужаю у Львові. Напевне знаю, що видужаю».

Приїхала додому й Зоня. Здавалось, наче відбула цю дорогу тільки для того, щоб поплакати з мамою від радості. Тільки переночувала, а тут ще вдосвіта прийшли за нею з сільради:

— Підеш, дівчино, в кооперацію працювати...

Та не встигла вона щось зрозуміти у тій кооперації, як новий наказ: треба їхати в район на перепідготовку кооперативних працівників. Так сказали їй у сільраді в Довгомостиськах. У районі ж виявилось, що та перепідготовка — це курси для працівників молочно-молочарського виробництва в Стрию. Тобто в Стрию міститься трест, а лабораторна робота проводиться на маслозаводі в Калущі.

Зоня ще раз приїхала додому — по найпотрібніші речі. Адже курси плануються на шість місяців.

— Бувайте здорові, мамусю, їду вчитися. Вчитися, мамусю!..

Та не вийшла ще Зоня за ворота, як перед нею найстарша Володимирова дочка, Ярина.

— Тітко Зоню, ви куди! Я ж приїхала попрощатися з вами всіма, їду на курси бухгалтерів до Києва.

— Ти?..— протирає очі краєм ґартуха стара Катерина.— Ти — до Києва? Та скільки це тобі років, онуко, що ти вже до Києва вибираєшся!.. Ну, що ти на це, старий? — звертається вона до чоловіка, який тільки дивиться вогкими очима й усміхається.— Що ти на це, старий?

— Ні, це вже я запитаю тебе: ну, що ти на це, стара? Хіба ж не говорив я тобі, що мої маленькі Бідаки — мое багатство?..

...Вручивши атестати про закінчення курсів молочарського виробництва, завідуючий навчальною частиною сказав курсантам:

— Тепер ви — спеціалісти. Кожний з вас може вибрати собі роботу де завгодно. Дехто вже й запрошення дістав. От, наприклад, нашій відмінниці Зоні Бідак запропонували працювати старшим лаборантом у молочарському кооперативі в Судовій Вишні. Як ви на це, товаришко Бідак?

— Що ж! Я з великою охотою залишусь працювати в нашому районі...

Та працювати по-справжньому довелося недовго. Віроломний напад гітлерівських орд зруйнував життєві плани Софії Бідак, як і мільйонів таких, як вона.

Сміливі мрії про майбутнє заступила повсякденна турбота, аби зустріти наступний день. Життя почали виміряти не роками, не місяцями, а годинами. Воно стало не тільки тягарем, а майже провинною. На тебе дивилися, як на злочинця, навіть тільки за те, що ти був живий. Яке право мав ти на життя, коли на лінії фронту, яка змінювалася з кожним черговим повідомленням, гинуло стільки фашистських «надлюдей»?

Аби тільки дожити до завтра. Аби тільки витримати. Аби тільки дочекатися години визволення, яка наближалася в міру того, як переходила зі сходу на захід лінія фронту...

Через кілька днів після вигнання фашистських недолудків, уже на початку серпня 1944 року, знову розгорнув свою роботу молочарський кооператив у Судовій Вишні. На посаді старшого лаборанта знову була Софія Бідак. Повернувся іще дехто з довоєнних (хоч війна ще тривала)

працівників — ті, кого демобілізували, як непридатних до військової служби.

Після перших сердечних привітань скоро всі помітили, що Зоня змінилася.

Вона працює, як і раніше, але не відчувається вже колишнього запалу в роботі. Вона завжди задумана. Поведінка Зоні впадає у вічі секретареві партійної організації, який знав дівчину ще з 1940 року.

Одного вихідного дня, коли Зоня відмовлялася від колективної прогулянки за місто, він таки умовив її взяти участь у прогулянці, а там, знайшовши слухну хвилину, заговорив просто:

— Тепер ти мені скажи, що з тобою діється... Я знав тебе ще до війни і мушу відверто сказати, що ти мені... зараз не подобася. Так, як оце ти, поводяться лише люди з нечистою совістю...

Дівчина похнюпилася і нічого не відповіла.

— Я чекаю твого слова, Зоню...

— Ну, добре. Я вам усе розкажу...

І почалася відверта розмова.

...Він сказав, що так, як вона, поводяться лише люди з нечистою совістю. Ні, ні! Хай він не думас бозна-як погано про неї. Ніякого поганого вчинку вона, Зоня Бідак, не допустила. Та погано можна не тільки діяти. Бездіяльність — це теж дуже погана річ... Але вона розкаже все по порядку.

Під час німецької окупації вона, як зрештою всі молоді хлопці й дівчата Судової Вишні, страшенно боялася вивозу на каторгу до Німеччини. Кожний з них думав тоді тільки про те, як сховатися від тих людоїдів та дожити до дня визволення. А от, коли нарешті прийшли наші, а з ними і визволення, Зоні, — вона думас, що не тільки їй одній, — стало страшенно соромно перед самою собою, бо не всі люди, таки наші місцеві, галицькі люди, тільки й те робили, що ховалися від гітлерівців. Були ж і такі, що навмисне залишалися для підпільної роботи в тилу ворога, приставали до партизанів чи бодай діяли вкупі з ними. Не залазили з остраху в нори, не ховалися, а боролися з ворогом...

Як тільки наші повернулися, дізналась Софія, що в західних областях України під час німецької окупації діяв місцевий партизанський загін «Народна гвардія імені Івана Франка»... А ще коли добачила, скільки дівчат у

Радянській Армії, то стало так прикро, так боляче, що й передати не можна... А згодом ще новий біль: прочитала в газеті про дівчину-слюсаря з московського депо, яка на триста процентів виконує норму і яку шанує вся Батьківщина... Годі! Вона вже твердо вирішила залишити Судову Вишню й перебратися до Львова, на який-небудь завод... Йй чомусь здається, що там, на великому заводі, вона більше зробить, що там є кращі можливості проявити себе. Вона таки переконана в цьому... Львів уже не той, що був за Польщі. Тоді що? Одна фабрика горілки та лікерів Бачевського, якась там фабрика пудри та парфюмерії і ще кілька не фабрик, а фабричок — от і все. А тепер?... Вирішено! Вона їде...

Зоня таки поставила на своєму і приїхала до Львова... А тут газовий завод великими літерами оголошує про набір робітників...

І от сталося так, що одного ранку — на початку сорок шостого року — в прийомній директора львівського газозаводу опинилася Зоня Бідак.

* * *

— Товаришу Скалко, ось та дівчина, що хоче на слюсаря вчитися.

Слюсар-контролер газових лічильників Станіслав Скалка відвів погляд від лічильника, якого виміряв його газовий пульс:

— Де та дівчина? Де?

— Та ось перед вами. Хіба не бачите?

Слюсар Скалка знизав плечима:

— Не бачу я дівчини, яку мав би вчити... А цій вичепуреній лялі, що стоїть переді мною, скажіть, хай насамперед зітре собі манікюр з пальців. Інакше не буду вчити — і баста!

Хоч другого дня Зоня прийшла на завод без манікюра та нігтів, серце старого слюсаря не пом'якшало від такої переміни в дівчині. Він був просто ображений на те дівчисько, що воно береться не за свою справу.

— Та я, рахувати, не сьогоднішній. І на Угорщині бував, і в Моравії світу, рахувати, трохи побачив. Але піде не стрічав, щоб баба за слюсарство бралася... Та коби хоч то дівчина була, як має бути... А то що? Вітер подує — і полетить воно... І чого б то я, на її місці будши, до верста-

та пхався?... Ну, як ти гадаєш, дівчино, за ремонт газового лічильника братися, коли ти його з землі на верстат підняти не можеш?

— А звідки ви знаєте, що не можу? А от можу! От зараз вам і підніму. Що? Можу вже?

Розказують, що саме з того моменту, коли Зоня, зціпивши зуби, одним махом рук викинула газовий лічильник на верстат, ставлення Скалки до неї почало змінюватися. Але це не була ще приязнь. Приязнь між Скалкою і Зонею, між учителем і ученицею, прийшла згодом. А поки що старий слюсар лише відчував пошану до Зониних рук, а це для нього багато важило.

Не виявляючи цього не те що словом, а й рухом, він сказав суворо:

— Що можу, то й розкажу: А я не професор і вчити не вмію. Маєш очі — дивись!

А очі в Зоні великі і вміли дивитися. За тиждень дівчина навчилася вже розбирати газові лічильники.

— Та мала таки робить успіхи,— сказав хтось про Зоню, і це почув Скалка.

— Успіхи? Про успіхи говоритимемо, коли вона збере те, що розібрала...

— А чому ж не збере?

— От кажу, що не збере!

— А я певний, що збере!

Слово по слову, і перед Зонею Бідак постало завдання зібрати розібраний газовий лічильник. Весь цех, скільки робітників там було, хвилювався: збере чи не збере?

Минуло чверть години. Пів. Три чверті. Година. Година і чверть... Нарешті Зоня прийшла до Скалки:

— Я не можу зібрати, бо тут бракує одного гвинтика...

На її великий подив, старий майстер схопив її за обидві руки і вигукнув на весь голос так, що почули навіть ті, хто був у суміжних кімнатах:

— Молодець, дівчино! Молодець! Програв! Вітайте мене з програшем!..

— По-перше, ви не програли, а виграли, бо Зоня лічильник так і не збрала. А по-друге, якщо ви й програли, то чого вам радіти? — спитав його хтось.

— Дурень ти, розумієш, дурень! Я маю свій спосіб випробування орієнтації учня... От беру і заховаю якийсь гвинтик. Кмітливий учень помучиться, помучиться і та-

ки прийде до переконання, що гвинтика бракує, а якийсь телячень буде тобі кілька днів зряду морочитися з тим розібраним лічильником і не догадається, у чому річ... Молодець дівчина, молодець! Ще сьогодні, хлопці, треба поговорити з інженером нашим, Михайлом Йосиповичем, аби дали їй місце в гуртожитку... Ти де живеш, дівчино?

— У сестри... Але сестра не хоче, щоб я йшла до гуртожитку...

— Розумію... А ти бувала в нашому гуртожитку?

— Ще не було часу...

— Ага! Так от сьогодні піди туди й подивись, як живуть наші хлопці й дівчата... Та ти, мабуть, і в їдальні ще не була? По роботі не тікай до хати, а ознайомся трохи з життям наших, заводських. Ти ж від сьогодні — справжній наш робітник.

Як же це так, що стільки ходила вже Зоня на газавод на Газовій вулиці, зустрічалася з його робітниками, а от щойно тепер побачила, що нічого вона не знає про побут свого колективу.

Вона, наприклад, вже другого дня після того, як стала на роботу на заводі, випадково побувала в квартирі Жеребецьких. Але їй тоді і на думку не спало, що Жеребецькі живуть у гуртожитку. Дві кімнати з кухнею — хіба ж бувають такі гуртожитки?

Та от сам майстер водить її тепер по гуртожитку, і вона бачить, на власні очі бачить, що такі речі справді можливі. Малодітні подружжя, як, наприклад, Лесюки, мають кімнату з кухнею. По одній кімнаті мають бездітні подружжя, як от стельмах Дідич з молодою дружиною. Хлопці живуть по трос-четверо в одній кімнаті. Але що то за кімнати! Просторі, сонячні, пофарбовані у веселі кольори, з паркетною підлогою, з білими фіранками на вікнах і такими ж білими покривалами на ліжках.

Зоню дивує тільки одне: як же так, що в хлопців такий самий бездоганний порядок, як і в дівчат? Невже на цьому заводі вони навчилися й порядку в побуті?

Хлопці посміюються з Зоні:

— Трохи, звичайно, привчилися, а трохи доробляє за нас наша прибиральниця.

— Ади, які мені пани знайшлися, — прибиральниці треба їм!

— Що ж, такий уже порядок у нас в гуртожитку... Але поза тим усім ми й самі непогані собі хлопці. Ви-

йдеш за котрогось з нас — до смерті не шкодуватимеш. От за мене, наприклад... Дістанемо окрему кімнату, поросятко собі заведемо...

— Ти що, блекоти об'ївся? В кімнаті... порося?

— Навіщо в кімнаті? Хіба іншого місця нема? У нас майже всі сімейні тримають свиней! Взагалі свиня свині не рівня, а наші свині відмінні тим, що їх свиноматка заводського ОРСу на світ привела... А ще візьмемо собі, Зонцю, ділянку на город. Ти хіба не знаєш, що наш завод має в своєму розпорядженні кілька десятків гектарів землі та ще сорок п'ять корів?.. Га, що ти на це?

Звичайно, і чоловік, і власна кімната, і город, і порося — все це добре, все це, може навіть, колись і ввійде в життєву програму, але тепер інші справи цікавлять Зоню.

От, наприклад, їй цікаво знати, що дівчата й хлопці роблять у вільні години. Брат Володимир розповідав, що коли він працював на заводах за старих часів, то, було, зійдеться по роботі його компанія, ну, й ріжеться в карти аж до світання. А от уже як вона в Калусі була, то курсанти після занять, було, читають, співають та танцюють...

— А ми, знаєш, англійську мову вивчасмо... Чи, може, хочеш «парле ву франсе»? Теж можемо! — відповів той ясноволосий хлопець, який щойно пропонував Зопі одруження та ще й порося на додачу.

Хоч Зоня й переконалася в тому, що все, про що говорив він жартома, було, власне, правдою, тон цього хлопця якось застерігав її від надто великого довір'я до нього. Мабуть, це видно було на її обличчі, бо бідний хлопець вже вдався до чужої допомоги:

— А ось секретар нашої організації. Не віриш — спитай його. Володимире Григоровичу! Оця дівчина не вірить, що при заводському клубі є гуртки іноземних мов...

«Чуєте, що він каже? До неї то він «парле франсе», а до секретаря — то уже «гуртки іноземних мов».

— Ні, чого не вірю? Він тільки якось так сказав, що можна було поставити під сумнів правдивість його слів.

Секретар парторганізації нічого не відповів на те, але сам повів Зоню до клубу.

Може, десь на світі є — чому ні! — ще кращі клуби, але такого великого, такого красивого клубу вона ще ніколи не бачила. На стінах горіли червоні полотнища

з лозунгами, оформленими так мальовничо, що саме вже оформлення примушує зупинитися перед ними. А зміст... Ось один з них, що ніколи не зітреється в пам'яті Зоні Бідак:

«Соцзмагання — це передумова наших виробничих перемог».

— У нашому клубі,— каже Зоні секретар парторганізації,— працюють курси підвищення кваліфікації працівників різних спеціальностей, тут іде навчання з технімуму, є курси бухгалтерів...

«Он скільки науки,— думає Зоня.— Так вони, значить, весь час після роботи тільки вчаться. Вчаться, вчаться і вчаться. Звичайно, наука дуже потрібна річ... Але от на курсах у Калуші теж усі вчилися. Тільки й розваги там були... Та ось у кутку стоїть фортепіано. Мабуть, тут і музики вчаться...»

— А хто тут грає на фортепіано?

— Є такі, що грають. Це коли в нас іде вистава чи танці... Та й для хору музичний супровід потрібний.

— Хіба ж тут?..

— А ти як думала? У нас майже щодня гурток самодіяльності свої вистави показує. Може, і ти ще колись роль Наталки Полтавки зіграєш...

— Ви так говорите, що я не знаю, де правда, а де жарт.

— Кажу цілком серйозно... Ну, тепер ти трохи ознайомилась з нашим внутрішнім життям. Підеш ще тільки до їдальні. Марно чекатиме на тебе сьогодні сестра з обідом — сьогодні вже пообідавш з нами. Василю,— звернувся секретар до хлопця з ясним чубом, який весь час ішов за ними слідом, до того, що пропонував Зоні вийти за нього заміж.— Мені треба йти, а ти проведи її до їдальні. Ще півгодини перерви маєте.

— Єсть, товаришу секретар! — охоче відповів той і, як тільки секретар парторганізації відійшов від них, знову причепився до дівчини: — Перед тим, як підеш до їдальні, мусиш прийняти ванну...

— Ти що — здурів?

— Зовсім не здурів. А такий закон у нас на заводі, що, хто вперше заходить до їдальні, мусить перед тим прийняти ванну або... ну, хоч би душ. А як вже ти ні в якому разі не хочеш, то мусиш бодай оглянути наші душі...

На щастя, тут надійшли дівчата, що теж прямували до їдальні, і виручили Зоню від примусового огляду душів та ванної кімнати.

Та Василь і далі не відступав від новачки:

— А після обіду, якщо треба тобі черевики залатати чи спідничку по-модному вкоротити, то не йди до міста. У нас є свої майстерні. Можу тебе туди провести. А коли ще добре слівце за тебе скажу... навіть дешевше візьмуть...

— Ти не дивуйся, що він такий. Він у нас Стецька у «Сватанні на Гончарівці» грає,— сміялися дівчата.

* * *

— То був день,— каже Зоня Бідак,— коли мені здалося, що я дуже багато пізнала і зрозуміла. Але невдовзі переконалась, яка я — правду сказати — ще темна тоді була.

Я маю на думці не тільки слюсарську справу. З цим я досить-таки скоро впоралася. Хоч і трапилося так, що через два місяці після початку моєї роботи на заводі наш майстер Скалка виїжджав з міста і я мала стати замість нього самостійним слюсарем-контролером,— це мене не злякало. До роботи свого вчителя я добре придивилася, того, чого не знала, навчилася. Та коли всі труднощі було переборено, я відчула, що бракує мені ще дуже багато. Це правда, не стосувалося слюсарської справи...

І тут допоміг мені наш секретар парторганізації. Він не тільки записав мене до гуртка політтрамоти, але дуже часто отак, наче ненароком,— тепер я вже розумію, як те робилося! — заводив зі мною розмови на політичні теми. Потім почала я відвідувати лекції, газету собі виписала...

Коли між нами йде вже на щирість, можу сказати, що як колись вчилася я слюсарської справи, так і тепер наполегливо, ґрунтовно вчилася я бути свідомою радянською людиною. І прийшов нарешті час, коли я зрозуміла, хто я і яке моє місце в нашому суспільстві.

Я дивилася тепер на своє минуле не тільки як на своє особисте горе. Тепер у своїх колишніх особистих злиднях я вже бачила долю тисяч таких, як я. І в своєму теперішньому становищі я бачила не тільки себе. Не тільки я, Софія Бідак, колишня служниця пані Н., здобула спеціальність і одержую зарплату тисячу п'ятсот карбованців

на місяць, але тисячі й тисячі подібних до мене, колись безправних та пригночених галицьких жінок та дівчат добилися такої ж долі для себе. Цю долю забезпечила їм Радянська влада. Вона, тільки вона допомогла їм знайти своє місце в житті...

Як я стала передовиком?

Це було саме перед виборами до Верховної Ради УРСР... Я знала, що цими виборами народ наш має засвідчити свою відданість Радянському урядові і Комуністичній партії, і в мене не було сумніву, що вибори пройдуть з повним успіхом. Але — так уже мені здавалося — від нас чекали наочних доказів цієї відданості. І от я, зваживши свої сили, стала на почесну передвиборну вахту... Я виконала тоді 500 процентів норми. Це був найбільший успіх у моєму житті — найбільший тому, що дав мені найбільше внутрішнє задоволення. Адже я наочно довела тоді свою відданість, свою вдячність нашій Радянській Батьківщині, яка з мене, колишньої панської попихачки, зробила те, чим я є сьогодні. Я довела вдячність не тільки своєю особисту, а й тисяч моїх сестер... Це був початок. А тепер...

На цьому місці переб'ємо слова Зоні Бідак, щоб розповісти те з її біографії, що вона не договорила.

Відразу після виборів до Верховної Ради УРСР Софію Бідак було обрано народним засідателем Верховного Суду УРСР. Буває ж так, що не всі справи, надіслані до Верховного Суду в Київ, вирішуються тільки там. Є справи, які вимагають, щоб їх вирішували на місці, в нашому випадку — у Львові. Тоді з Кієва приїздить представник Верховного Суду і разом з двома народними засідателями вирішують ці справи. Звання народного засідателя Верховного Суду не тільки почесне, а й у великій мірі відповідальне.

Це раз.

По-друге, товаришку Бідак обрано депутатом районної Ради депутатів трудящих.

— Значить, буваєте на сесіях районної Ради?..

— Пробачте, що переб'ю вас. Бувати на сесіях чи засіданнях — то найлегше. Робота депутата проходить поза засіданнями. Я от належу до побутової комісії, спеціальним завданням якої є піклуватися про побут інвалідів та вдів і сиріт тих, хто загинув під час Великої Вітчизняної війни. Що я можу сказати? Наші люди мають чуйне серце

і радо допоможуть, коли тільки хтось займеться організацією справи... От є в нас інструментальний завод. Він має велике підсобне господарство, і взагалі завод не бідний собі. Мушу сказати, що завод зробив чимало в справі допомоги інвалідам, узяв навіть шефство над ними. Але... — хай пробачать мені керівники заводу! — їм завжди треба нагадувати про це. Те ж саме можна сказати і про наш районний харчоторг. Він багато в чому допоміг сім'ям загиблих воїнів, та знову довелося членам нашої комісії піти, простежити, перевірити...

— Тепер такі запитання, Софіє Іванівно: як ви добилися своїх високих показників у роботі?

— Перш ніж говорити, як я добиваюсь своїх успіхів, хочеться розповісти, чому саме я їх добиваюсь. Насамперед тому, що люблю свою роботу, а через те, що люблю, по-господарському ставлюся до неї. На мою думку, це перша запорука успіху. Моя праця, хоч яка вона іноді важка (бувають ще дуже заплутані ремонти лічильників), ніколи не є для мене неприємною, я ніколи не беруся до неї з неохотою. Навпаки, чим вона складніша, тим цікавіша для мене. А коли є в тебе любов до своєї роботи, сам процес її підкаже тобі, іноді навіть несподівано для тебе самої, ще один спосіб, як за найкоротший час зробити пайбільше... І ще одне: дбаючи про збільшення кількості, не можна забувати про якість. Я з товаришем Мищенком (мушу його згадати, бо ми часто працюємо разом) добилися великого перевиконання норм, але при цьому ще не було випадку, щоб при перевірці нам забракували роботу, що її ми здали як готову. Ми дуже дбаємо про добру славу нашої заводської марки, бо це справа честі нашого заводу. Намагаємося також найраціональніше використати свій робочий час, не втрачаючи марно жодної хвилини. Високі показники роботи є деякою мірою показниками твого патріотизму...

— А чи маєте ви, товаришу слюсар-контролер, своїх учнів? Чи підготовляєте зміну?

— Звичайно. От товариші Вербинець і Вельможен — це вже, так би мовити, мої вихованці.

— І ви теж загадували їм збирати лічильники без одного гвинтика?

— Ні, незручно, знаєте, повторювати чужі прийоми. Для мене от найприємніше було те, що хлопці-учні не бунтувалися проти вчителя-баби. Як не кажіть, а навіть

у такій дрібниці відчувається новий побут, перебудова людського світогляду...

— Ще одне останнє питання: що ви найбільше любите на своєму заводі?

Софія Іванівна подумала трохи, а потім сказала:

— Як не дивно, а найприємніше мені, коли заходжу до бухгалтерії.

— Невже ж ви...

— Та що ви? Ви, бачу, зовсім не так, як треба, зрозуміли мене. Наша ж бухгалтерія не тільки виплачує зарплату, що ви, напевно, й мали на думці, а ще веде відділ абонентів. На стіні в бухгалтерії висить графік, який показує зріст користування газом у Львові. І ви знаєте, коли я порівнюю, коли дивлюсь на таблицю й порівнюю... Адже в цьому році місто одержало газу в кільканадцять разів більше, ніж у 1939 році. Коли порівнюю минуле з сучасним,— Софія Іванівна всміхнулася задумано,— коли усвідомляю, що за такий порівняно недовгий час Львів перетворюється на великий індустріальний центр, до мене приходить думка, що є й моя, хоч дуже скромна, але все-таки певна часточка праці. А що може бути приємнішим для людини, ніж свідомість того, що, роблячи свою маленьку, може, й непомітну справу, ти вносиш свою частку в героїчну працю всього нашого народу!

Малá від тягаря літ, в несучаснім капелюшку, надто вже чемна, просить вибачення, що потурбувала, чи як вона каже, «напала», мене у моїй квартирі:

— Я перепрошую, що напала вас удома, але я по установах ніколи не ходила, і дай боже, щоб до смерті не треба було. Три влади, прошу пані, пережила, але, крім пошти, з ніяким урядом не мала справи. В мене свій принцип: віддай богові боже, а кесареві — кесареве. І от на старість — хто так видів? — тягають мене в міліцію! І за що, питаюся? Чинш за мешкання плачу регулярно; як бачу п'яного, то другим боком тротуару обходжу; коли починають сусіди сварку, то я зараз в себе вікна зачиняю, щоб, боронь, боже, не виставили мене за свідка... І за що, за яке, за котре мене в міліцію? О, прошу подивитися, тут сповіщення: на середу на десяту годину маю з'явитися до начальника паспортного стола. І чого їм треба від мене, старої?

Дивлюся не на повістку, а на страдницькі, слізні очі старенької і думаю собі: «Який це бюрократ у мундирі радянської міліції взявся турбувати сімдесятип'ятилітню жінку?»

— Пані добродійко, прошу розповісти мені все з самого початку. Як це, при якій нагоді забрала міліція у вас паспорт?

— Добре, добре. Я і сама така, що люблю все докладно знати. Була в нашому домі перевірка паспортів.

— Трапляється, — відзиваюся задобрююче, — правда, рідко, але трапляється. Може, шукали якого злодюжку? Служба є служба...

— Та я нічого, я розумію. Під час війни ще не так провіряли паспорти... Пригадусте? Але в мене, прошу я вас, документи завжди в порядку. Спросоння можу, прошу пані, показати вам і польський довуд особісти, і німецький аусвайс, і паспорт радянський. Паспорт у мене вже безстроковий... мабуть, останній мій документ у житті...

— А як то було з міліцією?

— Та так. Я вже казала: була перевірка паспортів. Прийшли і сказали показати паспорт. Я подала їм, бо документи в мене, прошу пані, завжди в найбільшому порядку. Вони подивилися на мій паспорт, щось перешепну-

лися між собою, і один з них сховав його собі до кишені, а тепер ось... треба мені в середу на десяту йти до них. І чого? Що я кому завинила? Чинш плачу регулярно... з сусідами не заходжу у сварки... спекулянтів на ніч не беру... І тому прийшла до вас, щоб ви рятували мене від напасті на чистій дорозі. Тьфу та ще раз тьфу! Відколи живу, по урядах не ходила, а тут тебе до міліції викликають і ще пишуть, що на випадок неявки — штраф. Рятуйте мене, золотенька пані, бо не знаю, звідки ця напасть завалилася на мене.

— Постараюся, пані добродійко. Тут, очевидно, якесь непорозуміння. Хвилинку, я зараз подзвоню до начальника паспортного стола і з'ясую, в чому справа.

— Ото... ото виясніть. Звичайно, виясніть.

Виявляється, що в бабусі всього-на-всього підроблений паспорт. І аж тепер я вже абсолютно нічого не розумію. Хто, коли, з якою метою взявся фальшувати паспорт сімдесятип'ятилітньої жінки?

В усякому разі, справа це серйозна. Підробка паспортів є підробкою документів.

— Пані добродійко, хто живе з вами у кімнаті? Маєте когось на квартирі в себе?

— Маю. Студентку, але я від податку звільнена. Є в мене на це документ. Як треба, то можу принести.

— Не треба, не треба.

— Я можу показати, коли треба. Маю, аякже, маю одну студентку. Я вже не кажу, що для мене десять карбованців у місяць багато значить, але от, бува, захворію, і є вже кому до аптеки побігти. А взагалі є жива людина в хаті...

— А та студентка... Ви її добре знаєте? Відомо вам, хто її тато-мама? Певна то людина?

— Як? Як ви кажете? — прикидається старенька, ніби не дочула моїх слів.— Чи вона певна? Навіть прошу таке не думати, бо це образа не лише для моєї студентки, але й для мене. Ні... ні... ні, щодо того, то голову свою даю. Аби там запліснявіло, аби порохом припало, то пальцем вам нічого не рушить. Я мала таку одну, що любила шарити в хаті... Навіть листи мої переречувала. Ще ті, що їх мені писав покійний чоловік як наречений. Але ця — ні.

— До вашої студентки приходять хто?

Тон мого питання насторожив стареньку.

— Я вас перепрошую... Ви хочете спитати, чи в мене часом не сходяться непевні люди? Прошу пані, я людина лояльна. Радянська влада дала мені пенсію, а мене не вчили за добро платити злом.

Бачу, що єдиний вихід з заплутаної ситуації — правда.

— Справа в тому, пані добродійко, що ваш паспорт фальшований. Тому міліція забрала його у вас. Тому і ви-кликають вас на середу.

На моє велике здивування, старушка розсміялася безтурботно.

— І тільки всього? А я думала, що то справді щось поважне...

— А то таки поважна справа, пані добродійко. Де ви держите свої документи? Вони у вас під ключиком, чи як? І хто, на вашу думку, міг би допуститись цього?

— Хто? — Примружила вона лукаво око.— Хто? А таки я сама.

— Ви самі? — На мить забула я, як то кажуть, язика в роті.— А навіщо ви це зробили?

— Я вам зараз поясню. Я й сама така, що люблю все докладно знати. Мій батько називався Петро, а мати Романа. Але батько не був добрим для мами. Негарно таке про рідного батька говорити, але що правда, то правда. Тепер, коли пригадую собі сцени з їхнього співжиття, то думаю, що він мусив маму і зраджувати. І тому ми, діти, всі були на боці мами. Раніше, як пам'ятаєте, ніхто нікого по батькові не звав. А тепер, коли завелася ця мода, я подумала собі: чого оце я маю по батькові зватися, коли він не був для мами і для нас, дітей, таким, як треба? Чого це мені Петрівною бути, коли я можу Романівною величатися? І от я зішкребла бритвочкою «Петр», а дописала «Роман». Воно, може, й чорнило не те, й не так воно зграбно в мене вийшло, але я й на думці не мала нічого фальшувати. Моя мама дійсно Романа у метриці...

— Пані добродійко, а ви знаєте, що це кваліфікується як кримінальний злочин, за який карають по закону?

Вибляклі очі заокруглюються. Здивування, недорозуміння, кривда наливають їх вщерть:

— К а р а т и? То не досить, що нас кривдили чужі, то ще й своя влада мала б нас карати? А за що — питаю?

Тонка це штука, товариство, працювати в міліції.

Дорогий Михайле Юрійовичу! І як це сталося, що я й досі не встигла розказати тобі, як і коли я вперше познайомилася з тобою як письменником.

Була весна. Це я говорю не для краси. Воно насправді так було: цвіла в саду старезна черешня, гули бджоли в кульбабі, стояло мерехтливе синювате повітря, і так не лізли в голову латинські слівця. А тут ще товаришка прийшла. І не сама. Я відгорнула першу сторінку і застигла. Профіль автора чимсь нагадував красеня Гете в молодості.

— Дай мені почитати...

— Але тільки до завтра...

Того дня (наш клас вчився у другу зміну) я не пішла у школу. Відчула себе «недобре» і лягла в ліжку з «Казкою про перстень». Пані, в якій я була, як говорилося тоді, на станції, з почуття обов'язку перевірила, чим я так зачитуюсь у «хворобі». Слово «казка» зовсім заспокоїло її. Блаженна, вбога духом, коли б вона тільки знала, що то була за казка!

Так, Михайле, так, був це 1921 рік, Чернівці, передмістя Монастирисько.

Гай, гай, як запаморочили мою бідну п'ятнадцятилітню голову твої мініатюри-перлини.

Скільки води у Пруті збігло з того часу, а я й зараз можу процитувати напам'ять:

«Одна дівчина любила ліжку, а боялася дуже ночей, блискавки і смерті.

Як від грому дзвеніли вікна і мовня роздирала пітьму, втікала вона до любка, горнулася до нього, трепетала, плакала, ба навіть сповідалася з гріхів.

Минають літа, відколи та дівчина сама-саміська в гробі».

Або таке:

«Пара молодят вибралися в гори. Сміх і жарти губили серед тишини, дівчина квапилася, бо хотіла завчасу вийти наверх. Її товариш був веселий хлопець, любив біле личко і з приятеля хотів стати шлюбним чоловіком. Вітер холодив, дівчина мовкла, потім спинилася і повела оком на далекі долини. Такий світ показав сатана Христові, коли підманював на спокусу».

І що ти скажеш про шмаркачку? Вона тут же кину-

лася писати листа авторові. І тільки коли справа дійшла до адреси, опам'яталася трохи: куди посилати? Книжка ще видана в 1907 році. Автор, напевно, живе в Галичині, а для Буковини на той час це було вже за кордоном. Яким же робом там, десь у Львові чи Станіславі, віднайде його мій лист без точної адреси?

Та я тепер інакше стала розпитувати про тебе. Я шукала тебе в батьковій бібліотеці, по бібліотеках батьків моїх подруг. А в бібліотеці Народного дому сказали мені: «Ще не час читати Яцкова». І все ж таки (а може, саме тому) я ще «передчасно» встигла познайомитись не тільки з «Чорними крилами», «Смертю бога», але й з повістю «Огні горять».

Пізніше, вже на галицькій землі, мені вдруге потрапила в руки «Казка про перстень». О, тепер я вже мала офіційний документ про свою зрілість і дев'ятнадцять років. Крім того, мене вчили в гімназії розбирати якості художнього твору. Одно слово, я прийшла до висновку, що писати не так вже й складно. Йі-бо, коли б трохи понатужити думку, то можна б і самій таке утяти.

Результат був такий, що я послала до тижневика «Неділя» свою першу спробу пера. Це було зовсім «під Яцкова», але мені тоді думалося, що це тим більша заохочування, що мій «вір» побачить світ друком. На жаль, старе прислів'я «коли двоє роблять одне і те саме, то не с те саме» знайшло гірке підтвердження. Відповіді, що мені прислали з редакції, не пам'ятаю точно, але зміст її приблизно був такий, що, мовляв, не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно.

І щойно по роках, коли вже тут і там були надруковані мої новелки, я зважилася написати тобі листа, мій дорогий друже.

Я не вмію передати тобі, як я очікувала відповіді із Львова, яким болючим сплетенням вились довкола мого серця надія і зневіра. По кільканадцяти днях прийшла відповідь! На листівці — вид якогось приморського міста, рівним, я б сказала, навіть чепурним «під готик» письмом стояло «Дорога товаришко!». Ти розумієш, що означало таке звернення маститого до початкуючого письменника, га?

«Дорога товаришко!»

Думаю, що ти мені повіриш, коли скажу, що на перших порах, я ховала на ніч сірники під подушку, щоб,

коли домашні заснуть, ще і ще раз перечитувати твою листівку. На превеликий жаль, воєнна завірюха, яка принесла таке спустошення в мою сім'ю, знищила і твої дорогі листи.

Та моя туга за автором «Казки про перстень» не згасала. Хтось сказав мені, що ти родом з села Посіч на Станіславщині. І що ти думаєш? Не збрала я в 1927 році молоде товариство і не рушили ми пішечком з Станіслава Богородчанськими лісами шукати твоїх слідів?

І знову пройшло кілька років. Аж одного літа через наших спільних знайомих мене представлено Михайлові Яцкову. Пам'ятаєш? Вечоріло вже, до того ж став дощик накрапати. Аби не стояти серед вулиці (це була Руська), ми зайшли в кнайпу, яка в той час була місцем побачень і зустрічей українського літературно-мистецького світу. І коли ми сиділи за склянкою вина й гуторили, наче добрі знайомі, я, признаюся, була щиро вдячна долі, що вона не вготувала мені найменшого розчарування. Ти хоч і не був подібний до двійника Гете, зате виявився таким, яким створила я тебе в своїх думках.

А ще потім, — пам'ятаєш, Михайле? — ми зустрілись вже як радянські письменники у вільній, своїй державі. Ох, що це були за густі враженнями, казкові дні! Я вже кілька років пробувала їх передати у якійсь літературній формі — і завжди ламається в мене олівець від їх надзвичайності і власного безсилля. Ти пригадуєш, як ми, мов діти, наївно дивувались всьому? Що? Що? Наші книжки видаватимуть державні видавництва та ще й гонорар платитимуть нам за них? Слухай, письменникам аж така шана в Радянському Союзі? Що? Творчі відрядження? Дивись, то ми вже не «віршомази», а громадські діячі? Ти чуєш, наші книжки друкуватимуться тисячними тиражами?

Ну, а тепер ми вже з тобою «старі» радянські письменники і, правда, можемо в дружньому шаржі посміятися з тих двох наївних.

А тепер, Михайле, не гнівайся, і прошу тебе, не слухай, що казатиму. Користуючись з нагоди славного ювілею (дай боже всім добрим людям дожити такого віку!), я хочу сказати кілька слів про Михайла Яцкова як людину, яку я давно знаю, люблю і дуже поважаю. Насамперед я ніколи, чесно кажу, не бачила Яцкова старим. За всю свою довголітню дружбу з ним я ані разу не чула від

нього про хвороби, якісь нарікання на втомленість. Сьогодні, як десять, як і двадцять років тому, основною темою наших розмов — це наші творчі плани на майбутнє. Серед усіх письменників (а є між ними й такі, які годилися б йому у внуки) я не знаю іншого, хто б з таким тактом і гуманністю ставився до своїх колег і висловлювався про них поза очі, як Михайло Яцків. Як варто б цієї цінної прикмети повчитись у майстра нашим молодим літераторам!

Не доводилося мені також зустрічати письменника з більшою ерудицією, як у Михайла Яцкова. Для підтвердження цих слів хочу навести такий приклад. Три роки тому мій друг подарував мені велику частину своєї бібліотеки. Є там книги буквально з усіх можливих галузей науки, мистецтва і знань. І дивно: яку б я книжку не розгорнула, чи це буде старовірєвська історія, чи історія танців, чи чорна магія, — всюди знайду помітки на полях книжки, зроблені рукою Михайла Яцкова.

А яка просто феноменальна пам'ять у цієї людини! Іду не раз з моїм другом гуляємо у надвечірню годину, а він цитує поетів пістнадцятого, сімнадцятого, дев'ятнадцятого століть, і всіх в оригіналі, тобто німецькою, польською, французькою, старовірєвською, латинською, грецькою мовами. А це тонке почуття гумору у Михайла Яцкова! Хто з нас може похвалитись більшим знанням народних пісень, приказок, всіляких жартівливих придабашок?

Ні, ти скажи сам, Михайле, скільки-то разів ми з тобою, зустрівшись, насміялись до сльозинок, га?

Коли думаю про творчість Михайла Яцкова, — постає перед очима образ лісу, яким обведене від південного заходу рідне село письменника. Здалека ліс здається одним темним масивом, а коли підійти ближче — яке багатство форм і кольорів!

Наді всім у тому місці домінує один (не знаю тільки, чи не змела його з лица землі воєнна хуртовина) явір. Розлогий, величний, а до того ж — який поетичний своїм листом!

Не цураючись товариства ліщини, смерічок та берізок, він силою своєї природи вибився понад їхні голови — ближче до сонця!

Отаким високим явором видається мені постать Михайла Яцкова і в нашій літературі.

Хочеться закінчити цього листа до нашого дорогого ювіляра його ж словами з новели «Молоде вино грониться...», перефразувавши їх так: хто почитає твори Яцкова, «той стає таким дужим, що може млинове колесо нести на своїх плечах та ще й за дівчиною оглянутися».

А ти знаєш, дорогий товаришу, що я рада, що ми оце прилюдно трохи поговорили з тобою. А то як тобі сказати? Хай же знають сьогодні, поки ми можемо ствердити або заперечити, що була це дружба давня, випробувана і, либонь-таки, на все життя.

Тисну твою талановиту, працьовиту руку.

1958

Це не птах, а прізвище старої жінки, що ніяк заспокоїтися не може. Щупла, з тонкими рисами обличчя, вона впадає у вічі своїми чорними кошлатими бровами. При білому волоссі це вдячний контраст.

Жінка досить нервово, піднесеним голосом доводить кожному, хто тільки її хоче слухати, що це вона першою з'явилась на виборчу дільницю. Думала, що будуть фотографувати для газети. Аякже! Вже раз була в газеті. Давно. Та фотограф нині пристав до якоїсь жінки з дитиною на руках, а потім взагалі зник. Якби була знала, що таке вийде, то була б не схоплювалася вдосвіта, а полезкала б собі хоч до десятої години, помріяла б...

— Не встаєте рано? — питає досить незугарне, але вирвалося в мене, і його вже не вернути назад. А жінка начеб чекала на нього.

— А чого мені рано вставати? Я пенсіонерка. Маю свою квартиру. Мені вільно відпочити, скільки того сама бажаю. — І знову думки старої при тому, що її найбільше хвилює: — Встала я, ще не було четвертої. Гадаю собі, заки зберуся, заки затьопаю, а тут, дивин... А тут, дивин, — жінка з дитиною впуталась, але я присягти можу, що першою була таки я. Але про це піде не буде сказано в газеті.

— А я могла б теж про вас в газету подати.

Чорноброва бабуся приглядається до мене з недовірою:

— Щось ви мені не виглядаєте на таку, щоб в газеті якесь слово мала.

Проковтую гірку пілюлю, не моргнувши.

— А ви так любите газети читати?

— Читати? Та я ж малописьменна. Нехай люди читають про мене. Але як же той фотограф не помітив, що я перша підійшла до урни, а та жінка з дитиною — друга, а може, й четверта.

Вона говорила до мене, а очима водила по залу, очевидно, шукала фотокореспондента, щоб нарешті переконати його, що вона першою підійшла до урни.

Ось вам перша психологічна зарисовка — затуркана, принижена жінка, що за старого часу була на останньому плані, тепер, діставши від Радянської влади звання

(в її розумінні) пенсіонерки, хоче надолужити втрачене. І не від пустого честолюбства, а від скривдженої колись людської гідності оце бажання побачити власний портрет у газеті. Що ж! Либонь, інстинкти, так би мовити, громадського значення притаманні жінці так само, як і материнські. Добре сказав покійний Михайло Яцків: «Душі і моря не вичерпаєш долонею».

А до речі, чи не слід би нам, агітаторам і пропагандистам, звертати більше уваги саме на цей психологічний момент?

Я З-ПІД КОЛОМИЇ

По сивій добротній смушковій шапці й такому ж коміру на куртці пізнати було, що чоловік з периферії. Непоганий соціально-економічний знак. Виявляється, людина з-під Коломиї. Горе привело її в це велике місто — Львів. Не була вона тут, щоб не збрехати, яких двадцять п'ять років. А тепер ось довелось приїхати: у матері катаракти на очах. Певно, могли зробити операцію і в Чернівцях, і в Станіславі, але брати (семеро їх) вирішили, що маму треба повезти до Львова. Одна мати в них, чи не так? Відвозити маму випало йому. Не лише тому, що він найстарший в родині, а ще й тому, що бував уже в цьому місті. А тут — голосування. Та справа в іншому: він дізнався у цьому ж Львові, що кандидатом в депутати висунутий його краєв Юрко — син Штефана Мельничука.

Та що там краєв! Можна сказати, товариш юнацьких років, хоч Юрій був значно молодший від нього. Але цікавий був хлопчина. Таке то русяве, кучеряве й на вигадки перше. Що-то говорити, в кичку разом гралися, а тепер, гляди, депутатом буде!

— Я ще бахуром був за Польщі, а не раз приходило мені в голову: а як би то, слухайте, виглядало, коли б своя влада на нашій землі була? От, наприклад, у вєводстві сиділи б наші люди з народу?.. Як би вони зустрічали тих, що приходили б до них з різними справами? Мабуть, не хмурилися б, не переривали б людських скарг, а вислуховували б їх терпеливо.

А тепер... І треба такого графунку, щоб я приїхав у Львів і міг віддати свій голос за Юрка!.. А тепер — що то я хотів сказати? — буде Юрій Степанович приймати

відвідувачів, а я зайду до нього. Може, й спізнюся, а секретарка мені скаже: депутат скінчив свій прийом. Прийдете в інший прийомний день. Може таке сказати, правда?

І ображатися нема чого. А я на те відповім: ви тільки назвіть моє прізвище, а вже не ваша справа, чи мене схоче депутат прийняти, чи не схоче. А тут і сам Юрко виходить: «Заходь, Дмитре! Що ти тут у бюрократів бавишся, заходь, сідай та розповідай, що там нового чувати у нашій Кам'янці...» Оце, ви розумієте мене, і є наша Радянська, народна, сказати б, влада. Ви, той, не гнівайтесь, може, ви теж тут якийсь агітатор, тому не до вас будь сказане. Приходять до мене різні агітатори й теревенять мені, як я за Польщі жив (ніби я забув), а як я тепер живу (ніби я не знаю). А то ж треба простіше та щиріше: твій депутат — то твоя народна влада, а тепер подивись кругом по світу та пошукай такої другої, ге? Ви що там записуєте, слухайте? Що ви там собі пишете?

— Та вашу думку. Дуже вона мені до серця припала.

— А то куди? Якщо в газету, то я не хотів би. Я чоловік тихий. Може, й не треба було згадувати, що я з Юрієм Степановичем, той, з дитинства знаюся...

— Все треба було, повірте мені. А газети не бійтеся. Адже я навіть вашого прізвища не знаю.

— То добре. Я ще хотів так для себе знати: а яка то моя думка так до серця вам припала?

— Ви ж сказали, що Радянська влада — народна, так?

— А ви хіба цього дотепер не знали?

— Знала й чула, а от ще глибше відчутти все ж таки ви допомогли мені.

— Щось я вас не дуже розумію...

Нічого! Основне те, що людина з народу відчуває так само, як наш герой у літературі. А оце вже успіх, товариство!

НА НАШІЙ ВУЛИЦІ

Так. Це і є вулиця, на якій я живу. Я її люблю і довіряюся їй. У неспокійні воєнні роки, коли траплялися випадки роздягання у Львові, я найбезпечніше почувала себе на нашій вулиці, хоч мої знайомі покидали гостинні пороги мого дому ще перед першою зіркою на небі, чи то пак електричною лампою на стовпі.

Справа в тому, що наша вулиця вливається у лісопарк Високого Замку, наче ріка у море. В неспокійні роки обставина ця мала своє негативне значення.

Початок свій бере наша вулиця з рівної, мовби шахівниці, площі Данила Галицького і стрімкою каблучкою пнеться, як уже сказано, на Високий Замок. Стара назва вулиці Театинська походить від монашого чину театинів. Сусідство має наша вулиця хороше: Гуцульська, Довбуша, Курганна, Верховинська.

Одна історія з етнографії.

Якби наша вулиця не носила гордої назви Максима Кривоноса, то, напевно, народ наіменував би її Зеленою алеєю чи чимсь подібним. Австро-угорські каштани по волі поступаються місцем (дерева теж старіють, друзі) радянським тополям, які ростуть з такою швидкістю «все вгору та вгору», що ми, старожили, збиті з пантелику темпом їхнього росту, з подивом запитуємо один одного:

— Слухай, а може, то нам тільки здається, що тих тополь не було за Польщі? Може, тоді ми просто їх не помічали?

Особливістю нашої вулиці (у Львові майже немає вулиць без особливостей) є наш трамвай, помер дванадцять, популярно названий «дванадцяткою». Він, як і наша вулиця, має за собою історичне минуле. Досить сказати, що він пам'ятає ще барикади на вулицях Львова в роки шляхетсько-польського панування. Він чи не єдиний з своїх ровесників лишається на активній службі тоді, коли колеги його давним-давно відійшли на заслужений відпочинок. Їхнє місце зайняли комфортабельні, безшумні вагони з м'якими сидіннями, покритими кольоровим дерматином.

«Дванадцятка» — маленька, старенька і... одинока, тобто одновагонна. З огляду на свій вік і трудовий стаж посувається вона по волі і часто та довго відпочиває. Сказано: старість не радість.

Треба також згадати, що наша «дванадцятка» була одна з перших, що почала возити людей без кондуктора. В ті дні, коли «дванадцятка» обслуговує самих своїх, тобто в будні, дощові чи холодні дні, коли чужі не їдуть на Високий Замок, водій не нагадує, щоб купували квитки... Не треба пояснювати, що факт цей свідчить про

високу соціалістичну свідомість людей з вулиць Кривоноса, Довбуша, Верховинської, Гуцульської і т. п.

Скажемо по секрету (бо це заборонено статутом трамвайно-тролейбусного тресту), що у пекучу хвилину — от поспішаєте на засідання чи повертаєтеся з театру, свій може зупинити «дванадцятку» і поза зупинкою. Досить тільки подати рукою умовний знак. Певна річ, що такі випадки мають місце тільки у крайньому разі і люди з Кривоноса та сусідніх вулиць не зловживають цим своїм привілеєм.

Злі язики (а де їх не буває?) плещуть, ніби знатні люди нашої вулиці мають право викликати «дванадцятку» телефоном, коли їм завгодно. Але ви самі розумієте, що це звичайнісінький наклеп і на «дванадцятку», і на кривonosівців.

Якщо обличчя людини виражає її психіку, то я довірила б їй перед від'їздом у далеку подорож ключі від власної хати, а в хаті — дитину. Ця статечна літня жінка завжди милувала моє око своєю осінньою гармонійною вродою. Напевно, матова шкіра її обличчя була колись прозоро-рожева, наче морська черепашка, а біле волосся мусило теж мати інший колір, а проте шляхетність рисунка збережена і врятована від нищівної сили часу.

— Ви знаєте, з чим я до вас прийшла?

— Скажете — буду знати, а поки що, прошу, сідайте.

— Хочу просити вас, сусідко, написати мені анонім на машинці.

Пам'ятаючи вже ту обставину, що фабрикування анонімів — це взагалі ультрасвинство, а також інше — хто у відповідальних установах не знає прифту мосі машинки? — я подумала: «От знайшла жінка церкву богу молитися».

Анонім, виготовлений у моїм домі, на моїй машинці!

Такі враження і почуття, мабуть, досить виразно відбилися на моїм обличчі, бо сусідка заговорила:

— Ви, здається, не так мене зрозуміли. Я не мала донос на когось там писати. Ні, ні, боже борони! Йдеться про мою тітку, з якою наша родина не може дати собі ради. Кажу вам по щирості: єдина надія ще на анонім.

— Пропшу вибачення, але вирішувати подібне питання, так мені здається, не входить в обов'язки ні письменниці, ні депутата.

— Ми це знаємо, але що робити, коли нема іншої ради? Я вам зараз поясню геть усе. Тільки не дивіться на мене так недобре... Наша тітка живе собі за Радянської влади, як у бога за пазухою. Слово честі! Один син — доцент, другий — інженер, обидві невістки — лікарки. Внуки теж при стипендіях. Сама тітка одержує пенсію по вуйкові. Чого, здавалося б, потрібно ще старій?

— Я саме про те хочу вас запитати. Що там таке з нею, що їй треба ще аноніма, як бича божого?

Моя досада поволі минає, і ця історія вже починає забавляти мене.

— Зараз, зараз, дійдемо і до аноніма,— квапиться заспокоїти мою цікавість сусідка.— Щось сталося на старість з нашою тіткою, і вона почала до костьолу бігати. Ви розумієте, яка це ганьба і сором для родини? Покійний вуйко ціле своє життя воював з Римом та різними сзуїтами, а тут шлюбна жінка зневажає його світлу пам'ять. Навіть не знаємо, як це на тітку найшло таке. Просто як би хто туману напустив на неї. Тепер уже розумієте, в чім справа?

— Розумію все, крім одного: причому тут анонім?

— А я хіба ще не сказала? То я зараз... Отож ми зібралися всенькою родиною і вирішили просити вас, як нашу письменницю і сусідку, написати тітці анонім. Але прошу вас, обов'язково на машинці. Мовляв, так і так, якщо ви, громадянко, не перестанете бігати до костьолу, то держава відбере у вас пенсію...

Ось вам кінцівка новели, автором якої є життя.

Твою свідомість, моя людино, навіть найменший її паросток, мені завжди хочеться вкласти у твоє діяння, ніби галузку бузку в кришталеву вазу.

Що далі, то все більше переконаємося: по дорозі у комунізм ми відкинемо багато віджилих за своїм змістом словечок. У тому числі й слово «анонім».

А може, візьмемо його з собою? Воно ось перед моїми очима вже словнилося новим змістом, а згодом набере ще чистішого звучання... Воно може стати в пригоді делікатним неспіливим натурам для освідчення в коханні.

Двадцять літ, що ви їх прожили на чужині, хоч і «гостинній», як кажете, вчинили те, що розмова віч-на-віч у нас не вийшла. Що ж, це, мабуть, закономірно. І тому мені здається, що форма листа — це єдиний, найбільш відповідний (умовно, звичайно) спосіб порозуміння між нами. Хоч коли йдеться про мене, то я, зважаючи на все, що нас розділяє, можу розмовляти з вами правдиво і без зайвої дипломатії.

От я вас зараз запитую спроста: що спонукало вас, ні, не те слово, що наказало вам (може, й проти вашої волі) після двадцяти років з'явитись у місті, де ви народились і провели свою молодість, в ролі іноземного туриста?

Звичайно, звичайно, ваше становище куди вигідніше, як декого з галицьких емігрантів. Ви не переміщена особа, не втікач перед Радянською владою, не злочинець політичний, як дехто. Ви «випадково» не приїхали додому на канікули історичного 1939 року з-за кордону, де ви студіювали. А пізніше, будемо щирими, замкнули очі і затулюли вуха перед тим, що діялося на вашій рідній землі, і протягом усіх цих років, либонь, не робили спроби репатріюватися. І аж тепер, забезпечившись громадянством держави, яка дала вам притулок і шматок хліба, рішилися навістити рідний край. Потягло на старість, пробачте за прикре слово, на старі місця, чи як?

За двадцять років можна багато до чого звикнути і багато від чого одвикнути. Кажуть, що цього шмату часу досить для того, щоб навчитись чужою мовою мислити, а може, навіть і по-чужому відчувати? І все ж таки, пробачте за неделикатність, чого ви приїхали?

Я більше ніж певна, що серед наших галичан (а між іншим, ви знаєте, що цей термін випав сам по собі з нашого словника) знайдуться і такі, що запідозрюватимуть вас у шпіонажі. Я особисто далека від цієї думки, коли йдеться про вашу особу. Хоч, правду кажучи, своєю манерою заскакувати співбесідника несподіваним запитанням, своїм іронічним скептицизмом, з одного боку, і проривами начебто безшабашної щирості — з другого, ви робили інколи враження розвідника. І це теж закономірно. Ви ж хотіли врешті яким би то не було способом пізнати правду. Для мене стало зрозуміло, що вам

якось легше було впоратись з економікою нашого радянського Львова, ніж з людьми. Хоч, наприклад, наш парк культури на пагорбах колись лисої Вульки вас приголомшив до того, що ви забули замаскувати своє розгублення.

А щодо людей, то в мене таке враження (і мені здається, я не помиляюся), що ви там, у себе, на підставі читаного й почутого про нас (про джерела тих вістей не будемо говорити) створили собі теоретичний образ сучасного пересічного галичанина. І при очній ставці з життям теорія розійшлася з практикою.

Зрозумійте кінець кінцем основну істину: ми в усіх відношеннях не ті, що були двадцять років тому. Правда, у вас, я це відчуваю, був ще слабкий вогник надії, що ми з різних причин при свідках, так би мовити, офіційно, одні, а коли поговорити з нами по душам, то ми зовсім інші, майже такі, як ви собі нас намалювали в уяві.

Застосовували ви цей метод і до мене, вашої давньої знайомої, коли не сказати більше — друга дитинства.

Щораз більше переконуючись в тому, що програсте, ви вжили останнього аргументу: «Не бійтеся, я вас не видам». І коли ви це сказали, я зрозуміла, що прірва поміж нами глибша, ніж мені здавалося.

Ви пробували застосувати до мене зброю сарказму:

— Оскільки мене пам'ять не підводить, то ви, шановна, за старої Польщі не були ніколи у таборі комуністів. Що, змінили погляди?

— Уявіть собі, мені навіть і не дуже довелося міняти своїх попередніх поглядів. Це звучить парадоксально, але, їй-бо, так. Я вам зараз поясню, чому в мене обійшлося без радикальної зміни поглядів чи ламки переконань взагалі. Вийшло якось так, що всі мої основні попередні ідеали увійшли органічно у поняття «комунізм». Служіння народові? Господи, це ж перша заповідь кожного комуніста, а моє покоління у молодості чого прагнуло іншого, як саме пожертвувати себе для добра народу? Інша річ, що ми не знали, як це робити, і шарахались від стіни до стіни. Любов до України? Любов до свого народу — це одна з рис радянського патріотизму, а ми у своїй молодості хіба не були готові віддати крапля за краплею своєї крові за Україну? І знову ж

таки не обходилося без гірких, іноді несправимих помилок. Але помиляйтесь чистій серцем людині — одна річ, а спекулювати політичним ділягам на священній національній ідеї — це друга справа. Я вважаю, що наша трудова (хай вас шокує слово «трудова», воно тут має істотне значення) галицька інтелігенція ніколи не була антинародна, і тому саме вона могла сприйняти радянську дійсність без особливих душевних ламок. Ось вам проста відповідь на ваше, як вам здавалося, закручене питання.

Така відповідь не задовольнила вас, хоч, либонь, ви не могли не визнати її логічною. Та вам треба було в нашій дискусії приперти мене до стіни, як то кажуть, і ви спитали мене, не приховуючи іронії у своїх ще й досі гарних очах.

А як же мій неофітський патріотизм мирився з тими численними неподобствами, що мали місце під час культу особи? Признаюся до лукавства, що я навмисне зволікала час, щоб дати вам нагоду насолодитись вашим лжетріумфом. Ах, як креснули іскрами ваші очі, якою злорадною посмішечкою затугнулись ваші уста!

— Бачите,— сказала я, не уникаючи вашого націленого на мене погляду,— вся справа в тому, що наш пересічний галицький громадянин, в тому числі і я, настільки вже політично виріс, що, по-перше, поодиноких, випадкових представників влади не утотожнює з Радянською владою, а тим паче з комуністичною ідеологією. По-друге, в нас, радянських громадян, є своє — рідне внутрішнє ставлення до всякого роду неподобств, неправди чи кривд: ми з практики знаємо, що в них скоріше чи пізніше в нашій системі доберуться, як кажуть в народі. Воно й не може бути інакше там, де кожний свідомий громадянин, якщо тільки захоче, може мати слово, тобто брати безпосередню участь у вирішуванні питань державної ваги. Варто, щоб ви поцікавились, скільки, наприклад, редакція «Правди» отримує листів, коли йдеться про обговорення будь-якого проекту закону! О, це для вас було б безсумнівно дуже цікавим! По-третє, правду кажучи, неподобства, які мали місце під час культу особи, не такі вже численні, як вам через закордонну вашу лупу здається. Ні, дозвольте, я не збираюся нікого вигороджувати, а тим паче Берії. Я просто спираюся на факти, які подає життя. Ви повірите мені, коли скажу, що майже всі галицькі інтелігенти, які не пішли за ва-

шим прикладом, сьогодні на визначних становищах? А воно таки так. Іноді просто аж дивно стає. Здається, вчора ти хлєбтав з ним студентський борщик в Академічній домі при вулиці Супінського, а сьогодні він, прошу я вас, декан в університеті, професор, учений, чи — ще краще — сидить у кріслі колишнього львівського вєводи, і ти, шануючи прийнятій порядок, записуєшся до нього на прийом. От так ідуть справи у нас! От так у нас тут, на рідній землі.

І тоді ви запитали мене:

— Ви не хочете цим сказати, що серед місцевої інтелігенції зовсім не було невинно потерпілих? Так?

Якщо можна вжити фігурального порівняння, то ви не запитали мене, а приклали ніж до горла. Навіщо? Я ж на самому початку нашої розмови зазначила, що буду говорити з вами правдиво.

І тепер не буду заперечувати вам, бо це означало б не говорити правди, це означало б — програвати. До того ж я здогадуєся, як ви там в себе ревно займаєтесь статистикою, хто і коли був арештований чи тимчасово виселений із Львова.

Так, «сер», були серед нас і такі, що у зв'язку з культом особи потерпіли, як кажуть, ні за цюову душу. Але дозвольтє дати вам одну пересторогу: не ставте на них, бо програєте. Можете вірити або ні, може це здаватись вам неймовірним парадоксом, але ж факт залишається фактом: в тих людей немає в серці злоби на Радянську владу. Я ж вам говорила, що наш галичмен не утотожнює помилоқ випадкових людей при владі з Радянською владою як такою. Крім того, на фоні загального добробуту і особиста кривда якось никне. Можете не сумніватись, ті, що повернулись із сибірської тайги, зовсім не роблять враження потерпілих людей. Здорові, життєрадісні (слово честі, так!). У всіх них і сліду не залишилося з колишньої галицької загумінковості.

— О,— засміялись єхидно ви,— з ваших слів виходить, що треба шкодувати, що всіх галиччан не переселили в Сибір.

За вашим методом дискутування можна дійти до таких висновків. Я ж сказала вам уже, що ви мастак за-скакувати свого співбєсідника. В одному тільки хочу застерєгтись, аби «не ширилося баламуцтво», як писались

колись спростування в галицьких газетах. Я сказала, що ті, які повертаються з переселення, позбавлені галицької загумінковості, а та маса, що залишилась? Ого, про неї і говорити не доводиться. Вам уявити неможливо, як розширилося коло зацікавлень колишнього затурканого галицького сватка. Причому ця зацікавленість активного характеру. Він отак, для прикладу, не тільки слухає лекції в себе в клубі на селі, але й висловлює своє вдоволення чи невдоволення від прослуханого. Він одобрює або засуджує лектора, тобто людину, яка приїхала його просвіщати. Та ви, шановний, були б самі побували по наших селах хоч би під виглядом ветлікаря чи інспектора з обласного відділу культури. Ви б наочно переконались, що і галицьке село не те, що було, і люди в ньому не ті. Оце буквально днями побувала я у колгоспі імені Жданова, Перемишлянського району, де господарює Михайло Михайлович Беньковський.

Я павмисне вжила слово «господарює», бо Михайло Михайлович це, дійсно, господар землі новітнього покрою. В болотистий депь, в негоду група письменників оглядала його багатогалузеве господарство. Чого тут тільки немає, а що ще буде! Тут і експериментальна ділянка кавунів, і ферма срібних лисів, і розвідник пурій, і приручені лісові звірі, і ставки з дзеркальним коромом. Але все відходить на другий план в порівнянні з людьми, перш за все з самим Михайлом Михайловичем. Я вже не кажу про те приємне враження, яке справляє його зовнішній вигляд. Відкрите чоло, впевнена хода, чітка мова; до того ж яка в нього глибока, цілюща віра в те, що всі його широкі плани і сміливі наміри якщо не сьогодні, то завтра будуть здійснені.

Що ж! От так на наших очах народжується, власне кажучи, вже народився, а тепер утверджується в житті новий тип сільського інтелігента, про який ви, відірвавшись від рідної землі й народу, й у спі марити не спроможні.

А чого це ви похнюпились?

Мені здається, що я буду мати радію, коли скажу; вас і радують всі оці хороші зміни в житті нашого народу, з яким вас все ж таки зв'язує якщо вже не сучасне, то минуле, і, з другого боку, вас бере своєрідна досада від того, що ми стільки досягли без співучасті

вашої і вам подібних, що ми просто у своєму русі вперед обійшлись зовсім добре без вас. Може, не так?

Хіба не здавалося деяким галицьким письменникам, які, як і ви, блукають за межами рідного краю, що українська галицька література зведеться нанівець, коли їх не стане серед нас? І хіба їх не мусить брати люта досада, що ми так безболісно обійшлись без них, а наша українська радянська література замість хиріти розцвітає що раз то буйнішим квітом?

Це вам було теж не дуже до смаку, і ви пустили мені останню свою запасну кольку:

— А тепер,— запитали ви мене,— чи знаходите ви в радянській системі практично все бездоганим? А якщо не знаходите, то чому як письменник і громадянин мовчите про це?

Бачите, моя моральна перевага над вами навіть в тому, що я на кожне ваше запитання можу відповісти правдиво і відкрито.

Ні, «сер», не знаходжу все бездоганим у нашій дійсності. Ба, ще більше. Запевняю вас, що я знаю без порівняння більше недоліків у нашому житті, ніж вам нашіптують наші псевдодрузі. Різниця тільки у сприйманні недоліків, що трапляються в нашій дійсності: те що мене болить, вас, можливо, і обрадувало б. А крім того, я знаю ще й темни, з якими усувається все те, що заважає нам дихати на повні груди, а для вас це — темний ліс. І тому я спокійна, а такі, як ви, нервують.

Ви грубо помиляєтесь, коли думаєте, що я чи мені подібні мовчки миряться з тими чи іншими недоліками в нашій системі. Правда, ми, як усі порядні люди, коли ребимо порядок у своїй родині, то не кричимо так, щоб сусіди чули. Вам, як людині з бездоганими товариськими манерами, повинен бути знайомий цей спосіб співжиття з сусідами. Бо то ще кажуть у народі, що погана та птиця, яка каляє своє гніздо.

А тепер дозвольте поставити вам одне єхидне запитання: що ви зробили за ті роки з своїм непересічним музичним талантом? Ви щось ні словом не згадали про концерти, на яких ви виступали з своєю скрипкою. По-боююсь, що їх зовсім не було. Що ж, мистецтво — це така химерна рослина, що вимагає рідкісного ґрунту.

Ех, ех, а ким могли б ви бути сьогодні, коли б не одірвались від рідної землі! Та не будемо про це. Я ж

не маю наміру завдавати вам болю, хоч признаюся: коли сідала писати цього листа, була в мене недобра думка дошкулити трохи вам за вашу роблену бундючність,— і, як бачите, відмовилася від свого наміру. А знаєте чому?

Мені просто стало жаль вас. Знаю, що ви не любите, коли вас жаліють, але й лукавити мені з вами нічого.

Слухайте, «сер», а може, вся ця туристська поїздка у Львів була і для того придумана, щоб, прощупавши ґрунт, робити заходи для повернення в опустіле гніздо? Якщо так, то я вам від серця бажаю удачі. От і все, що мені на цей раз хотілося сказати вам.

1961

Тільки пізніше я догадалася, що свою популярність здобула завдяки дружньому шаржові на мою персону, який напередодні появився в одній з наших львівських газет. На жаль, малюнок був настільки делікатний, що мало чим відрізнявся від натури.

Так чи інакше, іноземний турист, який підсів до нашого столика, знав уже моє прізвище і професію.

Був це статечний, шпакуватий чоловік, будемо відверті, під п'ятдесятку, інтелігентної зовнішності. Судячи з паперів, папок і газет, з якими він не розлучався навіть під час їжі, це міг бути журналіст. Його прізвище українського кореня з американським закінченням та іноземна вимова теж дещо сказали нам.

Він розклався на нашому столику з своїми паперами так, що нам довелося ввічливо потіснити свої тарілки. Проте якась французька газета таки влізла одним ріжком у мій салат. Від злості через таку нескромність я прочитала з її шпальт кілька інформацій. Та про це згодом.

— Я вже другий тиждень перебуваю у Львові і давно збирався познайомитись з вами... І поговорити...

— Будь ласка.

— Але, коли б ви з цієї причини мали якісь неприємності, я не хотів би вас паражувати на них. Я розумію,— мій сусід зробив багатозначну паузу,— знаходимося в Світовому Союзі. А може би, пані були ласкаві зайти до мене в номер? Було б свобідніше і, гадаю, безпечніше для вас.

Смішний ти, чоловічку, навіть коли тобі і здається, що ти перехитруєш мене.

— О, не робіть собі зайвого клопоту. Якщо ви маєте на увазі мою безпеку, то дякую вам за джентльменську турботу про мою персону. Але, повірте, мені абсолютно не загрожують жодні неприємності від того, що я говорю з вами.

— Ви всміхаєтесь...

— Так. Може. Згадалося мені одне повчання моєї матері, коли я тільки починала дівувати.

— Цікаво...

— Мама говорила: з ким би не зустрічалася, пам'я-

тай одне — не ховайся від людей, а ходи завжди ясними, людними вулицями.

— Розумію, розумію. Ви хочете сказати, що у вас немає секретів перед совітською владою?

— Я трохи інакше думала, але ваша інтерпретація теж мені подобається.

— А що ви на те, коли скажу, що мені подобається совітський Львів?

— Як львів'янка, можу тільки пишатися таким визнанням... інтуриста.

— Мене тільки одне заінтригувало було спочатку: де ж ділися зі Львова жебраки, ну, волоцюги, чи як їх називають? Не хотілося вірити, щоб у такому, все ж таки не малому, місті не було видно жодного обдертого волоцюги чи жебрака. Я навмисне сам бродив закамарками... І нікого... Вже хотів позадрити добробутів Львова, коли мені сказали (з чемності не перебила я свого сусіда й не спитала, хто дав йому ці цінні інформації), що це — недійсний стан. Це простісінько більшовицька агітація і пропаганда. (Треба було бачити і чути, з якою гидливою погордою вимовляв він ці останні три слова!)

— В чому, пробачте, але я трохи не розумію, в чому ота «агітація і пропаганда»?

— Пані не розуміють? Я хотів сказати, що у Львові теж єсть бідні, волоцюги і жебраки, лише міліція схоплює їх і з місця запроторює в дідорні (і підшукав же словечко!). А для пропаганди — прошу дуже: місто вільне від жебраків і волоцюг! Що ж ви на це? Скажете, що не маю рації?

— Чому ж так думаете? Скажу, що маєте рацію, але тільки наполовину.

— Ну?

— Бо, крім будинків для престарілих, тепер у нас є інтернати для дітей. До речі, коли ви вже так цікавитесь нашим життям, то я радила б вам побувати хоч в одній «дідорні» чи інтернаті.

Інтурист з прізвиськом українського походження замахав руками:

— Знаю, знаю... Прекрасні гігієнічні спальні... Медична допомога... Радіо, телевізор, дієтичний стіл, няні... Знаю, знаю, що старики живуть там, як у дослідному інституті довголіття, але невже ж ви не розумієте, що це робиться тільки для... агітації і пропаганди?

— Так,— іронізую,— все це «агітація і пропаганда». Та тепер ще півбиди. Катастрофа настане щойно тоді, коли «агітація і пропаганда» заллють нашу Галичину так, що аж затоплять села... А на їх місцях понасаджують агроміста з центральним опаленням і суцільною телефонізацією. А ще говорять (але я кажу це тільки вам, по секрету), дійде до того, що нас взагалі повиселяють з міст. Розумієте? У місті будуть одні установи, а ми, міщухи, будемо жити в віллах за містом. От тоді хоч пропадай від «агітації і пропаганди»!

— Я серйозно, а ви жартуєте,— образився мій сусід за столом.

— А я поважно.

— Поважно? — не довіряє інтурист.— Коли б ви щиро хотіли поговорити зі мною, то ви б мусили признатись, що вас як письменницю теж давить ота агітація і пропаганда. Ви думаєте, що ми не знаємо? Ми, пані, все знаємо. Знаємо, що ви кожний свій твір мусите насамперед носити до обкому партії для апробати. Де ж в таких умовах може розвиватися вільно красна література? Ну, будьте мужньою, признайтеся — давить це вас?

— Давить.

— Ну, ну,— аж засяяв іноземний журналіст,— люблю сміливих дам.

— Давить, тільки не «агітація і пропаганда», а договори з видавництвами.

— Ну? А в нас говорять...

— Та у вас говорять, між іншим, і таке, що між п'ятим і дев'ятим листопада минулого року в районі Дрогобича, Стрия і Самбора велися завзяті бої між повстанчими націоналістичними частинами і регулярною Радянською Армією.

Мій сусід зірвався як ужалений, прикриваючи долонею оту французьку газету, ріжок якої ліз мені в салат.

— Це звичайна газетна вигадка!

— Вірю, але ця вигадка може стати у пригоді...

— Кому, пані?

— Нашій, радянській агітації і пропаганді.

— Ну, ну... Ви знову ласкаво жартуєте!

— Анітрохи. От візьму і опублікую нашу розмову і зміст цієї «інформації» у газеті.

Не то острах, не то досада зигзагом пробігли по його гладкому обличчю.

— А для чого ця публікація?

— Не будьте ж таким егоїстом. Я ж хочу, щоб з вашої поїздки у Львів мали приємність не тільки ви.

— Не розумію вас, пані.

— Спішу пояснити. Я хочу, щоб усі люди тут і за кордоном — ті, що читають нашу пресу, — наочно переконалися, як злісно бреше ваша агітація і пропаганда.

Мій сусід схопив газету і похапцем зачав її у портфель. Може, побоявся, щоб я мікрофотоапаратом не зробила фотокопії з неї. А взагалі то варто було б. Та сподіваюся, що читач повірить мені і без цього.

Сцена, яка дуже нагадує відому картину «Знову двійка».

У типовій ідальні типової радянської сім'ї засідає «трибунал»: суддя — мама, прокурор — батько, публіка — молодша сестричка. Обвинувачений прибув на судове засідання без адвоката. Як злісний рецидивіст, він вивчив закони вже настільки, що знає: цим разом пощади йому не буде.

Слово бере суддя:

— Ти подивись, на кого ти схожий! Ти мені скажи: коли нарешті цьому буде кінець? А це що? Знову питання розпахані? А вуха! Таж у тебе вуха в сажі!

— А в нього і брови підсмажені! — чути репліку публіки.

— Ти що? Через вогонь скакав?.. Що ти собі думаєш, хлопче? Доки я терпітиму твої витівки? Та ти подивись на свої черевики — давно я їх тобі купила? Новісінькі черевики, а вже на самих шнуровадлах держаться... Господи, а руки? Що ти тими руками робиш?

— А він якусь хімію змішував, не може заспокоїтися публіка.

— Я йому таку хімію дам, що він пам'ятатиме її до кінця своїх днів!.. Ти чого мовчиш? Я питаю тебе, доки це буде?

Підсудний не відзивається, втупивши очі в підлогу.

— Ти чуєш, що я до тебе говорю?

— Та чую, — падає глуха відповідь.

— Ти б йому хоч словечко сказав, а не мовчав, ніби чужий, — надає суддя слово прокуророві.

Прокурор автоматичним рухом відтягає краватку від шиї. Тіснувато. Йому тим важче, що офіційальне становище чогось вимагає, а всі його особисті симпатії — на боці підсудного, малолітнього винахідника-невдахи. Але служба є службою, а особисті симпатії у принциповому питанні не повинні відігравати ніякої ролі.

— Де ти був?

— На Високому Замку...

— Та по тобі видно, що не в Палаці піонерів! І що ти там робиш?

Підсудний знову мовчить.

— Я питаю тебе, що ти там робив? Чому в такому вигляді повернувся додому?

— Та я... та ми... запускали ракету...

— Гі... гі...— лунає єхидний смішок публіки.— Теж мені гагарінець знайшовся!..

Цитуйте! Замовкніть на мить: епоха породила нове слово.

1962

Він був знайомий знайомих моїх знайомих, і це дало йому право прийти до мене на квартиру з справою.

Безуспішно переконував його, що я не адміністративна одиниця, не працівник партійного апарату, не профспілковий діяч, не депутат хоча б обласного масштабу, а всього тільки рядовий працівник культурно-освітнього закладу. Він уперто стояв на своєму, мовляв, моя популярність як драматичного артиста настільки могутня, що жодний начальник не наважиться відмовити у моїй просьбі... в його, тобто мого відвідувача, справі.

У силющеного, наче спресованого чоловіка вражала до неймовірності рухлива шия. Просто я по-професійному милувався, як він нею викручував, втягував у себе або видовжував до небачених розмірів, відповідно до того, що і як саме хотілося йому акцентувати в нашій розмові.

Зрештою, придивляючись до цієї пантоміми, можна було переконатись, що цій людині йдеться тільки про те, щоб я підняв трубку і попросив «ласкаво» в його справі, а фактичний результат мого втручання — це друга рядна річ.

— Я прошу ласкаво поспитати тільки: якщо так, то так, а ні, то ні. Я розумію, ображатись не буду.

Насамперед подзвонив я до голови райвиконкому: чи не вдалося б вищезгаданому товаришеві виділити ділянку під дачу? Я змушений чесно визнати, що цей перший дзвінок не йшов у розріз з моєю громадською совістю, а, навпаки, був у великій гармонії з нею.

Знайомий знайомих моїх знайомих логічним аргументом зумів мене переконати, що для його великої сім'ї дача необхідна. «Прошу ласкаво» послухати чому: у нього всі три — сини і всі три — жонаті. У кожного сина в середньому по двоє дітей. У зв'язку з цією середньою цифрою природного приросту його невістки не можуть працювати поза домом. Коли ж настає літо, то сини дістають на своїй роботі путівки у будинки відпочинку, а жінки з дітьми, «прошу ласкаво» тільки слухати, залишаються дома.

— А всілякі табори? — я перебив його, бо мені на мить вдалося, що він потребує вдаритися в демагогію.

— Табори? А якщо хтось ще не доріс до табору?.. А навіть і так, то що? В табір їде дитина, а мати однаково залишається дома. Я, боронь боже, не хочу паплюжити своїх синів, але прошу мені вірити. Хлоп був хлопом і вмре хлопом... Ви мене розумієте? А якщо буде дача? Тоді, ласкаво прошу, забирай жінку і діточок і їдь відпочивати на здоров'ячко.

Згодом цей громадянин знову з'явився до мене. Цим разом йшлося не так про його справу, як про принцип, головним чином — про засаду: ту ділянку, яку він собі намітив, хочуть, мовляв, у районі (ні, ні, не сам голова) спустити одному інвалідові, який уже її продав одному спекулянтові, а той обіцяв її іншому такому, як сам.

Одним словом, чисто людські мотиви спонукали мене вдруге підняти телефонну трубку в цій справі. Я ще спитав у своєї совісті, що вона на те. Совість мовчала, а відомо: хто мовчить, той притакує.

Коли через кілька тижнів він знову подзвонив на мою квартиру, я мав велику охоту попросити дружину, щоб сповістила його, що мене нема дома.

Та виявилось, що мої побоювання були передчасними. Людина прийшла не дякувати мені, а просити «ласкаво» підняти трубку і подзвонити в управління ліспромгоспу.

Я повторив те, що сказав йому на самому початку нашого знайомства.

Не знаю, який був результат мого втручання, але факт — громадянин не показувався до мене так довго.

Я вже став призабувати, що мої знайомі мають знайомих, коли вже згаданий чоловік знову зробив мені візит. Мушу признатися, що цим разом зустрів я його з твердим наміром відмовити, як би там він «ласкаво» не просив мене. З виразом непримиренності на обличчі я спитав іронічно, офіційним тоном:

— Чим можу служити вам?

Мій співрозмовник витягнув шию вліво-вправо, а потім ображено сховав її у комір:

— Служити? Слава богу, минулися ті часи, коли людина людині служила. Я прийшов оповістити радісну новину.

— Ну?

— Романа Ш. пам'ятаєте?

— Аякже! То ж мій шкільний товариш. Друг навіть. Пам'ятаю. Його, здається, німці розстріляли.

— Та справа в тому, прошу я вас, що він живий і здоровий, проживає у Львові і передає вам сердечний привіт.

Я так зрадів з воскресіння мого друга, що навіть не спитав, чому Роман сам не прийшов до мене, а передає привіт через знайомого знайомих моїх знайомих.

— І що він? Де він працює?

Не треба було мені, працівникові культурного закладу, ставити це трафаретне запитання. Мій товариш працював заступником директора фабрики, яка виробляє, між іншим, і різного гатунку цвяхи. Решта все стало ясно.

Не знаю, де той дачник добував гіпс і цемент, але знаю, що відносно шиферу з'явився він знову у мене. Цим разом я вирішив бути твердим, наче євангельська скеля, на якій побудовано папський престол:

— Ви ж знаєте, товаришу, що шифер — поки що дефіцитний будівельний матеріал. І він іде майже виключно на колгоспне будівництво.

— Я перепрошую ласкаво, але... я ще раз перепрошую, мабуть, ви не буваєте в наших селах. А чим же криють селяни тепер хати, як не шифером? Оце мене й пече.

На моє щастя, я згадав одне положення з рішення облвиконкому (друковане в нашій обласній газеті) і відповів з гідністю:

— Не селяни дістають шифер, а колгоспники. Він іде для них як обмінний товар.

Він не дав мені докінчити:

— Знаю, знаю, знаю... і саме тому, що я не маю овець, не держу курей, я просив би ласкаво...

Мушу зробити сам собі комплімент: я встояв. Нелегко далася мені перемога, довелося навіть піднести голос, та все ж таки принцип переміг.

Він образився і пішов, але скоро повернувся знову.

— Я тільки що згадав. Шифер — і як це мені вилетіло з голови? — в іншому місці (тобто хтось інший замість мене підніме трубку), а от якби ви були ласкаві подзвонити по цьому ось нумерчикуві, аби мені виділити з своїх ензетних запасів трохи... того, як його, білої олійної фарби для вікон і дверей...

Мені щастило цим разом. В моїй квартирі щойно закінчився ремонт, і я напевно знав, що всяку олійну фарбу можна дістати вільно і в будь-якій кількості.

Його шия зробила кілька гармошкових рухів на знак заперечення:

— Так, так, так, але... Я нічого не кажу... є в магазинах фарба, але ви розумієте... я хотів би лєнінградської емалі... Як то кажуть, раз козі смерть...

Може, якби не ця коза, яку він так влучно притягнув за роги в наш з ним діалог, я б зробив так, як у випадку з шифером, тобто не здався. А так, подумав я, коли вже справа дійшла до малювання віконних рам, то справді: раз козі смерть — і кінець.

...Та не минуло й року, як знайомий моїх знайомих знову «ласкаво» навістив мене. Я хотів уже було настроїти себе на відмовний лад, та його впале обличчя, нерухома шия спинили мене.

— Що там у вас?

— Біда.

— А саме?

— В. приєднали до Львова. Тепер ми — велике місто.

— То й добре. Будете користуватися всіма благами великого міста.

— Ага, то так збоку здається. А насправді... Насправді... прошу ласкаво тільки ввійти в моє стаповище: виходить, що в мене тепер дві квартири. Одна — у центрі, одна — на околиці... Одна власна, а одна — державна.

— Ну,— беруся потішати знайомого,— то ще не така біда. У вас шестеро внуків... переселяйтесь у В., влітку приїдуть до вас сини з невістками та з дітьми...

— Та що ви! Та що ви! — загойдалася шия, ніби стебло дорідного соляшника.— По-перше, чого я, лєві-в'янин з діда-прадіда, маю йти жити на село?..

— Не село, а околиця Львова.

— Прошу мене не перебивати... Поки що це село. Я, що звик до асфальту, до каналізації, до... Я перепрошую, але мені навіть важко говорити про це...

— Я вас розумію, але заради літнього відпочинку дітей і внуків...

— Шановний товаришу,— наче кліщатами, взяв він мене за лацкан,— хто його там знав, що воно піде все так стрімголов...

— Я не розумію... Що ви маєте на увазі?

— Я перепрошую, може, не так висловився... Я хотів сказати: хто його знав, що такі темпи. Я зараз поясню, прошу вас... Пригадуєте собі, тому два роки я говорив вам, що чоловіки їдуть у будинки відпочинку, а жінки, які не працюють поза домом, залишаються з дітьми...

— Так.

— Не минуло й двох років, як у нашому таки В. відкрили... будинок відпочинку матері й дитини. І не думайте собі... з няньками і виховательками, як належить...

— Що ж, то добре.

— Як вам це сказати? Добре для тих, у кого свої дачі немає. Чи не так?

— Слухайте, та у вас аж три сини. Може ж котрийсь з них осісти у В.?

— Мої сини у В.? Ви смієтесь? По-перше, два з них мають комфортабельні нові квартири у Львові. На роботі дістали. Я це хвалю. Це добре. Третій, наймолодший, що тому два роки одружився, теж стоїть на своєму заводі на черзі і ось-ось, може, ще до Нового року, вселиться у нову квартиру. Я йому говорив. Іди займай у В. весь будинок і живи...

— А він що?

— А він... визвірився на мене: «Мовчіть з своєю дачею, бо через вас я ще можу квартири не дістати».

— А ви що на те?

— Я йому втовкмачую: прийде весна, літо — буде, так би мовити, власний курорт...

— А він що?

— А він каже: «Та що ви, тату? Аби всі свої відпустки проводив на одному місці? Та тепер дерева рухають з місця і пересаджують... Ми (тобто він і тамтих двоє) так уже і вирішили, що на літо забираємо дітей з жінками на машини і їдемо в Крим, а може, ще і в яку країну народної демократії...» От бачите, як воно. А ви кажете — діти! Та то тепер чортові діти!.. Щороку подавай їм новий ландшафт, як не свій, то, прошу ласкавенько, заграничний... А ви ще питаєте, яка в мене біда...

— А чим я вам можу допомогти? — спитав я необережно.

Мій співрозмовник відразу ожив:

— О, з цього треба було й починати. Отож, так би мовити, ви знаєте, як я стягався на ту нещасну дачу...

Ви знаєте, що я не брав аби який матеріал — такий, що потрапляв під руку, а ходив, хникав, муляв людям очі, аби високоякісний, аби все, як колись казали у нас, «перша кляса»...

— Ну, ну...

— Ну, і я саме тому, що ви все це знаєте, хотів вам запропонувати: може б, відкупили мою дачу в мене... У вас дорослі діти, а там такий чудовий садок...

* * *

— І як воно скінчилося,— втрутилася я, бо не могла спокійно діждатися фіналу.

— Я подякував знайомому моїх знайомих за пропозицію і сказав... сказав, що не можу скористатися з неї, бо в мене теж... чортові діти.

— Таж ви...

Драматичний артист вдруге не дав мсці докінчити думку:

— Власне, в цьому вся сіль, що я сам шукаю покупця на свою дачу... А де ж його знайдеш, коли за десять-п'ятнадцять років кожний матиме не тільки безплатну квартиру, а й санаторій, будинок відпочинку та й ту ж саму дачу?

Так, товариші, життя викине нам ще не одну таку комічну штучку. Либонь, це для того, щоб нам було веселіше розлучатися з минулим.

Не інакше, як та дзига напустила якихось чарів на мене, бо як же ще пояснити ту обставину, що я згубив нитку своїх думок? Та насамперед два слова про цю справді колоритну фігуру. Була то вертка, з ямочками на ліктях і щічках молодичка, що мала п'ятдесят п'ять, виглядала на тридцять п'ять і хизувалася цим нестямно.

Вона сипала дотепами і компліментами з такою легкістю, ніби роздавала цукерки.

А ви по собі знаєте, як легко піддатися людині, очі якої стають вологими від захоплення... вашою персоною.

Ах, я не з того почав: симпатична жіночка приїхала у Львів, висловлюючись словами дипломатів, з однієї із сусідніх держав, не знаю тільки точно, чи як турист, чи на запрошення родини. Либонь, що останнє...

Вона знайшла мене через знайомих моїх знайомих і з перших хвилин (подарувавши спочатку чарівну усмішку і комплімент на додаток) почала мріяти вголос, чого вона тільки не закупить у нашому Львові: і пральну машину, і магнітофон, і полотер, і фотоапарат, і золотий годинник, і... спальню для доньчиної ляльки.

Сьогодні, коли я вільний від впливу її чарів, здається мені, що та ляльчина спальня, по суті, і передрішила мою активну участь у комерції пані Марії.

Ви розумієте мене, читачу? Адже ще не так давно легка промисловість була ахіллесовою п'ятою нашого народного господарства, а сьогодні — ура! — наші закордонні гості готові закуповувати у нас навіть лялькові меблі. Оця ляльчина спальня і була головним поштовхом до того, що я з такою легкістю погодився служити пані Марії за гіда у львівських крамницях.

Розгубившись перед її навальністю, я забув спитати, звідкіля набереться в неї стільки готівки радянськими грішми. Тобто я зовсім випустив з уваги той факт, що всі подорожні зобов'язані додержувати відповідних міжнародних валютних законів.

Одним словом, ми домовилися, що наступного дня пані Марія зайде до мене на квартиру (така була її воля) і я поведу її по Львову показувати досягнення нашої легкої промисловості.

Проте я даремно втратив свій робочий день у чеканні на закордонну гостю.

Не прийшла вона і на третій день.

З'явилася на четвертий, але колишня дзига перетворилася у механізм без пружин.

— Що з вами? Чи ви не захворіли часом?

— Ой ні, але все пропало.

— Як то «все»? І як «пропало»?

— Все, боже мій, ну все... і магнітофон, і золотий годинник, і пральна машина — все. Не розумієте? Ой, ой, що тепер буде?

Кров на мить зупинилася у моїх жилах. Страшне припущення блискавкою обпекло мозок: невже якийсь проїдисвіт поліз у сумку закордонної гості?

Щастя, що моя гостя більше воліла говорити, ніж слухати:

— Тепер кляпа. Розумієте? Цілковите фіаско. Знаєте, що це значить?

— Але в чому справа?

— Ой, ви що — не розумієте? — трохи здивувалася з повільного руху моїх думок.— Я хотіла тут купити (почала знову перелічувати відомі предмети)... а тому привезла з собою чимало всяких старих, я хочу сказати, приношених злегка речей. І ви уявіть собі, приходжу до скупного з ними...

— Ясно. Їх там у вас не прийняли. Я вам зараз поясню, в чому справа. Оскільки скупочні магазини у нас закупають товар відразу, вони орієнтуються на так звані ходові речі. Але у нас є ще комісійні...

Та тільки вимовив я це слово, як зорієнтувався, що ляпнув дурницю. Так воно й було.

— Ой, не говоріть мені про ваші коміси. Я всі їх оббігала. І ніби змовилися: ніхто в мене нічого не взяв. Не приймають.

— Що ж тут порадити вам?

— О, о, що мені порадити, правда? Признаюся вам, у мене є тут знайомі. Я думала, що може, дещо пущу серед знайомих за... дешевшу ціну. Ага! Якраз! Мої знайомі вже не ті, що я їх двадцять п'ять років тому знала. Мої знайомі і дивитися не хочуть на мої речі. А ви таке кажете... Ба, що більше? Я з досади хотіла вже одні мешти продати двірничці... Розуміється, за половину ціни, а та покрутила носом, мовляв, обдас (ой,

я думала, що мене нагла кров залле) старомодний. Ви уявляєте собі, до чого воно дійшло! І що я тепер зроблю? Я думала, що привезу всім своїм подарунки... Що закуплю необхідне для кухні, а тут виходить, що мені може не вистачити до кордону дістатись... Ви розумієте мене? Ту валюту, ваші карбованці, що дозволили мені взяти з собою, я розтринькала давно, бо вся моя надія була на мої речі... А що тепер зі мною буде? Слухайте, радьте мені що-небудь!

Чари від кольорової дзиги зникли, і думки мої запрацювали нормально.

— Є рада! Є! Я допоможу вам продати ваші речі.

— Ой,— подарувала вона мені одну із своїх чарівних усмішок,— ви будете аж такі добрі? Я знала, я знала,— повторила, прикладаючи хусточку до очей,— знала, що не пропаду серед своїх, українців. Яка ж адреса того магазину?

— Не знаю, але ми зараз знайдемо її у телефонній книжці. До речі, то й не магазин...

— А що?

— Як це вам сказати? По-паншому, ця організація називається «Утильсировина».

— Не чувала такого... А там як? Гроші відразу?

— Думаю, що так. Зважать і заплатять згідно з преїскурантом.

Вона перестала усміхатися. Ні, вона померкла відразу, мов сірник на вітрі.

— Мої... мої речі... на вагу... на кілограми? Ви хіба жартуєте,— пробувала витиснути вибляклу усмішку.

Видно було, що людина ніяк не могла примиритись з дійсністю.

— Я серйозно. Якщо у вас дійсно така ситуація, що ви не маєте за що дістатись до кордону, то...

Але вона перебила мене високим знервованим голосом:

— Мої речі на кілограми? Ха, ха...— розсміялася штучно і раптом з недобрим виразом обличчя (де ж ділися ямочки на щічках?) тицьнула на мене оперсненим пальцем: — А в усьому винні ви!

— Чекайте, а при чому тут я?

— Ну, не ви персонально, але такі, як ви... Чому ваша пропаганда так мало працює для закордону? Чому

ми й досі не знаємо, що всі ви тут одягнені і взуті (вона зробила жест рукою, що міг означати «вище вух»), чому, я питаю?

* * *

А знаєте, та жіночка мала рацію. Мабуть, ми справді недоробляємо чогось у нашій пропаганді для закордону.

1962

(Відповідь анонімові)

Почнемо з того, що історія літератур світу не знає випадку, щоб так широко й у таких масштабах вшановували поета, як вшановують Тараса Шевченка в цей ювілейний рік. Такі горжества, коли взяти до уваги не сприятливу для української літератури атмосферу у дожовтневий період, не виникають випадково. Популяризація поета на весь широкий світ вимагала великої енергії, доброї волі, широко розгалужених міжнародних впливів і — будемо говорити відверто — чимало коштів. Один з тисячі прикладів. Недавно в Києві у видавництві «Наукова думка» вийшов п'ятдесятитисячним тиражем «Заповіт» Тараса Шевченка на п'ятдесяти п'яти мовах світу. Правда, він перекладений на сто чотири мови, та переклади ці з чисто технічних, організаційних причин не встигли увійти в цей збірник. Для кожної думаючої людини ясно, що український народ ніколи не спромігся би на такий величавий, міжнародного масштабу (для прикладу візьмемо хоч би Міжнародний форум діячів культури у Києві) ювілей Кобзареві, коли б на його землі не було встановлено Радянської влади.

Це не був, як, може, декому з наших недругів здається, випадковий збірід людей, якому «агенти Москви» оплатили дорогу і перебування на Україні, але ми були учасниками Міжнародного, в найкращому розумінні цього слова, форуму діячів культури, на якому виступали учені, філософи і письменники всіх континентів світу. Виступи учасників форуму були на високому науковому рівні. Іноземні шевченкознавці висловлювали не тільки своє захоплення генієм Шевченка, але й науковими методами розбирали світогляд поета-революціонера, його творчу лабораторію, його філософію, стилістику, його вплив на поетів інших народів, музичність та народність його творів і т. д.

Висновки з цього напрошуються самі.

Ми зраділи, коли дізналися про відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні.

Українські радянські діячі культури, незважаючи на різницю політичних поглядів з членами комітету по встановленню пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, через пресу виявили побажання взяти участь у відкритті

пам'ятника, яке повинно відбутися наприкінці червня 1964 року. Як одна з тих, що підписали це звернення, я одержала від когось з організаторів побудови пам'ятника листа без підпису, на який хочу відповісти.

Автор листа вважає, що (цитую) «ні ми, ні ви, дорогі земляки, не є психічно підготовані на пропоновану нами візиту». Дивна постановка питання! Коли б ми не були «психічно підготовані», то для чого б ми вносили першими пропозицію приїхати на відкриття пам'ятника у Вашингтоні?

Зрештою це не було б першим в історії контактом Радянської України із заокеанською еміграцією. Наприклад, така зустріч відбулася в 1960 році на прес-конференції, яку влаштувала наша туристична група з України під час свого перебування в Канаді. Зустріч ця, на нашу думку, як і на думку всіх її учасників, пройшла на високому культурному рівні. Так що за нами не тільки добра воля, але і деякий досвід у цій справі.

Ваш наївний аргумент про те, що, мовляв, ви не змогли б, коли б навіть захотіли, запросити нас на відкриття пам'ятника генію нашого народу тому, що не знаєте нашої адреси, не витримує критики. По-перше, без фальшивої скромності будь-якого сказане, — діячі мистецтва й культури на Україні користуються такою популярністю, що вистачило б одного прізвища на конверті, щоб лист потрапив будь-кому з нас у руки. А крім того, ви ж якимсь робом дістали наші точні адреси, коли вам треба було послати нам свою відповідь.

Я, до речі, дістала аж дві такі відповіді. Одна з них замаскованою дорогою надійшла з Бельгії. Це маскування зовсім зайве, бо всі листи, звідкіль вони не прибули б, потрапляють до рук адресата. Можливо, ваша завищена передбачливість іде від того, що багато американських громадян, листуючись із своїми земляками у старім краю, просять писати собі на фіктивні адреси з фіктивними прізвищами.

«Ми, — пишете ви, — за таку Україну, з якої Ви будь-коли могли б свobodно приїхати до нас в гості, а ми до вас». От тобі і маєш, Гандзю, книш! Ми самі пропонуємо вам свій візит, а ви відмовляєтесь від нього, а потім пишете, що ви за таку Україну, з якої могли б ми до вас вільно приїхати. Таж ми хочемо приїхати, а ви шукаєте всяких причин, щоб відпекатись від нашого візиту!

Щось тут не кляпує, пане аноніме!

Оскільки не маєте змоги запросити нас на відкриття пам'ятника, радите нам у ту мить бути думками з вами. Необізнаному могло б здатися після таких слів, що нібито вшанування Шевченка на Україні офіційно заборонено і тому ми, вшановуючи його в катакомбах (!), бодай думкою поєднаємося з вами.

Не можна, пане авторе, аж так наївно заплутувати справу! Про Міжнародний форум діячів культури я вже згадувала. А те, що учасники цього форуму побачили у Каневі, Будущому, Шевченковім (колишній Кирилівці), Моринцях, перевершило сподівання кожного з нас і закордонних гостей. З трибуни форуму виступило 45 представників сорока п'яти націй!

Чудова, прекрасна, мальовнича, як писанка, багата, як осінь, наша Україна! Не перевелися на ній ні пісня, ні народна ноша, ні прадідівські звичаї, ні її солов'їна мова, ні золоті серця людей, що живуть на тій землі! А в парі з тим села на очах перетворюються у містечка з чудовими котеджами — і, дай боже, як то кажуть, всім людям доброї волі поза батьківщиною таких шкіл, таких приміщень для клубів, таких Палаців культури, що мають сьогодні села на Україні.

Пишете далі, що ви за таку Україну, в якій Сосюра не мусив би каятись за свій вірш «Любіть Україну».

Знову щось не в порядку з логікою. Адже вірш Сосюри «Любіть Україну» був надрукований і несправедливо розкритикований у роки культу особи. До речі, у творчому доробку Володимира Сосюри цей вірш не є ані найглибшим виявом любові автора до України, ані вершиною його мистецьких можливостей. І не будь він критикований, ви не звернули б на нього уваги. Сьогодні цей вірш увійшов у збірку вибраних творів Сосюри, яка багатотисячним тиражем розійшлася по Україні з її багатомільйонним читачем.

Ви висловлюєте незадоволення тим, що із вашого запрошення на відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні скористались би «червоні москвофіли», які організували б з нами приватні зустрічі, а нам ніяково було б відмовляти. Додамо для ясності, що як колись писали в Галичині — «аби не ширилось баламуцтво», що ми з охотою пішли б в гостину не тільки до «червоних москвофілів», але й до вас, якщо б ми були у Вашин-

тоні і якщо б (знову ж таки кон'юнктивус!) ви запросили нас до себе приватно. Можливо, що за столом у приватній хаті наші зустрічі з вами позбулися б, як пишете, «формально-стриманого характеру».

Ми твердо переконані: в історії людства настала така ера, коли міжнародні конфлікти вирішуватиме не термоядерна зброя, а мирні особисті контакти між людьми, обмін думками з допомогою людського слова.

А хто ж перший зброносець слова, як не письменник?

Пишете нам, що ви за таку Україну, на яку могли б прийти в гості, коли б захотіли.

Будь ласка! Сьогодні запрошуємо вас у гості до Львова, на Високий Замок, звідки побачите всю панораму розбудованого великого міста Льва. Зможете глянути на зелені руна Карпат, на сади Поділля, на виноградники Закарпаття. Запрошуємо всіх, незалежно від політичних переконань, за винятком тих, чії руки в крові. Тих, хоч би ми й запросили, народ не прийме. Є райи, які не загоюються. Є гріхи, яких земля не прощає.

Наша з вами газетна дискусія утруднюється ще й тим, що більшість з вас щонайменше двадцять три, а то й всі двадцять п'ять років не бачили рідної землі й змін, що сталися на ній за той час. Зміни ці стосуються не тільки економіки чи техніки, але перш за все людської психіки, а ви, панове, вперто не враховуєте цього фактора. Канув у вічність давній галицький мужик, який шапкував перед кожним паном з міста. Його місце зайняв свідомий своїх прав і обов'язків громадянин великої держави. Це не красне слівце, а дійсність, з якою не можна не рахуватися.

Народ західних областей України з політичного безбатченка став членом державної нації. Він, що упродовж століть був громадянином другої категорії, чи, як говорилося за Польщі, класу «б», став тепер рівноправним громадянином у своїй державі. Є це моральний фактор помер одиц, і саме об нього, як об залізобетонну гать, розбивається всяка антирадянська пропаганда. Зрештою кому це краще розуміти, як не вам, що скуштували гіркого емігрантського хліба?

В яких би ви там розкошах не жили (припустимо!) і яких би ми тут не відчували нестатків (припустимо!),— одне залишається незмінним: ми на своїй землі, у сво-

їй державі, вдома, а ви на чужині, в еміграції, хоч у ваших руках — документи про громадянство даної країни.

Чи не з цих мотивів народився «новий рушничок» на стару мелодію? Наскільки мені відомо, авторові того вірша не живеться матеріально погано, а проте...

Вже полиняло рушника
вишивання,
Бур'яном поросли стежки в рідне село.
Лиш маячить картина прощання:
Ти, і батько, і я, і... товарний вагон.
Прогриміли роки у шаленому чвалі.
Барабаним вогнем прогули юні дні.
Лиш рушник — одробина
материного жалю,—
«Не забудь, не забудь»,—
все шепоче мені.
Коли на серце палягас розпука
І весь сенс життєвий розгубився і зник,
Тоді з рушника простягаються руки
І голубить мене полинялий рушник.

І тому, чим ви швидше позбудетеся ілюзії, що народ тут чекає зміни, то тим краще буде для вас. А народ у своїй масі не тільки не хоче зміни, але вважав би її своєю особистою трагедією.

Від чого це йде? Перш за все від згаданого вже морального фактора номер один, а потім і від того, що дуже зріс матеріальний, а водночас з ним і культурний рівень села, що зникло безробіття і що широко відкрились двері у різного типу і характеру навчальні заклади для молоді села й міста. За двадцять п'ять років (а що кінець кінцем цей шматок часу супроти руху історії?) відбулась переоцінка цінностей не лише в суспільному житті, але й у побуті. Колись сільські парубки задивлялись на морги, чи фальчі, як казали на Буковині. Сьогодні від сільської красуні, крім серця, жених вимагає ще й атестата зрілості, чи по-колишньому — матури. З цього приводу недавно була навіть гумореска в одному з наших сатиричних журналів. Це не значить, що в

нас усі сільські дівчата з середньою освітою. Йдеться про тенденцію в цьому питанні. Велосипед, чи то пак ровер, — це вже, можна сказати, пройдений етап сьогоденішнього галицького села так само, як і радіо. Тепер на черзі моторолери і мотоцикли та телевізори.

Дозволю собі навести тільки дві статистичні довідки: на медичний факультет Львівського державного університету імені Яна-Казимира в 1937 році було прийнято трьох студентів української національності. В 1962 році на перший курс Львівського медичного інституту прийнято 75 процентів українців, а з того 60 процентів (хоч наш медінститут всесоюзного підпорядкування) дітей бойків — з Турки, Сколе, Тухлі.

Торкнуся ще одного питання, а саме питання української мови. Декого з наших заокеанських туристів вражає російська мова, що часто лунає на вулицях Львова.

Що ж, Львів був і є історично українським, але був і є багатонаціональним містом, про що свідчать хоч би такі старовинні назви вулиць, як Сербська, Вірменська і т. д.

Що ж стосується російської мови, то ви вживання її відносите до зрусифікованих українців, тоді як нею здебільшого розмовляють такі росіяни. Забуваєте чи не хочете брати до уваги той факт, що після війни нам не тільки треба було відбудувати Львів, а й розбудувати. Так що до нас приїхали спеціалісти буквально з усіх кінців Радянського Союзу. Це можна віднести і до науково-викладацьких кадрів. Не робимо секрету з того, що деякі предмети в наших вищих учбових закладах викладають професори-росіяни по-російськи. Доречно буде згадати, що наші вузи поповнюють цю прогалину з кожним роком за рахунок місцевих кадрів. Мені здається, що у ваших претензіях до російської мови на вулицях Львова відіграє роль перш за все психологічно-політичний фактор. Наведу такий приклад: у свій час на Буковині, особливо серед інтелігенції, німецька мова була другою матершпрахе, тобто матерною, і ніхто з цього не робив великої проблеми. Проте після війни з німецькими загарбниками дехто з учнів на тій же Буковині відмовлявся вивчати німецьку мову, хоч вона куди легше давалася б їм, ніж, скажімо, англійська. Крім того, як у вас англійська, так у Радянському Союзі російська є зв'язуючою мовою між більш як п'ятдесятьма

національностями, без якої ми не могли б практично обійтись. Ми, тобто те покоління, що на собі зазнало національної дискримінації, зокрема переслідувань за вживання української мови до 17 вересня 1939 року, вважаємо зовсім нормальним те явище, що людина розмовляє дома й на вулиці мовою, якою їй подобається.

Повертаюсь до теми мого виступу, тобто до нашої участі у святі відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні. Відбудеться зустріч чи не відбудеться, а історія вже записала в своїх анналах, що ми, діячі культури й мистецтва Радянської України, анно доміні 1964 першими простягнули руку до неї.

1964

Дорогий мій тату!

П'ять років, як Ти покинув нас, а я все ще не перестаю докоряти Тобі: як Ти міг так підвести нас усіх? Бласне, Ти, такий педантичний, такий по-педагогічному точний...

Того ранку Ти попросив мене принести Тобі в лікарню деякі дрібниці з одягу (Ти ж естет!), бо збирався, подолавши недугу, вставати з постелі.

Я нахилилася над Тобою, щоб поправити Тобі подушку, а Ти поцілував мене — свою дочку! — в руку. Я Тобі віддала такий самий поцілунок.

Що це мало означати, тату? Чи подяку за мій мізерний труд біля Тебе, а чи прощання?

І ще треба було, щоб у коридорі перестрів мене лікар і сказав весело:

— Не вірю в чудо, але з вашим батьком справді сталося чудо. Буде жити!

Скільки я могла бавити дома?

Я ж на radoцax так квапилася, щоб принести Тобі ті дрібні речі з одягу, про які Ти мене просив, і щоб чимскоріш самій бути присутній при «урочистості» Твого підйому з постелі.

Так квапилася і — спізнилася!

Сестра чи санітарка (чи я тоді приглядалася до них?) сказала мені пізніше:

— Читав книжку, заснув над нею і...

Нас можуть посудити про літературну нарочитість, але ми з Тобою знаємо, що воно насправді так було. Випадково Ти читав (когрий вже раз?) повість своєї дочки «Повполітні діти». Книжку цю знайдено у Твоїм ліжку із закладкою на 31—32 сторінках.

Кажуть люди, що час гоїть, а в мене якось не так, як у людей: чим далі іду від Тебе й мами у час, тим більше бракує мені Вас. Якось після розмови в думках з мамою я написала:

«Мамо, мамо! Чим ближче до кінця моєї дороги, тим більше бракує мені Тебе. Чи не змогла б Ти вивести мене безболісно з життя, як колись, — тримаючи за ручку, вводила в нього?»

Розумієш, у чому парадокс? Я, мабуть, і самостійна, і бойова, і, здається, й діти, і люди мене за таку мають,

а ніхто не знає, як мені іноді до щемоу в серці болить оте порожнє місце за моєю спиною.

Та годі! Ти, як завжди, хочеш знати про мою роботу, про заміри на майбутнє (чогось знелюбилося мені слово «плани» по відношенню до мистецтва). Це була завжди наша найперша тема, коли я приїздила з Львова на Потічну. До речі. Ти знаєш, тату, вже немає міста Станіслава і немає в ньому вулиці Потічної... Замість неї є вулиця Д. Макогона.

Ну, чого це Ти, тату? Тоді давай поплачемо вже разом.

«Незаслужено, незаслужено!» А як же ж Вам інакше годиться сказати, Дмитре Яковичу? Хочеш почути, як Твоя дочка (от хвалькувата вона в Тебе!) сказала з подібних нагод:

«Пропоную, коли йдеться про Батьківщину, слово «заслуга» замінити іншим словом — хоч би «обов'язок».

А мені здається,— Ти вже мені тут, будь ласка, не заперечуй,— що Ти свої обов'язки супроти народу сповняв сумлінно.

Великий Горький сказав, що всім, що в ньому є доброго, він завдячує книгам. Якщо можна,— як говорили стародавні,— порівняти велике з малим, то хай мені буде вільно сказати, що всім добрим, що в мені, завдячую живуому прикладу моїх батьків і тій моральній атмосфері, яка панувала в нашій сім'ї.

З нашого дому, з живого прикладу Твоєї і мамної поведінки я винесла велику, якусь майже побожну пошану до селянина. Я не пригадую собі випадку, щоб у нашому домі приймалося селянина, як це водилося по інших панських домах, у кухні біля порога коротким «що вам (а здебільша «тобі») треба?». В нашім домі селянин був завжди трактований (недобра форма, правда, тату?) нарівні зі всяким іншим гостем. Його запрошувалося у покої, садовилося за стіл, і вже за розмовою дізнавався господар дому, за чим завітав до нього чоловік. Будьмо щирі, тату, у болотисту погоду наша мама трохи негодувала з цього етикету, але що ж було діяти? Забавно не раз було, як Ти було квапився, а такий гість, згідно з сільського бонтону, не відразу виявляв, чого йому треба від Тебе, а все «наздогад буряків, щоб дали капуста», вже зібрався до виходу, вже й переступив поріг хати, вже Ти проводиш його аж до брами, і щойно на

містку він отак, ніби віднехотя, скаже: «Що я вас хотів просити, пане вчителю».

Я не мала нагоди ближче зустрічатися з селянами інших націй, але перед оцією вродженою делікатністю свого народу клоню голову.

Саме життя на селі заставило Тебе і маму мати різні господарські гешефти з селянами, але я не чула, щоб Ти чи мама не те що торгувалися з людьми про щось, але щоб селяни ставили вам свою ціну. На запитання: «Скільки вам належиться?» — завжди була одна й та сама відповідь: «Скільки воно у вас варте».

Мабуть, і звідпіль іде в мене оте непереможне відчуття презирливої огиди до «інтелігенток», що на львівських базарах заповзято торгуються з селянками.

Наш дім (якщо є спадковість, то це за спадковістю, мабуть, дісталось й мені) завжди був домом відкритих дверей, і ці традиції збереглись на вулиці Потічній до останнього дня Твого боуту в тому домі.

Під час першої світової війни, коли Ти був на тому страхітливому Італійському фронті, Твою молоду дружину (мамі тоді ще й тридцяти не було!) обирає сільська рада секретарем громади, фактично головою села.

А сам Ти знаєш, село наше близько кордону, війна, являються «свої» союзники, мадьяри, давай їм підвід, фуражу для коней, курей, свиней, яєць... Відійдуть вони, приїде «ворожа» російська армія, люди як люди, бодай розмовитись з ними можна, і дітей вони дуже любили, але і їм треба підвід, фуражу для коней і т. д. Одним вгодиш, других настроїш проти себе. А наша мама не тільки село рятувала від контрибуцій, але й голову громади врятувала пізніше на суді від смерті за «державну зраду», тобто за прихильне ставлення до російських солдатів. До того війна понищила людські житла. Хату сяк-так жіпки самі латали, а як печі ставити, щоб мали добрий цуг, то вже вчила мама. А хто й коли навчав її, городяночку, цієї мулярської штуkenції?

Ой тату, тату, не раз дослівно кусаю собі пальці, що збиралася записати на магнітофон Твої розповіді про громадянську діяльність на селі того часу (боже, а як Ти вмів розповідати!), збиралася, аж доки не випередило мене оте фатально-неминуче.

Як Ти колоритно (ще б пак, сам же вожаком був!) описував боротьбу у буковинському селі Лукавиця між

хлопською (читай — прогресивною) і попівською (читай — реакційною) партіями.

Я пригадую, чого хочеш — мені вже було тоді шість—сім років, як отих «непевних» з вашого табору ви не пускали на ніч додому, щоб, бува, по дорозі не перемовив піп на свою сторону, і всі вони, а було їх іноді й кільканадцять, ночували в нас. До кімнат, які мама утримувала в такій скрупульозній чистоті, вносилися снопи соломи, робилося леговисько, а вранці під непомітним нібито, але міцним громадським конвоєм велося їх до урни (а може, тоді урн не було?).

Але були й такі запеклі прихильники попівської партії, що їх нічим не можна було відтягти від неї. Тоді у вашому таборі придумували різні способи на них. Серед хлопської партії особливо вигадками відзначався сільський крамар Гершко. Він був невтомним (за що йому не раз перепало від його Риви) активістом у вашій партії. Ага, треба ще сказати, що в тому часі не було поголовного голосування до громадських рад. Голосували тільки, так би мовити, одні уповноважені, отримавши попередньо відповідні урядові уповноваження зі своїми прізвищами. Гершко зміркував, що єдиний сейф для документів селянина — це сволок. Отож, вибравши таку пору, коли дорослі або на полі, або на ярмарку, Гершко робив рейд по домах своїх політичних противників. Заставши лише дівчурку вдома, він під будь-яким приводом (мовляв, витягни мені свіжої води чи позови сусіду) добирався до сволока і заздалегідь приготованими ножичками відтинав «голову» документові разом з прізвищем уповноваженого. Такий виборець, нічого не передчуваючи, іде на вибори, а там йому заявляють, що його голос недійсний...

Але був у нашому селі такий собі Ілуца Малий. Ти думаєш, що я його не пам'ятаю? Хочеш, я зараз намалюю Тобі його: високий, довгоший, худорлявий, тонкогубий, крючконосий, — а що?

Отож Ілуца був єдиний знаючий справу різник у селі. Він симпатизував хлопській партії, але не цурався й попівської, особливо попівського дому, де йому часто давали заробляти. Отож, щоб якось відтягти Ілуцу від пона, Гершко (то справді був кепеле¹) пустив по селі

¹ Голова (свр.).

чутку, будімо попадя мала десь сказати, що не буде вже брати Ілущі робити ковбаси, бо він лупить дохлих коней, а тому вона бридиться таким різником.

Більшої образи не можна було завдати майстрові ковбасних виробів! З тієї пори не показувався більше Ілуща Малий у попа.

А Ти пригадуєш, тагу, як після війни знищені доценту ми вибиралися з Лукавиці до Веренчанки, власне кажучи, з одного кінця Північної Буковини в другий.

Хто яке тягло мав у селі, то заїхав під нашу хату перевозити свого вчителя. Про будь-яку заплату грішми й мови не могло бути. Було досить образ і без того для тих, хто порожняком мусив повертатись назад до хати:

— То Петро (Іван чи Степан) вартує у вас, пане вчителю, того, щоб вас перевозив, а я вже ні?

Пам'ятаю, як один Твій приятель, що з якихось причин спізнився на клаку¹, віз на своїй фірі... кілька дощок, але — «віз».

З життя у Веренчанці ніколи не забуду такого одного, може, навіть переломного в нашій сім'ї моменту: сигуранца терпіла, доки терпіла Твої антидержавні сатиричні вірші в «Каменярах» (пізніше зацитую Тобі один з них з пам'яті), а в кінці поставила за посередництвом посла до парламенту Тобі ультиматум: або заперестанеш писати антидержавні вірші і дістанеш місце директора школи в Чернівцях, або звільнять з роботи і т. д., тобто арешт, а жінку вчительку перенесуть там, де дідько «добраніч» каже... Вибирай, людино, мужу й батьку! Ти якийсь час помовчав, а потім сказав не до посла, а до мамі:

— Ми, жінко, вже все втратили, але ще як і честь втратимо, то зовсім жебраками станемо...

Борогись і вірити — завжди було Твоїм девізом у житті і творчості.

Не співай ти нам, співаче,
про ті злидні, що їх маєм,
бо ті злидні, мій козаче,
ми й без тебе добре знаєм,—

писав Ти майже шістдесят років тому, коли на буковинсько-галицькому полі була переважно мода на песимістичну поезію.

¹ Толоку.

Твоя сатира на псевдодіячів подекуди не втрачає актуальності і на сьогоднішній день. Хіба сьогодні, в шістдесят шостім році нашого віку, вже перевелись люди, які думають категоріями Твого героя:

— Борітеся, братчики кохані,
буду я завжди духом з вами,
як виборете кращу долю,
тоді я перший між рядами...

Ні, тату, ні, Ти не чекав, що хтось за Тебе вибере кращу долю Твоєму народові, а сам встрявав у боротьбу, як вмів, як міг і як на той час здавалося Тобі правильним.

А основне, батьку, так мені здається, що це основне в кожній людині, що Ти з усіх життєвих перипетій виходив людиною. «Характером», як сказала б Ольга Кобилянська.

У повісті, над якою тепер працюю, є така фраза: «В їх домі висіли по стінах незримі таблички з написами: «В нас не брешуть», так як по деяких установах висять перестороги: «В нас не курять».

Це плагіат, а знаєш, звідкіль я його, як кажуть у нас на Буковині, фарнула? З нашого дому. Брехня в нашій сім'ї зачислялася до тої самої категорії, що й зрада, ба навіть і злочинство.

А ти й не спитав ще, тату, чого це я сьогодні з самого ранку навістила Тебе?

Та ж сьогодні сповнилося Тобі вісімдесят п'ять. Тому дозволь — та що Ти, тату? — по-перше, я б не могла забути про день Твого народження, а по-друге, коли б навіть так закрутили мною поточні справи, що моя пам'ять спізнилася б, то ось календар на моїм письмовім столі нагадав би мені про Твій день.

А Ти знаєш, що п'ять років тому друкувались уже запрошення на Твій ювілей, але їх так і не роздали? Пробач, це не докір, це — біль. Кажуть, що батьки тільки раз у житті роблять дітям прикрість, коли — вмирають, але й тієї не зробили б, коли б це було в їх силі.

Цілую сліди, куди ступали мамині й Твої ноги.

Твоя дочка

Питання. З якими настроями зустрічаєте ви свій ювілей?

Відповідь. Шістдесят років ще не дають права на ювілей у повному значенні цього слова. Це — скоріше дата для того, щоб мати моральне право звітувати перед народом з того, що вчинив у житті й творчості...

Отже, повинна вам сказати, і було б дуже прикро, якби ви хоч на мить засумнівались в правдивості сказаного, що своє шістдесятиріччя сприймаю як друге, але досконаліше народження. Прошу мені вірити, що не перебільшую, а навпаки, з пошани до цифри дещо стримую свій ентузіазм. Образно стан людини в моїм віці можна порівняти до враження туриста, який по довгих і томливих переходах досягнув вершини гори. Як вільно і глибоко дихається тут! Яка широка панорама відкривається довкола!

Це пора, коли залишаються з тобою тільки перевірені, випробувані на всі лади життям, вірні, незамінні друзі. Це та пора, коли твої діти, які за часів свого дитинства і юності завдавали стільки клопоту, тепер перетворились у твоїх молодих приятелів, з якими ти ведеш дискусії на громадському рівні. Коли у вас сини, то вони з грубуватих хлопчиськів, які соромляться материнської ласки («з мене хлопці сміються, що я ходжу з мамою в кіно»), тепер пишаються тим, що можуть ходити з мамою під руку.

Втім, не забуваймо, що природа не тільки щедра, але й по-материнськи справедлива. Змушуючи наше тіло віддавати дань рокам, вона компенсує ті збитки несподіваними зовсім дарунками. Вона, наприклад, наділяє нас, старших людей, додатковим відчуттям, тим, що наші телепати називають безпосереднім баченням. Це ясновидність, здобута на основі життєвого досвіду, величезна передбачливість.

І хоч природа (знову ж таки в рахунок дані рокам) притуплює нам пам'ять і ми стаємо смішними тим, що вічно шукаємо окулярів, вона водночас (знову-таки у своїй великій справедливості) дає нам логічну пам'ять, чи, може, вірніше — логічне мислення, яке добре відчують молоді, коли стають з нами до словесного двобою: це скорість до асоціації, блискавична підводка аргумен-

тів і — так само — блискавичний висновок. Оцей логічний, аж дзвінкий, розум — «продається» тільки як «нагрузка» до років, як лотерейний білет до деяких дефіцитних товарів.

І знову-таки: хіба це не елегантно з боку природи, що часто каже нам забувати те, що їли вчорашнього дня на обід, і дає таку видистильовану пам'ять на спогади молодості!

І тоді, коли молодим здається, що ми спустошені і самотні,— ми зайняті тим, що відкриваємо скриню своєї пам'яті і переносимося у роки юності. Але, крім молодості, маємо й дар цінувати те, що маємо.

Ми походжаємо по алеях парку, зустрічаємося на трамвайних зупинках і ведемо розмову, реальну розмову, переривану час від часу тільки: «А пам'ятасп?»

Кілька років тому я зустрічалася з людьми, з якими проходило моє дівочтво, і тому, що то були ті самі люди і зустріч була в тому самому домі, де нічого не змінилось, де навіть портрети господаря і господині висіли над ліжком, як сорок п'ять років тому, на якусь годину було обмануто час. Ми були знову молодими, і кожне шукало свою «пару». Втім, емоції — це така річ, що воши притухають і можуть зайнятися знову, може, не полум'ям, але вогником, який гріє, але вже не попече.

Трагікомічне настає в разі, коли підтоптаний дядько заглядається на ровесницю своєї дочки чи коли тітка втрачає лік рокам. Але серед ровесників завжди доречні веселощі, жарти, танці... Просто дивно, що досі старша пара на танцях чи хоч би в ресторані — якась дивина, а тим часом це нормальне явище, якщо... серце дозволяє у прямому розумінні цього слова.

Далі — такий ще фактор, як онуки. Можливо, на дітей ми ще були замолоді, особливо коли треба було сидіти біля них, а ми рвалися до світу і людей. Тепер гостини в онука чи внук у нас — свято і моральна віддуштина.

Питання. Послухавши такого, й самому хочеться скоріше досягти цієї межі. Хіба не так?

Відповідь. Не кваптесь. Це не минає нікого, але й не спрощуйте. Справа в тому, що природа, крім того, що щедра і справедлива, ще й добрий бухгалтер: у шістдесят, правда з процентами, виплачує те, що людина собі заслужила в ту чи іншу сторону. Знаєте, як говорить наш народ, а народ — то розумний чоловік: що посієш,

те пожнеш. А «сівба» починається дуже рано... Хто змарнує весну, яке він має право сподіватись на добрий урожай у своїх шістдесят років? Звідки мало б вродити незасіяне поле?

Не спаплюжити проліска своєї юності, з честю вийти з крутих поворотів, що їх достачить життя, не піти на фальшивий голос, не спокуситись на легку здобич — от коли всі ці перешкоди взято, тоді маємо право на золотий передзвін дозрілого віку. Могти без страху і сорому оглянутись на пройдене — одна із заповорок щасливої, — чого ж боятися цього слова, — старості.

Питання. Але бувають ситуації, що не залежать від людини, а довгий час тяжать і вбивають радість життя...

Відповідь. Так, бувають. Мені траплялося зустрічатися з понурами, наче нутра темних льохів, натурами, які виростили тому такими, що їх дитинство пройшло безрадісно. Яюсь призналася мені одна людина, яка, здається, в ясний день бачить тіні на сонці, що першим її спогадом був крик і зойк матері, який розбудив її серед ночі. Це п'яний батько зводив порахунки з дружиною.

Питання. А ваш перший спогад з дитинства?

Відповідь. З першим спогадом, коли взяти, що йому не менше п'ятдесяти семи років, то як із сном. Згубився, розплився в небутті його початок і кінець, а залишилася одна деталь: надвечір'я, зима, тепло в кімнаті, пахне свіжою кавою. Я сиджу на високому стільці, ноги обплела об його ніжки й придивляюсь, як посеред хати тато танцює з мамою. Пізніше мама підтвердила, що дійсно така сцена була, мама вчила тата вальса «вліво». Оцей танець, оцей перший свідомий спогад з дитинства став навіть символом щасливого життя нашої сім'ї.

Питання. Дарино Дмитрівно! Про своє шістдесятиліття ви говорите як про друге народження. Як це розуміти?

Відповідь. Дослівно. Вірте мені, що шістдесят — це чудова пора.

*(Слово з нагоди присудження
літературної премії імені
Тараса Шевченка)*

Важко говорити про самозрозумілі речі, а тому хай мені буде дозволено змовчати, яке враження зробила на мене вістка, що за роман «Сестри Річинські» присуджено мені найвищу літературну премію республіки — імені Тараса Шевченка.

Дякую і ще раз дякую за високу честь і довіру.

Давно, десь ще в тридцятих роках, виникла в мене думка написати повість, де б була індивідуалізована не лише мова героїв, а й відповідно до стилю кожного з них — мова автора. Була це чисто формалістична спонукка: герой мав залишатись вірним собі і там, де він сам себе показує, і там, де автор виставляє його напоказ. Мені тоді хотілося, щоб, наприклад, ритм мови автора про даного героя відповідав його темпераментові, спосіб вислову автора про даного героя — інтелектуальному рівню того ж героя. Простіше: мені хотілося, щоб кожний з героїв повісті був у виключно своїм кольорі від початку й до кінця.

Чи була це праїдея «Сестер Річинських»? Мабуть, ні, бо поки що автор не ставив перед собою жодної ідеї, крім однієї тієї, чисто формальної. У всякому разі, мала це бути повість про жінок. Люблю писати про жінок. Мені здається, що вони дають письменникові багатший психологічний матеріал, ніж чоловічі персонажі.

Отож мала то бути повість про жінок, про кожную в іншій гамі. І от якось у розмові з однією своєю приятелькою я почула таку фразу: «Щоб пізнати справжній характер людини, треба для того якогось катаклізму в її житті. У нормальних умовах люди здебільшого всі нормальні, а от у біді, наприклад, кожний проявляє себе по-різному».

У цій хвилині народились «Сестри Річинські». Я вже знала напевно, що моя повість не буде про жінок взагалі, а саме про п'ятох сестер, попадянок, яких життя з приємно теплої кине в холодну воду, а те, як кожна з них буде реагувати на цю зміну температури, і буде становити зміст повісті. Чому саме про попадянок? А тому, що в нас (маю на думці Галичину і греко-католицький клер) вдови по священниках були дуже слабо забезпечені,

тобто пенсії, яку давала церква, вистачало на менш ніж скромне життя. Звідсіль, мабуть, і народне прислів'я: «Попу дзвонять, а попадаю з села гонять».

Попи, більш дбайливі про сім'ю, чим мій Аркадій, прагнули ще за свого життя (а було з чого!) забезпечити дітей і жінку, щоб вони по його смерті не опинились в такому становищі, як Олена Річинська із своїми дочками. (Правда, ніхто ж не міг знати, що Аркадій помре нагло в силі віку...)

Де й звідки набрала я п'ять попадянок? Де шукала я їх прототипів? От з цього місця і починається моя довголітнє непорозуміння з читачем і критикою.

Пиши стримано,— закине тобі критика сухарство. Дай більше волі емоціям,— обов'язково критик знайде у творі автобіографічні моменти,— так, ніби одною з властивостей творчості взагалі не є, благословенна будь вона, можливість митця перевтілюватись в якого завгодно персонажа.

Всі мої сестри Річинські не мають конкретних прототипів, вони просто творчо змонтовані з вражень і життєвого досвіду, який приходить, на жаль, лише з роками.

До речі, на оцей гачок, що читач, мовляв, воліє творів на фактажі, ловляться (чи то пак — хочуть ввійматись) і деякі наші літератори-початківці. Коли, було, звернеш увагу на те, що в його творі композиція шкутильгає чи сам сюжет здається неправдоподібним, він завжди на свою оборону має один аргумент: «Я це точно списав з життя». І що з того? Списане з життя може і не мати нічого спільного з ним, а вигадане може бути наче викросне живцем з навколишньої дійсності.

Все це так, але є третій фактор, якого, здається мені, не питаєш з життя і не вигадєш, якщо його немає у самого письменника в душі. Це оте добро (в широкому розумінні цього слова), про яке говорить Тарас Шевченко: «Раз добром нагріте серце вік не прохолоне!» Хто нагріває тим добром серце письменника? Мені здається, що тут зовсім не байдуже, в якій сім'ї майбутній письменник виростає. Я, можу з гордістю сьогодні сказати, виростає в ідеальній родині, і, мені здається (може, це моя особиста «антинаукова» думка), у великій мірі завдячуючи цьому, я стала письменницею. В нашій сім'ї панував культ (не даймо собі спалювати цього гарного слова!) матері. Мама — це була найвища й остаточна

інстанція у всіх спірних питаннях. Тепер тільки здаю собі справу, яке колосальне значення мала для формування мого світогляду, мого світосприймання та обставина, що я ніколи не чула, щоб батьки не те щоб сварились, а говорили між собою в неприязному тоні. Це не гіпербола, а ота рідка, ой, яка рідка, життєва правда! І тому у всіх моїх повістях із циклу «Метелики на шпильках», «Наші батьки розійшлись», «Ті, з Ковальської», «Вікна навстіж» і в романі «Сестри Річинські» немає недобрих матерів. Моїм матерям, тобто матерям у моїх творах, завжди свідомо намагаюся надати ореолу земної святості.

Ви маєте право поставити мені питання: а яку роль у моїм формуванні як письменниці відіграв батько, письменник Дмитро Макогон?

Батько мій був для мене зразком громадських чеснот. Якщо б дошукуватись далекого відгону, то якимись прикметами мого батька як громадянина наділений у «Сестрах Річинських» старий Завадка. Прошу читача пригадати собі те місце з роману, де старий Завадка просто виходить з себе, що Станка Кукурба посміла обманути, збрехати його синові. А як боляче (в усякому разі, так хотілося показати авторові) реагував Завадка, коли Філіпчук обдувив його при першій виплаті заробітку сина. Хіба тут йшлося про самі гроші? Я хотіла б, щоб читач відчув: у цій ситуації гроші відігравали другорядну роль.

Можливо, це з того ж самого джерела походить, що мене й досі ніщо не може так вивести з рівноваги, як свідомо брехня, а за нею — обман та шахрайство взагалі.

І ще один фактор, без якого мені було б дуже важко «породити» Дарку в «Метеликах на шпильках», Олю, Нелю, Славу, особливо Славу Річинську, мою любов. Це (думаю, що тепер можна про це сказати) — юне, єдине, ліричне кохання, яке синюватою мжичкою пройшло понад усе моє життя, а навідало воно мене, коли мені сповнилося всього п'ятнадцять. Може, поетам треба для натхнення, щоб музи міняли свої постаті; але для прозаїка, так мені здається, для того, щоб серце не зсохлось з роками, потрібне тільки одне чисте джерельце. Не бачу потреби говорити про це надто докладно, хочу тільки, щоб читачі зрозуміли, чому я після тридцятилітньої перерви

взялася за четверту й останню книгу з вищеназваного циклу — книгу про юнь.

Та я, як бачите, увесь час збиваюся з основної теми: як я працювала над романом «Сестри Річинські».

Отож повторюю, моя приятелька підказала мені ідею твору: поставити людину у катастрофічні умови, щоб переконатись, яка вона насправді. Не подякувавши за натхнення, я взялася писати невеличку, аркушів на 18, повість про сестер Річинських.

У процесі писання розрослася вона до 20 аркушів (остаточно друком вийшла обсягом 68 аркушів). Товариші, яким я дала її прочитати, зокрема покійний Денис Лукіянович, критикували мене за обмежений світлик родини Річинських. Гаразд, мовили вони, в Нашому, що дечим нагадує Коломию, живе родина Річинських, але ж, шановна Даріє Дмитрівно, та родина не живе в ізольованому світі, навкруги неї — різнобарвне життя. Як же ж ви можете її ізолювати від нього?

Змушена була я помізкувати, як би то справді зв'язати родину Річинських з широкою дійсністю, що її оточує. Але всі ці мізкування звелися б нанівець або не перейшли рівня схоластичних міркувань, коли б за той час сам автор, не скажу, «виріс», бо мені було вже тоді добре понад сорок, але не утвердився громадсько і (я це підкреслюю) політично.

Познайомившись з творами деяких своїх колег, які, думається мені, дещо сенсаційно описували наше життя до тридцять дев'ятого року, я побачила, що хлопці (сїй-богу, гарне словечко!) користуються у змалюванні подій на тих землях дещо вузькою палітрою, здебільшого чорною і білою фарбами. З одного боку — революціонери-підпільники і барикади, а з другого боку — реакціонери, запроданці всякого гатунку. Треба додати ще, під цю графу, на жаль, підпадали огульно й ті, що працювали у низових організаціях «Просвіти», і ті, що, не бажаючи запродуватись окупаційному урядові за пєсі гроші, вчили дітей у «Рідній школі», і ті, що в самообороні перед визиском п'явок-шинкарів організовували кооперативи по селах, і т. п. Як же воно так? — думала я. Виходить, що мій батько, який із-за принципу, із-за вірності своєму народові відмовився від державної посади (на державній службі зразу ж вимагали переписуватись на поляка) і за марні гроші бідував у «Рідній школі», — теж «запродав-

пець», теж «український буржуазний націоналіст»? Ні, щось тут не так. Допомогла мені в цьому розібратись — я хочу це підкреслити — марксистсько-ленінська філософія.

Теоретична підготовка з марксистської філософії дуже допомогла мені в написанні власне «Сестер Річинських», де я мала добру волю, з одного боку, правдиво відтворити тернистий шлях боротьби народу за своє соціальне й національне визволення у західних областях України, а з другого — в правдивому світлі показати радянським читачам і тих чесних, відданих народові, хай, може, і в дечому обмежених борців-патріотів цієї землі, що їх мої колеги, не аналізуючи обставин, списали в антинародний табір, тобто фактично поставили знак рівності між ними і справжніми ворогами народу — фашистами всякої масті.

І знову, хай пробачить читач, хочеться мені повернутись до теми морального багажу письменника, до того Шевченкового: «Раз добром нагріте серце...» Мені здається, що в таких питаннях гола теорія без усвідомлення кровного зв'язку з народом, без патріотичних почуттів до землі, яка тебе породила, без отого навіть трохи романтичного захоплення минулим і сучасним твого народу, без отого відчуття тотожності твого пульсу з народним небагато дасть. Вийде, як говорять інколи наші критики, дуже правильний, але емоційно мертвий твір.

В юності ми щедріші на слова, а тому іноді здасмося і багаті діями. Мій вік не дозволяє мені давати легко-важні обіцянки, але в одному я певна: не напишу ні рядка проти моєї громадської совісті.

МІНІАТЮРИ

ОТ БІДА

В жодній галузі мистецтва немає стільки самозванців, як у літературі. На щастя, брак таланту робить їх нешкідливими для суспільства.

ПРОСТО

Секрет майстерності полягає в тому, що секрету немає. Є просто-напросто талант.

І ТУТ ШВИДКІСНИЙ МЕТОД

Авторитет, побудований швидкісним методом, може бути блискучим, але не довготривалим.

ОН ВОНО ЦЮ!

— Скільки разів ти зрадив свою першу жінку? — спитала вчорашнього вдівця молода дружина.

— Ні разу.

— Так держала тебе в руках?

— Ні, так довіряла мені.

НА БЕРЕЗІ МОРЯ

— Не одяг прикрашає людину, — сказала жінка, скидаючи плаття на березі моря.

СПРАВА ЧЕСТІ

Не любити — справа серця. Зраджувати — справа честі.

ТОДІ НАЙВИЩИЙ

Наш розпач найвищий тоді, коли ще блимає вогник надії.

НЕ ТІЛЬКИ КЛОУНІВ

Вміти вчасно зійти з арени стосується не тільки клоунів.

Мій знайомий розбив годинника, бо той нагадував йому про скороминучість часу. Об яку скелю розтрити тоді схід і захід сонця?

ГОРЕ НАШОМУ НАЩАДКОВІ

Нащадок вже коштує нам стільки самопожертви, що горе йому, коли він не виправдає покладених на нього надій.

З СЕРІЇ НАЇВНИХ ПИТАНЬ

— За що ти мене любиш? — спитало дівчатко коханого.

— Мабуть, за те, що ти ще можеш задавати такі наївні запитання.

ДВА ЕКЗАМЕНИ

Щоб увійти в безсмертя, людина мусить скласти два вступні екзамени: один — перед сучасниками, другий — перед історією.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ І ВИ

Немає стін, крізь які не пропикли б назовні сімейні скандали.

ПОРЯДОК РЕЧЕЙ

Насамперед — кабінет невропатолога, а допіру — косметички.

А ЧИМСЬ-ТО ПРИКРИТИ ТРЕБА

Не прикривайте безвольності свого характеру гуманізмом.

Я? НІ!

Хто сказав, що логіка і рація рідні сестри?

КРАЩЕ Б—РАНИШЕ

Іноді ювілей потрібний письменникові для того, щоб начальство мало нагоду довідатися про його творчий доробок.

А ВИ ПОВУДЬТЕ В ЇХ ШКУРИ

Наші колеги, ставши начальниками, втрачають почуття міри: вони або підкреслено ввічливі, або підкреслено офіційні до нас.

УМОВНІСТЬ

Порівнювати чистоту душі з білиною снігу досить ризиковано: надто багато сажі у повітрі.

ЩАСЛИВА

Дружина головного режисера застрахована перед старістю.

СТАРА ІСТИНА

— Завжди проценти миліші, ніж капітал,— сказали бабуня, цілуючи внучку.

* * *

Афоризм — душевна їжа в тюбиках.

ЗАСЛУЖЕНИЙ ВІДПОЧИНОК

— Мамо, а коли відпочиває серце?

— Коли лежить у гробі, моя дитино.

дійсно, ще цього бракувало!

«Егоїзм! Егоїзм!» Ще того бракувало, щоб ми самі собі перестали подобатися.

УВАГА, ЖІНКИ

І останній найважчий екзамен: з гідністю вийти назустріч старості.

РОЗБИТЕ ДЗЕРКАЛО

Найбільше бракує нам наших покійних батьків тому, що не стало дзеркала, в якому так рельєфно відбивалася наша найменша радість.

ЩО ПРАВДА, ТО ПРАВДА

Яким правом ви гудите старих дів, що розводять у себе котів? Ви ж не приділяєте свого серця ні котам, ні старим дівам.

В молодості була короткозора. На старші літа повернувся їй нормальний зір, але окуляри носила і далі, щоб маскувати зморшки.

БЕРЕЖІТЬСЯ ПЕРЕД ЗАТРУЄННЯМИ

Повчання, наче ліки: в поміркованих дозах допомагає, в надмірних може призвести до затруєння.

ОДНАКОВО НЕ ДІЙШЛО В

Коли б наші чоловіки частіше заглядали в дзеркало, до них дійшло б нарешті, що старіють не тільки їхні жінки.

ПРАКТИЧНА

— Ой господи, така витрата часу — і всього кілька мізерних рибин?

— А ти звикла присмніть оцінювати на кілограми?

МАСИ РАЦІЮ, ХЛОПЧЕ!

— Не досить, — жалівся початківець, — що в нас немає ні літературного досвіду, ні життєвої практики, ще й рукописів наших друкувати не хочуть!

МІРКУВАННЯ СТАРИКА

Присягатися на вічність у коханні нечесно хоч би тому, що ручаємось за речі, які не залежать від нас.

СУМНЕ

По своїй смерті наші близькі можуть обійтися без нашої любові.

ТА БА!

Треба нам, письменникам, писати так, щоб і недруги вивчали нашу мову для того, щоб читати нас в оригіналі.

ДИВИ, ДИВИ, І ЩАСТЮ ПОТРІБНА КРИХІТКА РОЗУМУ!

Скільки людського щастя розбилося у друзки тільки від того, що одне з двох своєчасно не вимовило слівця «пробач».

— Ох, і натуронька в тих жінок! Вони люблять по-
добатися навіть тим, хто їм не подобається.

ЛЮДИ В НАС ЧЕСНІ

— Чого ти заплакала, дівчино?

— Як же ж мені не плакати, коли я згубила своє
щастя.

— А ти не журися. Люди в нас чесні. Хтось буде йти,
знайде твоє щастя, придивиться, що воно твоє, і віддасть
тобі назад.

* * *

Слово впору — ложка до обіду.

* * *

Спочатку хвалилася ляльками. Потім — поклонниками.
Потім — чоловіком. Потім — дітьми. Потім — внуками.
А коли вже весь запас вичерпався, вдалася до спогадів.
І пішло все запово циклічним порядком. Так полюбилося
їй бути гідною заздрощів.

ДЖЕНТЛЬМЕН

Мій друг незвичайно чемний. Він скоріше забуде свої
власні гріхи, аніж мої дрібні провини.

* * *

Філософське питання — що шкодить людині більше:
брак вільного часу, чи його надмір?

ОБЕРЕЖНО З ЦИМ ФАКТОМ

Треба бути обережним з компліментом старшій жінці,
аби подарунок не перетворився у милостиню.

СИЛА ТІНІ

Страшна боротьба не так з фактом, як з тінню підозри.

ОТОЖ, ОТОЖ!

Ох, коли б ми самі могли притримуватись порад, що
їх даємо іншим!

ЧУЄТЕ, СВЕКРУХИ?

Свекрухи, перестаньте вже раз гудити невісток! Якби не вони, у вас не було б ваших прекрасних внуків.

* * *

Нічому не дивуватися ще не означає нічим не обурюватися.

НЕ ДІЙШЛИ ЩЕ СЛУХИ ДО НЬОГО

«Колись люди боялися бога, а тепер газети»,— сказав доморослий філософ. Про страх перед власною совістю він не чував.

БОГ—БРАКОРОВ

— Доброму богові не вдалася старість,— сказала стара жінка, ховаючи дзеркало.

* * *

РОЗУМІЮ ЙІ СТРАХ

— Боюся людей, які не читають художньої літератури,— сказала одна тиха дівчина.

ДАВНО В ПОРА!

Коли йдеться про Батьківщину, пропоную слово «заслуга» замінити словом «обов'язок».

ДОВРІ ГОСПОДИНІ

Помилково думати, ніби гарні жінки менш інтелектуально розвинені. Вони просто як добрі господині дають відпочити розумові там, де з меншим зусиллям може заступити його врода.

ЯК КОМУ...

Хоч би якими естетамі ми були, завжди імпонуватиме нам в нашому партнері перш за все характер.

* * *

Лайка — розпач слабшого.

* * *

Старі люди живуть спогадами. А що роблять ті, що не запаслися цим матеріалом на зиму життя?

Відповідь: ходять на жєбри.

КВАСОЛЯ МАЄ РАЦІЮ

— Будь моєю дружиною, червонявко,— попросив со-
пяшник квасолі.

— Що? — обурилася та.— Зі мною одружитися, а на
сонце заглядати? З такими поглядами тобі жити серед
людей, а не в нашому рослинному світі!

ОДНЕ КОРИННЯ

Дружба між народами, як і любов поміж людьми, для
свого процвітання вимагає взаємності.

БУВАЮТЬ ВСЯКІ ТАЛАНТИ

Брехати в живі очі — це не вміння, а вроджений та-
лант...

НЕПІДНЯТА ЦІЛИНА

— Звідкіль береться у вас стільки чудових думок? —
спитала снобка поета.

— Мабуть, з того місця, що у вас стоїть облогом.

ДУША ЙОГО НЕ ЦІКАВИТЬ

— Я дам вам прецікавий сюжет,— сказав халтурник
письменникові,— ви дайте літературну обробку, а гонорар
навіл.

— Воно-то так, а як бути з душею твору?

* * *

— Ах, коли б могли віднайтися всі розлучені пари,—
зітхнула рукавичка-одиночка.

ЛОГІКА СТАРОЇ ДІВИЦІ

— Я постаріла, а ніхто не любив мене.

— А кого ви любили?

— Цікаве запитання! А чого це я мала перша по-
чинати?

ЩЕ ОДНЕ ДИВО ПРИРОДИ

Цікаво: сам процес старіння непомітний навіть озбро-
єному оку, а наслідки його видні й сліпому.

Я негарна? А море симпатії — то що, калабаня вам?

* * *

— Коротка новела — роман майбутнього, — сказав скептик.

АВТОРКА ТЕЖ ТІЄ ДУМКИ

— Не в'яжи своєї долі зі мною, — сказав вітер плакучій вербі, — в мене характер поганий. Сьогодні я тут, завтра там. Проплачеш свої очі за мною, моя хороша.

— А я створена для того, щоб плакати. А коли вже проливати сльози, то бодай за милим серцю...

А ВСЕ Ж ТАКИ — ЯК?

«Кожного коня можна осідлати, тільки треба знати як», — подумала дівчина, поправляючи краватку своєму хлопцеві.

ПА ДОБАВОК ТАМ ЩЕ Й СВІТЛА НЕ БУВАЄ...

На вершок слави ведуть парадним ходом. Падає людина з нього — чорним.

ЗАСЛУГА СМЕРТІ

Незафіксовані думки, наче передчасно померлі діти: як правило, вони здаються нам найкращими та найрозумнішими.

ДОРОГОЦІННИЙ МАТЕРІАЛ

— У вас немає до нікого зненависті? Тоді ви, пробачте за відвертість, безпринципна людина.

— Ви мене невірною зрозуміли. Я просто вважаю, що мої особисті вороги не варті того, щоб я витрачала на них дорогоцінну емоціональну енергію.

БУВАЮТЬ І СПРАВЕДЛИВІ МАЧУХИ

Мачуха, розкравши яблуко надвоє, віддала пасербові більшу частину.

— Мамо, — пхенькнув рідний синок, — а чому мені менше?

— Цить, дурне! Зате ти маєш більшу частину мого серця!

ІЛЮЗІЇ... ІЛЮЗІЇ...

Коли нам довго не відписують, хапаємося останньої ілюзії: лист, очевидно, пропав на пошті.

КАРТИНА ВИМАГАЄ РАМ

Гарну ніжку звичайно помічаємо щойно в гарному туплі.

СЛУХАЙТЕ! СЛУХАЙТЕ!

Заслухані у відголоси минулого, задивлені у майбутньому, ми часто пропускаємо повз увагу найцінніше: музику сьогоденішнього дня.

АХ, ТІ ТРЕТІ ОСОБИ!

— Я завжди страждаю від того, коли між тебе й мене втручаються треті особи,— сказало людині її здоров'я.

РЕЦЕПТ ЦЯНИ

— Няню, а чому очі не мерзнуть на морозі?

— А, дитинко, бо очі — то душа людини. А душа, звісно, не боїться ні холоду, ні жару.

— Няню, а чому душа мила боїться?

— Спатки, дитинко, спатки!

* * *

Деяким братам-літераторам в альбом: пам'ятайте — навіть немовлята вишльовують пережоване!

ЕГЕ, ЧОГО ЗАХОТИЛА!

— Дай мені твою лялю трошечки побавитися,— попросила прабабуня у своєї правнучки.

Дівчина замислилася. Вона інтуїтивно відчула, що справа не в жарті.

ТИПОВИЙ ПРИКЛАД ДЛЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Що допоможуть нам товсті фоліанти про методи вироблення сильної волі, коли нам не вистачає її, щоб своєчасно запломбувати зуб?

Жінка цілу ніч журила чоловіка за його прогріхи, а над ранком опам'яталась: чи є смисл звинувачувати півня в тому, що природа не створила його орлом?

КОРОТКОЗОРИХ НЕ СТОСУЄТЬСЯ!

Жінки, як художні картини: ефектніші здалека.

ТВОЯ І МОЯ

Твоя власна любов — порцелянова лялька. Вона твоя, і ти можеш зробити з нею, що хочеш: поставити на видне місце, подарувати комусь, забути про неї, ба навіть розбити і викинути на сміття.

Любов твоєї подруги — теж порцелянова лялька, тільки чужа.

Раджу бути обережним з чужими, до того ж з крихкими речами, що їх так легко розбити і майже неможливо направити.

СОВІ НА УМІ

— Як же ви голосуєте за пропозицію, не ознайомившись з її змістом?

— Наївна ви людина! Я ж знаю, хто її висуває!

ЗАЧАРОВАНЕ КОЛО

Ребус, який ось-ось розв'яже життя: не дають окремої кімнати, бо не жонатий, а не жонатий тому, що немає окремої кімнати.

ДОЗВОЛЯЄТЬСЯ АНАЛОГІЯ

Хоч би як ми зітхали до зірок, однак електричні лампочки не покидаємо.

ЖІНОЧА ЛОГІКА

Одинокий чоловік просив двірничку запалювати світло в його квартирі за кілька хвилин перед його поверненням. Так хотілося йому мати бодай ілюзії сімейного тепла.

— Ох і недотеча, — вигукнула жінка, що довго зазіхала на його парубоцький стан. — Чи не простіше одружитися?

Справа не в тому, щоб не критикувати неполадки в нашому суспільному житті, а в тому, щоб не добиратися до них з позицій ворога.

ТАКА ПРОФЕСІЯ

Не знаю більш нахабного злодія, ніж нашого брата письменника: дивиться вам у вічі і краде у вас.

ЗАСТАРИЛЕ

«Кохати, любити стільки, значить, щоб кинутися в море і більше не жити». Тільки подумати: в той час люди ще не знали аквалангів!

НЕПОРОЗУМІННЯ

— Бог розв'язав тобі руки,— сказала стара сусідка до жінки, яка щойно поховала спаралізованого чоловіка.

— Не говоріть зайвого, бабусю! Ваш бог щойно зв'язав мені руки. Дотепер я була хазяйка, а відтепер — бідна удова.

МОЖЛИВО

Я тебе ніколи не любила. Чому по роках ти став мені дорогим? Чи не тому, що розчарувалася в тих, що їх любила?

МАЛА ХИТРИСТЬ

Обід буде смакувати, коли зварить його і теща, аби тільки молода жінка на стіл подала.

А ХІБА БУЛО КОЛИСЬ ТАКЕ?

— Колись ти притакував мені, хоч я і не мала рації, а тепер і правді перечиш!

— А ти хочеш,— відповів чоловік,— щоб час стояв на місці?

Найгарніші очі — кохані.

МИСТЕЦТВО ДЛЯ МИСТЕЦТВА

По перламутровому небі шугає білий, як полум'я, голуб.

З ОБЛАСТІ ГРАМАТИКИ

Дієслово «люблю» не повинно мати часу минулого.

ПАМ'ЯТАЙТЕ, ХЛОПЦІ!

Перша книга — одноразова, а не постійна перепустка в літературу.

ЩЕ НЕ ЗВИК, СЕРДЕГА

— Деталь має колосальше значення у двох випадках: коли мова йде про мистецький твір або зізнання свідка на суді.

— Дозвольте, а деталь у побудові космічного корабля?

— Правда! От бачите, що значить звичка думати космічними категоріями!

А ДЕ ДІСТАТИ ПРЕПАРАТИ?

Брехні, подібно, як гриби, бувають їстівні, і отруйні, і такі, що їх можна споживати без шкоди для здоров'я тільки після певного препарування.

І ТУТ НЕРІВНІСТЬ

Десять пальців на руках, десять пальців на ногах і — тільки одне бідне серце. Що за несправедливий розподіл праці!

НА ВСЕ СВОЯ ПОРА

Влітку подивляємо живописний колір дерева, взимку — його графічну чіткість.

ЩЕ ОДИН ВИД СУЧАСНОСТІ

— Волієте розум чи вроду у жінки? — спитали сучасного чоловіка.

— Коктейль з одного й другого, — відповів той.

— Кримінальний кодекс писаний не для мене,— сказала чесна людина. Злодій подумав те саме.

ТРЕБА ЇЇ МАТИ

— Не знаєш, як поводитися на аудієнції у високої особи?

— Порадься власної гідності.

* * *

Деякі класики нагадують старого діда в родині: до його голосу прислухаються не так з пошани до глибини його думки, як з пошани до його віку.

ДО ЗАКОХАННЯ НЕ ВІДНОСИТЬСЯ

Аби втратити довіру до людини, не потрібно, щоб вона двічі обдурила нас.

І ТАКЕ БУВАЄ

«Мій мені немилий, але при мені не бий»,— казала жінка до коханця, що брався критикувати її чоловіка.

* * *

Щоб здобути ім'я,— потрібно довгої дороги зусиль. Щоб втратити його,— вистачить одного необачного кроку.

НЕВЕЛИКЕ УТОЧНЕННЯ

Мірилом твоєї культурності є твоя поведінка, але не супроти начальника, а підлеглого.

ДІВЧАТА ДОЗРІВАЮТЬ СКОРІШЕ

— Коби ти знала, як люблю тебе дуже,— сказав юнак до своєї коханої.

Дівчатко замислилося: «Невже ж він не розуміє, що слово «люблю» не піддається степенюванню так само, як «смерть».

— Не говоріть про себе «я стара дурепа», бо у нашому віці такі слова мають велику сугестивну силу.

Послухала, а згодом і сама повірила, що вона ще ані така стара, ані така дурепа, як їй здавалося.

БАЧ, ЯКА ХИТРА

— А ти б записувала хороші думки з книги у зошит.

— Ох, мамо, хороші думки зобов'язують, а в мене до першого вересня канікули.

ХІБА ЇМ ВГОДИШ?

Ні до кого люди не мають стільки претензій, як до часу: то заскоро біжить, то заповільно волочиться, а, по суті ж, він — однаковий.

ЗНАЙШОВ РАДУ

— Виходить, сину, що у всіх твоїх невдачах винна я, мати. Хто ж тобі буде громозводом, коли підеш від мене?

— А я оженюся, мамо.

З ВЛАСНОГО ДОСВІДУ

Ніколи поява друга так не мила, як у хвилини, коли нам не хочеться працювати.

* * *

— Чого ж ви трудитесь самі біля кухні? Чи не зручніше купити готове печиво? — спитала сусідка художницю.

— Звичайно, але... моїм думкам теж належиться відпочинок.

* * *

— Що дає більшу насолоду: одержувати подарунки чи робити їх?

— Для витончених натур — те друге.

В альбом деяким рецензентам: легше оптом заперечити, ніж детально довести.

ПОМРЕШ БЕЗДОМНИМ

— Як я хотіло б бодай на старість мати постійну квартиру, — сказало серце донжуана.

А ВІН ГОТОВИЙ ПОВІРИТИ

— Краще бути молодим і здоровим, ніж старим і хворим.

— Ох, — шепнула кохана письменника з сльозинкою на віях, — я завжди говорила, що ти геній.

ОСЬ В ЧОМУ ПРИЧИНА!

Аби благословенства і прокльони віруючих здійснювалися, либонь, треба візи самого бога. А оскільки перед його кабінетом мусить бути велика черга, то, мабуть, тому одне і друге не досягає нас, безвірків.

ВИМАГАЮТЬ, БО ВІД НИХ ВИМАГАЮТЬ

— Ви можете вирізати боляка під бинтом? — спитав письменник хірурга.

— Дурниці! А чому це вас цікавить?

— Бо я теж не можу взяти цієї штуки, а деякі критики вимагають її від мене.

З ГАЛУЗИ ПСИХІАТРІЇ

Менше часу займе у нас відписати листа, ніж думати про нього — невідписаного.

ВЛАСНЕ

Яка мова може бути про прощення, коли немає каяття?

ЗАПАМ'ЯТАЙМО, МОЖЕ, Й ПРИГОДИТЬСЯ

— Вас обізвали «ненормальною» і ви не ображаєтесь?

— І не думаю. Моя ненормальність вище норми.

Не хочу займатись психоанатомією своїх друзів. Для мене вистачає, що вони в и д а ю т ь с я мені щирими.

І НЕ ТРЕБА

Жінка справила собі такий самий халат, який мала коханка чоловіка. Не було кому довести бідненькій, що халат — тільки упаковка.

СУМНЕ. АЛЕ ПРАВДИВЕ

Настає пора в людському житті, коли батьки міняються ролями з дітьми: підопічні стають опікунами. Різниця тільки в тому, що у першому варіанті опікуни виявляють куди більше серця і терпеливості.

ЗНАЄМО ПО СОБИ

В молодості любов може обійтися і без взаємності: її запасу вистачає на двох.

ОТ ІМЕННО!

— Дріб'язкова причина? Надто бурхлива реакція? Навіщо ви говорите це мені, докторе? Краще скажіть моїм нервам.

ПОЕТИЧНА СЛІПОТА

Верба — одно з найживучіших дерев у природі, але поетам впали у вічі лише її кучері.

МОЛОДИЧКА З ДОСВІДОМ

— Не люблю, — зморщила носик жінка бальзаківського віку, — коли від чоловіка пахне «Шипром».

— Чому це?

— А тому, що одеколоняться переважно акуратненькі старики.

ВІРИТИ—НЕ ВІРИТИ, ВІРИТИ—НЕ ВІРИТИ...

— Недобрий, чому ти не писав мені?

— Пробач, але я боявся образити наше кохання. Те, що укладалося на папір, було блідою тінню того, що почувало серце.

— Ви так часто вживаєте слівце «народ». Що ж ви розумієте під ним?

— Ну, народ... звичайно, людей...

— А конкретно?

— Та чого ви присікалися до мене? Ви хочете, щоб я сказав, що маю на думці свого двірника чи молочарку?

— А чому б і ні?

АГА!

Дивується, звідки у ваших дітей беруться дрібновласницькі інстинкти? А хто їх водив малими до лісу по гриби?

ДОБРЕ ЗНАТИ

Не вірте жіночій самокритиці. Це здебільшого робиться з метою, щоб дати вам, чоловікам нагоду... галантно висловлювати протилежне.

ЧОЛОВІЧА ЗАРОЗУМІЛІСТЬ

— Ну, як вам подобається наша Качечка? — спитала сваха Індичка жєшиха Качурика.

— Так, взагалі нічого... Тільки хода в неї не дуже зграбна.

— Дозвольте, — зауважила сконфужено сваха, — але мені здавалося, що ви теж недосконалі під цим взглядом...

— І що з того! — набундючився Качурик. — Не забувайте, я ж мужчина!

НЕПЕВНІСТЬ

— Чого ж ви так болісно реагуєте на недоречний жарт про вашу мову? — спитав мене один космополіт.

— А як би ви реагували, коли б у вашій присутності образили вашу маму? — відповіла я запитанням на запитання.

ОСНОВА ОСНОВ

Без значення прикре слівце там, де в основі основ любов. Але без значення й миле слівце, коли в основі його немає любові.

Художник не робить відкрить. Він лише звертає нашу увагу на те, що ми в своїй сліпоті не добачили.

* * *

— Я не мала дітей, а ви їх мали,— злобно сказала незаміжня сусідка до самотньої матері,— а тепер, на старість, ми обидві одинокі.

— Так, але я бодай мала коротку радість, коли мої діти малими були при мені, а ви й того не зазнали.

— Правда ваша. Але, не зазнавши материнських радощів, я не скуштувала й гіркоти розчарування.

— Краще мати й втратити, ніж ніколи не мати,— відповіла покинута мати.

І ЦЕ ПРОЙДЕ

Хвалитися ванною у квартирі — це не так брак культури, як прикрий пережиток минулого.

ЯКБИ

Коли б ми так прощали гріхи своїм ближнім, як самим собі, то ми давно втратили б пошану у своїм колективі як люди абсолютно безпринципі.

МАЄ ДОСИТЬ

— Що б ви зробили, якби всі гроші з банку стали вашою власністю? — спитали касира.

— Я дозволив би собі розкіш не рахувати їх.

ПЕРЕСТРАХОВЩИК

— Ви хто? Культпрацівник?

— Прошу тільки без двозначних скорочень. Я з культуром не мав і не маю нічого спільного.

* * *

«Всі ми тільки люди». Ач, які хитрі! А боротьба за якість?

СЛУШНО

— Маємо право хвалитися тільки тим, до чого ми дійшли власним зусиллям,— сказав важкоатлет красуні.

Єдина чеснота, якою не можна похвалитись,— це скромність.

НА ЖАЛЬ, НЕ ОРИГІНАЛЬНЕ

— Що б ти зробила, якби я вмер? — спитав хлопчик матері.

— Я б дуже-дуже плакала. А що зробив би ти, якби я вмерла?

— Я... розібрав би телевізор.

ЩАСЛИВИЙ ВІК

— Дай вінові,— сказала дитина, не маючи поняття про неправильну відміну деяких займенників.

ПАМ'ЯТКА СВЕКРУХАМ

Справа не в тому, щоб виграти у двобою з невісткою, а в тому, щоб з гонором програти його.

НАДТО ВОНА ВЖЕ РОЗСУДЛИВА

— Подаруй мені, кохана, своє фото.

— А навіщо? Коли ти кохатимеш мене, то мертвий папірець не застухить мене, живої. Коли ж розлюбиш, то мертвий папірець не воскресить мене в твоєму серці.

ТА, ТРЕТЯ, НЕБАЖАНА

Пишучи любовного листа, завжди май на увазі і ту... третю особу, якій він може потрапити в руки.

ПОСЛИ

Кукурудзяна олія і шипшина — перші ліки, але і... перші посли старості.

ПРИГАДАЛОСЯ

— Ніколи не тиняйся темними завулками,— повчала мати доню на зорі її дівування.

Наука матері пригодилася і ген-ген пізніше. Ішлося не тільки про дівочку честь.

«Найкультурніший відпочинок все ж таки кіно»,— подумав командировочний, вигідно вмощуючись на... сон.

* * *

Те, що дерева озеленюються щовесни, ще не означає, що вони не старіють.

ДОВРІ ЛІКИ

— Мене не любити — це передусім поганий смак,— сказала жінка, яку зрадив чоловік.— То чого ж мені падати в розпач від того, що в когось там погані смаки?

МУЗИКАЛЬНЕ

— Чого ти плачеш, дитино?

— Ой мамо! Ми розробляли з учителем «Патетичну сонату» Бетховена, а потім він сам заграв її. Ух, як страшно стало, мамо! Розумієш... громи і блискавки сположили стадо коней, що паслося на галявині... Коні з відчаю почали стрибати з високого берега просто у пінистий водоспад... Громи виривали, ти чуєш, мамо, дуби з корінням... А дерева, як горючі факели, неслися із свистом у повітрі... І раптом десь почувся плач дитини і хтось,— хто міг то бути, мамо? — хтось заграв на сопілці... Ух, як страшно було, мамо!

— І ти тому плачеш, доню?

— Не тому, мамочко, не тому... Я оце пробувала заграти сама. І ти... ти чуєш мене, мамо?.. Зникли кудись коні... пропав водоспад... не стало того, хто грав на сопілці... Тільки вітер колише житом і ледве чутно квилить немовля...

— Це зрозуміло,— серйозно відповіла мати,— заки ти зайшла з музичного училища до дому, буря вщухла.

АХ, ТА ПАМ'ЯТЬ!

Аби не забути, зав'язав гудзя на хустині. Про гудзя пам'ятав. Тільки не міг згадати, сердега, з якою метою пов'язав його.

І ЦЕ ДОБРЕ

Найбільшим авторитетом для своїх дітей стаємо тоді, коли їм треба нашими вадами виправдати свої помилки.

А ЧОГО ШУКАЄТЕ ВИ?

— Чого ви шукаєте в книжках? — спитала я жінку, про яку було відомо, що вона багато читає.

— Насонного, — відповіла вона з наївною цинічністю.

БОДАЙ ШИРО!

— Ваші плани на майбутнє? — спитали газетні репортери молоденьку фізкультурницю, що тільки-но побрила світовий рекорд.

— Жити! — вигукнула та з жагою.

* * *

— Скільки разів ти мене не послухало, завжди впадало в халепу, з якої я мусив пізніше витягувати тебе, — журив своє серце, а про себе думав: «А скільки разів я не пішов за твоїм покликом, завжди гірко розкаювався».

МАЛЕ ЗАПИТАННЯЧКО

Твоя мораль — це твоя особиста справа? Дозволь запитати, а де ти живеш? Серед колективу чи на самотньому острові?

НЕ СМІЙТЕСЬ

Не смійтеся, коли людина глузує з себе. Це не з надміру веселощів.

ПРИСЛІПКУВАТА

Невірно, що любов залишається сліпою до кінця днів своїх. Вона згодом прозріває, хоч стопроцентного зору, як правило, не відзискує ніколи.

* * *

Для успіху у мистецтві мало однієї божої іскри. Потрібно ще й щасливої зірки.

УВАГА

Спогади — дірявий місток між минулим і сучасним.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Типове розходження теорії з практикою: теоретично можна й учневі директора покритикувати.

— Я закоханий в народну пісню, а от ту, що починається від слів «дівчино-рибчино»,— терпіти не можу.

— А то чсму?

— Та тому, що у риби холодна кров.

УНІФОРМА

— Що за конфуз,— шепнула Ромашка своїй подрузі,— всі наші прийшли на бал весни в однакових платтях!

СЛАВА ПОТІХА

Коли діти обзивають вас відсталими і консервативними, потішимося тим, що наші внуки відімстять їм за нас.

А ДЕ Ж ПОСЛІДОВНІСТЬ?

— Дивні звички у віруючих,— сказав атеїст,— за життя роблять все для того, щоб потрапити в рай, а коли бог кличе їх до себе, вони звертаються до лікаря, щоб відкласти це омріяне побачення.

ВСЕСВІТНІЙ ПОЖАР

Щоб запалити любов до всесвіту, іноді вистачає маленької іскорки: одного лукавого погляду з-під примружених вій.

ПРОСТИЙ РАХУНОК

Не відкладай забагато на завтра, бо воно має теж лише двадцять чотири години — і ні хвилини більше.

НАТЮРМОРТ

Конвалії — застигли слъози Молочної Дороги.

Жінку, над якою знущався чоловік, відносили колись на рахунок недосконалого суспільного ладу. В нашій дійсності таку жінку треба б віднести на рахунок недосконалого розуму.

— Віра твоя в медицину врятує тебе, — сказав лікар гіпохондрику, виписуючи хімічними знаками дистильовану воду з домішкою кухонної солі.

СПРАВДІ?

Важливі не причини, а наслідки: яка різниця, чи мені не дасть спати моторизована колона, чи одна блоха?

КАЗКА

Мати тільки-но розповіла синкові дидактичну казочку про pracowитість бджіл.

— Ма, я теж хотів би бути бджілкою.

— Це мене радує, сину. А чому б ти хотів бути золотою мушкою?

— А я б у медовій хатці жив, на медовім ліжечку спав би і медиком укривався б...

— Ах, ти так любиш мед?

— Ні, мамо, я люблю казку...

З ОБЛАСТІ ГІГІЄНИ

Павіть самого себе любити надміру шкідливо для здоров'я.

«КУКУРІКУ» НА ТАКУ ВІРНІСТЬ

— Ох, коли б до твоєї вроди та ще вірність Лелеки, — шепнула Півневі закохана Курочка.

— Ох, і курячий же розум у тебе! — обізвався Півень. — Ти б спитала того «вірного», скільком жінкам підкинув він дітей цієї весни! Я «ку-ку-ріку-у» на таку «вірність»!

— Ми домовлялися з вами, що ви здасте у видавництво десять своїх оповідань, а ви принесли п'ятнадцять, — сказав редактор до початківця.

— Пробачте, товаришу редактор, але я врахував і процент опилків при шліфуванні.

— Я знаю тільки те,— відповіла їй двірничка Вовкова на запитання, як тепер живуть мешканці підопічного будинку,— після окупації кожний лише помишляв, де б притулити сарайчик для свині, а тепер, дивись, тільки й мізкують, де б викрутити місце під гараж...

Я ТЕЖ—Ш

Не маю довір'я до людей, які і вдень не відслонюють вікон.

РАЦІЯ

Ревнющі? Ні, я просто не люблю, щоб мені плювали в тарілку, з якої їм.

* * *

У великому місті не давав йому спати гуркіт міського транспорту. Поїхав на село — й не міг заснути від тиші.

НЕВЕЛИЧКИЙ РЕБУС

Брак часу чи, може, брак вміння організувати його?

* * *

Коли будемо всіх повчати, то нам не лишиться часу на самоосвіту.

ПЛАГІАТ

(Джерело невідоме)

Одного разу ворона побачила на бездоганно чорному костюмі свого чоловіка біле пір'ячко. Вона влаштувала йому, як це можна було сподіватися, бурхливу сцену ревнющів. З того часу на бездоганно чорному костюмі вбрана більше не було й сліду чужого пір'ячка. Перед тим, заки появитися в родинному гнізді, він старанно обтрушував свій костюм.

І ЯК МИ ДО ЦЬОГО НЕ ДОДУМАЛИСЬ?

Який може бути спокій на землі, коли вона вічно крутиться?

- Що поробляє мила Марія Іванівна?
- Старіє.
- А як мається пановний Іван Іванович?
- Молодіє.
- Слухайте, чи не тому вона старіє, що він молодіє?

* * *

— Рідня добра здалека, сусіди — коли не мають звички позичати, — сказав старий холостяк. (Оженити б його за кару!)

* * *

- Я ніколи не покинув би рідної землі, бо хіба вмер би від туги за нею, — розцвірінькався горобець.
- Ах, мовчїть краще, — обірвала його ластівка. — Звідки вам знати, що таке туга за рідною землею, коли ви ніколи не покидали її?

* * *

Вимагати вдячності за свою любов подібно до того, що вимагати заплатити за прослуханий чудовий концерт.

* * *

- Як би не було, а найважче проходять роди все ж таки у наших птахів.
- А зозуля?
- Ай, не згадуйте мені про ту безсумлінницю! Зрештою, це той випадок, який підтверджує правило.

ВАРТЕ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ

Найдошкульнішою формою грубості є все ж таки її... витончена форма.

* * *

Підлабузництво — банан в лущинні, комплімент — це той же банан, але обібраний та ще й ванільним цукром потрушений.

Белася розмова про чуда новітньої хімії.

— Я знаю реакцію,— сказав один з присутніх хіміків,— в якій солод перетворюється у гірку, наче полин, речовину.

— Наприклад?

— Наприклад, коли речовина «гріх» при відповідній обробці переходить у речовину «каяття».

* * *

— Не вірте всяким сльозам,— сказала цибуля.

ОБЕРЕЖНО З ПРОЦЕНТАМИ

Якщо геніальність — це два проценти вміння, а дев'яносто вісім — потівня, то що тоді думати про навантаженого віслюка?

* * *

Одним з яскравих проявів міщанського світогляду є панічний страх перед так званими міщанськими смаками.

А МИ ПРОТИ ФАТАЛІЗМУ

Правда завжди перемагає. Інша річ, що інколи перемога може прийти з фатальним запізненням.

АЛЕ ЩО З ТОГО...

Старий черевик не тисне й не муляє, але що з того, коли вже пікудишній?

І ПОЕТИ МОЖУТЬ ПОМИЛЯТИСЬ

В юності повірила поетам, що не можна любити не поважаючи. Коли дійшла до своїх літ, зрозуміла, що можна любити й не поважати, поважати й не любити.

«Коханий мій, обмий мені мої наболілі ноги, візьми мене на руки, занеси на постіль, обути пуховою ковдрою, щоб я знала, що ти любиш мене», — говорить щовечора жінка чоловікові, який ще з сорок третього року в землі.

Тема для антивоєнного плаката.

НЕБЕСНІ АНГЕЛИ

Щораз менше стає вірних чоловіків? Згодна з вами, жіночки. Але стривайте... Не зраджують же вас чоловіки з небесними ангелами?

АХ, ТІ ДЕТАЛІ

Іноді одна деталь в одязі може засвідчити про наш вишуканий смак чи про цілковиту відсутність його.

ЛІКАР—ХУДОЖНИК

Час не тільки найкращий лікар. Він і чудовий художник. Скільки сірих подій позолотив він нам у спогадах!

* * *

Не начальник той, що напивається при народі. Але й не начальник той, що ніколи не підійме чарки з народом.

* * *

Щоб гудити чуже — замало досконало знати своє.

СИЛА

— Всі мої найкращі ідеї народжувались здаля від моїх найближчих, — сказав філософ.

— Така сила туги?

— Ні, душевного спокою.

* * *

Бй-бо, не знаю, що більш болить: перший синяк на лобі сина чи перша цигарка в його зубах?

Сьогодні справжній мужчина присвячує більше часу «Волзі», ніж Вользі¹.

ЗАКОН ФІЗИКИ

Чим вища трибуна, тим вагоміше слово, що падає з неї.

О, ТАКІ ЩЕ НЕ ПЕРЕВЕЛИСЬ

Один чолов'яга з піною на устах обурювався на обмеженість тематики, на відірваність від пекучих вимог життя, на аполітичність, на низький мистецький рівень сучасної літератури. Коли дійшло до конкретних прикладів, то виявилось, що той чолов'яга «принципово» не читає сучасників.

НА ТУ НЕДОСВІДЧЕНІСТЬ І СТАВКА

Дівчина, яку вже рають женихам, нагадує неходовий товар — продати його можна випадково, і то... недосвідченому покупцеві.

УЛЬТРАРОМАНТИЧНІ

Тим ультраромантичним натурам, які втікають від людей у природу, варто пригадати, що хліб, одягу і житло створили їм не птахи й не квіти, а такі люди.

* * *

Все залежить від обставини. В житті кукіль — бур'ян, у флаконі — опоетизована волошка.

А Й СПРАВДІ

Те, що людська слина має деяку лікувальну властивість, не означає, що можна плювати на людей.

¹ На Львівщині означає — Ользі.

— Я люблю маму, тата, братика, а себе найбільше,— сказало дівчатко, якому не було й трьох років.

Цю фразу повторюватиме вона й пізніше, тільки для поштивості у відворотному порядку, хоч суть залишиться та ж.

ХТО Б ТО ДИВУВАВСЯ ЛЮДЯМ?

— Що з вами, сусідко? — ніжно спитав Гладіолус у Айстри.— Ви плакали?

— Плакала? Я ридала! Уявіть собі, до чого дійшло людське нахабство! Сьогодні вранці (ви ще дрімали) прийшла господиня до городу, нахилилася наді мною і вигукнула: «Яка чудова Айстра! Зовсім як намальована!» Ви тільки подумайте, що за брак такту: порівнювати красу, яку мені дала сама природа, до мертвої базганини. Ні, я не переживу цієї образи...

— Заспокойтеся, дорогенька, і потіштеся тим, що коли б намалювали ваш портрет, то наша господиня теж вигукнула б: «Яка краса! Зовсім, як жива!»

— Це правда, люди надто неспідовні, щоб аж так близько брати до серця їхні слова...

БЕЗ СТИПЕНДІЇ ВСЕ Ж ТАКИ ВАЖКУВАТО

Одне життя не обмежує і не обумовлює віком прийомів у свої вузи. Правда, на старість позбавляє стипендії у формі пам'яті.

ЩИРО

— Любити мене під ніч не раджу нікому,— сказала натурально Кава Чорна.

СКРОМНЕ ЗАПИТАННЯ

— Ти хвалишся своїм членством в партії. А як партія тобою?

ДЕШЕВО, ЕФЕКТНО

Якщо не маєш під рукою іншої причини для оптимізму, то згадай, скільки людей ходить на милицях тоді, коли в тебе руки і ноги — цілі.

* * *

Чим тонші струни, тим трудніше настроювати їх.

ВЕРШИНА ДИПЛОМАТІ

Вміти покритикувати прилюдно свого особистого во-
рога!

ПЕЙЗАЖ

Праворуч горить калина. Ліворуч угорі курликають журавлі. Дзвінке позітря сповнене молодим димом. Беру яблук у торбу і йду по світу шукати слідів твоїх слідів.

КРАЩЕ НІКОЛИ, НІЖ ЗАПІЗНО

Трагедія більшості людей в тому, що вони пізнають ціну життя щойно на смертній постелі.

ЦІЛЕ ГОРЕ

Ще півбіди-лиха, коли ми закохуємося в колір очей чи тембр голосу. Ціле горе щойно тоді, коли ми любимо й не знаємо за що.

* * *

Громадська думка може змусити чоловіка повернутись під одну стелю з жінкою, але не під одну ковдру.

СУМНО

Вони мали своє місце у міському парку, на стадіоні, в театрі, у їдальні, на пляжі... Тільки в житті не зуміли знайти його і тому мусили розійтись.

А Я ТАК І РОБЛЮ!

Чи не краще починати день такою «молитвою»: «Доброго ранку, сонце! Доброго ранку, люди на всій землі!»

А ХІБА ЦЕ ВПЕРШЕ?

І треба було батькам зчинити стільки галасу навколо «дудочок» синів, аби незабаром... звужувати власні штани?

ЛЮДИ, ЛЮДИ І ЩЕ РАЗ ЛЮДИ

При будуванні комунізму нам потрібні люди, а не фігури.

До того полюблюємо всяку новизну, що навіть перший грім напровесні вводить нас у подив!

НЕПОСЛІДОВНО

Де ж послідовність? У дитинстві вмовляли нас, що ми «вишпатові», а тепер дізнаємося, що «незаступних немає».

АЖ ДВА ГРИБИ В БОРЩ?

Кажуть, що вродливі жінки здебільшого нещасливі. А воно, може, й справедливо. Врода й щастя? Чи не за багато — два гриби в борщ?

ЧАСИ МІНЯЮТЬСЯ

Деякі старовинні прислів'я в наш демократичний час прийняли протилежне значення. Наприклад, латинське прислів'я «квод ліцет Йові, нон ліцет бові»¹ у сучасному перекладі звучить: «що дозволено рядовому, те зась — начальникові».

* * *

Між тим, хто нікого не боїться, і тим, хто всіх боїть-ся,—невелика різниця. Обидва — не в нормі.

* * *

Зірваної квітки вода не лікує, а продовжує їй муки.

ПЕРЕВІРЕНО НА СОБИ

Не добрий знак, коли людині у всьому притакують.

СПАСИБІ ЗА ШИРИСТЫ

Коли б ми, чоловіки, надавали жіночому платтю такого значення, як це думають жінки про нас, то нам вистачило б манекенів за вітринами.

* * *

Ти соромишся матерньої мови? Буває гірше. Я знала виродка, який соромився жінки, що привела його на світ.

¹ Що дозволено Юпітеру, того не дозволено бичу.

* * *

Що тут говорити про красу й багатство народної мови, коли одне слово «ромашка» має сімнадцять синонімів, а між ними і таку поетичну назву, як «наречена». На жаль, не диплом дає ці знання.

ПОЧАТОК І КІНЕЦЬ

Перша і остання їжа людини — молоко. І ще не так: «Молочко».

* * *

Ось і наочна різниця між математикою і літературою: від перестановки співмножників сума не міняється, а від перестановки слів думка може змінитись докорінно.

Приклад залишається на вибір читачеві.

* * *

От тобі й на! Чого ж ти боїшся невдачі, коли ти не спробував ще успіху?

* * *

Нудьгує хіба той, якому нема про що поговорити з собою.

ДОБРЕ ЧИ ПОГАНО?

Нашим дітям запах чебрецю вже не нагадуватиме дитинство.

* * *

Яка може бути мова про старість, коли мені й досі спить ся росяний слід твоїх босих ніг?

І ПОЛОВИНИ НЕ ДАМ!

«Гей, хто там охочий? — відіззався з могили голос класика. — Міняю безсмертя на ще одне звичайне людське життя!»

111

* * *

Не зв'язую всіх своїх надій з літом. Воно теж потрапить не дотримати обіцяного.

* * *

— Древні мали рацію: аморальне — тільки бридке, — сказав художник, покидаючи пляж.

* * *

Ах, не доходять руки до багатьох справ? Що ж, тоді доведеться вас замінити більш «довгоруким» керівництвом.

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ

Підлабузник вищого класу не хвалитиме тебе, він гудитиме твого ворога.

НЕВЖЕ Ж?

Сон теж буває з обов'язку і — для приємності.

ЦЕ БУВ ТОЙ БУРЛАКА?

Спитали старого бурлаку, чому він не одружився.

Той відповів:

— Я бачив її лише раз в житті у чужому місті у вікні чужого дому, і цієї ілюзії вистачило мені на ціле життя.

Спостерігши нерозуміння на обличчях присутніх, з деякою сором'язливістю додав:

— Я забув ще сказати, що незнайомка... усміхнулася мені.

САНДИКОВІ

І спитала я своїх років пораз перший:

— Літа мої, кого ви любили, юні, як було вам п'ятнадцять?

Вони назвали твоє ім'я.

І спитала я своїх років пораз другий:

— Літа мої, у тридцять ви були вже зрілі й розбиралися в людях. Кого ж любили ви тоді?

Вони теж назвали твоє ім'я.

І спитала я своїх років пораз третій:

— Літа мої, а в п'ятдесят любили ви ще кого-небудь? Зніяковівши, літа мої тихенько вимовили... твоє ім'я.

НЕ МАЄШ, НЕ МАЄШ ПРАВА

Про наші спільні біди можеш не говорити вголос, але не думати про них не маєш права.

Так вже любила гостей у своїй хаті, що по їх відході кілька днів не прибирала на столі, аби мати ілюзію присутності милих собі осіб.

БУЛАНИЙ МАЄ РАЦІЮ

— Як мені жаль тебе, конику,— сказала дівчина, цілуючи Буланого в холодний носик.— Ні твій розум, ні твоя краса, твоя роботящість не витримали конкуренції з брутальною силою машини.

— Що ж,— відповів Буланий,— такий знак епохи! Я маю бодай ту компенсацію, що й космічну потугу вичисляють одиницею, названою в честь мене «кінською силою», а яке відшкодування за свої нерви від отехнізації отримали ви, люди?

НЕОФІТ

— З комсомолу треба виганяти не тільки за те, що зробив що-небудь погане, але й за те, що не вчинив нічого хорошого,— сказав неофіт.

Що ж — повіримо неофітові.

ПРО ЛЮДСЬКЕ ОКО

Мені особисто вже не треба, щоб чоловіки упали за мною, але ще треба, щоб людям здавалося, що воно так.

ЧОЛОВІЧОК

Бідний ти, чоловічку, коли у твоїм світі замешкують одні злодії, злочинці, шахраї і взагалі падлюки всякої масті. Будучи на твоїм місці, я такий світ давно здала б в утильсировину, а сама завербувалася б у переселенці на Марс.

АНУ-БО, СПРОБУЙМО!

— А що ж, товариство, якби хлібодармоїда та карати... хлібом?

Хай би такий ледацюга вивіз гній на поле, виорав його, засіяв, прополов озимину, вижав урожай, змолотив його, очистив зерно, повіз його до млина, змолотив муку, змісив тісто, протопив піч, всадив у неї і за кару... з'їв один буханець.

Слово серйозної людини дорівнюється фактові.

* * *

Те, що сонце інколи заслоняється хмарами, ще не означає, що воно перестало світити землі.

Таке-то й з моїм коханням до тебе.

* * *

«Вчора взяв мене за руку, зібрав пальці в один пучок і обцілував кожну пучечку зокрема. Не пам'ятаю тільки одного: спилося мені а чи то було наяву»,— засміялася молода жінка.

Для її великого щастя дрібні неточності в часі не мали найменшого значення.

ЯК ЖЕ Ж ТОДИ БУТИ?

Відвічне повторення статей: жінка прагне говорити... говорити... говорити, а чоловікові потрібно, аби його з увагою вислуховували.

ПІД СУД ЇХ!

Ми чомусь звикли вимірювати втрачений час одними роками, так начеб місяці, тижні, дні, години не становлять жодної вартості у рахунку людського життя. Бухгалтерів, товариство, за таку халатність віддали б під суд!

НЕВГОДНО

Від виступу муру паде на тротуар трикутна тінь. Дитина тягне на шнурочку автомобільчик разом з своєю і його тінню. Від фуксії на вікні паде ламана тінь на підвіконня. Вії дівчини, що іде з хлопцем, кидають мережисті тіні на очі.

Є підстави припускати, що природа насамперед захоплювалася графікою, а щойно пізніше полюбився їй живопис.

ДОЧКА Є ДОЧКА

Простити й забути може тільки одна мати. Жінка може простити, але не забути. Сестра може забути, але не простити. Дочка і не забуде, й не простить.

* * *

Чужий досвід — теорія, яка вимагає практики на полі власної шкіри.

ПОДУМАЙ, ДРУЖЕ, ПОДУМАЙ!

Ще одна премія, ще одні відпускні — і я повністю розквітаюсь з своїми матеріальними боргами. А як звільнитися від моральних?

ЄДИНА ПОСЛІДОВНІСТЬ

Відомо, що жіночий рід з природи химерний і непослідовний. В юності хочуть бути старшими за свої роки. У зрілому віці молодшими. Проте в жодному випадку не хочуть бути старими. Це єдина послідовність химерного жіночого роду.

МОЯ ВИМОГА ТАКА

Признаюся до гріха: мене не цікавить назва стилю, в якому написана картина. Я вимагаю одного від картини: аби вона так зачарувала мене, щоб я відійти від неї не могла, ба навіть уві сні марила нею.

* * *

Дивне, але правдиве: ті, що горляють, ніби їм плювати на громадську думку, якраз найбільше прислуховуються до неї.

ТЕОРІЯ ВІРНОСТІ

— Все відносно на білому світі, — сказала Курка. — Від того, що зоологи признали в мене найкоротшу пам'ять, я не втратила ні на коханні, ні на пошані у Півня.

ЄДИНА ВАДА

— Хто скаже, що жінка в мене не красуня? Характер який в тебе, га? Голубине серце. Може, неправду говорю? А котра з наших знайомих бабочок може рівнятися з твоїм розумом? Жодна! Слово честі, що жодна! А що вартий твій голос? Я не раз міркую, що коли б ти не вийшла за мене, дурня, то, напевно, чекала б тебе сценічна кар'єра. Слухай, а твоя фізкультурна виправка?

Один твій пружний крок чого вартий! Але це все байка супроти того, який з тебе товариш. Що? Може, брешу? Ти в біді не залишиш. Що? Ні. То ні! За це одне варто тобі в ніжки кланятись. Присягаюсь. Але в тебе, моя дороженька, є одне «але», через яке я не можу любити тебе так, як ти заслуговуєш на це. Є в тебе одна велика вада: чому ти, до дідька, моя, а не чужа жінка, га?

АЛЕ ДЕ ВІН, ДЕ?

Поміж улесливо покірним та презирливо нахабним тонами є десь той властивий, що ніби золотий казковий ключик відкриває нам людські серця.

ПІД ЗАМОК ЇХ, НЕГІДНИКІВ!

Небачені краєвиди, нові міста та села, цікаві знайомства з людьми — все це так, все це прекрасно. Але чого вартий у порівнянні з цими приємностями факт, що, виїжджаючи в подорож, ми замикаємо на ключ разом з меблями в кімнаті і всі наші повсякденні клопоти!

* * *

Поганий переклад може зіпсувати гарний твір, але гарний переклад не виправить поганого твору.

АКТУАЛЬНЕ, АЛЕ БЕЗПЕРСПЕКТИВНЕ

— Ех ви, життєві бездари! Я знаю чоловіка, що зробив кар'єру на одному димі!

— Тобто?

— Тобто курив фіміам начальству.

ЗЕЛЕНУ ВУЛИЦЮ ЛЮБОВІ

Коли одній художниці докоряли, що вона пожертвувала творчістю задля любові, та відповіла:

— Що ж, творити можна й на старості літ, любити, на жаль, можна тільки в молодості.

* * *

Надмірна скромність і фарисейство — близнюки, зовні не подібні до себе.

ГЕТЬ З НИМИ!

Є два слова, які викинула б я з усіх словників на всіх мовах. Це «смерть» і «запізно».

НА ЖАЛЬ

Довіра, як і нервова клітина, не регенерується.

БОДАЙ ДОБРА ВОЛЯ

Коли вже нічим не можемо перемогти в собі антипатії до даної людини, намагаюся уявити собі, як її маленькою піднімала мати собі над головою й цілувала у рожеві п'ятки.

ТА БА!

Така розумна природа, а не додумалася дати людині два життя. Одне людина розтрачувала б не шкодуючи, а друге берегла б ошаджуючи.

РИСКОВАНО

Одружитися без почуттів в надії, що вони прийдуть пізніше, подібне до того, що вибиратися у магазин без грошей в надії, що знайдемо їх на тротуарі.

ПАМ'ЯТКА!

Коли при зустрічі із знайомим тобі вирвалося вже «як ви змінилися», то скоренько додай «на краще».

* * *

Навіть у так званому стихійно щасливому подружжі один з партнерів повнить роль відповідального за щастя.

КЕРІВНИМ В АЛЬБОМ

Ох, і незручно ж буває, коли й зупинити не годиться, і слухати годі.

* * *

Обман часто буває правдою, перефарбованою на ясніший чи темніший колір.

ДИВИСЬ, І ТУТ УТИЛІТАРНИСТЫ

Чеспота, яка не служить живим прикладом народові, нагадує замуrowаний скарб. Користі з нього ні людині, ані муrowі.

* * *

Муза ревнива, як жінка, з тією різницею, що жінці бодай коли-не-коли можна замилити очі.

СПЕЦІАЛІСТИ

Є люди, які мають спеціально витончений слух на... рип дверей у сусіда.

* * *

Про ерудицію людини свідчать не тільки ті книги, що вона їх прочитала, але й ті, яких вона не прочитала.

НЕ ДЛЯ СТЕНОГРАМИ

Розумна жінка в житті чоловіка — це хліб насущий. Вопо-то так, але ж не хлібом єдиним...

НАС ЦЕ НЕ СТОСУЄТЬСЯ

Геніальність — це натхнення у найдосконалішому своєму вигляді. Вона, як і натхнення, має свої припливи і відпливи. Тим-то пояснюються низини і вершини в житті й творчості геніальних.

ОПОРА І ПІДПОРА

Слід пам'ятати, що колектив не тільки наша опора, але й ми його підпора.

З ВЛАСНОГО ДОСВІДУ

Простіше розійтися з людиною, чим з думками про неї.

НЕ МОЖУ ПРОСТИТИ СОВІ

Я бачив, як розцвіла черешенька плакала під навалюю снігу. Я бачив, як мати, скрадаючись, цілувала руку сплячого сина. Я бачив, як два метелики в леті обмінялися поцілунками. Я бачив, як червоними сльозинами осипалися целюстки троянди на білу скатертину. Я ба-

чив, як ридала дівчина, бо її маленьке серце розсаджував надмір щастя. Я бачив, як мисливець відвів курок, зачарований вродою оленя. Я бачив пошлюбну ніч ластівок. Як же ж це могло статися, що я не добачив, як вмирала твоя любов до мене?

* * *

Гул літака над океаном — це теж «агов» живої людини.

ВЕСНЯНЕ

— Тут-тук-тук, — вистукують під снігом травинки телеграми від ластівок.

* * *

Танець — єдина форма людської безпосередності, яка ще вціліла перед навалою цивілізації, — сказав самотній чоловік.

ЗНАВ, КОМУ ЖАЛІТИСЬ

— І де тут справедливість, дідусю? — жалівся Горобчик Морозові. — Кіт прийшов на світ у вовпяних шкарпетках, а йому ще й чобітки шиють!

* * *

Люди, не нарікайте на старість та пов'язані з нею хвороби! Її хитро придумала природа для того, щоб людині було менш боляче розлучатися з білим світом.

* * *

Майже відкриття: час можна не тільки вимірювати, але й важити. Воно ж бо й слушно: одна вага часу в дитинстві, друга — в юності, своя — у зрілому віці, а зовсім інша у старості. Ця остання, до речі, найвагоміша... Либонь, тому і ціна на нього — найвища.

АХ, ТІ ДИПЛОМАТИ

Не поважаю жінок і дипломатів, які обіцяють більше, ніж можуть дати.

І ЩО З ТОГО?

І що з того, що я мужньо не відкриваю дверей на твій стук, що гордо відішлю нечитаним твого листа, що з

байдужим виглядом «не помічу» тебе у вуличному натовпі, коли туга моя однаково побіжить за тобою, як собака за слідом хазяїна.

ВИЧЕРПАВСЯ ЗАПАС

Витративши всю щедрість слова на просьбу, мимоволі стає скулим в подяці.

ЗАСТАРІЛІ МІТИВИ В НАРОДНИХ ПІСНЯХ

Чорні брови в наш час — не проблема.

ТАК

І все ж таки найбільш щирі — анонімні подарунки.

* * *

Патріотизм — теж одна з цих порядної людини.

ЕКОНОМІЧНИЙ АНАХРОНІЗМ

Це правда, що стерня коле в ноги, але — тільки в босі.

* * *

Треба бути до краю втомленим, щоб не відчувати різниці між чужим і своїм ліжком. (Варіації на цю тему пребагаті!)

* * *

Вдячність з любові і любов з вдячності — дві зовсім інші речі.

ЗРАЗОК АЛЬТРУІЗМУ

Сміливість думки — чеснота, яку ми воліємо подивляти в інших.

КРАЩЕ ПІЗНО, ЧИМ НІКОЛИ

Літературно-меморіальний музей — це іноді, власне, ті творчі умови, яких бракувало письменникові за життя.

* * *

Ностальгія — це теж одна з тих недуг, проти якої ще не винайдено ліків.

Часто велика неухажність людини є якраз доказом великої її зосередженості.

НЕ ЗАВИДУЙ НІКОМУ

Доки людство не винайшло середника проти рака, немає людини, якій варто б заздувати.

НЕДОВРИЙ? МОЖЕ, ТІЛЬКИ ВІДКРИТИЙ?

— Ювілей з нагоди вісімдесятиріччя — репетиція похоронів, — сказав один недобрый чоловік.

А НЕ КОЛЬБОРОВІ?

Слова, наче кольорові камінці: мало назбирати їх в купу. Треба ще й вміти викладати узор з них.

ДАВАЙТЕ МЕНШЕ ДРІЖДЖІВ!

Почуття часто нагадують дріжджове тісто: чим скоріше росте, тим більша небезпека, що може «сісти».

ЯКА КРАСА!

Стовбури старих дерев після дощу покриваються оксамитом. Твої губи тонкошкірі і соковиті, як скибочка помаранчі. Ліловий квіт картоплі пахне дитинством. Рожеві тувфельки голуба чудово гармоніюють з його сизим костюмом. Кішка з серйозним виглядом закінчує свій ранній туалет. Чоловік в комбінезоні несе в зашкарублених пальцях букетик підсніжників. У відкритому вікні вітер надуває фіранку, наче парус. Піонер допомагає старенькій з білим комірчиком перейти вулицю.

Питається: до якого біса абстракціоністам абстракція?

ЙОМУ МОЖНА

— Хотів би я побути скульптором стільки часу, скільки потрібно, щоб вилпити босу жінку, яка, звівшись навшпиньки, оплітає руками шию чоловіка, — сказав нежонатий.

МАЙЖЕ АВТОБІОГРАФІЧНЕ

Настає пора в житті жінки, коли ще бувають успіхи в чоловіків, але хвалитись вже ними ніяково.

Заздрити таланту чи вроді нерозумно хоч би тому, що їх не можна відняти в тих, що мають ці дари природи, і використати для себе.

* * *

Ідеальна лінія рубчика на панчосі — це не сам шик, а невід'ємна його часточка.

ВТОМА ВІД СИЛИ

— О, ви сильна натура! — доводиться часто чути.

— Люди добрі, коли б ви тільки знали, як іноді хочеться мені відпочити від тієї «сили»!

УСТАРІЛА ЗБРОЯ

Цивільна зброя старіє так само, як і військова техніка. Зброя анонімів, наговори та наклепи, до того стала непридатною в наш час, що при вистрілі може покласти не в намічений об'єкт, а в того, хто орудує нею.

А МОЖЕ, НЕ ХОЧУТЬ ЗНАТИ?

Сміх бере, як деякі жони оміщанюють побут під приводом створення умов для роботи своїм ученим мужам. Забувають, сердеги, що справжні учені — аскети з природи.

ТЕЖ МЕНІ ЗАБАГАНКА!

Не знаю, як кому, а мені подобається чути старі істини з молодих уст.

ЗРОБІТЬ ПЛАКАТ НА ЦЮ ТЕМУ

Найкращий антибіотик проти бацили космополітизму — це національна гордість!

А ХТО ЇХ ПОЧИСЛИТЬ?

Найбагатшою на материнство порою року є все ж таки весна. Згадаймо хоч би мільйони яєчок в пташиних гніздах!

А ДО ЧОГО, ЩЕ?

Знати діагноз — це ще не вміти вилікувати хворобу. Між іншим, це правило стосується не однієї медицини.

— Сама чесність, без домішки мужності. Ні, дякую
красно, це тепер не на часі.

ЩАСЛИВИЙ ЧОЛОВІК

Тому живеться добре! Має людина велике щастя до...
щастя!

ІЛЮЗІЯ

Зруйновані зубом часу нагробники створюють ілюзію,
що навіть її величність смерть не вічна...

СПІЛЬНА РУБРИКА

Невірність дружині, Батьківщині, другові, ідеалам
юності і т. п. підлягає спільній графі під названням

Зрада¹.

ПРИНЦИПОВА

«Чужого не хочу, але й свого не дам»,— сказала жінка,
маючи на думці не річ, а мужа.

* * *

Хоч би як ми захоплювались архітектурою пам'ятників
на кладовищі, але «жити» там не спішимося.

ДЕСЬ...

Десь є вулиці, якими ти ходиш.
Десь є дім, в якому ти живеш.
Десь є стіл, за яким ти вечєраєш.
Десь є ліжко, в якому ти спиш.
Десь є жінка, якій ти назустріч посміхаєшся.
Десь є ти — ти мій не мій.

ЖІНОЧІ ХИМЕРИ

Коханий, важливе не те, що я сказала, а те, що
подумала при тому!

¹ Міра покарапня — окрема стаття,

Скільки любові є на світі, а кожна має свій окремий колір і запах. Моя любов до тебе має колір густої травневої ночі й пахне малиною.

* * *

Давайте, товариство, розжалуємо таке кохання, що не має сили перетворити буднів у свято.

* * *

Аби товариський лікоть був ефектніший, треба його дозувати, тобто подавати з перервами.

ЗЛОДІЙ У МАЙБУТНЬОМУ

З великими пертурбаціями у майбутньому багато слів теж мінятимуть свій зміст. Наприклад, словечко «злодій» означатиме людину, яка вкрала в тебе гарний настрій, пригасила вогник твоєї надії, підсипала чорного сумніву під твою мрію, чим, ясна річ, заплодіяла тобі великого зла. Отже, людина та — з л о д і й.

ЧУЄШ, СЕРЦЕ?

Будь справедливе, серце! Ми з тобою можемо страждати від того, що нас не люблять, але гніватись за це — як же ж нерозумно й не... тактовно!

ТЕМПО, ЖЕНЦІ, ТЕМПО!

Коли від людського віку відняти безвідповідальне дитинство, телячі роки перехідного періоду, шал молодості і старечий маразм, то для жнив, достиглого розуму, лишається не так вже багато. А тому темпо, женці, темпо!

ПРАВДА!

Наші безлічні нарікання на стандарт та шаблон кінцень кінцем таки перетворились у стандартний шаблон.

* * *

Вірним мірилом твого патріотизму є те, наскільки ти відчуваєш себе з народом, коли залишаєшся сам на сам з своїми думками.

В дитинстві ходив «сон коло вікон, а дрімота коло плота», а тепер його, ледачого, і насонними пілюлями не заманиш!

ПЕРЕВІРЕНИЙ ЗАСІБ

Хочете викликати заздрість у сусіда? Засукайте рукави по лікті, візьміть рюкзак на плечі й подайтеся в напрямі вокзалу...

МАЙТЕ НА УВАЗІ

Шлюбна обручка пересторога, але не охорона перед зрадою.

* * *

Приклад на пропорцію: настрої співака мається так до пісні, як пісня до його настрою.

АСОЦІАТИВНЕ

Хоч би як вам докучав мозоль, однак ми пальця не позбуваємося.

НЕ СЛУХАЙ ЙІ!

— Бреши мені,— благала без взаємності закохана жінка.

* * *

Любимо людину не за її форму, а зміст. Так воно, то так, але до змісту добираємося — зваблені формою.

З ІВАНА ФРАНКА

«І яке ти право мавш, черепино недобита, про своє спасіння дбати там, де гине мільон» (Іван Франко, «Іван Вишенський»). За цю одну думку я виписала б уже Франкові паспорт у безсмертя.

А СПРАВДІ — КОЛИ?

Спати, їсти, займатися фізкультурою, ходити на роботу, слухати лекції, відвідувати кіно і театр, читати розумні книги — господи, а коли жити?

КОЛИ Б...

Смерть була б цікавим експериментом, коли б можна було його повторити.

А ВИ ДУМАЛИ!

Те, чим ми хвалимося у старшому віці як розсудком, часто виявляється просто-напросто постарінням почуттів.

ТАК?

Твої руки й ноги, моя дорога, тоді те ж були великими і незграбними. Це тільки його любов чинила їх «рученьками» й «ніженьками».

ОКО ЗА ОКО

Метод привчання людей до точності: не спізнуйся, коли тебе чекають, і не чекай, коли тобі спізнюються.

МАЙЖЕ ВІРШЕМ

Не носи, моя кохана, коралів з горобини, бо вкрадуть їх у тебе, а може, й тебе з ними.

ПОЗНАЙОМТЕ МЕНЕ З ТИМ ЧОЛОВІКОМ!

Мені сподобалося, як він сказав: «О господи, ще не стало спогадом, а вже таке гарне».

РОЗУМНИЦЯ!

— Що за чудова троянда! — сказав хлопець, ковзнувши поглядом по декольте дівочого плаття, до крайчика якого була приколата квітка.

— Може бути, — відповіла скромно дівчина, — тільки вона з колючками.

ДОСТЕМЕННО!

З громадськими чеснотами, як з дівочою невинністю: насміхаються з неї ті, що вже її втратили.

ТАК, ДІТИ, ТАК!

— Вірність у коханні — це не пережиток, діти, а ласка природи, якою наділяє вона своїх обранців.

Ти не прийшов, бо пішов дощ, а краплина на шибі мого вікна нашептала мені: «То тільки привід, то тільки привід».

ДЕПУТАТОВІ

Нам не так цікаво, у скільки справ ви встрявали, як те, скільки ви з них довели до пуття.

МОГЛО БУТИ ГІРШЕ

«Минулася пора, коли я черпала щастя полониками. Тепер — спасибі долі за десертні ложечки», — сказала жінка, яка знала ціну часові.

ПИТАЮ ТЕБЕ

Яке ж ти право маєш говорити від імені народу, коли не знаєш, чим той народ вечереє і з якими думами прокидається вранці?

* * *

Найдогідніший час для кар'єри — це вузький просмик між «ще замолодий» і «вже старий». Та влучити в нього — однаково, що сліпому голку всилити.

* * *

Раніше, коли туга не давала мені спокою, я призивала тебе листом. Як же ж тепер дати знати тобі за світи, що чекаю тебе у снах?

З СВІТУ КАЗКИ

Дівчина. Коли слуга вашої високості вручив мені діамантову шкатулку з серцем вашої високості, я не тямилася від щастя! На жаль, моя безмежна радість виявилася дуже короткотривалою, бо коли я відчинила шкатулку, то замість серця побачила там тільки жалюгідні огризки!..

Принц. О моя кохана, мені дуже прикро, що я завдав тобі болю розчарування, але ж я припускав, що ти здогадаєшся сама. Хіба коли б моє серце було ціле і неушкоджене, то посилав би я його тобі у діамантовій шкатулі?

ДЕЩО РИСКОВАНО, АЛЕ — СПРОБУЙТЕ!

Ще один спосіб омолодження: внуків видавати за дітей.

* * *

Кладіть на могилу квіти, а не свої надії...

СВІДОК НОМЕР ОДИН

В осуді молодих не забувайте покликати на свідка свою власну юність.

З ЩОДЕННИКА СОБАКИ

Завжди мені дуже прикро, коли помилково гавкну на свого.

* * *

Всюди потрібні... симпатичні люди.

ЄДИНЕ БАЖАННЯ

Тисячі речей потрібні здоровій людині і тільки одне здоров'я — хворій.

* * *

Піт, море і сльози — солоні. Моє наплакане кохання до тебе — теж.

СЛУШНО!

Здоров'я моїх очей задороге, щоб тратити його на погані кшги.

* * *

Я втомилася безнастанними сподіваннями. Уявляю собі, яка це мука була б — безнастанна безнадійність!

МЕНЕ НЕ ВЛАШТУВАЛО В

Я тебе лише тому люблю, що ти любиш мене. Це тебе влаштовує? Дивуюся.

ГІРКА ЗАКОНОМІРНІСТЬ

Люди на старість стають егоїстами? Слухайте, це ж закономірно: хто це любить їх, крім них самих?

Замало любити. Треба ще вміти доставити любов на адресу.

НЕ СПИШІТЬ!

Не вагайтеся розбудити людину серед ночі, коли несете їй добру вістку. З поганою почекайте до ранку.

* * *

Не тому страшно, що роки ідуть, а тому, що вони біжать...

СТАРА ПЛИТКАРКА

«Я не цікавлюся тобою,— обрушилась Молодість на Старість.— Чого ж ти вічно тичеш свого носа у мої справи?»

ПРИКЛАД НА ТАВТОЛОГІЮ

Люблю тебе в собі. Люблю себе в тобі. Люблю нас разом. Люблю нас нарізно. Одне слово, люблю любити любов.

СИЛА ПРИКЛАДУ

Коли побачу сутулого, завжди випростовую спину.

НАЙВАЖЧЕ

Що за вибрик природи: і все ж таки людині найважче бути... людиною!

* * *

І найточніше вимагає пояснення. Адже існує страх боягуза і... страх героя.

НЕМА ТАКОГО ХУДОЖНИКА

Просиш післати тобі за океан картину з краєвидом рідної сторони. Я радо вволила б твою волю, але де ж знайти мені художника, що зумів би фарбами передати небо, списане крилами журавлів, чи осінній запах лісових опеньок, а чи мелодії моєї туги, що, наче юродива, й досі шукає тебе по давно заораних стежках...

Про що гудуть безугавно телеграфні стовпи?
Напевно, критикують розмови, що ведуть поміж собою
телефонні дроти!

МАТЕРИНСЬКЕ

Воліла б око втратити, чим довіру сина.

НЕ ЗАВЖДИ ТРЕБА МАТЕРІ СЛУХАТИСЬ

— Не йди за нього, — порадила мені мама, — музикан-
ти, доню, однаково що цигани.

Я послухалась матері. І що доброго зробила?

І ХТО В ТО ПОДУМАВІ

«Всі думки мої і мислі бродять коло твого дому», —
писав ти мені хлопчиною. І хто був би тоді подумав, що
минуть десятки років і твої слова повернуться до тебе,
але вже як післанці від мене?

* * *

Скільки б не було визначень поняття «національність»,
мова с і залишиться її душею.

ОДИН БІЛЬ

Твоє мовчання болить мене. Твої листи тривожать ме-
не. Куди, куди діватись мені з моїм тривожним болем?

СУМА ТА САМА

Мама	Діти	Ти
Діти	Ти	Мама
Ти	Мама	Діти

Як не варіювати доданки, загальна сума завжди зали-
шається та сама: найдорожчі.

ВАЖКО ПОВІРИТИ

Не вірю у безсмертність душі, але й важко мені по-
вірити, щоб мої почуття до тебе мали б скінчитись з моїм
життям.

По довгих роках прийшов лист від її першого любка.
Здурніла від радощів, притулила конверта до губ.

— Мамо,— скрикнув син,— це ж так негігієнічно!

ФЕДОТ, ТА НЕ ТОТ

Не бути падлюкою ще не означає бути порядною людиною, бо порядність, друзі, зобов'язує, як і всяка інша чеснота.

ЗАГАДКА

Що це таке? Всі його шукають, а ніхто не знає, як воно виглядає. (Щастя)

ВПОРУ

Почавши від стародавніх, хвалимо тих, що вміють впо-ру змовчати. А впо-ру замовити потрібне слівце — хіба не заслуговує такої самої, якщо не більшої, похвали?

БОДАЙ ЖЕ

Коли вже ти хочеш бути нецирим зо мною, то для пристойності опусти бодай очі.

АХ, ТА МОЛОДЬ!

— Пошануй бодай черевики, коли вже не жалко піг! — ремствувала мама на доню, що знемагала в танці.

ХИТРИ

Чоловіки підозрівають нас у надмірній практичності, а самі, бач, які: освідчуючись у коханні, жертвують нам серце, а від нас вимагають руки (і то правдоподібно правої!).

НЕ ЗНАТИ, ВІД ЧОГО ПОМОЖЕ

(Народне)

— Що це ви, друже, з романів переключились на мініатюри?

— А так, думаю, з меншою ношею буде легше про-штовхнутися у безсмертя.

З М І С Т

ОПОВІДАННЯ Й ПОВІСТІ

Поєма життя	7
Шастя	9
Ти	12
«Маленька господиня великого дому»	14
Одного весняного вечора...	18
Не можу...	22
Дух часу	29
Врятований	32
24 годши	35
Крадіж	40
Рожі	45
Моїй Буковині	46
Наші батьки розійшлись	47
Роман жениться	86
Товаришка Маня	93
Історія одного життя	97
Ті, з Ковальської	123
Як мене життя розуму вчило	220
Топорище	229
Терлич	235
Ольга Борисюкова	240
Ти мене не любив	253
Пробудження	257
Ланкова	269
Зелеца брама	
1. Новий домоуправ	274
2. Як не мені, то моїй дитині	280
3. З породи куколою	285
Кури	308
Любов	315
Тося	324
Легенда про сон	332
В тому і вся біда	333
Із записної книжки Дмитра Під- лісного	334
«Любов — подвиг віри». Ромев	
Ролан	349
Лист приятеліві	350
Столівників не буде	354

ЗУСТРІЧІ Й ЛИСТИ

Слово, прочитане на вечорі проголошення літературної нагороди за 1935 рік дня 30 січня 1936 року	377
Весна	379
Нова Лукавиця	
Минулі дні	406
Ті, що на зміну, йдуть	407
Катринині клопоти	410
Щастя треба відстоювати	412
Сцена у сільмазі	413
На обіді у багачки	415
Молодий господар	417
Весілля	423
Будинок у саду	429
Добре	432
Коломийські зустрічі	
Молодим шляхи у нас відкриті	435
Це не легенда	441
Чорне і біле	446
Наші скарби	453
Її портрет	460
Довіра	479
Лист до ювіляра	482
З письменницького етюдника	
Голуб	487
Я з-під Коломиї	488
На нашій вулиці	489
Анонім	492
Подробити листом	494
За столиком в «Інтуристі»	501
Народження нового слова	505
Комічне у величному,	507
Ляльчина спальня	513
Ви не любите правди, панове! (Відповідь анонімові)	517
Татові	524
Мене питали, я відповідала	530
Над романом «Сестри Річинські» (Слово в нагоди присудження літературної премії імені Тараса Шевченка)	533
МІНІАТЮРИ	538

Ирина Вильде

Сочинения. Том пятый

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. І. Корженевич*. Худож-
ники *В. Я. Савадов*, *Б. Й. Бродський*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічний редактор *О. П. Яхніс*
Коректор *С. Л. Коба*

Виготовлено на Київській книжко-
вій фабриці Комітету по пресі при
Раді Міністрів УРСР, Київ, вул. Во-
ровського, 24.

Ліпотипісти *Зубець Л. М.*, *Золо-
тарьова З. П.* Верстальник *Дем-
ченко А. П.* Друкарі *Сафончик М. Ф.*,
Якубенко А. І. Керівник палітурно-
брошурувальних робіт *Жоргова В. І.*

БФ 30024. Здано на виробництво
20/VI 1968 р. Підписано до друку
16/X 1968 р. Папір № 1. Формат
84×108/32. Фізичн. друк. арк. 18,5.
Умовн. друк. арк. 31,08. Обліково-
видавн. арк. 31,687.
Ціна 1 крб. 20 коп. Зам. 412.
Тираж 30 000.

1 крб. 20 коп.